

साम्राज्यवादी व राष्ट्रवादी इतिहासलेखन

घटक रचना

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ साम्राज्यवादी इतिहासलेखन प्रवाह
- १.३ साम्राज्यवादी इतिहासलेखनाची उद्दिष्टे
- १.४ साम्राज्यवादी इतिहासलेखनातील प्रवाह
- १.५ साम्राज्यवादी इतिहासलेखक
- १.६ सारांश
- १.७ प्रश्न
- १.८ संदर्भ

१.० उद्दिष्टे

- साम्राज्यवादी इतिहासलेखनाचा आढावा घेणे.
- राष्ट्रवादी इतिहासलेखन अभ्यासणे.
- साम्राज्यवादी इतिहासलेखनातील इतिहासकारांचा आढावा घेणे.
- राष्ट्रवादी इतिहासलेखनातील इतिहासकारांचा अभ्यास करणे.

१.१ प्रस्तावना

इतिहासाचा अभ्यास करत असताना अनेक विषयांचा तसेच इतिहासाशी संबंधित अनेक संकल्पनांचा अभ्यास हा करावा लागतो. आधुनिक भारतात इतिहासलेखनाची सुरवात व विकास हा विविध इतिहासकारांच्या विविध वैचारिक दृष्टिकोनातून झाला. इतिहासकारांचा बघण्याचा व वाचण्याचा दृष्टिकोन हा त्याच्या इतिहासविषयक आकलनावर प्रभाव टाकत असतो. त्यामुळेच ऐतिहासिक घटनांची कारणमीमांसा करतांना इतिहासकारांचा ऐतिहासिक दृष्टिकोन अतिशय महत्वाचा ठरतो. आधुनिक भारतातील इतिहासाचे लेखन करताना एका विशिष्ट पद्धतीने इतिहासाचा विचार करण्याची सवय, गृहितके, पद्धती, सैद्धांतिक भूमिका यांच्या आधारे इतिहास लेखन केल्यामुळे वसाहतवादी, नव - वसाहतवादी राष्ट्रवादी, जमातवादी, मार्क्सवादी, स्त्रीवादी, वंचित, साम्राज्यवादी, केम्ब्रीज अशा अनेक इतिहासलेखनशास्त्राचा विकास झाला.

आधुनिक भारताचा अभ्यास करतांना स्थूलमानाने तीन मुख्य परंपरा किंवा प्रवाह दिसून येतात. यामध्ये वसाहतिक इतिहासलेखन परंपरा, राष्ट्रवादी इतिहासलेखन परंपरा व

मार्क्सवादी इतिहासलेखन परंपरा यांचा समावेश होतो. वसाहतिक इतिहासलेखनात पौरवात्यवादी इतिहासलेखन, साम्राज्यवादी इतिहासलेखन व केंब्रिज इतिहासलेखनाची समावेश होतो. पुढील काळात भारतात सबाल्टर्न स्टडीजचा या नवीन इतिहासलेखन प्रवाहाचा देखील समावेश झाला.

१.२ साम्राज्यवादी इतिहासलेखन प्रवाह

वास्को - दि - गामा या पोर्तुगीज खलाशाने केफ ऑफ गुडला वळसा घालून भारतात येण्याचा समुद्र मार्ग १४९८ मध्ये शोधून काढला. त्यामुळे पुढील काळात युरोपातील अनेक देश ज्यामध्ये पोर्तुगीज, डच, स्पॅनिश, फ्रेंच, इंग्रज हे भारतात आले. ह्या सर्व युरोपियन कंपन्या भारतात व्यापार करण्यासाठी आल्या होत्या, पुढे या व्यापाराचे रूपांतर व्यापारवादात व त्या पुढे वसाहतवादामध्ये झाले. १८ - १९ व्या शतकात आशियामध्ये युरोपियन राजवटी स्थिर झाल्यानंतर साम्राज्यवादी दृष्टिकोनातून इतिहासाचा अभ्यास सुरु झाला. अठराव्या शतकाच्या अखेरीस भारताच्या बहुतांश भागात ईस्ट इंडिया कंपनीची सत्ता भारतात स्थापन झाल्यामुळे ब्रिटिश हितसंबंधांना पूरक इतिहास लेखनाची गरज ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना वाटू लागली, यामधूनच भारतात साम्राज्यवादी इतिहास लेखन परंपराची सुरवात झाली. शस्त्राच्या बळावर भारतात दीर्घकालीन सत्ता टिकवून ठेवणे अवघड आहे याची जाणीव ब्रिटिशांना असल्याने भारतावरील इंग्रजांच्या सत्तेला तार्किक आधार देणे त्यांना गरजेचे वाटले. यामधूनच इंग्रजांना भारतीयांच्या तुलनेने श्रेष्ठ ठरवत भारतीयांवर सत्ता गाजवण्याचा नैतिक अधिकार असल्याचे त्यांनी सांगितले व साम्राज्यवादाचे समर्थन केले. याव्यतिरिक्त संपूर्ण भारतावर राजकीय नियंत्रण मिळवण्यासाठी बुद्धिवंत, इतिहास अभ्यासक, प्रशासकांनी इतिहासलेखनाच्या माध्यमातून तात्विक आधार निर्माण केला व साम्राज्यवादी इतिहासलेखनाचा पाया मजबूत केला.

१.३ साम्राज्यवादी इतिहासलेखनाची उद्दिष्टे

रोमी बॅन्थेमचा उपयुक्तवाद, इव्हेंजेलिकल्स अर्थात शुभवर्तमानवादी ख्रिस्ती धर्मसंप्रदायाचा प्रभाव, चार्ल्स डार्विनच्या उत्क्रांतीच्या सिद्धांतावर आधारित सामाजिक डार्विनवाद आणि गौरवणीयांच्या श्रेष्ठत्वाच्या वंशवादी सिद्धांत अशा विविध वैचारिक दृष्टिकोनामधून इंग्रजांच्या भारतावरील सत्तेला तात्विक आकार आला. साम्राज्यवादी इतिहासकारानी भारताचा इतिहास लिहत असताना पुढील उद्देश सांगितले आहे.

- १) भारतीय संस्कृती व समाज हा मागासलेला, अप्रगत व हीन दर्जाचा आहे हे दाखवणे.
- २) बौद्धिक, शास्त्रीय व भौतिक प्रगतीमुळे ब्रिटिशांचे शासन हे प्रगत आहे हे दाखवणे.
- ३) भारतीय लोकांमध्ये न्यूनगंडाची भावना निर्माण करणे.
- ४) भारतीय समाज हा दुबळा व मागासलेला असल्याने तो स्वशासनास लायक नाही असे दर्शवणे.
- ५) ब्रिटिश राजवट भारतात कायमस्वरूपी राहिली पाहिजे यासाठी सर्व ते प्रयत्न करणे.

अशा प्रकारच्या गृहीतकांच्या आधारे भारतीयांना इंगजांच्या तुलनेने कनिष्ठ ठरवून, इंगजांच्या श्रेष्ठत्वाच्या आधारावर त्यांच्या भारतावरील सत्तेला नैतिक अधिष्ठान देण्याचे कार्य साम्राज्यवादी इतिहासलेखकांनी केले.

आपली प्रगती तपासा.

१) साम्राज्यवादी इतिहासलेखाचे उद्दिष्टे सांगा ?

१.४ साम्राज्यवादी इतिहासलेखनातील प्रवाह

अठराव्या शतकाच्या शेवटी ईस्ट इंडिया कंपनीची भारतातील सत्ता हि दृढमल झालेली होती. १८५७ चा उठाव दडपून टाकल्यानंतर ब्रिटिशांचा हा साम्राज्यवाद आणखीनच कट्टर झाला. ब्रिटिशांनी वेगवेगळ्या काळात वेगवेगळ्या साम्राज्यवादी दृष्टिकोनातून भारतीय इतिहासाचे लिखाण केले, ते पुढीलप्रमाणे :

पहिला कालखंड हा जेम्स मिल व त्याच्या उपयुक्तवादी धोरणांचा पुरस्कार करण्याच्या इतिहास लेखकांचा होता. दुसरा प्रवाह हा भारतीयांच्या बदल अनुकूल दृष्टिकोन ठेवून लिखाण करणाऱ्या इतिहासकारांचा होता. यामध्ये सर विल्यम जोन्स, लॉर्ड कनिंगहॅम, टॉमस मुनरो, माल्कम व माऊंट एलिफिन्स्टन यांचा होता. या सर्व इतिहासकारांना भारतीय समाजरचना, संस्कृती, भारतीय जीवन पद्धती याविषयी आदरयुक्त सहानुभूती होती. यामुळे ते याच दृष्टिकोनातून परिवर्तन करण्याचा आग्रह करीत. तिसरा प्रवाह हा सर जॉन शोअर व ग्रँड डफ यासारखे इतिहास लेखक धर्म चळवळी अथवा मिशनरी दृष्टिकोनातून भारतीय इतिहासाचे लेखन करतात. हे प्रशासकीय अधिकारी शिक्षण व धर्मप्रसाराच्या माध्यमातून प्रशासनाकडे पाहतात. त्यांना ब्रिटिशांची सत्ता हि ईश्वरी संकेत व परमेश्वराची इच्छा वाटते. त्यामुळे त्यांना भारतीयांच्या परिवर्तनासाठी धर्मांतर हा एकाच मार्ग दिसतो. चौथा प्रवाह हा आल्फ्रेड लॉयल, हेनरी मेन व विल्यम हंटर यासारखे विद्वान पूर्व व पश्चिम विचारसरणीचा संयोग भारतात पाहतात. त्याच भूमिकेतून त्यांनी भारतातील आचार - विचार, संस्थांचा मोठ्या आत्मीयतेने अभ्यास केला. आधुनिक पद्धतीने व वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोनातून अभ्यास करणाऱ्या विद्वानांचा गट हा पाचव्या प्रवाहामध्ये मोडतो. यामध्ये पी. ई. रॉबर्ट्स, पर्सीव्हल स्पियर, सी. एच. फिलिप्स, हॉल्डेन फार्बर, बॉल हाचेत व इतर राँके पद्धतीने साधनसामुग्रीचा सखोल तपासणी करून त्यावर आधारित वस्तुनिष्ठ इतिहास लेखनाचा त्यांनी आग्रह केला.

आपली प्रगती तपासा.

१) साम्राज्यवादी इतिहासलेखनातील विविध प्रवाहांचा आढावा घ्या ?

१.५ साम्राज्यवादी इतिहासलेखक

साम्राज्यवादी इतिहास लेखनाचा जनक म्हणून जेम्स मिलला ओळखले जाते. लंडन मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीमध्ये पत्रव्यवहार तपासनीस म्हणून काम करणाऱ्या जेम्स मिल याने ईस्ट इंडिया कंपनीची कागदपत्रे, भारताशी झालेला पत्रव्यवहार व ब्रिटन मध्ये झालेले भारतीयांविषयीचे लेखन यांचा अभ्यास करून जेम्स मिल याने 'History of British India'

हा ग्रंथ १८१८ मध्ये लिहून प्रकाशित केला. या ग्रंथाने फार मोठा वाद निर्माण केला पण या ग्रंथाचा प्रभावही प्रचंड होता. ज्या भारत देशाचा इतिहास त्याने लिहला त्या देशाला त्याने कधीही भेट दिली नव्हती. जेम्स मिलचे लिखाण हे पूर्वग्रह दूषित होते. त्याने भारताच्या इतिहासाचे विभाजन हिंदू काळ, मुस्लिम काळ व ब्रिटिश काळ अशा धार्मिक आधारावर केले. तसेच 'हिंदू संस्कृती पेक्षा मुसलमानांची संस्कृती हि श्रेष्ठ दर्जाची आहे' अशी दुही निर्माण करणारी विधाने करून भारताच्या जमातवादी इतिहास लेखनाला सुरवात केली. भारतामधील ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना व अधिकाऱ्यांना जसा भारत दिसला तसा त्यांनी तो कागदपत्रांमधून नोंदवला. तसाच भारत हा जेम्स मिल याला दिसला, व त्याच आधारावर जेम्स मिल याने आपली इतिहासविषयक मते नोंदवली, त्यामुळे त्याचे संपूर्ण लिखाण हे पूर्वग्रह दूषित होते. जेम्स मिल याचे लिखाण एकांगी, पूर्वग्रह दूषित, वंशवादी, भारतीयांना सर्वच बाबतीत हीन लेखणारे असले तरी तत्कालीन अधिकाऱ्यांसाठी त्याचे लिखाण हे मार्गदर्शक ठरले. त्याचा हा ग्रंथ ब्रिटिश साम्राज्यवादाचे बायबल म्हणून ओळखले जातो. मिलच्याच लेखनाचा आधार घेऊन नंतरच्या इतिहासकारांनी भारतासंबंधीचे लिखाण केले. माऊंट एल्फिन्स्टन याने समन्वयवादी दृष्टिकोनातून भारताचा इतिहास लिहला. एल्फिन्स्टन याने ईस्ट इंडिया कंपनीचा अधिकारी व मुंबई प्रांताचा गव्हर्नर म्हणून काम केले होते. १८४१ मध्ये एल्फिन्स्टनने 'History of Hindu and Muhammadan India' हा ग्रंथ प्रकाशित केला. या ग्रंथात राजकीय इतिहासापेक्षा सांस्कृतिक बाबींवर अधिक भर दिला. ग्रॅण्ट डफ याने सर्वप्रथम मराठ्यांचा इतिहास लिहला. त्याने 'History of Maratha's' हा ग्रंथ लिहला. या ग्रंथासाठी त्याने मराठी, संस्कृत, फारसी कागदपत्रे व अन्य साधनांचा अभ्यास केला. ग्रॅण्ट डफ याने 'History of Maratha's' या ग्रंथात भौगोलिक परिस्थिती, सामाजिक, राजकीय, तत्कालीन परिस्थिती, छत्रपती शिवाजी महाराजांचे कार्य, मोहिमा इ. उल्लेख केला. डफच्या लेखनामुळे मराठ्यांच्या हालचाली, मोहिमांची सविस्तर अशी माहिती प्रथमच पाश्चात अभ्यासकांसाठी उपलब्ध झाली. तर जेम्स तोड याने राजपुताण्याचा इतिहास लिहला.

एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी साम्राज्यवादी लेखकांत विल्यम हंटर याचे महत्वाचे स्थान आहे. 'History of British India' या ग्रंथात त्याने ब्रिटिशांनी प्रगतीच्या जोरावर भारतावर विजय मिळवला. भारतावरील अधिकार हा इंग्लंडचा राष्ट्रीय विजय आहे, असे म्हटले. The Indian Musalman's या ग्रंथात हिंदू - मुस्लिम हे एकमेकांपासून भिन्न आहे. मुस्लिम समाजाकडे इंग्रजांनी विशेष लक्ष पुरवावे असे साम्राज्यवादी व भेदभावपूर्ण लिखाण केले. ईस्ट इंडिया कंपनीमध्ये नोकरीस असलेल्या एलियटने फारशी भाषेचा अभ्यास करून मुस्लिम शासनकाळातील इतिहासाच्या ग्रंथाची हस्तलिखिते एकत्र करून 'History of India as Told by its own Historians' या शीर्षकाखाली आठ खंडात ती प्रकाशित केली. या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत त्याने भारतातील मुस्लिम शासकांना जुलमी, अत्याचारी ठरवले. तसेच त्यांना कायद्याच्या राज्याची संकल्पना माहित नसल्याचे प्रतिपादन एलियट याने केले. हेनरी मेन याने 'Ancient Law' या ग्रंथात, आर्य भारतात आले, पण त्यांचा समाजावर काहीच परिणाम झाला नाही. भारतीय समजा हा बौद्धिक दृष्ट्या विकसित झालाच नाही तो बलावस्थेतच राहिला असे विधान केले. जे. टी. व्हीलर याने 'History of India from Earliest Times' या आपल्या ग्रंथात आर्यांच्या श्रेष्ठत्वाचा पुरस्कार केला, त्यानंतर ब्राह्मण काळात समाजाचा हास झाला. समाजात ऐक्य भावना राहिली नाही पुढे

इस्लामी आक्रमणात समाज हा हास पावला व त्या समाजाला ब्रिटिशांची पुनर्जीवित केले असे मत मांडले.

साम्राज्यवादी व राष्ट्रवादी इतिहासलेखन

आपली प्रगती तपासा.

- १) 'साम्राज्यवादी इतिहासलेखकांनी भारताच्या इतिहासाबद्दल केलेल्या लेखनाचा आढावा घ्या?

१.६ सारांश

भारतात ब्रिटिशांची सत्ता स्थापन झाल्यानंतर साम्राज्यवादी भूमिकेतून त्यांनी भारतीय इतिहासाचे लिखाण केले. साम्राज्यवादी दृष्टिकोनातून इतिहासलेखनाची परंपरा १८व्या शतकात मोठ्या प्रमाणावर उदयास आली. भारतावरील ब्रिटिश सत्ता दीर्घकाळासाठी दृढमल करण्यासाठी ब्रिटिश साम्राज्यवादाचे तात्वीक समर्थन करण्याच्या प्रक्रियेतून साम्राज्यवादी इतिहासलेखन परंपरा विकसित झाली. या साम्राज्यवादी लेखनाचे तीन प्रमुख उद्दिष्टे होते. भारतीयांच्या मनात न्यूनगंड निर्माण करणे व ब्रिटिश शासनाची महती पटवून त्यांना दिपवून व दडपून टाकणे, भारतीय लोकांमध्ये फूट पाडून ते स्वशासनला लायक नाहीत हे त्यांच्या मनावर बिंबवणे, भारतीय हे अप्रगत व हीन दर्जाचे आहेत हे इंग्लंड मधील बुद्धिजीवी व सामान्य वर्गाला दाखवून भारतावरील ब्रिटिश शासन कायम टिकवण्याची गरज त्यांना पटवून दाखवणे. साम्राज्यवादी इतिहासलेखकांनी भारतीय इतिहासाचे प्रथमच हिंदू, मुस्लिम व ब्रिटिश अशी विभागणी केली. अशा प्रकारच्या मांडणीमुळे हिंदू - मुस्लिम बीजे पेरली गेली. या लेखकांनी प्राचीन व मध्ययुगीन भारतीय इतिहासातील दोषस्थळे व त्रुटी अवास्तव स्वरूपात मांडण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय संस्कृती, राजकीय इतिहासातील चांगल्या घटना व प्रशासकीय घटनांकडे त्यांनी दुर्लक्ष केले.

१.७ प्रश्न

- १) साम्राज्यवादी इतिहास लेखनाचा सविस्तर आढावा घ्या?

१.८ संदर्भ

- १) देव प्रभाकर, इतिहासशास्त्र : संशोधन, अध्यापन आणि लेखन परंपरा, ब्रेनटॉनिक प्रकाशन, नाशिक, २००७
- २) कोठेकर शांता, इतिहास : तंत्र आणि तत्वज्ञान, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००५
- ३) सातभाई श्रीनिवास, इतिहास लेखनशास्त्र, विद्या बुक पब्लिशर, औरंगाबाद, २०११
- ४) वाम्बूरकर जास्वंदी (संपादक), इतिहासातील नवे प्रवाह, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २०१४

- ५) सरदेसाई बी. एन, इतिहासलेखनशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००२
- ६) इतिहास लेखनपरंपरा (स्टडी मटेरियल) शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- ७) Sreedharan E, A Textbook of Histography, 500 BC to A.D. 2000, Orient Blackswan, 2004.

munotes.in

राष्ट्रवादी इतिहासलेखन

घटक रचना

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ राष्ट्रवादाचा अर्थ
- २.३ राष्ट्रवादी इतिहास लेखनातील विविध प्रवाह
- २.४ राष्ट्रवादी इतिहासलेखनातील प्रमुख इतिहासकार
- २.५ सारांश
- २.६ प्रश्न
- २.७ संदर्भ

२.० उद्दिष्टे

- १. राष्ट्रवादी इतिहास लेखनाचा आढावा घेणे.
- २. राष्ट्रवादी इतिहासकारांची माहिती जाणून घेणे.

२.१ प्रस्तावना

इतिहास लेखनात आलेली राष्ट्रवादी भावना किंवा राष्ट्रवादी प्रवाह हा साम्राज्यवादी इतिहास लेखनाच्या प्रवाहाविरुद्धची प्रतिक्रिया होती. एकोणिसाव्या शतकात ब्रिटिश इतिहासकारांनी भारताचा इतिहास हा शास्त्रीय पद्धतीने लिहला असला तरी तो लिहत असताना ब्रिटिश संशोधकांनी पक्षपाती दृष्टिकोनातून पूर्वग्रह दूषित वृत्तीने भारताचा इतिहास लिहला. एकोणिसाव्या शतकात वसाहतिक सत्तेखाली भारतात आधुनिक शिक्षण आणि नोकऱ्यांच्या संधीमुळे मध्यमवर्गाचा उदय झाला. या मध्यम वर्गावर पाश्चात वैचारिक प्रभावातून राष्ट्रवादाची भावना वाढीस लागली. वसाहतिक इतिहासलेखनात भारताच्या इतिहासाच्या मांडणीला प्रतिक्रिया म्हणून राष्ट्रवादी दृष्टिकोनातून भारतीय इतिहास लेखनाची परंपरा निर्माण झाली.

२०व्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकानंतर भारतीय इतिहासकार व संशोधकांनी ब्रिटिश प्रशाकीय अधिकारी, केम्ब्रिज व ऑक्सफर्ड विद्यापीठातील संशोधकांनी भारतसंबंधी जे लिखाण केले होते त्यामध्ये अनेक चुका असल्याकारणाने तो इतिहास पुन्हा नव्याने लिहण्यास सुरवात केली. या संशोधकांमध्ये के. पी. जयस्वाल, आर.सी. मजुमदार, एस. एस. सेन, ताराचंद, स्वामी दयानंद, वि. दा. सावरकर व ईश्वरीप्रसाद इ. समावेश केला जातो.

२.२ राष्ट्रवादाचा अर्थ

राष्ट्रवाद किंवा Nationalism हा शब्द Nation या लॅटिन शब्दापासून बनला आहे. Nation म्हणजे जन्म अथवा वंश होय. राष्ट्रवाद यात जन्म, वंश हे तत्व अभिप्रेत आहे. फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या काळात देशभक्ती, राष्ट्रनिष्ठा या अर्थाने 'राष्ट्रवाद' हा शब्द वापरण्यात आला.

'राष्ट्र' हि भावना अथवा दृष्टिकोन पाश्चात्य आहे. भारतीय लोकांनी तिचा आधुनिक काळात स्वीकार केला. भारतात ब्रिटिश साम्राज्याविरुद्ध अनेक धर्म, जाती - जमाती, पंथ व इतर गट असलेल्या परंतु त्याचे स्वरूप अत्यंत विस्कळीत असतांना जनतेने बलाढ्य ब्रिटिश साम्राज्याविरुद्ध एकत्र येऊन जो ऐतिहासिक लढा दिला. तो भारतीय राष्ट्रवाद होय. भारताच्या स्वातंत्र्याचा इतिहास हा चिंतन, मनन व अभ्यासाचा विषय आहे. त्यामुळे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा अभ्यास होऊ लागला. अनेक इतिहासकार, विद्वान, राजकारणी, साम्राज्यवादी इ. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोनातून मूल्यमापन केले.

आपली प्रगती तपासा.

१) राष्ट्रवाद हि संकल्पना स्पष्ट करा ?

२.३ राष्ट्रवादी इतिहास लेखनातील विविध प्रवाह

राष्ट्रवादी इतिहास लेखन परंपरा हि अत्यंत व्यापक होती. एकोणिसाव्या शतकात तिचा उगम होऊन विविध टप्प्यात आणि विविध उपप्रवाहांच्या स्वरूपात विसाव्या शतकात ती प्रभावी बनली. राष्ट्रवादी इतिहास लेखनातील विविध प्रवाह हे पुढील प्रमाणे होते :

१) प्राचीन संस्कृती आणि हिंदू धर्मावरील आरोपांचे खंडन करणारा 'राष्ट्रीय प्रवाह' :

पहिल्या पिढीतील राष्ट्रवादी इतिहासकारांनी प्राचीन संस्कृती व हिंदू धर्मावरील ब्रिटिशांच्या आरोपांचे खंडन केले. प्राचीन भारतात सभा, समिती या लोकशाहीसारख्या काम करणाऱ्या संस्था होत्या. प्राचीन भारतात अनेक गणराज्ये अस्तित्वात होती. स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचा दर्जा होता. या काळात भारतात गणित, खगोलशास्त्र, शरीरशास्त्र व औषधीशास्त्र हि विकसित होते. हे दाखवून देऊन भारतीयांना भौतिक व शास्त्रीय विकासाचे ज्ञान होते हे त्यांनी दाखवून दिले. प्राचीन संस्कृती व हिंदू धर्मावरील खंडन करणाऱ्यांमध्ये काशीप्रसाद जयसवाल, राधाकुमूद मुखर्जी यांची नावे विशेष उल्लेखनीय होती.

२) वस्तुनिष्ठ - राष्ट्रीय प्रवाह:

या प्रवाहातील इतिहासकारांनी प्राचीन धर्म व संस्कृतीवर ब्रिटिशांनी केलेले चुकीचे आरोप खोडून काढण्याचा प्रयत्न केला. ऐतिहासिक साधनांच्या चिकित्सक विश्लेषणातून जे सत्य हाती येईल, त्याची पुराव्यासह शास्त्रीय पद्धतीने मांडणी करणे, अशी त्यांची ऐतिहासिक सत्यशोधनाची वस्तुनिष्ठ भूमिका व दृष्टिकोन होता. इतिहास विषयाच्या शास्त्रशुद्ध अभ्यासासाठी इतिहासकारांनी ऐतिहासिक साधनांचा, लिखित साहित्याचा, पुरातत्वीय

साधनांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला गेला. त्यांच्या या लेखांत कुठेही अभिनिवेश आढळत नाही, तर विषयाची वस्तुनिष्ठ मांडणी आढळते. अशा वस्तुनिष्ठ इतिहास संशोधकांमध्ये डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर, डॉ. आळतेकर, वि. का. राजवाडे, डॉ. यदुनाथ सरकार, डॉ. रमेशचंद्र मजुमदार इ. समावेश होता.

३) आर्थिक - राष्ट्रीय प्रवाह:

या प्रवाहातील इतिहास लेखकांची भूमिका ब्रिटिश इतिहास लेखनाला आव्हान देणारी व आक्रमक अशी होती. अठराव्या शतकात ब्रिटिशांनी भारतावर आपले राजकीय वर्चस्व प्रस्थापित करून आर्थिक दृष्ट्या स्वयंपूर्ण असणाऱ्या भारतीय अर्थव्यवस्थेची आर्थिक लूट हि त्यांची आर्थिक प्रेरणा होती. ब्रिटिशांच्या आर्थिक धोरणांमुळे स्वयंपूर्ण असणारी भारतीय अर्थव्यवस्था मोडकळीस आली. दारिद्र्य व बेकारी यामुळे भारतीय जनता त्रस्त झाली त्यामुळे हा अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोन डोळ्यासमोर ठेवून एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस दादाभाई नौरोजी, न्या. महादेव गोविंद रानडे, रमेश चंद्र दत्त, यांनी ब्रिटिश वसाहतवादाचे आणि ब्रिटिशांनी चालविलेल्या आर्थिक शोषणाचे स्वरूप सांगितले.

४) ब्रिटिशांचा दुप्पटीपणा व कुटील राजनीतीवर प्रकाश टाकणारा 'राष्ट्रवादी इतिहास प्रवाह':

या प्रवाहातील राष्ट्रवादी इतिहासलेखकांनी ब्रिटिशांच्या शासन व्यवस्थेमागील उद्दिष्टे, त्यांची धोरणे, त्यांच्या राजकीय व लष्करी हालचाली यांचा चिकित्सक अभ्यास केला. ईस्ट इंडिया कंपनीने सुरवातीच्या लढाया लष्करी बळावर किंवा श्रेष्ठत्वाने जिंकल्या नाही फ्रॅंझिस्तुरी व भारतीयांमध्ये फूट पाडून त्या जिंकल्या. तसेच भारतात जमातवादाचे बीज ब्रिटिशांनी पेरून भारतातील मुख्य दोन धर्मांमध्ये फूट पाडण्याचे काम ब्रिटिश शासन व्यवस्था करत आहे हे त्यांनी पुराव्याद्वारे स्पष्ट केले. तसेच सिराज उद्दोला, मीर कासीम, नानासाहेब पेशवे, राणी लक्ष्मीबाई निर्भीडपणे परकीय सत्तेला आव्हान दिले, असे प्रतिपादन त्यांनी केले.

या प्रवाहातील इतिहास लेखकांमध्ये मेजर बी.डी. बसु, पंडित सुंदरलाल, वि.डी. सावरकर यांचा समावेश होता.

५) प्रादेशिक - राष्ट्रीय प्रवाह:

भारतात निरनिराळ्या प्रदेशांचे ब्रिटिशांनी केलेले लिखाण अपूर्ण व सदोष होते. मूळदेशी ऐतिहासिक साधनांचा चिकित्सक अभ्यास करणे, भाषेच्या अडचणीमुळे त्यांना कठीण होते. त्यामुळे त्यांच्या लिखाणात अनेक त्रुटी होत्या, शिवाय त्यांची भूमिका हि विजेत्यांची होती. त्यामुळे भारतातील विविध प्रदेशातील लोकांनी भारतीय भूमिकेतून इतिहास लिहण्यास सुरवात केली. यामध्ये महाराष्ट्र, गुजरात, राजस्थान, दक्षिण भारत, उत्तर भारत, बंगाल इ. प्रदेशांचे लिहलेले इतिहास होय. उदा. मराठा सत्तेचा इतिहास हा ग्रंथ ग्रँड डफ याने १८२६ मध्ये लिहला, त्यावर नीलकंठ जनार्दन यांनी टीका करून व त्यांचा चुका दाखवून नवीन लिखाण केले. तसेच दक्षिण भारताचा इतिहास प्रकाशात आणण्याचे मोलाचे कार्य कृष्णस्वामी अय्यंगार, डॉ. नीलकंठ शास्त्री यांनी केले.

वरील उल्लेख केलेल्या वेगवेगळे उपप्रवाह मिळून राष्ट्रवादी इतिहासलेखनाचा प्रवाह हा रुंदावत गेला. व हा प्रवाह व्यापक बनला.

आपली प्रगती तपासा.

१) राष्ट्रवादी इतिहासलेखनातील विविध प्रवाहांचा आढावा घ्या ?

२.४ राष्ट्रवादी इतिहासलेखनातील प्रमुख इतिहासकार

भारतात राष्ट्रवादी इतिहासलेखनाचा प्रारंभ हा एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धापासूनच झाला. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात हे इतिहास लेखन अधिक परिपक्व बनले. राष्ट्रवादी इतिहास लेखन हे प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक कालखंडाप्रमाणे लिहले गेले. त्यांच्या कालखंड निहाय लिखाणाविषयीची माहिती पुढीलप्रमाणे सांगता येते.

अ) प्राचीन भारतातील राष्ट्रवादी इतिहासलेखक:

काशीप्रसाद जयसवाल यांनी 'Hindu Polity' आणि 'History of India (150 -350 AD)' हे दोन महत्वाचे ग्रंथ लिहले. साम्राज्यवादी इतिहासकारांनी भारतात प्राचीनकाळी फक्त निरंकुश राजसत्ता होती, कोणत्याही प्रकारच्या प्रातिनिधिक संस्था या अस्तित्वात नव्हत्या. अशा प्रकारची मांडणी केली होती. त्यांनी वैदिक काळातील सभा व समिती, बौद्ध संघातील लोकशाहीचे तत्त्व, गणराज्य - सोळा महाजनपदे इ. संस्थांचे प्राचीन भारतातही अस्तित्त्व सिद्ध करून साम्राज्यवादी इतिहासकारांची मते खोडून काढली. डॉ. आर. जी. भांडारकर यांनी संस्कृत, प्राकृत व इंग्रजी भाषेवर प्रभुत्व, तत्त्वज्ञान आणि धर्मशास्त्राचा त्यांचा सखोल अभ्यास केला. राजकीय इतिहासाच्या अभ्यासात त्यांनी 'The Early History of Deccan' व 'A peep into the early History of India' हे दोन महत्वाचे ग्रंथ लिहले. या ग्रंथात त्यांनी प्राचीन काळापासून ते मुस्लिम आक्रमणापर्यंतचा इतिहास रेखाटला. तसेच या ग्रंथात राजकीय घडामोडीं बरोबर आर्थिक, धार्मिक व सांस्कृतिक स्थितीचे वर्णनही आढळते. राधाकुमूद मुखर्जी यांनी प्राचीन भारतीय लोक दैवी शक्तीवर विश्वास ठेवणारे होते, त्यांनी कोणतीही भौतिक व शास्त्रीय प्रगती केली नाही हे ब्रिटिश सरकारचे आरोप त्यांनी आपल्या या 'Ancient Indian Education' 'Local self-government in Ancient India', 'Hindu Civilization', 'Men and thought in Ancient India' इ. पुस्तकांमधून खोडून काढले.

ब) मध्ययुगीन भारतातील राष्ट्रवादी इतिहासलेखक:

डॉ. मोहम्मद हबीब यांना वस्तुनिष्ठ आणि निधर्मी दृष्टिकोनातून भारतातील मुस्लिम शासकांच्या अभ्यास करणारे पहिले इतिहासकार म्हणून ओळखले जाते. मोहम्मद गझनीच्या इतिहासाचे संशोधन करून त्यांच्या स्वाऱ्या या मुळात लूटमार आणि सत्तेकरित्या झाल्या होत्या आणि त्यामागे धर्माचा आधार नव्हता, असे मत हबीब यांनी मांडले. हबीब यांनी दिल्लीच्या सुलतानशाही काळातील समाजाबद्दल संशोधन करून कामगार आणि शेतकरी यांच्या जाचातून मुक्त झाल्याने त्याकाळी शहरी आणि ग्रामीण समाजात क्रांती घडून आली व त्यामुळेच मंगोल आक्रमणे परतवून लावणे दिल्लीच्या शासकांना शक्य झाले. असे मत हबीब यांनी मांडले. के.एम. अश्रफ हे मध्ययुगीन

भारताच्या विशेषतः सुल्तानशाहीच्या इतिहासाचे अभ्यासक होते. 'Life and conditions of the people of Hindustan (१२००-१५०० AD)' हा त्यांचा प्रसिद्ध ग्रंथ आहे. सल्तनत काळातील भारतीय समाज जीवनाचा निधर्मी वृत्तीने अभ्यास करणारे ते प्रमुख राष्ट्रवादी इतिहासकार होते. मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासाचे वस्तुनिष्ठ आणि मूलगामी संशोधनाचे श्रेय सर जदुनाथ सरकार यांना दिले जाते. मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासातील विभिन्न भाषेतील ऐतिहासिक साधनांचे त्यांनी अध्ययन केले. सरकार यांनी 'History of Aurangzeb' हा ग्रंथ पाच खंडात आणि 'Fall of the Mughal Empire' हा चार खंडात लिहला. हे दोन्ही ग्रंथ मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासातील संशोधनातील अत्यंत महत्वाचे मानले जातात. जदुनाथ सरकार यांनी 'Shivaji and His times' व 'House of Shivaji' या सारखा मराठा इतिहासासंबंधी ग्रंथ देखील लिहला.

क) आधुनिक भारतातील राष्ट्रवादी इतिहासलेखक:

१) दादाभाई नौरोजी:

दादाभाई नौरोजी यांनी 'पॉवर्टी अँड अन ब्रिटिश रूल इन इंडिया' हा ग्रंथ लिहला या ग्रंथात त्यांनी ब्रिटिश भारतीय संपत्तीची लूट कशी करत आहे हे विविध आकडेवारीच्या आधारे स्पष्ट केले. या ग्रंथात त्यांनी भारतीय संपत्तीच्या आर्थिक निःसारण सिद्धांत मांडला. भारतीय संपत्ती हि व्यापार, उद्योगधंदे व राजकीय मार्ग या तीन मार्गाने इंग्लंडमध्ये नेली जात आहे त्यामुळे भारतात भांडवलाची निर्माती होत नसल्याचे मत त्यांनी मांडले. ब्रिटिश सरकार ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचे वेतन व निवृत्ती वेतन, ब्रिटिश सरकारचा भारतावरील व इंग्लंड वरील खर्च, भारतावर लादलेला युद्ध खर्च, भारतावरील ब्रिटिश सैन्यावरील होणार खर्च इ. मार्गांनी भारतीय संपत्ती हि इंग्लंडमध्ये जात असल्याचे सांगितले.

२) न्या. महादेव गोविंद रानडे:

न्या. रानडे यांनी वसाहतवादाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणार परिणाम हा पाहिलेला होता त्याआधारे त्यांनी अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोनातून आधुनिक भारतीय इतिहासाचे चिंतन व लेखन केले. त्यांनी ब्रिटिश वसाहतींच्या आर्थिक सरंचनेचा सखोल अभ्यास केला व भारतीय अर्थव्यवस्था वसाहतवादी शोषणाला बळी पडत आहे हे दाखवून दिले. व वसाहतवादी अर्थव्यवस्थेचे शोषणात्मक स्वरूप स्पष्ट केले.

३) डॉ. रमेशचंद्र दत्त:

राष्ट्रवादी विचारांच्या रमेशचंद्र दत्त यांनी भारताच्या आर्थिक स्थितीच्या अभ्यासाकडे लक्ष देत 'Economic History of India' हा ग्रंथ दोन खंडात लिहला. भारताचे ब्रिटिश शासक हे वेगवेगळ्या मार्गांनी भारताचे आर्थिक शोषण करत आहे आणि त्यामुळे भारताचे आर्थिक दारिद्र्य वाढत आहे अशी मांडणी त्यांनी ब्रिटिश पार्लमेंटची कागदपत्रे, शासकीय कागदपत्रे आणि अहवाल यांच्या आधारे केली. रमेशचंद्र दत्त यांनी मांडलेल्या अनौद्योगिक कारणांचा सिद्धांत आज हि भारताच्या आर्थिक इतिहासात एक सशक्त सिद्धांत म्हणून ओळखला जातो.

४) गोपाळ कृष्ण गोखले:

१९०२ मध्ये गोपाळ कृष्ण गोखले हे मध्यवर्ती कायदेमंडळावर निवडून गेले होते. त्यावेळी त्यांनी अर्थसंकल्पावर १२ भाषणे केली. या भाषणावरून तत्कालीन आर्थिक परिस्थिती समजून घेण्यास मदत होते. भारतीय शेती, शेतकऱ्यांची अवस्था, उद्योगधंदे, लष्करी खर्च, करव्यवस्था इ. विषय मार्मिकपणे मांडले.

५) डॉ. ताराचंद:

भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीवर संशोधन करणाऱ्या दिग्गज इतिहासकारांमध्ये डॉ. ताराचंद यांचे महत्वाचे स्थान आहे. डॉ. ताराचंद यांचा 'History of Indian freedom Movement' हा चार खंडांतील ग्रंथ विशेष गाजला. या ग्रंथात ब्रिटिश सत्ता स्थापन होण्यापूर्वीची भारताची आर्थिक स्थिती, स्वयंपूर्ण ग्रामव्यवस्था, पारंपरिक उद्योग व व्यापार यांची माहिती देऊन ब्रिटिशांच्या सत्ता स्थापनेनंतर भारतीयांची दुर्दशा ताराचंद यांनी मांडली. ब्रिटिशांची कूटनीती व 'फोडा व राज्य करा' हे धोरण भारताच्या फाळणीस जबाबदार ठरले अशी त्यांनी मांडणी केली. या डॉ. ताराचंद यांनी 'The influence of Islam on Indian culture' या ग्रंथात भारतीय संस्कृती हि केवळ हिंदू संस्कृती नसून, हिंदू आणि इस्लामी संस्कृतीच्या समन्वयातून उत्कट झालेली एक संपन्न संस्कृती आहे, अशी मांडणी केली.

६) डॉ. रमेशचंद्र मजुमदार:

शास्त्रशुद्ध व चिकित्सक इतिहासलेखन पद्धतीचा वापर करून लेखन करणारे इतिहासकार म्हणून डॉ. रमेशचंद्र मजुमदार हे प्रसिद्ध आहे. डॉ. मजुमदार यांनी Corporate life in Ancient India, Outline of Ancient Indian history and civilization, Ancient India colonies in the far east, The sepoy Mutiny and the revolt of 1857, History of the freedom movement इ. शीर्षकांचे विविध काळ आणि विषयाच्या संदर्भात संशोधन पूर्ण ग्रंथ लिहले. डॉ. मजुमदार यांच्या मते, 'हिंदू व मुसलमान गटातील फूट वाढविण्यास ब्रिटिश शासकांचा सिहांचा वाटा होता. या दोन्ही गटातील लोकांना एकाच राष्ट्रीय व्यासपीठावर न आणण्याचे ब्रिटिशांचे प्रयत्न यशस्वी ठरले.' डॉ. मजुमदार यांनी भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत महात्मा गांधींच्या कार्याची दखल घेऊन त्यांच्या कार्याचे कौतुक केले. मात्र धर्म आणि राजकारण यांची गल्लत केल्याबद्दल त्यांनी गांधींना दोष देखील दिला.

आपली प्रगती तपासा.

१) राष्ट्रवादी इतिहासकारांचा आढावा घ्या ?

२.५ सारांश

साम्राज्यवादी इतिहासलेखनाची एक प्रतिक्रिया म्हणून राष्ट्रवादी इतिहासलेखन प्रवाह भारतात विकसित झाला. राष्ट्रवादी इतिहासकारांनी पाश्चात्य व भारतीय समाज व संस्कृतीचा तौलनिक अभ्यास करून राष्ट्रीय जाणिवेचे बीज रुजवले. राष्ट्रवादी

इतिहासलेखनामुळे भारतीयांमध्ये आत्मसन्मान निर्माण झाला. राष्ट्रवादी इतिहासकारांनी नवीन आव्हाने स्वीकारून संशोधनाला चालना दिली. या प्रवाहामुळे ऐतिहासिक मूळ साधनांसोबतच शोध घेणारी संशोधकांची पिढी तयार झाली. राष्ट्रवादी इतिहासकारांनी फक्त राजकीय इतिहासच नाही तर आर्थिक व सामाजिक पैलूंची देखील दखल घेतली. प्राचीन व मध्ययुगीन संस्कृतीचा व सामाजिक स्थितीचा त्यांनी अभ्यास केला. ब्रिटिशकालीन शासनाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेले दुष्परिणाम विशद करण्यात आले, यामधून भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला नवीन आशय भेटला. ब्रिटिशांनी भारतीयांचे केलेले आर्थिक शोषण, त्यांचे फोडा व झोडाचे राजकारण इ. बाबींची ऐतिहासिक मांडणी करून राष्ट्रवादी इतिहासलेखन परंपरेने भारतीयांच्या राष्ट्रवादी भावनेला वैचारिक आधार दिला.

२.६ प्रश्न

- १) साम्राज्यवादी इतिहासलेखन म्हणजे काय ते सांगा ?
- २) साम्राज्यवादी इतिहासलेखनाची उद्दिष्टे सांगून या इतिहासलेखनातील विविध प्रवाह सांगा ?
- ३) साम्राज्यवादी दृष्टिकोनातून लिखाण करणाऱ्या इतिहासकारांचा आढावा घ्या ?
- ४) राष्ट्रवादी इतिहासलेखातील विविध प्रवाहांचा आढावा घेऊन त्याचे मुल्यांकन करा ?
- ५) राष्ट्रवादी इतिहासलेखनातील प्रमुख इतिहासकारांचा आढावा घ्या ?

२.७ संदर्भ

- १) देव प्रभाकर, इतिहासशास्त्र : संशोधन, अध्यापन आणि लेखन परंपरा, ब्रेनटॉनिक प्रकाशन, नाशिक, २००७
- २) कोठेकर शांता, इतिहास : तंत्र आणि तत्वज्ञान, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००५
- ३) सातभाई श्रीनिवास, इतिहास लेखनशास्त्र, विद्या बुक पब्लिशर, औरंगाबाद, २०११
- ४) वाम्बूरकर जास्वंदी (संपादक), इतिहासातील नवे प्रवाह, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २०१४
- ५) सरदेसाई बी. एन, इतिहासलेखनशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००२
- ६) इतिहास लेखनपरंपरा (स्टडी मटेरियल) शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- 7) Sreedharan E, A Textbook of Historiography, 500 BC to A.D. 2000, Orient Blackswan, 2004

मार्क्सवादी इतिहासलेखन प्रवाह

घटक रचना

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ कार्ल मार्क्स - जीवन परिचय
- ३.३ मार्क्सवादी इतिहासलेखनाचे स्वरूप
- ३.४ मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून भारतीय इतिहासाचे झालेले लेखन
- ३.५ सारांश
- ३.६ प्रश्न
- ३.७ संदर्भ

३.० उद्दिष्टे

- मार्क्सवादी इतिहासलेखन अभ्यासणे.
- मार्क्सवादी इतिहासकारांचा आढावा घेणे.

३.१ प्रस्तावना

भारतात मार्क्सवादी इतिहासलेखन प्रवाह स्थूलमानाने विसाव्या शतकाच्या मध्यात सुरु झाला असला तरी अल्पावधीतच तो एक समृद्ध प्रवाह बनला. अनेक तत्त्वनिष्ठ परंतु स्वतंत्र बुद्धीच्या विचारवंतांनी या प्रवाहाला व्यापक व सखोल बनवले आहे. कार्ल मार्क्सच्या ऐतिहासिक भौतिकवादी विचारप्रणालीने प्रभावित झालेले काही भारतीय इतिहासकार मार्क्सच्या सिद्धांताच्या आधारे भारतीय इतिहासाचा अभ्यास करू लागले. व कार्ल मार्क्सच्या ऐतिहासिक भौतिकवादाच्या आधाराने भारतीय इतिहासाचे आकलन करण्याची परंपरा सुरु झाली. या परंपरेलाच 'मार्क्सवादी इतिहासलेखन परंपरा' असे म्हणतात.

३.२ कार्ल मार्क्स - जीवन परिचय

जर्मनीमध्ये ज्याकाळात अनेक नवीन विचार उदयाला येत होते, त्या वैचारिक मंथनाच्या काळात कार्ल मार्क्स यांचा जन्म एका ज्यू कुटुंबात ५ मे १८१८ रोजी जर्मनीमधील ट्रॅवेस या छोट्या खेड्यात झाला. त्याचे वडील हरशेल मार्क्स हे एक वकील होते तर आई हेनरिटा प्रेसबर्ग हि गृहिणी. १८२४ मध्ये मार्क्सच्या वडिलांनी ज्यू धर्माच्या जागी ख्रिश्चन धर्मातील प्रोटेस्टंट हा पंथ स्वीकारला. बालवयातच धर्मांतराचा झालेला हा सांस्कृतिक आघात यामुळे एकूणच धर्माबद्दल त्याच्या मनात तिरस्कार उत्पन्न झाला. म्हणूनच त्यांनी धर्माला अफूची गोळी असे संबोधले. त्याचे प्रारंभिक शिक्षण उदारवादी विचारवंत वॅस्टफेलन यांच्या

मार्गदर्शनाखाली झाले. १८४१ मध्ये जेना विद्यापीठातून त्यांनी 'The Differences between the Natural Philosophy of Democritus and Epicurus' या विषयावर डॉक्टरेट हि पदवी मिळवली. १८४३ मध्ये वयाच्या २५ व्या वर्षी कार्ल मार्क्स याने आपले प्रारंभिक शिक्षक वॅस्टफेलन यांची मुलगी जैनी वॅस्टफेलन हिच्याशी विवाह केला. विवाह नंतर मार्क्स परिवार हे पेरीस मध्ये गेले व तिथे ते ' फ्रॅन्को जर्मन शब्दकोश ' चा संपादक बनला. फ्रांसमध्ये असतांना पॅरिस येथे त्याला प्रसिद्ध विचारवंत प्रोडो लुई ब्लॅक यांची भेट झाली त्यांच्या मदतीने त्याने फ्रेंच समाजवाद व फ्रेंच राजकीय अर्थशास्त्र याचा अभ्यास केला. परंतु त्याच्या क्रांतिकारी विचारणामुळे सुरवातीस त्याला जर्मनीतून - स्वित्झर्लंडमध्ये तेथून फ्रांस मध्ये व नंतर बेल्जियममध्ये व पुढे इंग्लंड येथे स्थलांतर करावे लागले.

इंग्लंडमध्ये असतांना त्याची मैत्री हि उद्योगपती फेड्रिक एंजिल्सशी झाली, त्याची हि मैत्री शेवटपर्यंत टिकली. एंजिल्समुळे जर्मनीपुरता विचार करणारा मार्क्स इंग्लंडच्या भांडवलशाहीच्या आधारावर संपूर्ण विश्वाचा अर्थ लावण्याचा आणि त्यासाठी पर्यायी कार्यक्रम व क्रांतीचा विचार मांडू लागला. फेब्रुवारी १८४८ मध्ये त्याने कम्युनिस्ट लीगची स्थापना केली, व कम्युनिस्ट लीगच्या पहिल्या अधिवेशनाच्या वेळी मार्क्सने एंजिल्सच्या मदतीने साम्यवादाचा जाहीरनामा तयार करून साम्यवादाची तात्विक बैठक मांडली. आपल्या विचारांना व्यवहारिक रूप देण्याच्या हेतूने १८६४ मध्ये लंडन मध्ये आयोजित पहिल्या आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेत जर्मनीच्या वतीने त्याने प्रतिनिधीत्व केले. व त्याद्वारे कामगारांना न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. एंजिल्सच्या आर्थिक व ग्रंथ लेखनाच्या मदतीमुळे कार्ल मार्क्स याने दास कॅपिटल या ग्रंथाच्या पहिला खंड १८६७ मध्ये प्रकाशित केला. व काही वर्षांमध्ये त्याने दुसरा खंड देखील लिहून तयार केला. मात्र पैशाच्या अभावामुळे त्याच्या जिवंतपणी हा खंड प्रकाशित होऊ शकला नाही. उत्पनाचे नियमित साधन हाताशी नसल्यामुळे त्याच्या कुटुंबाला सतत दारिद्र्याचा व विविध हालअपेष्टांचा सामना करावा लागला. दुर्दैवाने १८८१ मध्ये त्याच्या पत्नीचा मृत्यू व १८८३ मध्ये लाडक्या मुलीचा मृत्यू या दोन मोठ्या अपघातांमुळे कार्ल मार्क्सचा मृत्यू देखील १४ मार्च १८८३ मध्ये झाला.

कार्ल मार्क्सच्या विचारांचा प्रभाव:

कार्ल मार्क्सच्या विचारांवर हेगेल, रिकार्डो, इंग्लंड व फ्रांसमधील समाजवाद, वृत्तपत्र क्षेत्रातील कार्य, वैयक्तिक आयुष्यातील दारिद्र्य, औद्योगिक क्रांती इ. चा प्रभाव दिसून येतो. या प्रभावातून त्याने आपले साम्यवादी विचार मांडले. कार्ल मार्क्सचा दास कॅपिटल हा ग्रंथ साम्यवादाचा बायबल म्हणून ओळखला जातो. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या विचारांचा जगावर जबरदस्त प्रभाव पडलेला दिसून येतो. त्याच्या साम्यवादी विचारांवर १९१७ रशियात क्रांती झाली, त्यानंतर चीन व इतर देशात देखील अश्याच साम्यवादी क्रांती झालेल्या दिसून येतात. एकेकाळी मार्क्सच्या विचारांचा प्रभाव हा अर्ध्या जगावर पडलेला दिसून येतो. कार्ल मार्क्स सारखा प्रभावशाली विचारवंत जगाच्या इतिहास क्वचितच दिसून येतो

आपली प्रगती तपासा.

१) कार्ल मार्क्सच्या जीवनाचा आढावा घ्या ?

३.३ मार्क्सवादी इतिहासलेखनाचे स्वरूप

भारतातील मार्क्सवादी इतिहासकारांनी इतिहासाची संपूर्णतः चौकट हि कार्ल मार्क्सच्या विचारधारेवर आधारित तयार केली. उदा. कार्ल मार्क्सची इतिहासाची व्याख्या 'आज पर्यंतचा इतिहास म्हणजे दुसरे तिसरे काही असून केवळ वर्गसंघर्ष होय' या त्याच्या विचारधारेवर आधारित आहे. 'आहे रे' 'नाही रे' वर्ग व त्यांचा संघर्ष त्यांची आर्थिक बाब जी कि सर्व बाबींच्या मुळाशी असते. या विचारधारेतून संपूर्ण इतिहासाची आखणी करणे. यात मार्क्सवाद समाविष्ट होतो. मार्क्सवादी इतिहासलेखनाने मुळात इतिहासलेखनाची व आकलनाची पद्धत बदलली. या लेखन प्रवाहाने इतिहासावर असलेला राजकीय घडामोडींचा प्रभाव बाजूला सारून आर्थिक व सामाजिक घटकांच्या अध्ययनाचे महत्त्व रेखाटले. घटना अगर व्यक्ती ऐवजी दुर्लक्षित समाज गट, भिन्न सामाजिक व आर्थिक व्यवस्थांच्या मूलगामी अभ्यास या प्रवाहाला अपेक्षित आहे. या प्रवाहातील इतिहासकारांनी शेती, ग्रामीण व्यवस्था, वर्णव्यवस्था यांचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास केला. वैदिक काळ, जैन व बौद्ध धर्म यासारख्या विषयांचा देखील भौतिकवादी दृष्टिकोनातून नवा अन्वयार्थ मार्क्सवादी इतिहासलेखकांनी लावला. मार्क्सवादी इतिहासलेखनाचे स्वरूप हे निवेदनात्मक अगर वर्णनात्मक नसून विश्लेषणात्मक व चिकित्सक आहे. ऐतिहासिक साधनसामुग्री बरोबरच भाषाशास्त्र, समाजशास्त्र, लोकवाङ्मय, अभिजात साहित्य, पुरातत्त्वशास्त्र, अर्थशास्त्र इ. विविध ज्ञानशाखांचा वापर मार्क्सवादी इतिहासकारांनी केलेला आढळतो.

आपली प्रगती तपासा.

१) मार्क्सवादी इतिहासलेखनाचे स्वरूप स्पष्ट करा?

३.४ मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून भारतीय इतिहासाचे झालेले लेखन

मार्क्सवादी इतिहासलेखनामध्ये डी. डी. कोसंबी, डॉ. नुरुल हसन, डॉ. रामशरण शर्मा, डॉ. रोमिला थापर, डॉ. हरबन्स मुखिया, डॉ. मोहम्मद हबीब, डॉ. इरफान हबीब, डॉ. बिपीन चंद्र यांची नावे विशेष उल्लेखनीय आहे. परंतु भारतात मार्क्सवादी इतिहासलेखांचे प्रारंभिक विचार हे बी. एन. दत्त यांच्या 'Dialectical of land ownership in India' व 'Cast and class in ancient India' पुस्तकात आढळतात. भारतातील प्रमुख मार्क्सवादी विचारवंत श्रीपाद अमृत डांगे यांचा 'India from primitive communism to slavery' हा मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून लिहलेला ग्रंथ मनाला जातो. खऱ्या अर्थाने भारतात मार्क्सवादी इतिहासलेखनाची सुरवात रजनी पाम दत्त यांच्या 'India Today' व ए. आर. देसाई यांच्या 'Social Background of Indian Nationalism' या ग्रंथामधून झाली.

१) डॉ. धर्मानंद कोसंबी:

प्राचीन भारताच्या इतिहासाबद्दल लिखाण करणाऱ्या इतिहासकारांमध्ये दामोदर धर्मानंद कोसंबी यांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागतो. प्राचीन भारताच्या इतिहासाच्या अभ्यासाला कोसंबींच्या लिखाणामुळे एक नवी दिशा मिळाली. डी. डी. कोसंबी यांनी ४ ग्रंथांचे लेख, ५ ग्रंथांचे संपादन व १२७ संशोधन लेखांचे लिखाण केले. त्या ग्रंथांपैकी

‘Introduction to the study of India’ (1956), ‘The culture and civilization of ancient India in historical outline’ या दोन ग्रंथांनी भारतीय इतिहासलेखनात क्रांती आणली. डी. डी. कोसंबी यांनी कार्ल मार्क्सच्या इतिहास विषयक प्रमयेला जसेच्या तसे न स्वीकारता भारतीय इतिहासाच्या अनुषंगाने त्यात बदल करून डी. डी. कोसंबी यांनी भारतीय इतिहासाची मांडणी केली. कोसंबी यांनी प्राचीन समाज, सिंधू संस्कृती, आर्य आक्रमण, जातीव्यवस्था, लोहयुग, बौद्ध धर्म उदय, मौर्य व कृषी अर्थव्यवस्था, मौर्य सत्ता हास व दक्षिणी सत्तेचा उदय इ. सविस्तर विवरण केले.

२) डॉ. रामशरण शर्मा:

कार्ल मार्क्सच्या भौतिकवादी सिद्धांताच्या आधारे प्राचीन भारतीय सामाजिक आणि आर्थिक इतिहासाचे चिकित्सकपणे संशोधन करणारे इतिहासकार म्हणून डॉ. आर. एस. शर्मा हे ओळखले जातात. ‘Shudras in ancient India’ या आपल्या ग्रंथात त्यांनी वर्णव्यवस्था आणि जाती व्यवस्थेच्या उगमाची आणि धर्मशास्त्रांनी त्यांना दिलेल्या अभिमान्यतेची भौतिकवादी कारणीमिमांसा केली. ‘Indian Feudalism’ या ग्रंथात त्यांनी भारतातील सामंतशाही व्यवस्थेच्या उदयाचे मूल्यांकन केले. गुप्त काळातील शहरांच्या हासास गुप्त काळातील सरंजामशाही व्यवस्था कारणीभूत असल्याचे मत त्यांनी मांडले. ‘Material culture and social formation in ancient India’ या ग्रंथात त्यांनी प्राचीन भारताच्या सामाजिक व सांस्कृतिक व्यवस्थेवरील भौतिकवादी भाष्य केले. ‘Urban decay in India’ प्राचीन भारतातील नगरांच्या हासाची आणि स्वयंपूर्ण ग्रामव्यवस्थेच्या वाढीचे मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून करणीमिमांसा करण्यात आली.

३) रोमिला थापर:

दिल्ली येथील जवाहरलाल विद्यापीठातील इतिहासाच्या प्राध्यापिका म्हणून कार्य केलेल्या डॉ. रोमिला थापर या प्रसिद्ध मार्क्सवादी इतिहासकार म्हणून ओळखल्या जातात. ‘Ashoka and decline of the Maurya’s’ या ग्रंथात त्यांनी मौर्य सम्राट अशोकाने मांडलेली धम्माची संकल्पना स्पष्ट केली. व अशोकाने बौद्ध धर्माचा केलेला पुरस्कार हा धर्मनिष्ठ अथवा नैतिक भूमिकेतून केलेला नसून तत्कालीन राजकीय व सामाजिक गरजेच्या जाणिवेतून केल्याचे मत मांडले. ‘History of India’ या ग्रंथात राजकीय घडामोडींपेक्षा शेती, उद्योग, व्यापार, ग्रामीण व नागरी जीवन, सागरी हालचाली या विषयांवर भर देऊन भिन्न कालखंडाचे चित्रण केले. Ancient Indian social history – some interpretations, Problems of Historical writing in India, Ideology and interpretation of early Indian history, from lineage to state, इ. ग्रंथातून प्राचीन भारताच्या राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, तंत्रज्ञान इ. विविध पैलूंवर मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून मांडणी केली.

४) डॉ. इरफान हबीब:

मध्ययुगीन भारताचा मार्क्सवादी परंपरेने विचार करणारे एक अग्रगण्य इतिहासकार म्हणून इरफान हबीब यांना ओळखले जाते. मध्ययुगीन भारताचा आर्थिक इतिहास हा त्यांच्या संशोधनाचा मुख्य विषय असून मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासाच्या संशोधनात ते मूलभूत मानले जातात. ‘Agrarian system to Mughal India’ या ग्रंथात त्यांनी मुघल

काळातील कृषि व्यवस्थेवरील संकट हे मुघल सत्तेच्या हासाचे महत्वपूर्ण कारण ठरले अशी त्यांनी मांडणी केली. 'Interpreting Indian History' या ग्रंथात हबीब यांनी मध्ययुगीन भारताच्या सामाजिक व आर्थिक इतिहासाचे विवेचन केले. तसेच मोहम्मद घोरीच्या भारतावरील आक्रमणाच्या वेळी भारताच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे विश्लेषण केले. 'Cast and money in Indian History' या ग्रंथात त्यांनी जातिव्यवस्थेच्या उदयामागील आर्थिक कारणांचा उहापोह केला. 'The atlas of Mughal empire' आणि 'Economic map of India' या ग्रंथतुन त्यांनी भौगोलिक माहिती सोबतच आर्थिक मांडणी देणाऱ्या मध्ययुगीन भारताचे एकूण बत्तीस नकाशे प्रकशित केले. डॉ. इरफान हबीब यांनी आपल्या इतिहासलेखनाद्वारे आपले वेगळेपण सिद्ध केले व अनेक दुर्लक्षित घटकांवर आपल्या लिखाणाद्वारे प्रकाश टाकला.

५) डॉ. बिपीन चंद्र:

मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून भारताच्या राष्ट्रीय चळवळीचे जनआंदोलन म्हणून अधिक व्यापक स्वरूप उजागर करणारे इतिहासकार म्हणून बिपीन चंद्र यांना ओळखले जाते. केम्ब्रिज इतिहासलेखन परंपरेने प्रतिपादित केलेली भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीशी संबंधित प्रमेयांचे डॉ. बिपीन चंद्र यांनी खंडन केले. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ हि जनसामान्यांची चळवळ होती, त्याला वैचारिक नेतृत्व सुशिक्षित मध्यमवर्गातील लोकांनी दिले असले तरी मूलभूत प्रश्न आणि संघर्ष हा जनसामान्यांचाच होता, असे प्रतिपादन बिपीन चंद्र यांनी 'India's struggle for Independence' या सुप्रसिद्ध ग्रंथात केले. 'Communism in India' या ग्रंथात जमातवादाच्या उदयामागील कारणांचा चिकित्सक अभ्यास करून जमातवाद हा ब्रिटिश वसाहतवादाचे आपत्य असल्याची मांडणी केली. 'The Rise and growth of economic Nationalism' आणि 'Nationalism and colonialism in India' या ग्रंथामध्ये भारतीय राष्ट्रवादाचा उदय आणि विकासाचे आर्थिक पैलू, वासाहतिक शोषणाचे आर्थिक धोरण आणि भारतीय भांडवलदारांची स्वातंत्र्य चळवळीतील भूमिका यांचे विश्लेषण केले.

आपली प्रगती तपासा.

१) मार्क्सवादी इतिहासलेखकांचा आढावा घ्या ?

३.५ सारांश

मार्क्सवादी इतिहासलेखनाने भारतीय इतिहासलेखनाला समृद्ध केले. एका नवीन दृष्टिकोनातून त्यांनी इतिहासाची मांडणी करून इतिहासलेखनाला एक नवीन आयाम दिला. मार्क्सवादी इतिहासलेखनाने राजकीय घडामोडींवर लिहला जाणारा इतिहास हा बाजूला सारून आर्थिक व सामाजिक घटकांचे अध्ययनाचे महत्व अधोरेखित केले. या प्रवाहातील इतिहासकारांनी शेती, ग्रामीण व्यवस्था, वर्णव्यवस्था यांचा शास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास केला व त्या दृष्टीने इतिहासाची नव्याने मांडणी केली. एखादी ऐतिहासिक घटना अगर व्यक्ती या ऐवजी दुर्लक्षित समाजगट, भिन्न सामाजिक व आर्थिक व्यवस्थांचा मूलगामी अभ्यास या प्रवाहाला अपेक्षित आहे. इतिहासाचा आवाका, इतिहासाची मांडणी, मांडणीचे तंत्र, विश्लेषण पद्धती, तार्किक निष्कर्ष अशा अनेक बाबतीत मार्क्सवादी इतिहासलेखन

महत्वपूर्ण ठरते. या प्रवाहातील स्वातंत्र बुद्धीच्या इतिहासकारांनी या प्रवाहाला व्यापक व सखोल बनवले. माक्सवादी इतिहासकारांनी आपल्या ऐतिहासिक संशोधनात भाषाशास्त्र, समाजशास्त्र, पुरातत्त्वशास्त्र व अर्थशास्त्र इ. ज्ञानशाखांचा वापर करून आपल्या संशोधनास आंतरविद्याशाखीय स्वरूप दिले. माक्सवादी इतिहासलेखनाने भारतीय इतिहासाला एक नवीन दृष्टिकोन दिला. ज्यामुळे भारताच्या इतिहासाचा विविध दृष्टिकोनातून अभ्यास होऊ लागला.

३.६ प्रश्न

१. माक्सवादी इतिहास लेखनाचा चिकित्सक आढावा घेणे.
२. भारतीय इतिहास लेखनात माक्सवादी इतिहासकारांची भूमिका स्पष्ट करा.

३.७ संदर्भ

- १) देव प्रभाकर, इतिहासशास्त्र : संशोधन, अध्यापन आणि लेखन परंपरा, ब्रेनटॉनिक प्रकाशन, नाशिक, २००७
- २) कोठेकर शांता, इतिहास : तंत्र आणि तत्वज्ञान, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००५
- ३) सातभाई श्रीनिवास, इतिहास लेखनशास्त्र, विद्या बुक पब्लिशर, औरंगाबाद, २०११
- ४) वाम्बूरकर जास्वंदी (संपादक), इतिहासातील नवे प्रवाह, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २०१४
- ५) सरदेसाई बी. एन, इतिहासलेखनशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००२
- ६) इतिहास लेखनपरंपरा (स्टडी मटेरियल) शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- 7) Sreedharan E, A Textbook of Historiography, 500 BC to A.D. 2000, Orient Blackswan, 2004

केम्ब्रिज इतिहासलेखन

घटक रचना

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ केम्ब्रिज इतिहासलेखन परंपरा
- ४.३ केम्ब्रिज इतिहासलेखनाची प्रारंभ
- ४.४ केम्ब्रिज परंपरेतील प्रमुख इतिहासकार
- ४.५ सारांश
- ४.६ प्रश्न
- ४.७ संदर्भ

४.० उद्दिष्टे

- केम्ब्रिज परंपरेचा अभ्यास करणे.
- केम्ब्रिज इतिहासलेखनातील प्रमुख इतिहासकारांचा आढावा घेणे.

४.२ केम्ब्रिज इतिहासलेखन परंपरा

आधुनिक भारताच्या राष्ट्रवादी इतिहासलेखनामध्ये, वसाहतिक कालखंडामध्ये ब्रिटिशांकडून भारतीयांचे सर्वांगीण शोषण झाल्यामुळे भारतीयांमध्ये राष्ट्रवादी भावना निर्माण होऊन भारतीयांचा राष्ट्रवाद व ब्रिटिशांचा साम्राज्यवाद अशी मांडणी केली गेली. मात्र भारतीयांमधील ब्रिटिश शासन हे भारतीयांना उपकारक ठरले, ब्रिटिशांच्या एकछत्री अंमलामुळे भारतात केंद्रीयीकृत शासन व्यवस्था स्थापित झाली, स्थानिक प्रशासनात ब्रिटिशांनी भारतीयांना संधी दिली. ब्रिटिशांनी केलेल्या या गोष्टींमुळे भारतीय लोकांमध्ये राष्ट्रवादाची भावना निर्माण झाली. भारताचा स्वतंत्र लढा हा ब्रिटिशांच्या विरोधातील संघर्ष नसून भारतीय अभिजनांनी स्वतःच्या हितसंबंधाचे रक्षण आणि सत्तेत वाटा मिळवण्यासाठी चालवलेली चळवळ होती. अशा प्रकारे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याची, भारतीय राष्ट्रवादाची आणि भारतीय राजकारणाची पुर्नव्याख्या करणाऱ्या केम्ब्रिजमधील इतिहासकारांच्या समूहाला 'केम्ब्रिज इतिहास लेखन परंपरा' असे म्हणतात.

केम्ब्रिज विद्यापीठातील अनेक प्राध्यापक व विद्यार्थी हे या इतिहास परंपरेशी जोडले गेले आहे. यामध्ये अनिल सील यांच्या व्यतिरिक्त गॉर्डन जॉन्सन, रिचर्ड गॉर्डन, डेव्हिड वॉशब्रुक, ख्रिस्तोफर जॉन बेकर, ज्युडिथ एम. ब्राउन, फ्रान्सिस रॉबिन्सन, बी. आर. टॉमिल्सन, ख्रिस्तोफर बेली यांचा समावेश होतो. अशा प्रकारच्या इतिहासाची मांडणी करणाऱ्या इतिहासकारांचे लेख 'Province and National essays on India politics' यामध्ये

१८७० ते १९४० मध्ये केम्ब्रिजमधील इतिहासकारांनी लिहले. हे संपूर्ण लेख जॉन गेलेघर, गोर्डन जॉनसन व अनिल सील यांनी संपादित केले, अशा प्रकारची मांडणी करणाऱ्या इतिहासकारांचे लेख आणि ग्रंथ केम्ब्रिज विद्यापीठाच्या प्रकाशनाद्वारे आणि मॉडर्न एशियन स्टडीज या संशोधन पत्रिकेत प्रकाशित होत असत. यामुळे त्यांना 'केम्ब्रिज परंपरा' म्हणून ओळखले जाऊ लागले. भारतातील मार्क्सवादी व उदारमतवादी इतिहासकारांनी या विचारधारेचा विरोध केला. नव - साम्राज्यवादाचा प्रभाव असलेली हि परंपरा १९६० च्या दशकापासून ते १९९० च्या दशकांपर्यंत प्रभावी होती. या इतिहास लेखन परंपरेने भारतीय इतिहास लेखनावर निश्चितच एक वेगळा प्रभाव पाडला.

आपली प्रगती तपासा.

- केम्ब्रिज इतिहासलेखन परंपरेचा आढावा घ्या ?

४.३ केम्ब्रिज इतिहासलेखनाची प्रारंभ

केम्ब्रिज परंपरेची सुरवात हि आफ्रिकेच्या फाळणीसंबंधाचे लिखाण व ब्रिटिश साम्राज्याच्या आर्थिक इतिहासविषयाच्या लिखाणात आपणास बघायला मिळतात. ऑक्सफर्ड येथील जॉन गेलेघर व रोनाल्ड राबिन्सन यांनी आफ्रिकेमधील साम्राज्यवादावर १९५३ मध्ये 'इकॉनॉमिक हिस्टरी रिव्यू 'मध्ये' दि इम्पिरिअलिसम ऑफ फ्री ट्रेड' या नावाच्या लेखात स्थानिक समुदाय व वसाहतवादविरोधी राष्ट्रवादी चळवळींमधील परस्पर हितसंबंध यांची माहिती मांडली. व आफ्रिकेतील साम्राज्यवाद हा काही स्थानिक गटांनी वसाहतिक शक्तींना सहकार्य केल्याने व त्यातून त्यांना वैयक्तिक व सामूहिक फायदा झाल्यामुळे उदयास आला, असे लिखाण केले.

गेलेघर यांचा अभ्यास विषय हा आफ्रिका खंड हा होता. ऑक्सफर्ड विद्यापीठातील अनिल सील व ख्रिस्तोफर बेली यांचे संशोधक मार्गदर्शक होते. सील यांनी गेलेघर यांचे विचारांना भारताच्या दृष्टीकोणातून लागू केले व १९७१ साली 'दि पोलिटिकल अर्थमेटिक ऑफ दि प्रेसिडेन्सीज' व 'दि रिवॉर्ड ऑफ एज्युकेशन' या पुस्तकात मुंबई, मद्रास व बंगाल प्रांतातील आंग्लशिक्षित व एतद्देशीय लोकांनी ब्रिटिश सरकारला केलेले सहकार्य, ब्रिटिशांनी केलेल्या शैक्षणिक व प्रशासकीय सुधारणांमुळे उपलब्ध झालेल्या नोकरीच्या नवीन संधी व काही मूठभर आंग्लशिक्षित व्यक्तींच्या चरित्राभोवती आपले संपूर्ण कथानक रचले. सील हे ट्रिनिटी कॉलेजमध्ये इतिहासाचे प्राध्यापक म्हणून रुजू झाल्यानंतर त्यांनी ब्रिटिश साम्राज्यवादी वृत्तीला सहकार्य देण्याचे धोरण स्वीकारले व त्यांच्या भोवती जमा झालेल्या विद्यार्थी हे 'केम्ब्रिज स्कूल' चे पाईक बनले. या विचारधारेचा प्रभाव हा फक्त केम्ब्रिज विद्यापीठापुरता मर्यादित न राहता तो जगातील इतर प्रमुख विद्यापीठात देखील प्रसारित झाला.

आपली प्रगती तपासा.

- केम्ब्रिज इतिहासलेखनाची सुरवात कशी झाली हे सांगा ?

४.४ केंम्ब्रिज परंपरेतील प्रमुख इतिहासकार

केंम्ब्रिज विचारधारेचा १९६८ नंतर मोठ्या प्रमाणावर प्रसार झाल्याचे दिसून येते. या विचारधारेची पीटर जे. मार्शल, ख्रिस्तोपर बेली, त्यांच्या पत्नी सुजेन बेली, केनिय जोन्स, जॉन एफ. रिचर्ड्स, फ्रँक पार्लिन, रिचर्ड इटाने, अनिल सील, जे.एल.गॉलघर व त्यांचे विद्यार्थी व विचारवंतांचा समावेश होता.

अनिल सील हे केंम्ब्रिज इतिहास परंपरेचे अत्यंत महत्वाचे इतिहासकार मानले जातात. 'The Emergence of Indian Nationalism: Competition and Collaboration in nineteenth Century' या आपल्या सुप्रसिद्ध ग्रंथात आणि 'Imperialism and Nationalism in India' या ग्रंथात सील यांनी भारतीय राष्ट्रवाद हि बहुसंख्य भारतीयांच्या हितसंबंधासाठी चालवलेली एक चळवळ होती, या मांडणीवर प्रश्नचिन्ह उभे करतात. अनिल सील यांच्या मते, आधुनिक भारताची जडणघडण हि ब्रिटिश साम्राज्यवादाच्या प्रभावामुळे झाली. ब्रिटिशांनी निर्माण केलेल्या वसाहतिक सत्तेमधील प्रशासकीय - राजकीय चौकटीत भारतीय राष्ट्रवादी चळवळीची वाढ झाली. भारतीय स्वतंत्र चळवळीतील राजकारण हे छोट्या - छोट्या गटांमधील चळवळी पुरते मर्यादित होते व त्यामुळे भारतीय हे विभाजित राहिले. एका मर्यादेपर्यंत ब्रिटिशांनी फोडा व राज्य करा हे धोरण अवलंबवले. मात्र ब्रिटिश हे दुफळी माजवण्यासाठी राज्य करत होते असे म्हणता येणार नाही. अश्या प्रकारची मांडणी अनिल सील यांनी केली. ख्रिस्तोफर बेली हे केंम्ब्रिज विद्यापीठातील व भारताच्या इतिहासाचे ख्यातनाम प्राध्यापक म्हणून ओळखले जातात. स्थानिकतेचा भाग म्हणून बेली यांनी शहरांचा अभ्यास केला. 'Patrons and political in northern India' हा लेख व त्यांचे नंतर प्रसिद्ध झालेले पुस्तक 'The local roots of Indian politics' यामध्ये त्यांनी अलाहाबाद शहराचा इतिहास, त्याचा परिसर, येथील पारंपरिक अभिजन वर्ग, मूल्यव्यस्था व रितीरिवाजांचे सूक्ष्म विश्लेषण केले. केंम्ब्रिज विद्यापीठात प्राध्यापक असलेले गॉर्डन जॉन्सन यांनी भारतीय राष्ट्रवादी चळवळीतील प्रादेशिक व राष्ट्रीय स्तरावरील चढाओढ हि केवळ वैयक्तिक हेवेदाव्यांतून निर्माण झाल्याची मांडणी आपल्या संशोधनातून केली. त्यांनी 'Provisional Politics and Indian Nationalism' हा सुप्रसिद्ध ग्रंथ लिहला. त्यांच्या मते, भारतीय नेतृत्व हे मुळात स्थानिक मुद्यांभोवतीच घुटमळत असत आणि ब्रिटिशांच्या सौजन्यामुळेच ते राष्ट्रीय स्तरावर क्रियाशील झाले. असे मत मांडले. गॉर्डन जॉन्सन यांनी प्रादेशिक स्तरावरील पुढारी व भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे केंद्रीय नेतृत्व यांच्या मधील तणाव आपल्या संशोधन लेखात मांडला.

फ्रान्सिस रॉबिन्सन यांनी भारतातील मुस्लिम जमातवादाचा अभ्यास करून भारतात वाढलेल्या जमातवादी विचारांना काही मुस्लिम नेत्यांनीच खतपाणी घातल्याचे मत मांडले. ब्रिटिशांपेक्षा जमातवादाच्या उदयास मुस्लिम नेते जास्त जबाबदार असल्याचे मत त्यांनी मांडले. फ्रान्सिस रॉबिन्सन यांच्या मते, निवडणुकीचे राजकारण जसे वाढत गेले तशी हि स्पर्धा फक्त शासकीय पदे अथवा आर्थिक साहाय्य मिळवण्यापुरतीच मर्यादित न राहता नंतरच्या काळात 'इस्लाम खतरे में' हा नारा देऊन हिंदू - मुस्लिम यांच्यात मतभेद आणखी वाढले. टॉमिल्सन यांनी आपल्या लेखात काँग्रेसचे चळवळीतून पक्षामध्ये रूपांतर होत

असतांना काँग्रेसमध्ये पदे व अधिकारांसाठी कशी रस्सीखेच उदयास आली याचे वर्णन केले आहे.

थोडक्यात, केम्ब्रिज विचार प्रणाली म्हणून प्रसिद्ध असलेले साम्राज्यवादी विचारधारेतील इतिहासकार, संशोधक भारतामधील आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक व्यवस्था नाकारतात. त्यांच्या लिखाणावरून असे कळते कि, वसाहतवाद हि फक्त परकीय सत्ता होती. भारताच्या राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक विकासासाठी वसाहतवाद झुगारून देण्याची गरज होती याकडे मात्र हे इतिहासकार दुर्लक्ष करत असल्याचे दिसून येते. थोडक्यात भारतीय राष्ट्रीय चळवळ हि हि ब्रिटिश साम्राज्यवादाच्या अन्याय - अत्याचारामुळे सुरु झाली होती हे ते नाकारतात.

आपली प्रगती तपासा.

- केम्ब्रिज इतिहासलेखनातील प्रमुख इतिहासकारांचा आढावा घ्या ?

४.५ सारांश

१९७० च्या दशकाच्या सुरुवातीस, जॉन गॅलाधर, अनिल सील आणि गार्डन जॉन्सन यांच्याभोवती संशोधकांचा एक नवीन गट तयार झाला. (गार्डन जॉन्सन मॉडर्न एशियन स्टडीजचे संपादक होते आणि महाराष्ट्राच्या राजकारणावर संशोधन करणारे अनिल सील यांचे ते विद्यार्थी होते, त्यांचे संशोधन अनिल सील आणि ज्युडिथ ब्राऊन यांच्यासारखेच आहे). हा गट केम्ब्रिज संप्रदाय म्हणून ओळखला जाऊ लागला. या गटाने आधीच अस्तित्वात असलेल्या अभिजात सिद्धांतापासून स्वतःला वेगळे केले आणि चालू वादाच्या प्रश्नांना नवीन उत्तरे दिली. भारताचा स्वतंत्र लढा हा ब्रिटिशांच्या विरोधातील संघर्ष नसून भारतीय अभिजनांनी स्वतःच्या हितसंबंधाचे रक्षण आणि सत्तेत वाटा मिळवण्यासाठी चालवलेली चळवळ होती. अशा प्रकारे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याची, भारतीय राष्ट्रवादाची आणि भारतीय राजकारणाची पुर्नव्याख्या करणाऱ्या केम्ब्रिजमधील इतिहासकारांच्या समूहाला 'केम्ब्रिज इतिहास लेखन परंपरा' असे म्हणतात.

परंतु आता भारतीय राष्ट्रीय चळवळ हा त्यांच्या अभ्यासाचाच विषय राहिला नाही. बेली यांनी १८व्या आणि १९व्या शतकातील उत्तर भारतातील शहरीकरण आणि शहरी अभिजनावर काम केले, ज्युडिथ ब्राऊन यांनी महात्मा गांधींवर काम केले तसेच शहरी हिंदूंची धार्मिक परिस्थितीही सांभाळली. टॉमिल्सन यांनी विसाव्या शतकातील युरोपियन उद्योग समूहांवर लक्ष केंद्रित केले, तर वॉशब्रुक हे आंध्रवार काम करत आहेत. अशा प्रकारे केम्ब्रिज इतिहासकारांनी वेगवेगळ्या मार्गांनी वाटचाल केली आहे.

४.६ प्रश्न

- १) केम्ब्रिज इतिहासलेखन परंपरेचा आढावा घेऊन या प्रवाहाची सुरवात कधी झाली याची सविस्तर माहिती सांगा ?
- २) केम्ब्रिज इतिहासलेखनातील प्रमुख इतिहासकारांचा आढावा घेऊन या प्रवाहाचा भारतीय इतिहासलेखनशास्त्रावर काय प्रभाव पडला ते स्पष्ट करा ?

४.७ संदर्भ

- १) देव प्रभाकर, इतिहासशास्त्र : संशोधन, अध्यापन आणि लेखन परंपरा, ब्रेनटॉनिक प्रकाशन, नाशिक, २००७
- २) कोठेकर शांता, इतिहास : तंत्र आणि तत्वज्ञान, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००५
- ३) सातभाई श्रीनिवास, इतिहास लेखनशास्त्र, विद्या बुक पब्लिशर, औरंगाबाद, २०११
- ४) वाम्बूरकर जास्वंदी, इतिहासातील नवे प्रवाह, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २०१४
- ५) इतिहास लेखन मीमांसा, निवडक समाज प्रबोधन पत्रिका : खंड १, लोकवाङ्मय गृह, २०१०
- ६) सरदेसाई बी. एन, इतिहासलेखनशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००२
- ७) इतिहास लेखनपरंपरा (स्टडी मटेरियल) शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- ८) Sreedharan E, A Textbook of Historiography, 500 BC to A.D. 2000, Orient Blackswan, 2004
- ९) Shaikhali B, History: Its Theory and Methods, Macmillan, 1978

सबाल्टर्न इतिहासलेखन

घटक रचना

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ प्रस्तावना
- ५.२ सबाल्टर्न इतिहासलेखन
- ५.३ सबाल्टर्न विचार प्रवाहाचा उदय
- ५.४ सबाल्टर्न इतिहासलेखनाची वैचारिक बैठक
- ५.५ सबाल्टर्न इतिहासकार
- ५.६ सारांश
- ५.७ प्रश्न
- ५.८ संदर्भ

५.० उद्दिष्टे

- सबाल्टर्न इतिहासलेखन म्हणजे काय हे अभ्यासणे
 - सबाल्टर्न इतिहासलेखनातील वैचारिक बैठक तपासणे
 - सबाल्टर्न इतिहासलेखनातील विविध इतिहासकारांचा आढावा घेणे
-

५.१ प्रस्तावना

विसाव्या शतकाच्या अखेरच्या दोन दशकांमध्ये भारतीय इतिहासलेखनात एक नवीन विचारधारेचा उदय झाला. जो सबाल्टर्न विचारधारा या नावाने ओळखला गेला. या इतिहास लेखनाचा विषय 'सर्वसामान्य किंवा तळागाळातील लोकांचा इतिहास' हा असल्याने काही इतिहासकारांनी या लेखनाला 'वंचितांचा किंवा जनसामान्यांचा इतिहास' असे देखील म्हटले. भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर भारतीय इतिहास लेखनावर मार्क्सवादी विचारांचा पगडा होता. मार्क्सवादी इतिहासकारांच्या लेखनात आर्थिक दृष्टिकोन मुख्य असल्याने सामाजिक विषय हे मागे पडत गेले. याच काळात समाजातील तळागाळातील वंचितांच्या कार्याचे, विचारांचे स्पष्टीकरण होणे आवश्यक वाटू लागले. यामधूनच सर्वसामान्यांचा इतिहास लिहण्याचा विचार प्रवाह जन्माला येऊन सबाल्टर्न इतिहास लेखन भारतात सुरु झाला. भारतात सबाल्टर्न इतिहास लेखनाची सुरवात डॉ. रणजित गुहा यांनी केली.

५.२ सबाल्टर्न इतिहासलेखन

सबाल्टर्न हा शब्द सर्वप्रथम मध्ययुगीन काळात इंग्लंडमध्ये शेतकरी किंवा कृषक दास यांच्यासाठी वापरला गेला. व १७०० मध्ये हा शब्द सैन्यातील दुय्यम दर्जाच्या अधिकारांसाठी वापरला गेला. सर्वप्रथम मार्क्सवादी विचारवंत अँटिनीओ ग्रामची यांनी हा शब्द प्रयोग समाजातील वंचित समूहासाठी केला. सबाल्टर्न या शब्दाचा अर्थ शब्दकोशात कनिष्ठ दर्जाचे किंवा निम्न दर्जाचे लोक असा आहे. मराठीत सबाल्टर्न इतिहासासाठी 'दुय्यम समूहांचा इतिहास' किंवा 'वंचितांचा इतिहास' असा शब्दप्रयोग आला आहे. आपल्या जन्मापासून विविध अधिकारापासून वंचित असलेले लोक, समाज अथवा विशिष्ट गट किंवा समूह यांचा समावेश या गटामध्ये होतो. अँटिनीओ ग्रामची याने नावाचा ग्रंथ लिहला. त्यामध्ये या ग्रंथामध्ये त्यांनी वंचितांचा किंवा तळागाळातील इतिहासाबाबत सबाल्टर्न इतिहास लेखनाची संकल्पना मांडली.

५.३ सबाल्टर्न विचार प्रवाहाचा उदय

दक्षिण आशियायी राष्ट्रांमध्ये सबाल्टर्न विचारप्रवाह हा उदयास आला. दुसऱ्या जागतिक महायुद्धापूर्वी आशियायी राष्ट्रांवर अनेक वर्ष वसाहतवादी - साम्राज्यवादी युरोपियन राष्ट्रांचे वर्चस्व होते. या काळात त्या देशातील स्थानिक लोकांनी अनेकवेळा परकीय राज्यकर्त्यांविरुद्ध उठाव केले. या उठावात सर्वसामान्य लोकांचा महत्वपूर्ण सहभाग होता. परंतु इतिहास ग्रंथामध्ये त्यांच्या सहभागाचा अथवा कामगिरीचा कुठेही उल्लेख आढळत नाही. अशा उठावामध्ये त्या समाजातील तळागाळातील लोकांनी देखील महत्वाचा सहभाग घेतला होता, त्यामुळे त्यांच्या कार्याची अथवा त्यांच्या सहभागाची माहिती करून घेतल्याशिवाय त्याकाळातील इतिहासाचे सर्वांग आकलन अथवा दर्शन होणार नाही याची जाणीव काही इतिहासकारांना झाली. हा अभ्यास करण्याच्या उद्देशाने डॉ. रणजित गुहा यांनी 'Centre of South Asian culture Studies' या संघटनेची उभारणी केली.

ब्रिटिशांच्या भारतावरील वासाहतिक शासनकाळातील विद्रोही चळवळीचे नवीन दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्यासाठी काही भारतीय इतिहासकार एकत्र आले पुढे १९८२ मध्ये सबाल्टर्न स्टडीज या शीर्षकाचा डॉ. गुहा यांनी संपादित केलेला एक लेखसंग्रह प्रकाशित केला. १९८२ पासून भारतीय इतिहासकारांचा एक वर्ग इतिहास व समाज यावर लेख लिहून प्रकाशित करत आहे. व आतापर्यंत एकूण प्रकाशित ४५ लेखांना सबाल्टर्न स्टडीजच्या आठ खंडातून प्रकाशित केले. यामध्ये डॉ. रणजित गुहा, डॉ. दीपेश चोधरी, डॉ. सुमित सरकार, डॉ. शाहिद अमीन, डॉ. पार्थ चॅटर्जी, डॉ. ज्ञानेंद्र पांडे यासारख्या विद्वानांचा यामध्ये सहभाग राहिला आहे.

या विचारसरणीत निम्न वर्गाचा - सामान्यांचा सहभाग इतिहासात नोंदवण्याची भूमिका स्पष्ट करण्यात आली. या अभ्यासात शेतकरी, कामगार, मजूर, दलित, स्त्रियांचे सार्वभौमत्व याविषयीचा अभ्यास अंतर्भूत आहे. या इतिहासकारांनी मानववंश शास्त्र, संरचनावाद, उत्तर संरचनावाद, भाषाशास्त्र, ज्ञान - सत्ता संबंध इ. पद्धतीवर सबाल्टर्नचा अभ्यास करून इतिहास लेखन केले.

भारतात सबाल्टर्न इतिहासलेखनाची सुरवात कशी झाली ते सांगा ?

५.४ सबाल्टर्न इतिहासलेखनाची वैचारिक बैठक

डॉ. रणजित गुहा यांनी सबाल्टर्न इतिहासलेखनाची वैचारिक बैठक आपल्या ' सबाल्टर्न स्टडीज ' च्या पहिल्या अंकाच्या प्रस्तावनेत सांगितली आहे. त्यात त्यांनी आजपर्यंतच्या इतिहास लेखनावर काही आक्षेप घेतले आहे ते पुढील प्रमाणे आहेत.

- १) आधुनिक भारताचा इतिहास आजपर्यंत जो लिहला गेला आहे, तो उच्चभू - उच्चवर्णीय व्यक्तींनीच लिहला आहे. तो लिहत असताना त्यांच्या विशिष्ट वैचारिक भूमिकेतून लिहला गेला असल्याने हा इतिहास फक्त उच्च वर्णीय व्यक्तीं भोवतीच केंद्रित केला गेला असल्याचे आपल्याला दिसून येते.
- २) भारतीय राष्ट्रीय चळवळीचे नेतृत्व उच्च वर्गातून आले, त्यामुळे उच्च वर्णीय इतिहासकारांनी त्यांचे कार्य आपल्या लिखाणातून वर्णन केले व त्या चळवळीचे श्रेय उच्च वर्णीय नेतृत्वाच्या पदरातच टाकले.
- ३) प्रत्येक चळवळ, युद्ध, आंदोलने, मोर्चे यामध्ये एक व्यापक जनसमूह असतो. जनसमूहामुळे त्या घटनांचे स्वरूप व्यापक बनते. पण आजपर्यंतच्या इतिहासकारांनी त्या जनसमूहाची दाखल घेतली नाही.
- ४) काही इतिहासकारांनी आपल्या लेखनात शेतकरी, कामगार, महिला इ. चा उल्लेख केला आहे पण त्यांचे चळवळीतील स्थान त्यांची विचारसरणी यांची नोंद केली नाही.
- ५) मार्क्सवादी इतिहासकारांनी कामगार वर्ग, शेतकरी यांच्या कार्याची दाखल घेतली असली तरी या इतिहासकारांनी सामान्य शेतकऱ्यांची कामगिरी मानसिकता त्यांचे विचार ,प्रेरणा याची कुठेही नोंद केली नाही.

थोडक्यात, आजपर्यंत इतिहासकारांनी लिहलेला इतिहास हा एकांगी व पक्षपाती आहे. समाजाच्या निम्न स्तरातील या गटांना जन समूहांना इतिहासात वंचित ठेवले आहे. या गटाला व समूहाला इतिहासामधील त्यांचे स्थान मिळवून देणे हे सबाल्टर्न इतिहास लेखनाचे मुख्य उद्दिष्टे आहे.

आपली प्रगती तपासा.

डॉ. रणजित गुहा यांनी भारतीय इतिहासलेखनावर घेतलेल्या आक्षेपांचा आढावा घ्या ?

५.५ सबाल्टर्न इतिहासकार

१) डॉ. रणजित गुहा:

भारतीय इतिहासलेखनशास्त्रात सबाल्टर्न इतिहासलेखनाचे बीज रोवण्याचा श्रेय डॉ. रणजित गुहा यांनाच दिले जाते. सबाल्टर्न स्टडीज या शीर्षकाखाली 'Writings on South

'Asian History' या मालिकेत त्यांनी अनेक ग्रंथ प्रसिद्ध केले. 'A Rule of Property for Bengal' या ग्रंथामध्ये त्यांनी बंगालमधील कायमधारा पद्धतीमुळे शेतीवर झालेले परिणाम व हि पद्धत ब्रिटिशांना कशी फायद्याची ठरली याचे वर्णन केले. 'Elementary aspects of peasant insurgency' या ग्रंथामध्ये त्यांनी सबाल्टर्न विषयक दृष्टिकोन विशद केले आहे. व यात त्यांनी भारतातील वसाहतवादी काळातील शेतकरी विद्रोहाची मुख्य अंगे मांडली. 'Dominance without Hegemony' या लेखसंग्रहात त्यांनी वसाहतवादी राष्ट्रातील राज्यशासन व वसाहतीतील त्यांचे शासन यातील भेद स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. 'An Indian Histography of India' या भाषण संग्रहात ब्रिटिशांनी भारतात आपली सत्ता स्थिर करण्यासाठी दमण मार्ग व समंती मिळवण्याचे कोणते मार्ग स्वीकारले याचे विश्लेषण केले आहे.

२) डॉ. शहीद अमीन:

सबाल्टर्न स्टडीजचे एक संस्थापक व दिल्ली विद्यापीठातील इतिहासाचे प्राध्यापक डॉ. शहीद अमीन या इतिहासकाराने १९२० ते १९२२ त्याकाळातील असहकार चळवळीत सहभागी झालेल्या शेतकऱ्यांच्या मनावर महात्मा गांधींचा कसा प्रभाव होता हे स्पष्ट केले. १९२२ मधील चौरी चौरा प्रकरणाशी संबंधित असलेल्या वेगवेगळ्या समाज गटांची मनोभूमिका विशद करण्याचा प्रयत्न केला. डॉ. शहीद अमीन यांच्या 'Making the nation habitable' हा लेख आणि 'Remembering the Musselman's' या ग्रंथात धर्मनिष्ठ गटाच्या दृष्टिकोनातून होणाऱ्या इतिहास लेखनाचे धोके व दुष्परिणाम यांचा अभ्यास केला.

३) पार्थ चॅटर्जी:

सबाल्टर्न स्टडीजच्या स्थापनेमध्ये पार्थ चाटजी यांचा देखील महत्वपूर्ण सहभाग होता. चॅटर्जी यांनी वंचित आणि निर्वसाहतवाद या विषयावर विशेष कार्य केले. पार्थ चॅटर्जी यांनी 'The Nationalist Resolution of the women's Questions' या प्रबंध व 'Essays in colonial History' ग्रंथाद्वारे भारतातील उपेक्षित व दुर्लक्षित घटक म्हणून स्त्रियांच्या जीवनावर प्रकाश टाकला. पार्थ चॅटर्जी यांनी इतिहासाचा अभ्यास करतांना समाजाची एक महत्वाची बाजू म्हणून स्त्रियांचे योगदान व कार्याकडे कसे दुर्लक्ष झाले व वेगवेगळ्या कालखंडात स्त्रियांच्या कार्याची कशी उपेक्षा करण्यात आली यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

४) सुमित सरकार:

दिली विद्यापीठातील इतिहासाचे प्राध्यापक व प्रसिद्ध इतिहासकार म्हणून सुमित सरकार यांना ओळखले जाते. त्यांनी भारतीय राष्ट्रीय चळवळीतील सर्वसामान्य लोकांचा समावेश, दुर्लक्षित गटांचा इतिहास राष्ट्रीय चळवळीत महात्मा गांधींचे नेतृत्व, पाश्चिमात्य वसाहतवादी शासनाचे वर्चस्वाचे स्वरूप याविषयावर लिखाण केले आहे.

'Modern India' या ग्रंथात त्यांनी ब्रिटिशांच्या आगमनापासून त्यांच्याविरुद्ध झालेल्या उठावांचा, उठावामागील प्रेरणांचा उल्लेख केला आहे. तसेच राष्ट्रीय चळवळीतील जन आंदोलने मध्यमवर्गीयांची भूमिका, महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाचे स्वरूप कसे होते याचे प्रतिपादन त्यांनी केले. 'Writings Social History' या ग्रंथात ते पाश्च्यात वसाहतवादी

वर्चस्वाचे स्वरूप उलगडवून दाखवतात. 'Decline of the Subaltern Studies' या लेखात ते समाजातील वंचित गटाच्या कार्यवार व मानसिकतेवर भर देतांना त्यांच्या सामाजिक इतिहासाकडे दुर्लक्ष होत असल्याची तक्रार करतात.

५) डॉ. इरफान हबीब यांचे सबाल्टर्न विषयक विचार:

डॉ. इरफान हबीब यांच्या मते, डॉ. रणजित गुहा व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी तळागाळातील लोकांचा इतिहास किंवा वंचितांचा इतिहास हि संकल्पना ग्रामचीच्या विधानावर उभी केली आहे. ग्रामचीच्या मते, शेतकरी स्वतःची नवीन विचारसरणी निर्माण करू शकत नाही. परंतु इरफान हबीब यांच्या मते, तळागाळातील लोकांचा वर्ग नसतो. तर त्या जाती, जमाती अशा स्वरूपात असतात. त्यांना वर्ग म्हणता येणार नाही. भारतातील तळागाळातील लोकांमध्ये स्वतःच्या विचार परंपरा असतात असा दावा करणे ऐतिहासिक नाही. हबीब यांनी सबाल्टर्नच मूल्यमापन करतांना म्हटले कि,

‘The Subaltern scholars are happy narrators of tragedy, it is not their task to look for solution’

५.६ सारांश

सबाल्टर्न इतिहासलेखन प्रवाह भारतात विसाव्या शतकाच्या शेवटी विकसित झाला. या लेखन पद्धतीमुळे इतिहासलेखनाला एक नवीन दिशा मिळाली. या प्रवाहाने दुर्लक्षित समाज गटांना इतिहासात स्थान मिळवून दिले. तसेच दुर्लक्षित समाज गटांचे, लहान प्रदेशातील घडामोडींचे इतिहास त्याद्वारे शब्दबद्ध झाले. या प्रवाहामुळे ब्रिटिशांच्या भारतावरील वासाहतिक शासनकाळातील विद्रोही चळवळीचे नव्या द्रीष्टीकोनातून अभ्यास झाला. हा विचार प्रवाह मार्क्सवादाशी काही अंशी जवळ असून आर्थिक इतिहासाच्या व्यतिरिक्त इतर स्तरातील सत्ता गाजवणारे व त्यांचे अंकित गट यांच्या परस्पर संबंधाचे चिकित्सक विश्लेषण करून या प्रवाहाने इतिहासलेखनाला एक नवीन आयाम दिला.

५.७ प्रश्न

- १) सबाल्टर्न इतिहासलेखनाची आढावा घ्या ?
- २) सबाल्टर्न इतिहासलेखनातील डॉ. रणजित गुहा यांचे योगदान सांगा ?
- ३) सबाल्टर्न इतिहासलेखनातील विविध इतिहासकारांचा आढावा घ्या ?

५.८ संदर्भ

- १) कोठेकर शांता, इतिहास : तंत्र आणि तत्वज्ञान, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००५
- २) सातभाई श्रीनिवास, इतिहास लेखनशास्त्र, विद्या बुक पब्लिशर, औरंगाबाद, २०११

- ३) देव प्रभाकर, इतिहासशास्त्र : संशोधन, अध्यापन आणि लेखन परंपरा, ब्रेनटॉनिक प्रकाशन, नाशिक, २००७
- ४) वाम्बूरकर जास्वंदी, इतिहासातील नवे प्रवाह, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २०१४
- ५) इतिहास लेखन मीमांसा, निवडक समाज प्रबोधन पत्रिका : खंड १, लोकवाङ्मय गृह, २०१०
- ६) सरदेसाई बी. एन, इतिहासलेखनशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००२
- ७) इतिहास लेखनपरंपरा (स्टडी मटेरियल) शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- ८) Sreedharan E, A Textbook of Histography, 500 BC to A.D. 2000, Orient Blackswan, 2004
- ९) Shaikh Ali B, History: Its Theory and Methods, Macmillan, 1978.

१८५७ चा उठाव

घटक रचना

- ६.० उद्दिष्टे
- ६.१ प्रस्तावना
- ६.२ १८५७ चा उठाव
- ६.३ १८५७ च्या उठावाची कारणे
- ६.४ तत्कालीन कारण - काडतूस प्रकरण
- ६.५ १८५७ च्या उठावाची वाटचाल
- ६.६ १८५७ च्या उठावाच्या अपयशाची कारणे
- ६.७ १८५७ च्या उठावाचे परिणाम
- ६.८ सारांश
- ६.९ प्रश्न
- ६.१० संदर्भ

६.० उद्दिष्टे

- १८५७ च्या उठावाची पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
- १८५७ च्या उठावाच्या कारणांचा अभ्यास करणे.
- १८५७ च्या उठावाची वाटचाल व अपयशाचा आढावा घेणे.
- १८५७ च्या उठावाच्या परिणामांची चर्चा करणे.

६.१ प्रस्तावना

१८५७ चा उठाव हा भारताच्या इतिहासातील एक महत्वाची घटना आहे. इ. स. १७५७ ते १८५६ हा भारतातील ब्रिटिश सत्तेच्या विस्ताराचा काळ होता. १७५७ चे प्लासीचे युद्ध व १७६४ च्या बक्सार युद्धाने ब्रिटिशांनी बंगालमध्ये आपल्या सत्तेचा पाया रोवला. पुढे ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतात विस्तारवादी व आक्रमक धोरण स्वीकारून भारतातील सर्वच महत्वाची राज्ये हस्तगत केली, ज्यात मैसूर, मराठा व पंजाब इ. सारखी प्रमुख राज्ये होती. पुढील काळात ब्रिटिशांनी तैनाती फौज व दत्तक वारसा नामंजूर या धोरणाने १८५६ पर्यंत जवळ जवळ संपूर्ण भारतावर ब्रिटिशांनी आपली सत्ता प्रस्थापित केली. १७५७ - १८५७ या शंभर वर्षांच्या काळात ब्रिटिशांच्या विविध धोरणांचा परिणाम म्हणून १८५७ मध्ये भारतात ब्रिटिशांविरुद्ध मोठा सशस्त्र उठाव झाला.

६.२ १८५७ चा उठाव

१८५७ साली झालेला उठाव हा इंग्रजांविरुद्ध भारतात झालेला पहिला उठाव नव्हता, त्यापूर्वीही इंग्रजांविरुद्ध अनेक उठाव झाले होते. १७५६-१८५६ या काळात ब्रिटिशांची नीती व साम्राज्यवादी पिळवणूक याविरुद्ध त्यापूर्वीच्या शंभर वर्षांहून अधिककाळ जो असंतोष होता त्याचाच परिपाक या उठावाच्या रुपाने झाला. प्लासीच्या विजयाने ब्रिटिशांनी भारतात आपली सत्तेची सुरवात करून पुढील काळात भारतातील विविध राज्य जिंकली व एका प्रदीर्घ प्रक्रियेअंती येथील अर्थव्यवस्था, आणि समाज यांचे वसाहतीकरण करून टाकले. या प्रक्रियेमुळेच पुढे पदच्युत राजे, निष्कांचन झालेले जमीनदार, पाळेगार आणि पराजित भारतीय संस्थानांतील पदाधिकारी यांनी अनेक वेळा अंतर्गत उठाव केले. ब्रिटिशांच्या आर्थिक धोरणांमुळे परंपरागत शेती नष्ट झाल्याने शेतकरी, परंपरागत बलुतेदारी नष्ट झाल्याने ज्यांचा व्यवसायच गेला असे कारागीर आणि लष्कारातून सेवामुक्त केलेले सैनिक या बंडाच्या पाठीशी होते. १७६०-७० च्या दरम्यान झालेल्या बंगालमधील संन्याशी बंड, बिहारमधील चुआर उठाव झाला. व पुढील काळात जवळजवळ प्रत्येक वर्षी ब्रिटिश सत्तेशी कोठेना कोठे लष्करी संघर्ष होत होता. शेकडो किरकोळ संघर्ष बाजूला ठेवली तरी १७६३ ते १८५० च्या दरम्यान किमान ४० मोठे लष्करी संघर्ष हे ब्रिटिशांच्या विरुद्ध झाले होते. त्यात जनतेचा सहभाग मोठा असला तरी त्यांचे स्वरूप व परिणाम स्थानिकच होते आणि हे उठाव एकमेकांपासून अगदी अलग होते. १८५७ च्या उठवत मात्र देशाच्या विस्तृत भागात लक्षावधी लोकांचा सहभाग होता व त्यामुळे ब्रिटिश सत्तेला अगदी मुळापासून हादरा बसला.

६.३ १८५७ च्या उठावाची कारणे

१८५७ चा उठाव हा कुठल्याही एका कारणामुळे घडून आला नव्हता, त्यासाठी अनेक कारणे कारणीभूत होती ती पुढीलप्रमाणे

अ) राजकीय कारणे:

१) ब्रिटिशांचे साम्राज्यवादी धोरण:

ईस्ट इंडिया कंपनी हि एक व्यापारी कंपनी होती व केवळ व्यापार करण्याच्या उद्देशाने हि कंपनी भारतात आली होती. व्यापाराच्या माध्यमातून आर्थिक फायदा मिळवणे हा त्यांचा मूळ उद्देश होता. बादशाह औरंगजेबच्या मृत्यूनंतर भारतात निर्माण झालेली राजकीय अस्थिरता व आर्थिक दुर्बलतेचा फायदा घेऊन कंपनीने भारतीय राज्यांच्या राज्यकारभारात हस्तक्षेप सुरू करून सत्ता विस्तारला प्रारंभ केला. भारतात आपली सत्ता स्थापन झाल्यानंतर रॉबर्ट क्लाइव्ह, वॉरेन हेस्टिंग्स, लॉर्ड वेलस्ली, लॉर्ड हेस्टिंग्स यांनी भारतात आक्रमक साम्राज्यवादी धोरण राबवले तसेच भारतातील राज्य हस्तगत करण्यासाठी त्यांच्या राजनीतिक व कूटनीतिक कारवायांमुळे भारतीयांच्या मनात ब्रिटिशांच्या विरुद्ध चीड निर्माण झाली. या सर्व कारणांमुळे भारतीयांच्या मनात असंतोष निर्माण झाला व याचे रूपांतर १८५७ च्या उठावात झाले.

२) तैनाती फौज:

लॉर्ड वेलस्ली याने भारतात तैनाती फौज पद्धत आमलात आणून भारतातील अनेक राज्य जिंकून ती ब्रिटिश साम्राज्यास जोडली. इ. स. १७९८ मध्ये लॉर्ड वेलस्ली गव्हर्नर जनरल म्हणून भारतात आला. त्याने तैनाती फौजेच्या पद्धतीचा अवलंब करून साम्राज्य विस्तारावर भर दिला. तैनाती फौज दुर्बल संस्थानिकांच्या अंतर्गत व बाह्य संरक्षणासाठी देण्यात आली. याच्या मोबदल्यात संस्थानिकास कंपनीस रोख रकमेऐवजी आपल्या राज्याचा काही प्रदेश तोडून द्यावा लागे. त्याचबरोबर या फौजेचा खर्च संस्थानिकास करावा लागे. कंपनीच्या परवानगीशिवाय इतरांशी युद्ध किंवा करार करता येणार नव्हते. याव्यतिरिक्त त्यांना इंग्रजांचा वकिल दरबारी ठेवावा लागत असे व त्याच्या मार्गदर्शनानुसार राज्यकारभार करावा, इ. तैनाती फौजेच्या काही मुख्य अटी होत्या. भारतातील अनेक राज्य हे तैनाती फौजेच्या प्रभावा खाली गेल्याने ते राज्य व राजे हे दुर्बल बनले. त्या राज्याच्या स्वरक्षणाची संपूर्ण जबाबदारी ब्रिटिशांनी स्वीकरल्यामुळे राज्याच्या कारभाराकडे दुर्लक्ष होऊन त्यांच्या राज्यात अशांतता व अव्यवस्था निर्माण झाली. याचा फायदा वेलस्लीने घेऊन हैद्राबादचा निजाम मराठ्यांचे शिंदे, होळकर, भोसले, इ. सरदार अयोध्येचा नवाब इ. सारखी अनेक संस्थाने ब्रिटिशांनी बरखास्त केली.

३) लॉर्ड डलहौसीचे विलीनीकरणाचे तत्व:

इ.स. १८४८ मध्ये लॉर्ड डलहौसी गव्हर्नर जनरल म्हणून भारतात आला तो अतिशय महत्वाकांक्षी व साम्राज्यवादी प्रवृत्तीचा होता. लॉर्ड डलहौसीने साम्राज्यवादी आक्रमक धोरण अवलंबून कोणत्या ना कोणत्या कारणाने भारतातील स्थानिक राज्ये खालसा करून ब्रिटिश साम्राज्यास जोडून टाकली. लॉर्ड डलहौसी देशी राज्यांना ब्रिटिश साम्राज्यात विलीन करण्यासाठी, खालसा पद्धतीचा अवलंब केला. याबाबत त्याने दोन मार्गांचा अवलंब केला होता. एक तर ते राज्य जिंकून घेणे किंवा विविध कारणे दाखवून ते राज्य ब्रिटिश साम्राज्यात विलीन करणे. डलहौसीने निःसंतान राजाला आपला उत्तराधिकारी म्हणून घेण्याची आज्ञा दिली नाही. निपुत्रिक राजाला दत्तक पुत्र घेण्याची कंपनी सरकारने मंजुरीची अट १८४४ मध्येच घातली होती. परंतु त्याची काटेकोरपणे अंमलबजावणी होत नव्हती. डलहौसीने आपल्या अंकित असणाऱ्या संस्थानिकांवर त्यांनी आपल्या उत्तराधिकार्यास कंपनी सरकारची मान्यता घेणे आवश्यक केले व जी संस्थाने तत्वानुसारच निःसंतान संस्थानिकाला डलहौसीने दत्तक घेण्यास परवानगी दिली नाही. या पद्धतीने डलहौसीने भारतातील अनेक राज्ये खालसा केली ज्यामध्ये सातारा (१८४८), झाशी (१८५४), संबळपूर (१८५०), जेतपूर (१८५०), उदयपूर (१८५२), नागपूर (१८५३), इ. संस्थाने खालसा केली, तर तर गैरकारभार व अव्यवस्था या धोरणानुसार अयोध्येचे संस्थान खालसा केले. लॉर्ड डलहौसीच्या या आक्रमक व अन्यायी धोरणांमुळे भारतीयांच्या मनात असंतोष निर्माण झाला. ब्रिटिश इतिहासकार पी. डी. रॉबर्ट यांच्या मते, " लॉर्ड डलहौसीच्या विदेशी नितीमध्ये सत्यांश कितीही असो, एक गोष्ट मात्र खरी कि, या नितीमुळे सर्व भारतीय संस्थानिकांना वाटू लागले कि, आपली संस्थाने मोठ्या धोक्यात आहे. " (पवार जयसिंगराव, भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, पृ. क्र. २.३)

४) पदव्या, जहागिऱ्या व तनखे बंद:

लॉर्ड डलहौसी याने भारतातील राजेरजवाडे यांना ब्रिटिशांनी दिलेल्या पदव्या, जहागिऱ्या व तनखे बंद केले, ते वंश परंपरागत नसल्याच्या कारणावरून डलहौसीने बंद केले. १८५२ मध्ये दुसऱ्या बाजीराव पेशव्याचा दत्तकपुत्र नानासाहेब पेशव्याचा वारसा हक्क नामंजूर करून त्याची ८ लाखांची वार्षिक पेन्शन हि रद्द केली. व पेशवा हि नाममात्र पदवी हि त्यांच्या कडून काढून घेण्यात आली. १८५५ मध्ये तंजावरचा राजा सरफोजी याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या वारसदाराची जहागीर व तनखा डलहौसीने जप्त केली. व तंजावरच्या राजाचे छत्रपती हे पदही काढून घेण्यात आले. दिल्लीचा मोघल बादशाह बहादुरशहा जफर याच्यावरही अशीच कारवाई करून मुघल बादशहाच्या मृत्यूनंतर गादीवर येणाऱ्या बादशहाला दिल्लीच्या लाल किल्ल्यात राहता येणार नाही व त्याचे बादशाही पद समाप्त केले जाईल असा आदेश डलहौसीने दिला. डलहौसीच्या या आक्रमक धोरणामुळे भारतीयांमध्ये असंतोष निर्माण झाला.

५) वतने, इनाम व जहागिरीची जमी:

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या भरभराटीसाठी लॉर्ड विल्यम बेंटिकने अनेक योजना आखल्या भारतातील अनेक संस्थानिकांनी लोकांना इनाम म्हणून अनेक जमिनी दिल्या होत्या बेंटिकने अशा जमिनीची चौकशी करून ज्यांच्याकडे कायदेशीर पुरावे नव्हते अशा जमिनी सरकारजमा केल्या. त्यामुळे जमीनदार वर्ग दरिद्री झाला. १८५७ च्या उठापूर्वी पाच वर्षांच्या कालावधीत प्रसिद्ध इनाम कमिशनने मुंबई प्रांतातील जमिनीची चौकशी करून पंचवीस हजार इनामी जमिनींच्या पैकी एकवीस हजार इनामी जमिनी जप्त केले यामुळे लक्षावधी लोक नाराज झाले. तसेच सरकारतर्फे शेतसारा वसूल करणाऱ्या तालुकदारांना मिळणाऱ्या अनेक सवलती ब्रिटिशांनी रद्द केल्यामुळे ताल्लुकेदार वर्गातही असंतोष निर्माण झाला.

आपली प्रगती तपासा.

१) १८५७ च्या उठावाच्या राजकीय कारणांचा आढावा घ्या ?

ब) आर्थिक कारण:

१) व्यापारी धोरण:

ब्रिटिशांचे मुख्य धोरण हे व्यापारातील नफा हे असल्याने भारतातील सत्ता प्राप्त झाल्यानंतर त्यांनी मोठ्या प्रमाणावर भारताचे शोषण केले. इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांति झाल्यामुळे भारतातून कच्चा माल ब्रिटिशांनी अत्यंत कमी भावात विकत खरेदी केला व पक्का माल भारतीय बाजारपेठेत जास्त किंमत लावून विकला. अशा प्रकारे इंग्लंडच्या पक्क्या मालाची हुकमी बाजारपेठ भारत बनला. याचा फटका छोट्या उद्योगधंद्यांना बसला ज्यामुळे कारागीर बेकार झाले. ब्रिटिशांच्या चुकीच्या व्यापारी धोरणामुळे भारताच्या व्यापाराची मक्तेदारी कंपनीने घेतली व भारताचा व्यापार बुडाला.

डॉ. ईश्वरी प्रसाद यांच्या मते, "भारतमातेच्या दुधावर इंग्रज लड्डू झाले, परंतु भारतीयांवर मात्र उपासमारीची वेळ आली" (गाठाळ एस. एस. आधुनिक भारत १८५७ - १९५०, पृ. क्र. ४२)

१८५७ चा उठाव

२) शेतकरी दारिद्र्य:

ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या काळात शेतीमध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले गेले नाही. ब्रिटिशांनी भारताच्या वेगवेगळ्या प्रांतात वेगवेगळी महसूल व्यवस्था लागू केली ज्यामध्ये कायमधारा पद्धत, रयतवारी व महालवारी पद्धतीचा समावेश होता. या महसूल व्यवस्थेमुळे शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण झाले. याकाळात शेतसारा हि मोठ्या प्रमाणावर वाढल्याने शेतकरी दरिद्री बनले.

३) आर्थिक लूट:

ब्रिटिशांनी मोठ्या प्रमाणावर भारतीय संपत्तीची आर्थिक लूट केली. ब्रिटिशांपूर्वी भारतात आलेले परकीय राज्यकर्ते या देशात स्थायिक झाले व येथे मिळवलेला पैसे येथेच खर्च केला. ब्रिटिशांनी मात्र येथे मिळवलेला पैसा हा इंग्लंडमध्ये नेला व त्या पैशाच्या जोरावर इंग्लंडचा विकास घडून आला. अशा प्रकारच्या आर्थिक लुटीमुळे भारत हा दारिद्र्यी बनत गेला.

क) सामाजिक व सांस्कृतिक कारणे:

१) ब्रिटिशांची वंश श्रेष्ठत्वाची भावना:

ब्रिटिशांची भारतात सत्ता स्थापना झाल्यानंतर त्यांच्या ठिकाणी असणारी संस्कृति श्रेष्ठत्वाची भावना भारतीयांच्या लक्षात येऊ लागली. ब्रिटिश हे फक्त स्वतःची संस्कृती श्रेष्ठ मानत नव्हते तर भारतीय संस्कृतीला मागास व रानटी संस्कृती व भारतीय लोकांना अप्रगत व रानटी माणसे म्हणून हिणवीत. ब्रिटिशांच्या या वंश श्रेष्ठत्वाच्या भूमिकेचा भारतीयांना पदोपदी अनुभव येत असे जसे, एखादया साधा इंग्रज रस्त्याने जात असेल तर घोडागाडीमधून जाणाऱ्या भारतीयालाही खाली उतरून त्या इंग्रजास सलाम ठोकावा लागे. रेल्वेच्या पहिल्या वर्गाच्या डब्यातून भारतीयांना प्रवेश व प्रवास करण्यास मज्जाव होता, युरोपियनांच्या हॉटेलमध्ये व क्लबमध्ये भारतीयांना प्रवेश नसे, भारतीयांच्या प्रति असणारी ब्रिटिशांची तुच्छतेची भावना भारतीयांचा असंतोष वाढविण्यास कारणीभूत ठरली.

२) हिंदू संस्कृती व समाज जीवनावरील आघात:

भारतीयांच्या सामाजिक जीवनात बदल घडवून आणण्यासाठी लॉर्ड विल्यम बेंटिक, लॉर्ड डलहौसी इ. सारख्या काही सुधारणावादी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी अनेक कायदे पास करून भारतीय समाजात सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. ज्यामध्ये सती बंदीचा कायदा, विधवा पुनर्विवाह संमती कायदा, बालविवाह प्रतिबंधक कायदा इ. सारखे अनेक कायदे पास केले. हे कायदे पारित करण्याच्या मागे ब्रिटिश राज्यकर्त्यांची भूमिका योग्य होती. या काळापर्यंत भारतीय समाज प्रबोधनापासून अद्याप दूर होता. ब्रिटिशांनी हे सर्व

कायदे आपला धर्म व संस्कृती बुडविण्यासाठी केले आहेत. असे काही रुढीप्रिय भारतीयांची भावना झाली.

३) नवीन शिक्षणव्यवस्था:

भारतात ब्रिटिशांची सत्ता प्रस्थापित झाल्यानंतर ब्रिटिशांनी भारतात पाश्चात्य शिक्षणव्यवस्था सुरु केली. संपूर्ण देशात ख्रिश्चन धर्माचे शिक्षण देणाऱ्या मिशनरी शाळा सुरु झाल्याने ब्रिटिशांच्या या धोरणामुळे १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात भारतीय समाजरचना कोलमडते की काय, असे भारतीय लोकांना वाटू लागले तसेच इंग्रजी शिक्षणामुळे भारतातील पारंपरिक धर्मशास्त्राचा अभ्यास, संस्कृत, फारसी, अरबी इ. भाषांचे महत्त्व कमी झाल्याची भावना भारतीयांमध्ये निर्माण झाली. ब्रिटीश सत्तास्थापनेच्या पूर्वी भारतात राज्यकारभाराची भाषा फारसी होती, परंतु तिची जागा आता इंग्रजीने घेतली. तसेच इंग्रजी शिक्षण घेणाऱ्यांना सामाजिक प्रतिष्ठा मिळत होती. त्यामुळे भारतीय समाजात आतापर्यंत प्रतिष्ठा व वजन असणारा हिंदू पंडितांचा व मुस्लिम मुल्ला - मौलवींचा वर्ग असंतुष्ट झाला आणि यामधून भारतीयांच्यात असंतोष निर्माण झाला.

आपली प्रगती तपासा.

१) १८५७ च्या उठावाचे आर्थिक व सामाजिक आणि सांस्कृतिक कारणांचा आढावा घ्या?

ड) धार्मिक कारणे:

१) धार्मिक संकट:

ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने आर्थिक साम्राज्यावादाबरोबरच धार्मिक साम्राज्यवादाचाही पुरस्कार केला. इ.स. १८१३ च्या पूर्वी ख्रिश्चन मिशनऱ्यांना भारतात ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार करण्याची परवानगी नव्हती. परंतु इ.स. १८१३ च्या चार्टर ॲक्टनुसार ख्रिश्चन मिशनऱ्यांना धर्मप्रसारासाठी कंपनीची मदत मिळू लागली. त्यामुळे अनेक धर्म प्रसारक ख्रिश्चन धर्मप्रसारासाठी भारतात येऊ लागले.

कंपनीने धर्म प्रसारासाठी खालील मार्गाचा अवलंब केला.

- अ) ख्रिश्चन धर्म स्वीकारणाऱ्यांना वडिलोपार्जित संपत्ती त त्यांचा हक्क मिळेल.
- ब) अनाथ बालकांना सेवा सुविधा देऊन ख्रिश्चन धर्माची दीक्षा दिली जाई.
- क) ख्रिश्चन धर्म स्वीकारणाऱ्यांना नोकरीत सामावून घेतले जाई व जे नोकरीत असतील त्यांना बढती दिली जाई.
- ड) ख्रिश्चन मिशनऱ्यांच्या शाळांतून ख्रिश्चन धर्माची शिकवण व तत्वज्ञान शिकवले जाईल.
- ई) तुरुंगवास भोगणाऱ्या भारतीयाने ख्रिश्चन धर्म स्वीकारल्यास त्याची मुक्तता होईल.

धर्मांतरासाठी ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी शैक्षणिक संस्था, दवाखाने, आर्थिक मदत, अनाथालये इ. मार्गाचा अवलंब केला. काही प्रसंगी अनैतिक मार्गाचा अवलंब करून धर्मप्रसाराला

प्रोत्साहन दिले. त्यामुळे ख्रिश्चन मिशनरी व त्यांना प्रोत्साहन देणारे राज्यकर्ते हे आपल्या धर्माचे क्षत्रू आहे, अशी भावना भारतीय समाजात निर्माण झाली.

१८५७ चा उठाव

२) पाश्चात्य सुधारणा:

ब्रिटिशांनी भारतात आणलेल्या पाश्चात्य सुधारणांमुळे येथील सनातनी वर्गात भीती निर्माण झाली. या सुधारणांमुळे आपली प्राचीन संस्कृती नष्ट होईल असे त्यांना वाटू लागले. सतीचा कायदा, विधवा विवाहाचा कायदा, टेलिग्राफ, पोस्ट, रेल्वे, धर्मांतर केल्याने मिळणारा मालमत्तेचा हक्क या सर्व गोष्टी आपल्या धार्मिक व सनातनी स्वातंत्र्यावर घाला घालणाऱ्या आहेत असे भारतीय लोकांना वाटू लागले. सरकार आपल्या खाजगी व सामाजिक जीवनात हस्तक्षेप करीत आहेत अशी भारतीय लोकांची भावना झाली व जनमत ब्रिटिशांच्या विरुद्ध गेले.

इ) लष्करी कारणे:

१) भारतीय सैनिक बढती पासून वंचित:

राजकीय आर्थिक सामाजिक धार्मिक कारणामुळे जनतेत असंतोष निर्माण झाला असला तरी जोपर्यंत शिपाई बंडास तयार होत नाही, तोपर्यंत उठाव घडून येणे शक्य नव्हते. ब्रिटिशांच्या सैन्यात हिंदी सैनिकांना वरिष्ठ पदे मिळत नव्हती. याउलट नवीन सैन्यात प्रवेश घेतलेल्या साध्या युरोपियन शिपायास मोठा पगार व मानमरातब मिळत असत. हिंदी शिपायास जास्तीत जास्त सुभेदार बनता येई. सुभेदाराचा पगार हा नव्या दाखल होणाऱ्या ब्रिटिश शिपायापेक्षा कमी होता. धर्मांतर केल्यास मात्र ताबडतोब बढत्या मिळत. तसेच भारतीय सैनिकांच्या कर्तबगारीचे व गुणाचे काहीच चीझ होत नसे. एकप्रकारे भारतीय सैन्यांची हेटाळणीच केली जात असे.

२) निष्ठेचा हास:

बंगालच्या सैन्यात ब्राह्मण व राजपूत लोक होते. ते सैन्य वंशपरंपरेने चालत असल्याने त्यांच्यामध्ये एकमेकांविषयी प्रेम व बंधुभाव होता. कालांतराने शूद्र व इतर जातींची देखील सैन्यात भरती होऊ लागली त्यामुळे उच्च जातींमध्ये असंतोष निर्माण झाला व त्यांची निष्ठा कमी होऊ लागली. भारतीय सैनिकांना इंग्लंडच्या राजाशी एकनिष्ठ राहण्याची शपथ घ्यावी लागे वास्तविक इंग्लंडचा राजा व इंग्लंड देश त्यांनी कधीही पाहिलेला नसल्याने भारतीय सैन्यांची निष्ठा हळू हळू कमी झाली.

३) भारतीय सैनिकांना परदेशात जाण्याची सक्ती:

भारतीय सैनिकांना ब्रिटिशांच्या वतीने परदेशात विशेषतः ब्रह्मदेश, अफगाणिस्तान, पर्शिया, चीन या देशात समुद्रपार करून लढण्यास पाठवण्यात आले. समुद्र ओलांडल्यामुळे आपला धर्म बुडतो अशी शिपायांची समजूत असल्याने शिपायांमध्ये असंतोष निर्माण झाला. समुद्रपर्यटन करणे हिंदु धर्मशास्त्रांनी सांगितलेल्या आज्ञेच्या विरुद्ध आहे. तरी ही इ. स. १८२४ मध्ये ब्रह्मदेशावर स्वारीसाठी निघण्याची आज्ञा दिली असता बराकपूर येथील शिपायांनी नाकारले व बंड केले. क्रिमियन युद्धाच्या (१८५४-५६) आघाडीवर जाण्यास

हिंदी शिपायांनी नकार दिला. तेंव्हा इ. स. १८५६ मध्ये जनरल सर्वोस एन्लिस्टेंट ॲक्ट पास करून लष्करी सेवेसाठी भारताबाहेर जाण्यास हिंदी शिपायांवर बंधन घातले. १८४४, १८४९, १८५०, १८५२ या वर्षी याच करिता सैन्यात बंड झाली परंतु लॉर्ड कनिंगने १८५६ साली कायदा करून भारतीय सैनिकांना लढण्याकरिता कुठेही जावे लागेल असे जाहीर केले. त्यामुळे हिंदूंना बाटवण्यासाठी हा कायदा पास करण्यात आला अशी भारतीयांची समाज झाली.

४) भारतीय सैनिकांवरील धार्मिक बंधने:

भारतीय शिपायांना सैन्यात दाखल होताना धार्मिक स्वातंत्र्याची ग्वाही दिली जात असे. परंतु प्रत्यक्ष सैन्यात दाखल झाल्यानंतर शिपायांना गंध लावू नये, शेंडी राखू नये, लुंगी नेसू नये, दररोज दाढी करावी इत्यादी बंधने पाळावी लागत असत. याविरुद्ध इ. स. १८०६ मध्ये वेल्लोर येथील शिपायांनी बंड केले.

५) संख्यात्मक विषमता:

ब्रिटिश सैन्यात त्यावेळी युरोपियन अधिकारी व भारतीय सैनिक यांची संख्या विषम होती. यावेळी ब्रिटिश लष्करात २ लाख ३३ हजार भारतीय सैनिक तर युरोपियन सैनिक फक्त ४५ हजार इतकेच होते. बंगालमध्ये ब्रिटिश सरकारने सैन्यांची केलेली विभागणी हि दोषपूर्ण होती.

आपली प्रगती तपासा.

१) १८५७ च्या उठावास कारणीभूत असणाऱ्या धार्मिक कारणांचा आढावा घ्या ?

६.४ तत्कालीन कारण - काडतूस प्रकरण

१८५७ पर्यंत भारतातील राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक व प्रशासकीय कारणांमुळे ब्रिटिशांविरुद्ध उठावाची पार्श्वभूमी तयार झाली होती. परंतु काडतूस प्रकरणामुळे भारतीय सैन्यामधील असंतोष पराकोटीस पोहोचला. इ. स. १८५७ मध्ये इनफिल्ड नावाच्या नवीन बंदुका वापरात आणल्या. बंगालमधील बराकपूरच्या छावणीत अशी बातमी पसरली कि, ब्रिटिशांनी भारतीय सैनिकांना ज्या नवीन बंदुका दिल्या आहेत त्या बंदुकांच्या काडतुसावर गाय व डुक्करांच्या मासांची चरबी लावलेली आहेत. या काडतुसांचा वापर करते वेळी त्यावरील सील सैनिकांना दाताने तोडावे लागे. गाय ही हिंदूंना पवित्र तर डुक्कर हे मुस्लिमांना निषिद्ध, काडतूस प्रकरणामुळे हिंदू - मुस्लिमांच्या धार्मिक भावना दुखावल्या. यामुळे लष्करातील हिंदू व मुस्लिम सैनिकांनी हि काडतुसे वापरण्यास नकार दिला. नकार देणाऱ्या शिपायांवर खटले भरून त्यांना १० वर्षांची शिक्षा देण्यात आली.

यातच बराकपूरच्या चोविसाव्या फलटणीतील एक सामान्य सैनिक मंगल पांडे याने काडतूस वापरणाऱ्या बाबत सक्ती करणाऱ्या ब्रिटिश अधिकाऱ्याची हत्या केली. मंगल पांडेला १८५७ रोजी फाशी देण्यात आली. बराकपूरच्या छावणीतील उठावाची बातमी समजताच मीरत येथील सैनिकांनी देखील बंड केले व उठावास सुरवात झाली.

वरील विविध कारणांचा आढावा घेतल्यास असे दिसून येते कि, १८५७ च्या उठावास कुठलेही एक कारण जबाबदार नसून या उठावास राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व लष्करी स्वरूपाची कारणे कारणीभूत होती.

१८५७ चा उठाव

६.५ १८५७ च्या उठावाची वाटचाल

१) मीरत:

९ मे १८५७ मध्ये मीरत मधील तिसऱ्या घोडदळाच्या रिजमेंटधील ८५ शिपायांनी काडतुसे वापरण्यास नकार दिल्याने त्यांना तुरुंगात डांबण्यात आले. दुसऱ्याच दिवशी म्हणजेच १० मे १८५७ रोजी रविवारी इंग्रज लोक चर्च मध्ये प्रार्थनेसाठी गेले असता मीरतमधील २० व्या तुकडीने 'मारो फिरंगीको' असा आवाज उठवून बंडाचा झेंडा उभारला. व तुरुंगातील ८५ साथिदारांना मुक्त केले. तसेच इंग्रजांना काही इंग्रज अधिकाऱ्यांना ठार मारले. मीरत उठाववाल्यांच्या ताब्यात येताच कंपनी सरकारचे राज्य खालसा झाल्याची घोषणा करण्यात आली. व सैनिक 'चलो दिल्ली'ची घोषणा करीत दुसऱ्या दिवशी दिल्लीत पोहचले.

२) दिल्ली:

११ मे १८५७ रोजी मेरठचे क्रांतिकारक दिल्लीला पोहचल्यानंतर दिल्लीत भारतीय शिपायांनी त्यांना साथ दिली. त्यांनी दिल्लीतील इंग्रज अधिकारी, सैनिक लोक व त्यांच्या बायका मुलींची कत्तल केली. व बंडवाल्यांनी २४ तासात दिल्ली ताब्यात घेतली. बंडवाल्या शिपायांना नेता हवा होता म्हणून नामधारी असलेला दिल्लीचा मुघल बादशहा बहादूरशहा जाफर (वय ८२) याला बादशाह घोषित करण्यात आले. दिल्लीतील इंग्रजांचा शस्त्रसाठा, दारुसाठा व तोफा घेण्याचा बंडवाल्यांनी प्रयत्न केला. परंतु कोठाराचा रक्षक इंग्रज अधिकारी 'स्कली' याने कोठारास आग लावली. त्यामुळे हा शस्त्रास्त्राचा साठा बंडवाल्यांच्या हाती सापडला नाही. ११ मे ते १० सप्टेंबर १८५७ पर्यंत दिल्ली क्रांतिकारकांच्या ताब्यात होती. उठावाचे गांभीर्य लक्षात घेऊन गव्हर्नर जनरल लॉर्ड कॅनिंग याने ब्रिटिश साम्राज्यामधून १ लक्ष २० हजार सैनिक बोलावून घेतले. तसेच भारतातही पंजाबी, गुरखा, शीख, रजपूत, यांची नव्याने भरती करून ३ लक्ष १० हजार फौज तयार केली. इंग्रजांनी दिल्ली ताब्यात घेण्यासाठीच्या हालचाली सुरू केल्या तर बहादूरशहा व बंडवाले दिल्ली इंग्रजांच्या ताब्यात जाऊ नये यासाठी दक्ष होते. १५ सप्टेंबर १८५७ रोजी बंडवाले व इंग्रज यांच्यामध्ये युध्दास तोंड फुटले बंडवाल्यांनी १० दिवस निकराने झुंज दिली. परंतु ब्रिटिशांच्या पुढे त्यांचा निभाव लागला नाही. शेवटी २५ सप्टेंबर १८५७ मध्ये दिल्ली इंग्रजांच्या हाती आली. इंग्रजांनी दिल्ली ताब्यात घेताच क्रूर व अमानुषपणे अनेक भारतीय लोकांची कत्तल सुरू केली. बादशहा बहादूरशहास जफर यास ताब्यात घेतेले. त्यास कैद करून ब्रह्मदेशातील रंगूनला पाठविले. तेथे मुघल बादशहा बहादूरशहा ७ नोव्हेंबर १८६२ रोजी मृत्यू झाला.

३) कानपूर:

दुसरा बाजीराव यास कानपूर येथे ब्रिटिशांनी पाठविले होते. व त्यास तनखा, जहागीर व पेशवा ही पदवी दिली होती. दुसऱ्या बाजीरावास मुलगा नसल्याने त्याने धोंडोपंत उर्फ नानासाहेब यास दत्तक घेतले. दुसऱ्या बाजीरावास मिळणारी ८ लाख रुपये तनखा, त्याची छोटी जहागीर व पदव्या त्यांच्या मृत्युनंतर नानासाहेबास देण्यास ब्रिटिशांनी नकार दिला. त्यामुळे नानासाहेबास इंग्रजांच्या विषयी राग होता. मीरत व दिल्ली येथील उठावाच्या यशस्वी वाटचालीमुळे सर्वच लष्करी छावण्यात अस्वस्थता निर्माण झाली. अशाच अस्वस्थ झालेल्या कानपूरमधील एका गोऱ्या शिपायाने ५ जून १८५७ रोजी हिंदी शिपायांवर गोळ्या झाडल्यामुळे कानपूरमधील हिंदी शिपायांनी बंड पुकारले नानासाहेब येथील उठावाच्या नेते बनले कानपूरमधील इंग्रजांनी एका खंदक असणाऱ्या इमारतीचा आश्रय घेतला. जनरल हॅवलॅकच्या नेतृत्वाखाली ब्रिटिशांची फौज कानपूरकडे चाल करून आली. नानासाहेब व अजिमुल्ला खान यांनी बिबिघर मध्ये ठेवलेल्या १५० युरोपियनांची कत्तल केली. १६ जुलैला हॅवलॅक कडून पराभव झाल्यावर नानासाहेब पेशवा वितूरला गेले. हॅवलॅकने कानपूर ताब्यात घेतले. नानासाहेबांचा सेनापती तात्या टोपे याने १६ ऑगस्ट व २६ नोव्हेंबर १८५७ रोजी असे दोनदा कानपूरवर हल्ले चढविले. ब्रिटिश अधिकारी जनरल कॅम्पबेलने पुन्हा नानासाहेब व तात्या टोपे यांचा पराभव करून कानपूर मिळविले. यानंतर नानासाहेब नेपाळमध्ये आश्रयासाठी निघून गेले तर मागे सेनापती तात्या टोपे मात्र जवळ जवळ दहा महिने इंग्रजांविरुद्ध लढत होते. परंतु फंदफितुरीमुळे त्यांचाही घात झाला. इंग्रजांनी त्यांना पकडले व एप्रिल १८५९ रोजी फासावर लटकविले.

४) लखनौ:

लखनौ ही अवध संस्थानची राजधानी होती. कंपनी सरकारने १८५६ मध्ये अयोग्य व अनागोंदी राज्यकारभार हे कारण दाखवून हे संस्थान खालसा केले. त्यामुळे या संस्थानातील हजारो लोक बेकार झाले होते. या बेकारांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर अवध संस्थानातील सैनिक, जमीनदार, इतर अधिकारी व संस्थानाबद्दल आत्मीयता असणारे लोक होते, त्यांच्या मनात ब्रिटिशांच्या विरुद्ध असंतोष असल्याने ते या उठावात सहभागी झाले. दिल्ली, मीरत व कानपूर येथील बंडाच्या बातम्या अवधमध्ये थडकल्यानंतर लखनौ येथे ३० मे १८५७ रोजी शिपायांनी बंड करून लखनौच्या रेसिडेंसीला वेढा घातला. अवधच्या नबाबाची बेगम हजरत महल हीने बंडवाल्यांचे नेतृत्व केले व आपला मुलगा (अल्पवयीन) कादर यास नबाब पद दिले. याच वेळेस कंपनीचे सरकार संपुष्टात आले असे जाहीर करण्यात आले. ब्रिटिश सेनानी हॅवलॅक यांनी मोठी फौज घेऊन लखनौवर चाल केली. पुढे ब्रिटिशांची ताकद वाढत असतानाच ब्रिटिश सेनानी जनरल कॅम्बेल २० हजारांची फौज घेऊन लखनौस पोहोचला. त्यांनी बंडवाल्यांशी मुकाबला दिला. ब्रिटिशांनी २२ मार्च १८५८ रोजी लखनौ जिंकून घेतले.

५) जगदीशपूर (बिहार):

बिहारमधील जगदीशपूर येथे राणा कुंवरसिंह या रजपुत जमीनदाराची छोटी जहागीर होती. अनागोंदी कारभार व कर्जाचा बोजा या सबबीखाली त्याचे संस्थानखालसा करण्याचा कंपनीचा विचार करीत होती. त्यामुळे कुंवरसिंह अस्वस्थ होता. दिनापूरचे शिपाई बंड करून

दिनापूर सोडून कुंवरसिंहाला येऊन मिळाले. खजिना लुटून, कचेऱ्या जाळून, कैद्यांना मुक्त करून कुंवरसिंहाचे नेतृत्वाखाली शिपायांनी ब्रिटिशांशी संघर्ष सुरू ठेवला. शेवटी मे १८५८ मध्ये कुंवरसिंह जगदीशपूरजवळ लढाईत मारला गेला. ब्रिटिशांशी लढता लढता इ.स. १८५७ मध्ये कुंवरसिंह याचा मृत्यू झाला. ब्रिटिशांनी त्याची जहागीर जप्त केली व जगदीशपूर हे संस्थान खालसा केले.

६) झाशी:

झाशी संस्थानाचे प्रमुख गंगाधरराव नेवाळकर हे होते. गंगाधरराव नेवाळकर यांचा मृत्यू १८५३ मध्ये झाला. पुढे लॉर्ड डलहौसीने 'दत्तक वारस नामंजूर' या तत्त्वानुसार झाशीच्या राणी लक्ष्मीबाईंच्या दत्तक पुत्रास राज्याधिकार नाकारून व झाशीचे राज्य खालसा केले. मिरत, दिल्ली, कानपूर येथील उठावाच्या बातम्या झाशीत पोहोचताच ६ जून १८५७ रोजी झाशीत शिपायांनी बंड करून ब्रिटिशांना ठार केले. नंतर शिपायांनी दिल्लीस प्रयाण केले. यामध्ये झाशीच्या राणीचा हात आहे असा आरोप ब्रिटिशांनी ठेवून झाशीवर स्वारी केली. याउलट राणी लक्ष्मीबाई यांनी ब्रिटिशांविरुद्ध बंड उभारले. लष्कर भरती करून तात्या टोपेची मदत घेतली. सर हयूरोज या ब्रिटिश सेनापतीने झाशीवर आक्रमण केले, राणी मोठ्या पराक्रमाने किल्ला लढवू लागली. जेव्हा नाईलाज झाला. तेव्हा अविश्रांत घोड दौड करून कालपीला पोहोचली. इंग्रजांनी कालपी जिंकल्यावर ती ग्वाल्हेरला गेली. हा तिने १८५८ मध्ये ताब्यात घेतला. हयूरोजने मोरार व कोटा घेतल्यावर ग्वाल्हेरकडे आगेकूच केली. या लढाईत राणीने खूप पराक्रम गाजविला. शेवटी सर्व बाजूंनी सैन्याने वेढल्याने वेढ्यातून घोडा उडवून ती बाहेर पडली. मात्र इंग्रजांनी पाठलाग करून तिच्या डोक्यावर व छातीवर जबर वार केले. त्यात जखमी होऊन १७ जून १८५८ रोजी राणी लक्ष्मीबाईंचा मृत्यू झाला. झाशीच्या राणीचा पराक्रम पाहून ब्रिटिश अधिकारीही चकित झाले होते.

डॉ. ईश्वरी प्रसाद यांच्या मते, " शूर राणी लक्ष्मीबाई लौकिकार्थाने मरण पावली. परंतु तिचे नाव मात्र अमर झाले. तिची पवित्र स्मृती आजही भारतवासीयांना प्रेरणा आणि स्फूर्ती देत त्यांच्या अंतःकरणात वास करत आहे. "

आपली प्रगती तपासा.

१) १८५७च्या उठावाच्या वाटचालीचा आढावा घ्या ?

६.६ १८५७ च्या उठावाच्या अपयशाची कारणे

१) सर्वसामान्य जनतेच्या पाठिंब्याचा अभाव:

या उठावास सर्वसामान्य जनतेचा पाठिंबा मिळू शकला नाही. १८५७ च्या उठावात सामान्य जनता सहभागी झाली होती. परंतु ज्या प्रमाणात सामान्य माणसांचा पाठिंबा उठावास मिळावयास हवा होता तो या उठावास मिळाला नाही. या उठावात शेतकरी, शेतमजूर, कामगार, कारागीर हा लोकसंख्येतील फार मोठा वर्ग या उठावापासून पूर्णपणे अलिप्त राहिला. राजेरजवाडे, सरदार किंवा जमीनदार यांच्या पाठिंब्यावर उठाव यशस्वी होणे शक्य नव्हते. तसेच व्यापारी व बुद्धिजीवी वर्ग देखील या उठावापासून पूर्णपणे दूर राहिला.

२) नेतृत्वाचा अभाव:

१८५७ च्या उठावात बंडवाल्यांमध्ये योग्य नेतृत्वाचा अभाव होता. बंडवाल्यांना सर्वसामान्य नेता मिळू शकला असता तर उठाव यशस्वी होऊ शकला असता. इंग्रजांकडील सेनापती हे अत्यंत दक्ष व अनुभवी होते. उठाववाल्यांचे नेते त्यांची बरोबरी करू शकले नाहीत. नानासाहेब, तात्या टोपे, झाशीची राणी, कुंवरसिंह यांनी शिपायांचे नेतृत्व स्वीकारले परस्परांना सहकार्यही केले. परंतु त्यांना युद्धाचा किंवा योग्य रणनीती आखण्याचा अनुभव नव्हता. तसेच त्यांच्या कडे युद्ध चालवण्याच्या दृष्टीने मध्यवर्ती संस्था देखील नव्हती ज्यामुळे सर्वमान्य नेतृत्व तयार होऊ शकले नाही. क्रांतीला योग्य दिशा देण्याची कामगिरी पार पाडणारा नेता पुढे येऊ शकला नाही. तसेच या उठावात एक सूत्रात आणण्यासाठी कोणी एक नेता असणे आवश्यक होते. पण कोणी एका नेत्याच्या नावावर या सर्व नेत्यांचे एकमत होऊ शकले नाही.

मौलाना आझाद यांच्या मते, "हिंदुस्तानचे राष्ट्रीय चारित्र्य अगदी हीनावस्थेत पोहचले होते. नेत्यात एकमत होऊ शकले नाही. परस्परांबद्दल त्यांना असूया वाटे व ते सतत एकमेकांविरुद्ध कारस्थाने करत. खरे तर त्यांच्या तील हेवेदावेच हिंदी पराभवाला मोठ्या प्रमाणावर जबाबदार आहेत." (गाठाळ, एस. एस. आधुनिक भारत १८५७ - १९५०, पृ. क्र. ५६)

३) उठावाचे क्षेत्र मर्यादित:

१८५७ च्या उठावाचे स्वरूप पाहता असे दिसते कि, या उठावाला अखिल भारतीय स्वरूप प्राप्त झाले नव्हते किंवा हा उठाव राष्ट्रीयही नव्हता. नर्मदेच्या उत्तरेकडे म्हणजेच दिल्ली, उत्तर प्रदेश, ओंध, बिहार, मध्य भारत, बुंदेलखंड याच प्रदेशात या बंडाचा जोर होता. तर नर्मदा नदीच्या दक्षिणेकडील भाग सिंध, राजपुताना, मध्य व पूर्व बंगाल या प्रदेशात हा उठाव झाला नाही. पंजाब व नेपाळ या राज्यांनी ब्रिटिशांना मदत केली. नेपाळचा जंगबहादूर, शीख राजे व अफगाणिस्तानचा दोस्त मोहमंद या उठावात शामिल न होता इंग्रजांशी एकनिष्ठ राहिले. ग्वालेरच्या जयाजीराव शिंद्यांनी इंग्रजांना आश्रय दिला. इंदोरचे तुकोजी होळकर हे इंग्रजांशी एकनिष्ठ राहिले व बंडवाल्यांना परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला. एकूण भारतीय क्षेत्रफळाचा विचार केला तर एकूण ७५ % क्षेत्र या उठावापासून पूर्णपणे अलिप्त राहिले. त्यामुळे या उठावाला काही मर्यादा पडल्या व तो अयशस्वी झाला.

४) भारतीय लोकांकडे आधुनिक दळणवळण साधनांचा अभाव:

ब्रिटिशांजवळ तारायंत्रे, रेल्वे, पोस्ट या दळणवळणाच्या आधुनिक सोयी उपलब्ध होत्या. त्यामुळे हा उठाव सुरू झाल्यापासून ते हा उठाव मोडून काडेपर्यंत सर्व बातम्या त्यांना जलद गतीने मिळत होत्या. दिल्ली हि बंडवाल्यांच्या त्याब्यात गेली हि बातमी तारेच्या साह्याने ब्रिटिशांना मिळाली तसेच दळणवळणाच्या सोयींमुळे लष्कराची जलद गतीने हालचाल करणे शक्य झाले. हि आधुनिक साधने भारतीयांकडे नसल्याने याचा फायदा त्यांना मिळू शकला नाही. विल्लम हंटर म्हणतो, "आगगाडी व तारायंत्रे यांची १८५७ च्या उठावात हजारो माणसापेक्षा अधिक किंमत होती आणि या दोन साधनांमुळे आम्ही हिंदुस्थान परत जिंकू शकलो."

५) उठावाच्या ध्येयाबाबत एकवाक्यता नव्हती:

१८५७ चा उठाव उच्च राष्ट्रीय ध्येयाने प्रेरित होऊन झालेला नव्हता उठावाच्यामध्ये एक समान ध्येयाचा अभाव दिसून येतो. बंडा मध्ये जे सहभागी झाले होते त्यांचे वैयक्तिक स्वार्थ होते. हिंदी सैनिकांना ब्रिटिशांवरती सूड उगवायचा होता. बादशहा बहादुरशहा यास आपली बादशाही पुन्हा निर्माण करावयाची होती. तर नानासाहेब पेशव्यांस आपली पेशवाई पुन्हा मिळवायची होती. झाशीची राणी मेरी झांशी मै नही दूंगी अशी गर्जना करून रणमैदानात उतरली होती. सर्व नेत्यांमध्ये एकाच ध्येयाचा अभाव असल्यामुळे उठाव यशस्वी होऊ शकला नाही. नेतेमंडळी हि स्वतःच्या स्वार्थ साठी लढत होती. बिपीन चंद्र यांच्या मते, " परकीय सत्तेचा द्वेष हा सामान धागा सोडल्यास बंडखोरांकडे कसलीही राजकीय दूरदृष्टी किंवा भविष्याविषयी सुस्पष्ट योजना किंवा कार्यक्रम नव्हता. "

६) लष्करी साहित्यातील तफावत:

लष्करी साहित्याच्या बाबतीत इंग्रज वरचढ होते. त्यांच्याकडे बंदुका, तोफा व इतर आधुनिक पद्धतीची शस्त्रास्त्रे होती. तर बंडवाल्यांकडे पारंपारिक शस्त्रास्त्रे होती. शस्त्रास्त्रामधील या तफावतीमुळे सर हयु रोज केवळ २ हजार सैन्यानिशी लढून तात्या टोपे यांच्या २० हजार फौजेचा त्याने पराभव केला. लखनौमधील ब्रिटिश रेसिडेन्सीमधील अडकलेल्या २ हजार इंग्रजांनी १ लक्ष बंडवाल्यांच्या अपयशास कारणीभूत ठरली. १८५७ च्या उठावामधून पळून आलेला एक सैनिक म्हणतो. मला गोऱ्या इंग्रजांनी भीती वाटत नाही पण, त्यांच्या हाती असणाऱ्या दोन नळीच्या बंदुकीची भीती वाटते.

आपली प्रगती तपासा.

१) १८५७च्या उठावाच्या अपयशाची कारणे सांगा ?

६.७ १८५७ च्या उठावाचे परिणाम

१) ईस्ट इंडिया कंपनी कारभाराचा अस्त:

१८५७ च्या उठावाचा सर्वात महत्वाचा परिणाम म्हणजे सरकार अधिनियमानुसार भारतीय प्रशासनाचे नियंत्रण कंपनीकडून काढून घेऊन ब्रिटिश राजपदाकडे म्हणजे इंग्लंडच्या राणीकडे सोपविण्यात आले. ज्यामुळे भारताचा प्रत्यक्ष संबंध हा ब्रिटिश राजसत्तेशी आला. राणीच्या वतीने गव्हर्नर जनरल ऐवजी नवे पद व्हाईसरॉयचा ब्रिटिश राजपदाचा प्रतिनिधीची नेणूक करण्यात आली. गव्हर्नर जनरल लॉर्ड कॅनिंग हा पहिला व्हाईसरॉय झाला. भारताचा कारभार पाहण्यासाठी भारतमंत्री नियुक्त करण्यात येऊन त्याच्या मदतीसाठी १५ सदस्यांचे 'इंडियन कौन्सिल' नेमण्यात आले. सरकार व संस्थानिक यांचे संबंध सुधारण्याचे प्रयत्न केले गेले.

२) राणीचा जाहीरनामा:

१८५७ च्या उठावानंतर भारतीयांच्या मनात निर्माण झालेला अविश्वास दूर करण्यासाठी ब्रिटनची राणी व्हिक्टोरिया हिने १ नोव्हेंबर १८५८ रोजी एक शाही घोषणा केली. यास राणीचा जाहीरनामा म्हणून ओळखले जाते. हा जाहीरनामा गव्हर्नर जनरल लॉर्ड कॅनिंग याने

अलाहाबाद येथे दरबार भरवून 'राणीचा जाहिरनामा' वाचून दाखवला. या जाहीरनाम्याचे रुपांतर १८५८ च्या कायद्यात करण्यात आले. या जाहीरनाम्यात खालील गोष्टींचा समावेश केला आहे.

- १) भारतीय संस्थानांच्या अंतर्गत राज्यकारभारात ब्रिटिश सरकार हस्तक्षेप करणार नाही.
- २) भारतीयांना त्यांच्या जात, वर्ण व धर्माचा विचार न करता पात्रता पाहून सरकारी नोकऱ्या दिल्या जातील.
- ३) सर्व भारतीयांना समानतेने वागविले जाईल व त्यांच्यामध्ये कुठलाही भेदभाव केला जाणार नाही.
- ४) भारतीयांना धार्मिक स्वातंत्र्य व समानता याची हमी देण्यात आली.
- ५) ब्रिटन भारतात साम्राज्यविस्तार करणार नाही याची ग्वाही देण्यात आली.
- ६) भारतीयांचा सामाजिक व धार्मिक चाली रीतीमध्ये ब्रिटन कसलाही हस्तक्षेप करणार नाही.
- ७) संस्थानिकाना स्वातंत्र्य देण्यात येऊन त्यांना दत्तक घेण्यास परवानगी दिली जाईल.
- ८) देशाच्या विकासासाठी अनेक योजना राबविण्यात येतील.
- ९) या जाहीरनाम्याचे रुपांतर १८५८ च्या कायद्यात करण्यात आले.

३) सैन्य रचनेत बदल:

१८५७ च्या उठावाची सुरुवात कंपनीच्या लष्करातील भारतीय सैनिकांनीच केल्याने ब्रिटिशांनी भारतीय सैन्याविषयी सावधगिरीची धोरण स्वीकारले. अशा उठावाची पुनरावृत्ती होऊ नये म्हणून ब्रिटिशांनी सैन्याची पुनर्रचना विभाजन व संतुलन या तत्वावर केली. १८५७ च्या उठावापूर्वी कंपनी व सरकारचे वेगवेगळे सैन्य होते. सन १८६१ च्या आदेशान्वये कंपनीच्या सैन्याचे सरकारकडे हस्तांतरण करून ती फौज इंग्लंडची फौज म्हणून ओळखली जाईल असे ठरवण्यात आले. युरोपियन सैन्याची संख्या ४०,००० वरून २५,००० व भारतीय शिपायांची संख्या दोन लाख पंधरा वरून एक लाख एकेचाळीस हजार एवढी करण्यात आली. लष्करातील सर्व अधिकार पदे इंग्रजांना देण्यात आली. एक तृतीयांश सैन्य हे ब्रिटिश असावे असा नियम करण्यात आला. जात, धर्म, पंथ यावर आधारित पलटणी निर्माण केल्या. पुढे शीख, गुरखा, पंजाबी, रजपूत व मराठा या पलटणी तयार करण्यात आल्या. यामुळे सैन्यातील निरनिराळ्या जाती जमातींचे परस्परान्वर नियंत्रण ठेवणे शक्य झाले.

४) मोगल सत्तेचा अंत:

१८५७ च्या उठावात मुघल बादशहा महम्मद बहादूरशहा सहभागी झाला होता. उठाववाल्यांनी बादशहाला बळ देऊन उठावात ओढले होते. क्रांतिकारकांनी ११ मे रोजी दिल्ली जिंकून त्यास मोघल बादशहा देखील घोषित केले. इंग्रजांनी दिल्ली जिंकून मोगल

बादशहास आजन्म कैदी म्हणून ब्रह्मदेशात रंगून येथे ठेवले. तेथे इ. स. १८६२ मध्ये बहादूरशहाचा अंत झाला. त्यांच्या मृत्यूबरोबर मुलघ सत्ता संपली.

१८५७ चा उठाव

५) राज्यकारभारात भारतीय लोकांनाच समावेश:

राणीच्या जाहीरनाम्यात भारतीय लोकांना राज्यकारभारात जास्तीत जास्त संधी देण्यात येईल असे जाहीर केले गेले होते, परंतु प्रत्यक्षात मात्र या धोरणांची अमलबजावणी होत नव्हती.

६) फोडा व झोडा या भेदनीतीचा अवलंब:

ब्रिटिशांनी भारतातील आपली सत्ता टिकवून ठेवण्यासाठी 'फोडा व राज्य करा' या धोरणाचा अवलंब केला. इंग्रजांनी १८५७ च्या उठावानंतर संस्थानिकांना खुश करून त्यांना प्रजेपासून फोडून घेतले. भारतातही विविध जाती जमातींमध्ये त्यांनी दुहीची बीजे पेरली. एका जमातीला दुसऱ्या जमाती विरुद्ध चिथावले. त्यामुळे हिंदू - मुसलमान त्यांच्यातील जातीय तेढ व जातीय भावना वाढीस लागली. त्यांच्यातील वैमनस्य वाढत गेले. पुढे भेदनीतीने मुसलमानांना अनेक सवलती दिल्या. जातीय मतदार संघाची निर्मिती केली. पुढे मुस्लीमांनी पाकिस्तानची मागणी केली. या सर्वांसाठी ब्रिटिशांची निती कारणीभूत ठरली.

आपली प्रगती तपासा.

१) १८५७च्या उठावाचे परिणाम सांगा ?

६.८ सारांश

१८५७ चा उठाव याला भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत विशेष महत्व आहे. हा उठाव कोणत्याही एका कारणांमुळे न घडता हा विविध कारणांचा एक परिणाम होता. परंतु हा उठाव दडपून टाकण्यात ब्रिटिश सरकार पूर्णपणे यशस्वी झाले होते. १८५७ च्या उठावांबद्दल विविध इतिहासकारांनी अनेक मते मांडली आहे. काहींच्या मते, हा भारतातील पहिला राष्ट्रीय उठाव होता तर काहींच्या मते हा उठाव म्हणजे केवळ शिपायांची गर्दी होती. १८५७ च्या उठावांबद्दल इतिहासकारांमध्ये जरी मतभेद असले तरी एक गोष्ट मात्र खरी आहे कि, परकीय सत्तेच्या अन्यायी व जुलमी राजवटीला विरोध करून भारतीय लोक एकत्र आले व त्यांनी या सत्तेच्या विरोध केला. कदाचित भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देणे हे जरी त्यांचे मुख्य ध्येय नसले तरी ब्रिटिश सत्तेला या देशातून घालवून लावण्यासाठी भारतीय लोकांनी हा उठाव केला. १८५७ च्या उठावामुळे भारतीय इतिहासाला एक नवीन वळण लागले व त्याचे दूरगामी परिणाम भारतीय इतिहासावर घडले.

६.९ प्रश्न

१) १८५७ च्या उठावाच्या कारणांचा सविस्तर आढावा घ्या ?

२) १८५७ चा उठाव अयशस्वी का झाला त्यामागच्या कारणांची सविस्तर चर्चा करा ?

- ३) १८५७ च्या उठावाच्या परिणाम स्पष्ट करा ?
- ४) १८५७ च्या उठावाची वाटचाल थोडक्यात सांगा ?

६.१० संदर्भ

- १) जावडेकर श. द.- आधुनिक भारत, कॉटिनेंटल प्रकाशन, पुणे, १९५३.
- २) गाठाळ एस. एस., आधुनिक भारत (१८५७-१९५०), के.एस. पुब्लिकेशन, पुणे, २०१४.
- ३) वैद्य सुमन व कोठेकर शांता, आधुनिक भारताचा इतिहास (१८५७-१९२०), श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
- ४) शर्मा एल. पी, आधुनिक भारत, लक्ष्मी नारायण अग्रवाल प्रकाशक, आग्रा, १९७५.
- ५) राय सत्या (संपादक), भारत में उपनिवेशवाद और राष्ट्रवाद, हिंदी माध्यम कार्यान्वय निदेशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली, १९८३.
- ६) शुक्ल रामलखान (संपादक), आधुनिक भारत का इतिहास, हिंदी माध्यम कार्यान्वय निदेशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली, १९८७.
- ७) Sengupta KK, Recent Writings on the Revolt of 1857 – A Survey, Indian Council of Historical Research, New Delhi, 1975.
- ८) Chandra Bipin & others, India's struggle for Independence. Penguin Books, New Delhi.
- ९) Majumdar, R. C. The Sepoy Mutiny and the revolt of 1857, Calcutta, 1963.
- १०) Tarachand, History of the Freedom Movement in India, Vol. I & II, The Publications Division, Ministry of Information and Broadcasting, Delhi, 1961.

भारतातील पाश्चात्य शिक्षण पद्धतीचा विकास आणि सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळी

घटक रचना

- ७.० उद्दिष्टे
- ७.१ प्रस्तावना
- ७.२ भारताचे प्रशासकीय व आर्थिक एकीकरण
- ७.३ पाश्चात्य विचार व शिक्षण पद्धती
- ७.४ वर्तमान पत्रे व भारतीय साहित्याने बजावलेली भूमिका
- ७.५ भारतीय उच्च संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन
- ७.६ राज्यकर्त्यांची वंशभेद नीती:
- ७.७ धार्मिक व सामाजिक सुधार
- ७.८ मुस्लिम धर्मातील सुधारणा
- ७.९ सामाजिक सुधारणा
- ७.१० जाती व्यवस्थेविरुद्ध संघर्ष
- ७.११ सारांश
- ७.१२ प्रश्न
- ७.१३ संदर्भ

७.० उद्दिष्टे

- १) भारतातील आधुनिक प्रशासनाच्या पार्श्व भूमीचा विचार करणे.
- २) भारतीय सामाजिक व धार्मिक चळवळीचा उद्देश जाणून घेणे.
- ३) भारतीय सामाजिक सुधारकांची भूमिका.
- ४) स्त्री सुधारणा व जातिव्यवस्थे विरुद्धचा संघर्ष जाणून घेणे.

७.१ प्रस्तावना

राष्ट्रीय स्तरावर व राजकीय जागृती भारतात ब्रिटिशां मुळे झाली. ब्रिटिशांनी उभारलेल्या क साम्राज्यामुळे 'त्यांनी केलेल्या कळत-नकळत सुधारणा मुळेच, राष्ट्रीय आंदोलनाला सुरुवात झाली. ब्रिटिशांनी भारत जिंकला होता आणि त्यांच्या स्वार्थासाठी त्यांनी केलेल्या सुधारणांचा फायदा भारतीयांना झाला. भारतीयांना कळून चुकले होते की इंग्रजी लोका केवळ त्यांच्या फायदा च्या रक्षणासाठी भारतात आले आहेत. भारतीय समाजातील प्रत्येक घटकाला अवगत झाले की त्यांचे होणारे नुकसान परकीय राजवटीमुळे आहे. शेतकऱ्याला

कळून चुकले की त्याच्या उत्पादनातील महत्त्वाचा वाटा महसूल म्हणून ब्रिटिश सरकार घेत असे. पूर्वी भारतीय राजे दुष्काळ किंवा जास्त पावसामुळे पिकांचे नुकसान झाले तर करामध्ये सवलती देत असत. आता मात्र कर चुकवण्यासाठी सावकार व जमीनदारांच्या कडून उधार घ्यावे लागत असे. सावकारांचे कर्ज न पडल्यास त्याला जमीन जप्त करण्याचा अधिकार होता. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे शोषण तिन्ही घटकांकडून होत होते- सावकार, सरकार व जमीनदार. कर्जाची परत फेड न केल्यास पुन्हा पोलिसांची दंडुकेशाही सुद्धा सहन करावी लागत असे. विणकर, कामगार यांची अवस्था बिकट होती कारण ब्रिटिश तय्यार मंचेस्टर वरून आपल्या कपड्यांची आयात करून भारतामध्ये विकत असत. बेरोजगार झालेल्या झालेल्या कामगारांच्या पुनर्वसनासाठी ब्रिटिश सरकार कडे काही योजना नव्हत्या.

सुशिक्षित भारतीयांना त्यामुळे सामाजिक परिस्थिती किती मागासलेली आहे हे उमजू लागले. सत्तावन्न पर्यंत ज्या भारतीयांनी ब्रिटिशाना पाठिंबा दिला होता त्यांनी या आशेने दिला होता ही इंग्रज भारताला आधुनिक राष्ट्र बनवतील. परंतु त्यांना कळून चुकले होते की भारतीयांना मागासलेले ठेवण्यातच इंग्रजांना जास्त स्वारस्य आहे. भारतीय जनतेला आधुनिक विचार देणे त्यांना परवडणारे नव्हते. इंग्लंड मध्ये जे लोकशाहीचे अधिकार आहेत ते भारतामध्ये सुद्धा इंग्लिश सरकार अमलात आणणे अशी त्यांची वेडी आशा होती. पण इंग्रजांचा भारतीयांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन वेगळा होता. त्यांना भारतीय मागासलेले व अशिक्षित वाटत असत. भारतीय कधी ही लोकशाही जे चालू शकत नाही अशी त्यांची खात्री होती. त्यामुळे शिकलेले भारतीय लोक, भांडवलदारी स्पर्धेमुळे नुकसान झालेले व्यापारी, वंशभेद सहन केलेले भारतीय, धार्मिक दुजाभाव आणि मुळातच परकीय राज्य यामुळे दुखावलेल्या भारतीयांना एकत्र येण्याशिवाय पर्याय नव्हता. व या जाणिवेमुळे चे भारतामध्ये राष्ट्रीय सामाजिक व धार्मिक सुधार चळवळीला सुरुवात झाली.

७.२ भारताचे प्रशासकीय व आर्थिक एकत्रीकरण

एकोणिसाव्या व विसाव्या शतकात ब्रिटिशांनी प्रशासकीय सुधारणा करून भारताचे एकत्रीकरण केले होते. आर्थिक व्यवस्थेमध्ये गावातील स्वयंपूर्ण अर्थव्यवस्था मोडून त्यांनी पूर्ण भारतात एकत्र होईल अशी व्यवस्था निर्माण करून ठेवली. देशातील विविध भागातील व्यापाऱ्यांची एकसंघ आर्थिक व्यवस्था निर्माण केली. देशाच्या एखाद्या भागात वस्तूंचा तुटवडा निर्माण झाला तर तो केवळ त्या भागापुरता मर्यादित न राहता पूर्ण देशभरातच तुटवडा निर्माण होई. दूरसंचार माध्यमामुळे पूर्ण देश एकत्रित करण्यात आला. इंग्रजी भाषेमुळे भारतीय नेत्यांना सुद्धा एकमेकांशी चर्चा संबंध राखणे सोपे होऊ लागले. प्रशासकीय एकत्रीकरणामुळे भारतामध्ये राष्ट्रवादाची भावना रुजू लागली व परकीय सत्तेमुळे होणाऱ्या हानीची सुशिक्षित भारतीयांना जाणीव झाली.

७.३ पाश्चात्य विचार व शिक्षण पद्धती

एकोणिसाव्या शतकातील आधुनिक शिक्षण पद्धतीमुळे, भारतीय लोकांना पाश्चात्य विचारसरणी समजू लागली. त्यामध्ये निधर्मी, लोकशाही व राष्ट्रवादी विचारांची जडण-घडण होऊ लागली. युरोपियन राष्ट्रांमधील विचार वंत रुसो, पेन, जॉन स्टुअर्ट मिल आणि इतर विचारवंतांच्या विचारसरणीचा प्रभाव सुशिक्षित भारतीयांवर होऊ लागला. इटलीतील

मेजिनी, गॅरिबाल्डी भारतीयांचे नायक बनू लागले. शिक्षणामुळे परकीय सत्तेचे पुढारी गंभीर परिणाम त्यांना जाणवू लागले. सशक्त, समृद्ध स्वतंत्र भारताची स्वप्ने त्यांना पडू लागली. त्यांच्या मधील सर्वोत्कृष्ट भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचे नेते बनले. शाळा-महाविद्यालयांमध्ये शिक्षण देताना ब्रिटिशांनी प्रशासकीय कामगारांची फळी निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला पण भारतीय विद्यार्थ्यांमध्ये पाश्चात्य शिक्षणामुळे नवीन नवीन कल्पना रुजू लागल्या होत्या. आपली संस्कृती पण इतरांपेक्षा श्रेष्ठ आहे, आपल्या देशाला पाच हजार वर्षांचा इतिहास आहे व आपणही इंग्रजांपेक्षा चांगले राज्य करू शकतो ही भावना भारतीयांमध्ये जोर धरू लागली.

या सगळ्यांमध्ये इंग्रजी भाषेने महत्त्वाची भूमिका साकारली. नवीन विचारांच्या प्रसारासाठी इंग्रजी भाषा प्रमुख साधन म्हणून अस्तित्वात आली. भारतीय नेते जय देशांच्या वेगवेगळ्या भागातून आले होते त्यांना एकमेकांशी संवाद साधणे सोपे झाले. इंग्रजी भाषेचा विपरीत परिणाम पण झाला. समाजामध्ये दोन भाग पडले:- एक वर्ग जो इंग्लिश येणाऱ्यांचा होता व दुसरा वर्ग ज्याला इंग्लिश लिहिता किंवा बोलता येत नव्हते. समाजामध्ये होणारी ही दुफळी ओळखून भारतीय नेत्यांनी सुद्धा भारतीय भाषा ना प्राधान्य देण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय भाषांमध्ये निर्माण झालेले साहित्य व वृत्तपत्रे यांना बढावा देण्याचा प्रयत्न केला गेला. व याचाच परिणाम म्हणून भारतीय साहित्य व वृत्तपत्रांची निर्मिती होऊ लागली.

७.४ वर्तमान पत्रे व भारतीय साहित्याने बजावलेली भूमिका

एकोणिसाव्या शतकात प्रेरित झालेल्या भारतीय नेत्यांना गुलामगिरी विरुद्ध लढण्यासाठी प्रेरणा देणारी वर्तमान पत्रे मिळाली. त्याद्वारे त्यांनी राष्ट्रभक्ती, आर्थिक स्वतंत्रता, व राजकीय स्वातंत्र्य तेचा संदेश लोकांपर्यंत पोहोचवला. एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला निर्माण झालेल्या वर्तमानपत्रांनी सरकारच्या दडपशाही नीतीला विरोध करण्यास प्रारंभ केला. भारतीयांसाठी असलेल्या व्यवस्थांमध्ये भारतीयांची महत्त्वाची भूमिका राहिली असा आग्रह धरला. स्वतःच्या फायद्यासाठी आपण एकत्रित राहिले पाहिजे अशी शिकवण त्यांनी दिली. स्वायत्त राज्याची कल्पना, लोकशाही औद्योगिक राष्ट्र बनवण्यासाठी आवश्यक असलेल्या गोष्टी कशा मिळवायच्या याचा धडा भारतीयांकडून गिरवण्यात आला. देशाच्या विविध भागात राहणाऱ्या कामगारांचा आवाज एका मेका पर्यंत पोहोचू लागला.

राष्ट्रवादी साहित्यामध्ये कादंबऱ्या, निबंध आणि राष्ट्रवादी कवितांचा समावेश होऊ लागला.

बंकिमचंद्र चॅटर्जी, रवींद्रनाथ टागोर बंगाली मध्ये, लक्ष्मीकांत बरुवा आसामी भाषेमध्ये, विष्णू शास्त्री चिपळूणकर मराठी मध्ये, सुब्रमण्यम भारती तामिळमध्ये व अल्ताफ हुसेन अली उर्दूमध्ये दर्जेदार राष्ट्रप्रेमनी भरलेल्या साहित्याची निर्मिती करून देशांमध्ये जागृती घडवून आणली.

७.५ भारतीय उच्च संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन

इंग्रजांनी भारतीयांची संस्कृती मागासलेली आहे असे सांगून त्यांचे मनोबल खच्ची करण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय कधीही एकसंघ राष्ट्रावर राज्य करू शकत नाहीत, हिंदू-मुस्लीम एकत्र होणार नाहीत, भारतीय बुरसटलेल्या विचारांचे आहेत असे वारंवार सांगून भारतीयांचा आत्मविश्वास नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय नेत्यांनी या प्रचारा विरुद्ध भारतीयांचे मनोबल उंचावण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय संस्कृती, जगातील सर्वात जुनी व समृद्ध असल्याचे प्रतिपादन केले. आपल्या देशातील राजा चंद्रगुप्त, राजा विक्रमादित्य, सम्राट अशोक व सम्राट अकबर यांनी केलेल्या कामगिरीचे स्मरण जनतेला करून दिले. या कामांमध्ये युरोपियन लेखक व भारतीय बुद्धिवंतांनी सुद्धा मदत केली. भारताची उच्च संस्कृती, कला, स्थापत्यकला, साहित्य, तत्वज्ञान, विज्ञान यांची पुन्हा ओळख भारतीयांना करून दिली. परंतु ही नव्याने ओळख करून देताना भारतीय संस्कृतीमध्ये असणाऱ्या दोषपूर्ण गोष्टी ते विसरून गेले. भारतीय संस्कृती मधील जाती व्यवस्था ही सर्वात दोषपूर्ण होती व ते मान्य करून समाजापुढे आणणे व त्यामध्ये सुधार करणे फार गरजेचे होते. भारतीय समाजातील एक महत्त्वपूर्ण भाग असणाऱ्या दलित समाजाचा उद्धार करण्यासाठी तर समाज मुळातच मागासलेला आहे हे मान्य करणे गरजेचे होते तरच पूर्ण समाज पुढे जाऊ शकला असता.

७.६ राज्यकर्त्यांची वंशभेद नीती

इंग्रजांनी आपल्या स्वतःला भारतीयांपेक्षा श्रेष्ठ मानले. रुडयार्ड किपलिंग ने "white man's burden" ही संकल्पना मांडली होती. त्याच्या मतानुसार मागासलेल्या राष्ट्रांना प्रगत करण्याची जबाबदारी देवाने प्रगत राष्ट्रांवर विशेष करून गोऱ्या माणसांवर टाकली आहे. भारतीय लोक मोठ्या प्रमाणावर वंशभेदचा सामना करत होते. १८६४ मध्ये जी. ओ. ट्रॅव्हलियन यांनी लिहिले होते की "आपल्या एका इंग्लिश माणसाची साक्ष दहा हिंदू लोकांच्या ही वर आहे". भारतीय आणि बरोबर झालेल्या भांडणात इंग्लिश लोकांनाच न्याय मिळत असे. युरोपियन क्लब व इंग्रजी लोकांच्या बंगल्यांमध्ये भारतीयांना प्रवेश नसे. रेल्वेमध्ये एकाच डब्यात बसून युरोपियन प्रवाशांबरोबर प्रवास करण्यास भारतीयांना मनाई होती. या अपमाना मुळे भारतीयांमध्ये एकजुटीची भावना निर्माण झाली व आपल्या देशामध्ये आपल्यावर अन्याय होतोय ही भावना दृढ झाली.

७.७ धार्मिक व सामाजिक सुधार

या सगळ्या वर केलेल्या विवेचनाचा परिणाम म्हणजे धार्मिक व सामाजिक सुधार चळवळींना सुरुवात. आपण धार्मिक सुधारणा चळवळींचा विचार करूया.

१) ब्राह्मो समाज:

ब्राह्मो समाजाची स्थापना १८२८ मध्ये राजा राम मोहन रॉय यांनी केली. ब्राह्मो समाज एकेश्वरवाद आणि वेदांचा शिकवणीवर आधारित होता. हिंदू धर्मातील जाती व्यवस्था, वर्णभेद दूर करण्याचा प्रयत्न ब्राह्मो समाजाने केला. वेगवेगळ्या धार्मिक श्रद्धा असणाऱ्या

भारतीय लोकांना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न या समाजाने केला. राजा राम मोहन रॉय नंतर द्वारकानाथ गांगुली, देवेंद्रनाथ टागोर, केशवचंद्र सेन, यांनी ब्राह्मो समाजाची धुरा वाहिली.

भारतातील पाश्चात्य शिक्षण पद्धतीचा विकास आणि सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळी

ब्राह्मो समाजाची प्रमुख तत्वे:

- १) देव एकच आहे व तो जगाचा निर्माता आहे.
- २) आत्मा अमर आहे.
- ३) एकेश्वर वादावर जोर
- ४) उपनिषद व वेदांचे आपल्या समाजासाठी अन्यन साधारण महत्व आहे.
- ५) सर्व मानव समान आहेत.

राजा राम मोहन राय यांच्या प्रयत्नांमुळे १८२८ मध्ये तत्कालीन गव्हर्नर विल्यम बेंटिक यांनी सती प्रथा बेकायदेशीर करण्याचा कायदा आणला. समाजातील प्रचलित पडदा पद्धत, बालविवाह या वाईट चाली विरुद्ध ब्राह्मो समाजाने आवाज उठवला व त्याचे पडसाद महाराष्ट्रात सुद्धा उमटले.

२) प्रार्थना समाज:

दादोबा पांडुरंग व आत्माराम पांडुरंग यांच्या प्रयत्नाने ३१ मार्च १८६७ मध्ये मुंबई येथे प्रार्थना समाजाची स्थापना करण्यात आली. त्याचे तत्वज्ञान पुढील प्रमाणे होते.

- १) परमेश्वर एक असून तो विश्वाचा निर्माता आहे. तो सर्वांवर प्रेम करतो.
- २) सत्य, सदाचार व भक्ती हे परमेश्वराच्या उपासनेचे खरे मार्ग आहे. या मार्गाने गेल्यावरच परमेश्वर प्रसन्न होतो.
- ३) प्रार्थनेमुळे भौतिक फलप्राप्ती होत नाही. मात्र अध्यात्मिक उन्नती होते.
- ४) परमेश्वर अवतार घेत नाही. त्याने कोणताही धर्मग्रंथ लिहिला नाही.
- ५) सर्वांनी एकमेकांशी बंधुतेचा व्यवहार करावा कारण आपण सर्वच परमेश्वराची लेकरे आहोत.

प्रार्थना समाजाचे कार्य:

प्रार्थना समाजाने अस्पृश्यता निर्मूलन, स्त्री शिक्षण, विधवा विवाह, आंतरजातीय विवाह या क्षेत्रात बहुमूल्य कामगिरी केली. प्रार्थना समाजाला दिशा देण्याचे काम न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांनी प्रामुख्याने केले. त्यांच्याबरोबर प्रसिद्ध भारतीय संस्कृतीचे जाणकार आर जी भांडारकर हे होते. प्रार्थना समाजाने पंढरपूर येथे अनाथ बालक आश्रम स्थापन केला. ४ मे १८७३ रोजी प्रार्थना समाजाने "सुबोध पत्रिका" काढली व त्याद्वारे आपले राजकीय व सामाजिक विचार मांडण्याचा प्रयत्न केला. प्रार्थना समाजाची तत्वे पटवून देण्यासाठी न्यायमूर्ती रानडे यांनी "एकेश्वर निष्ठा ची कैफियत" हा ग्रंथ लिहिला. पण प्रार्थना

समाजाचे कार्य शहरी भागापर्यंत मर्यादेत राहिले. त्यांच्याविरुद्ध अशी अफवा उठली की ते ख्रिश्चन धर्मातील काही गोष्टींचे अनुकरण करीत आहेत. त्यामुळे प्रार्थना समाजाचा हवा तसा प्रसार झाला नाही.

३) रामकृष्ण मिशन आणि स्वामी विवेकानंद:

एकोणिसाव्या शतकात धार्मिक व सामाजिक कार्य करणारी रामकृष्ण मिशन ही एक महत्त्वाची संस्था होती. राम कृष्ण परमहंस यांचे शिष्य स्वामी विवेकानंद यांनी १८९७ मध्ये रामकृष्ण मिशनची स्थापना केली. रामकृष्ण मिशनचे मुख्य केंद्र कर्नाटक मधील बेलुर मठ होते.

आपण स्वामी विवेकानंदा विषयी जाणून घेण्यापूर्वी परम हंस यांच्या विषयी जाणून घेऊ. त्यांचे मूळ नाव गदाधर चट्टोपाध्याय असे होते. त्यांचा जन्म १८३६ मध्ये बंगालमधील हुगळी जिल्ह्यातील एका एका खेड्यात गरीब ब्राह्मण कुटुंबात झाला. त्यांनी स्वतःचे नाव गदाधर चट्टोपाध्याय ऐवजी रामकृष्ण परमहंस असे ठेवले.

त्यांचे परमशिष्य स्वामी विवेकानंद यांनी त्यांचे विचार जगभरात पोहोचवले. स्वामी विवेकानंदांचे मूळचे नाव नरेंद्रनाथ विश्वनाथ दत्त असे होते. त्यांचा जन्म १२ जानेवारी १८६३ रोजी कलकत्ता मधील एका कायस्थ कुटुंबात झाला. वयाच्या विसाव्या वर्षी राम कृष्ण परमहंस यांच्या सानिध्यात आले व त्यांचे निस्सीम अनुयायी बनले. वर उल्लेख केल्याप्रमाणे त्यांनी १८९७ मध्ये रामकृष्ण मठाची स्थापना केली. स्वामी विवेकानंदांचे विचार प्रगतीशील होते. ते कोणत्याही धर्माचा तिरस्कार करत नव्हते. त्यांनी भारतासमोर व जगासमोर वेदांत तत्वज्ञानाची मीमांसा केली. ते म्हणायचे की "हिंदू धर्माचा खरा संदेश हा मनुष्याला वेगवेगळ्या संप्रदायात विभागणी करणे नसून सर्वाना मानवतेच्या एका सूत्रात बांधणे हा होय". जगातील सर्व धर्मांचे सारतत्त्व एकच आहेत असे स्वामी सांगत असत. उठा, जागे व्हा आणि आपले ध्येय प्राप्त होईपर्यंत थांबू नका असा संदेश त्यांनी जगाला दिला.

स्वामी विवेकानंदांच्या कार्याचा प्रभाव तत्कालीन समाजावर वेगवेगळ्या प्रकारे पडला. त्यांनी वेदांता कडे पाहण्याची नवी दृष्टी दिली व निस्वार्थी मानव सेवा हाच खरा धर्म होय ही शिकवण जगाला दिली.

४) स्वामी दयानंद सरस्वती व आर्य समाज:

दयानंद सरस्वती ने १० एप्रिल १८७५ रोजी मुंबईमध्ये आर्य समाजाची स्थापना केली. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे मूळ नाव मुल शंकर अंबा शंकर होते. त्यांचा जन्म काठीयावाड टंकारा या गावी १८२४ मध्ये झाला.

भारताला पुन्हा वैदिक मार्गावर नेणे व सर्व जगाला वैदिक धर्म शिकवणे, ही आपली दोन कर्तव्य आर्य समाजाने अंगीकारली. वेदांच्या उद्धारार्थ व प्रचाराचे कार्य हिरहरीने चालू केले. त्यांनी वेद शब्दाचा अर्थ ज्ञान असा केला. वेद सत्य स्वरूप आहेत, म्हणून सर्वांनी वेदांचे अध्ययन करून ज्ञान प्राप्त करावे. स्वामी दयानंद आणि सत्यार्थप्रकाश हा ग्रंथ लिहिला. आर्य समाज जातिभेद मानत नाही. परंतु गुण कर्माने बनवलेले चातुर्वर्ण आर्य

समाज मानतो. उदाहरणार्थ तप, शांती, विद्या हे गुण असलेला ब्राह्मण, नेतृत्व गुण असलेला क्षत्रिय, धन सांभाळणारा वैश्य व शरीर श्रमावर भर देणारा शूद्र.

वेदाध्ययनाचा अधिकार सर्वांना आहे असा आर्य समाज मानतो. उत्तर भारतात प्रमुख ठिकाणी त्यांनी गुरुकुल, महाविद्यालय, माध्यमिक विद्यालय, अनाथ आश्रम, विधवा आश्रम वगैरे संस्था स्थापन केल्या. आर्य समाजाची स्थापना जरी मुंबईत झाली तरी त्याचा प्रसार महाराष्ट्रात फारसा झाला नाही. समाजाचे कार्यक्षेत्र मुख्यतः उत्तर भारताच ठरले. पंजाब व उत्तर प्रदेशात समाजाच्या तीनशेच्या वर शाखा आहेत. आर्य समाजाला सनातन हिंदू धर्मीयांचा विरोध जाणवला. पण त्यांना न जुमानता वेद प्रणित धर्माच्या पुनरुत्थानाचे कार्य आर्य समाजाने केले. प्रौढ विवाह, बालविवाहाला विरोध, जातीव्यवस्थेला विरोध व अस्पृश्यतेला विरोध ज्यामुळे प्रगत हिंदूंना आर्य समाजाची तत्वे अधिकाधिक मान्य होऊ लागली. आर्य समाजाने भारताच्या सामाजिक, शैक्षणिक व धार्मिक क्षेत्रात भरीव कामगिरी केली.

५) थिओसोफिकल सोसायटी:

थिओसोफिकल सोसायटीची स्थापना अमेरिकेमध्ये एच पी बाला वस्की व कर्नल एच. एस. ओल कॉट यांनी केली होती. १८८६ मध्ये ते भारतात आले व मद्रास येथील अडयार मध्ये त्यांनी भारतातील शाखेची स्थापना केली. थिओसोफिकल सोसायटीचे खरे कार्य ऐनी बेझंट यांच्या नेतृत्वाखाली खऱ्या अर्थाने सुरू झाले. बेझंट या जन्माने आयरिश असल्या तरी भारताला त्या आपली मातृभूमी मानत. तेजस्वी प्रभावी वक्ता व भारताची तळमळ या गुणामुळे त्यांचा भारतीय जनतेवर प्रभाव पडला. त्या भारतीय नसूनही भारतीय संस्कृतीचे गुणगाण केल्यामुळे भारतीयांवर त्यांचा जास्त प्रभाव झाला.

सोसायटीचे प्रमुख तत्वे:

- १) जातीभेद वर्णव्यवस्था बाजूला ठेवून मानवामध्ये बंधुत्व निर्माण करणे.
- २) धर्म, विज्ञान व भौतिक शास्त्र यांच्या अभ्यासाला प्रोत्साहन देणे.
- ३) सेवा, सहिष्णुता, आत्मविश्वास व समभाव यावर आधारित समाज निर्माण करणे.
- ४) चांगले कर्म केल्यामुळे मोक्षप्राप्ती होते याची जाणीव ठेवणे.
- ५) स्त्री व पुरुष समान आहेत असे मानणे.

शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून गुजरात, आंध्र प्रदेश, वाराणसी येथे शाळा व महाविद्यालय सुरू करण्यात आली. अडयार येथील ग्रंथालय जगातील सर्वोत्कृष्ट ग्रंथालयां पैकी एक आहे. त्यात प्राचीन ग्रंथ, प्राचीन हस्तलिखिते व उत्तमो उत्तम ग्रंथ आहेत. थिओसोफी हा स्वतंत्र धर्म नाही ती एक सर्वसमावेशक विचारसरणी आहे. धार्मिक कट्टरता दूर सारून माणसाने कल्याणाचा मार्ग धरला पाहिजे असा विश्वास निर्माण केला. भारतीय संस्कृतीच्या वैभवाची जोपासना थिओसोफिकल सोसायटीने केली.

७.८ मुस्लिम धर्मातील सुधारणा

१) सर सय्यद अहमद खान अलिगढ मुस्लीम युनिव्हर्सिटी:

सर सय्यद अहमद खान हे एकोणिसाव्या शतकातील शिक्षण तज्ञ व समाजसुधारक होते. भारतातील मुस्लिम समाजात इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसार करण्याचे बहुमूल्य काम सर सय्यद अहमद खान यांनी केले. १८१७ मध्ये दिल्लीतील सादात कुटुंबात जन्मलेल्या सय्यद ना बालपणापासूनच लिहिण्याचा व वाचण्याचा नाद होता. २२व्या वर्षी वडिलांच्या मृत्यूनंतर त्यांनी ईस्ट इंडिया कंपनी मध्ये सामान्य कारकुनाची नोकरी पत्करली. त्यांनी ईस्ट इंडिया कंपनी मध्ये न्यायाधीश पदापर्यंत मजल मारली पण त्यांची आर्थिक स्थिती बेताचीच राहिली.

भारतीय मुस्लिम समाजाच्या उत्कर्षासाठी अंग्रेजी भाषा व विज्ञानाची कास धरली पाहिजे हे त्यांना कळून चुकले होते. यासाठी प्रथम त्यांनी १८५८ मध्ये मुरादाबाद येथे मदरसे स्थापन करून त्यामध्ये आधुनिक विज्ञानाचे शिक्षण देण्याचा प्रयत्न केला. आधुनिक पद्धतीचे शिक्षण देण्यासाठी त्यांनी अलिगढ येथे १८७५ साली “मदर सुतुल इलूम” ही मुस्लिम शाळा स्थापन केली व १८७६ मध्ये “मोहम्मड न अँग्लो ओरिएंटल” कॉलेज सुरू केले. त्यांच्या मृत्यूनंतर १९२० साली या कॉलेजचे रूपांतर अलिगढ मुस्लीम विश्वविद्यालयात झाले.

सर सैय्यद अहमद खान यांच्या मते मुस्लिम समाजाची प्रगती व्हायची असेल तर त्यांना ज्ञानाची व संस्कृतीची कास धरायला हवी. सर सय्यद अहमद खान धार्मिक सहिष्णुता वादी होते. त्यांच्यामध्ये प्रत्येक धर्मांमध्ये अशी काही तत्व आहे जी सर्व धर्मांना एकत्र राहण्यास शिकवतात. धर्म हा प्रत्येक व्यक्तीचा व्यक्तिगत प्रश्न असून तो कसा अंगीकार करावा हे ती व्यक्ती ठरवू शकते. ते हिंदू मुस्लिम एकीकरणासाठी प्रयत्नशील होते. १८८३ मध्ये त्यांनी सांगितले होते की “आपले दोन्ही समाज भारताच्या हवेमध्ये श्वास घेतात, पवित्र गंगेचे पाणी पितात व याच मातीतून पिकवलेले अन्न खातात. हिंदू-मुस्लीम दोघांनीही एकमेकांचे रितीरिवाज अपनावले आहेत. म्हणूनच आपण एकत्र राष्ट्र म्हणून राहिले पाहिजे”.

त्यांच्या महाविद्यालयासाठी हिंदू, ख्रिश्चन, पारसी सगळ्यांनीच दान दिले होते. त्यांच्या संस्थेची धारणा सगळ्या भारतीयांसाठी खुली होती. १८९८ मध्ये विद्यालयात ६४ हिंदू आणि २८५ विद्यार्थी होते. सात शिक्षकांपैकी दोन हिंदू होते. पण आपल्या शेवटच्या काळात ते कट्टर मुस्लीम बनले होते. कदाचित इंग्रज सरकार कडून आपल्या मुस्लिम धार्जिण्या विचारांमुळे आपल्याला फायदा होईल असे त्यांना वाटले असावे. पण मुस्लिम समाजाला नवीन दिशा देण्याचा प्रयत्न केला हे आपण नाकारू शकत नाही. त्यांनी स्त्रियांना देण्यात येणाऱ्या वागणुकीचा विरोध केला. पडदा पद्धतीला विरोध, बहुपत्नी प्रथेला विरोध करून मुस्लिम समाजाला नवीन दिशा देण्याचा प्रयत्न केला.

धर्मसुधारणेच्या चळवळीचा परिणाम सामाजिक स्थितीवर पण झाला. नवीन शिक्षण घेतलेली तरुण पिढी, भारतीय कुप्रथा, अस्पृश्यता, स्त्रियांची स्थिती या विरुद्ध आवाज उठवू लागली. सुशिक्षित भारतीयांनी नवीन नवीन संस्था उदाहरणार्थ सेव्हन्ट्स ऑफ इंडिया सोसायटी, सामाजिक परिषदा, ख्रिश्चन मिशनरी संस्था, व वैयक्तिक पातळीवर ज्योतिबा फुले, लोकहितवादी देशमुख, न्यायमूर्ती रानडे, के टी तेलंग, धोंडो केशव कर्वे, बी. एम. मलबारी, विरसेलिंगम, इ. व. रामस्वामी, भीमराव आंबेडकर यांनी समाजसुधारणेचे प्रयत्न सुरू केले. आपल्या लिखाणाद्वारे समाजामध्ये जागृती करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी केलेल्या सुधारणेचे दोन महत्वाचे उद्देश होते.

- १) स्त्रियांच्या स्थिती मधील सुधार आणि समान अधिकार.
- २) अस्पृश्यतेचे निराकरण जातिभेद व जातीव्यवस्था नष्ट करणे.

१) स्त्रियांचा उद्धार:

एकोणिसाव्या शतकातील स्त्रियांची स्थिती अतिशय दयनीय होती. पडदा पद्धत, सतीप्रथा, बहुपत्नी प्रथेमुळे भारतीय स्त्रिया मागासलेल्या होत्या. शिक्षण घेतले की स्त्रिया विधवा होतील अशी अफवा पसरवण्यात आली होती. कोवळ्या वयात लग्न करून देणे व वैधव्य आल्यानंतर आयुष्यभर विधवा म्हणून जगणे हे त्यांच्या नशिबी होते. हिंदू धर्मात विधुर पुरुष पुनर्विवाह करू शकतात पण विधवा स्त्रियांना मात्र तो अधिकार नव्हता. हिंदु व मुस्लिम दोन्ही समाजातील स्त्रियांना कोणत्याही प्रकारचे अधिकार नव्हते.

या पार्श्वभूमीवर भारतात स्त्रियांची भूमिका, शोषण, न्याय अधिकार यावर आधारित चळवळी व संघटना उभ्या राहिल्या. भारतातील स्त्री सुधारणा चळवळीचे दोन भाग करता येतील. पहिल्या भागात (१८३०-१९१५) व दुसरा भाग (१९१५-१९४७)

पहिल्या भागामध्ये काही पुरोगामी पुरुषांच्या पुढाकारामुळे स्त्रियांच्या स्थितीत महत्वाचे बदल घडून आले. सतीबंदी कायदा (१८२९), विधवा पुनर्विवाह कायदेशीर मान्यता (१८५६), स्त्री भ्रूण हत्या प्रतिबंध (१८७०), समंती वयामध्ये वाढ (१८९९) यांचा समावेश होतो.

यासंबंधात ईश्वरचंद्र विद्यासागर, वीर शे लिंगम, पंडिता रमाबाई, राजा राम मोहन रॉय, धोंडो केशव कर्वे, ज्योतिबा व सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य महत्वाचे ठरते. पंडिता रमाबाई अमेरिका इंग्लंडमध्ये शिकल्या. भारतात आल्या नंतर त्यांनी शारदा सदन, मुक्ती सदन, ची स्थापना करून स्त्रियांना आत्मनिर्भर ते चा धडा शिकवला. स्त्रियांना व्यवसायिक प्रशिक्षण देण्यात त्यांचा महत्वाचा वाटा होता. ज्योतिबा व सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्रियांना शिक्षणाचा मार्ग मोकळा केला. महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी एका छोट्याशा आश्रम शाळे पासून ते थेट विद्यापीठापर्यंत मजल मारली. राजा राम मोहन रॉय ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी असेच प्रयत्न बंगालमध्ये केले त्यामुळे स्त्रियांना आपल्या अधिकाराची जाणीव झाली व पुरुषांबरोबर आपल्यालाही अधिकार आहे हे त्यांना कळून चुकले.

७.१० जाती व्यवस्थेविरुद्ध संघर्ष

भारतीय जाती व्यवस्था प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे. हिंदूंना विविध जातींमध्ये विभागले गेले आहे. जाती व्यवस्थेमध्ये तुम्ही कोणत्या जातीमध्ये जन्मला यावरून तुमच्या आयुष्याची दिशा ठरते. तुमचे लग्न संबंध कोणाशी प्रस्थापित होणार. तुम्ही कोणत्या समाजात सामील होणार, तुमचे काम या सगळ्याच गोष्टी ठरतात. जातिव्यवस्थेच्या पिरामिड चा सर्वात शेवटचा भाग म्हणजे अस्पृश्य त्यांना पण नंतर दलित असे नाव दिले. हिंदू समाजातील २० टक्के लोक दलित या प्रकारात मोडतात. दलित समाजातील लोकां वर विविध निर्बंध लादले गेले होते. उदाहरणार्थ ब्राह्मण व्यक्तींवर अस्पृश्य व्यक्तींची सावली पडली तर ब्राह्मण अपवित्र होतो दलित व्यक्तींनी त्या रस्त्यावर थांबू नये. पेशवा काळात अस्पृश्य व्यक्तींच्या पार्टी झाडू व तोंडावर भांड बांधलेले असायचं. झाडू पायाच्या निशाणा वर फिरत असे जेणेकरून त्यांचे पाय रस्त्यावरून पडत नसत व थुंकी तुमची भांड्यात पडत असत. असे केल्यामुळे रस्ते अस्पृश्या पासून स्वच्छ राहत असत.

अस्पृश्यांना विहिरीतून पाणी उपसण्याची मनाई होती. त्यांच्यासाठी वेगळ्या विहिरी व तलाव होते ज्या ठिकाणी त्यांच्यासाठी अशी व्यवस्था नव्हती तिथे त्यांना घाणेरडा तळ्यातून पाणी उपसावे लागत असे. देवळात प्रवेश करण्यास त्यांना मनाई होती व पशूंची चामडी सोलणे व मेलेल्या जनावरांना वाहून मिळणे अशी कामे त्यांच्याकडून करून घेतली जात असत. व्यवसाय बदलण्याचा हक्क त्यांना नव्हता.

अंग्रेजी सत्तेमुळे प्रमाणात शहरीकरण होऊ लागले.. रेल्वे बस मध्ये प्रवास करताना अस्पृश्यता बाजूला ठेवावी लागली. जमिनीचे व्यवहारांमध्ये मुक्तता असल्यामुळे कोणीही कोणालाही जमीन विक्री करू लागले. ती लोक गावात येऊन राहू लागली. प्रशासनामध्ये जाती पंचायत या ऐवजी न्यायालय अस्तित्वात आली जातीव्यवस्थेचे महत्त्व उरले नाही व शिक्षणामुळे समाजाची दृष्टी आधुनिक होऊ लागली.

समाजसुधारणेच्या चळवळी मुळे अस्पृश्य ते विरुद्ध आवाज उठवला गेला. राष्ट्रीय आंदोलनामध्ये जातीव्यवस्थेला न जुमानता सगळे एकत्र आले. सत्याग्रह करताना कोणत्या जातीचे आहे याचा विचार केला गेला नाही. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस जातिव्यवस्थेच्या विरोधातच होती.

१९३२ मध्ये गांधीजींनी अखिल भारतीय हरिजन संघाची स्थापना केली. त्यांच्या मतानुसार हिंदू धर्म शास्त्रामध्ये अस्पृश्यतेला आधार नाही. ज्योतिबा फुले अस्पृश्यता विरोधी लढा आयुष्यभर चालवला. त्यांनी जगात सर्वप्रथम मानवी अधिकार हा शब्द वापरला. भीमराव आंबेडकरांनी अस्पृश्यतेविरुद्ध लढा देण्यासाठी वेचले. केरळमध्ये श्रीनारायण गुरूंनी अस्पृश्यतेविरुद्ध लढा दिला. त्यांची घोषणा होती "एक धर्म, एक जात आणि पूर्ण मनुष्य जातीसाठी एक देव"

७.११ सारांश

आपल्या देशातील धार्मिक सुधारणा, सामाजिक सुधारणा, परकीय सत्तेविरुद्ध चा लढा परकीय राजवटी मध्ये यशस्वी होणे शक्य नव्हता. सरकार कोणत्याही सुधारणेस पाठिंबा देणारे नव्हते कारण त्यांना मिळणारा आधार त्यांना गमवायचा नव्हता. १९५० आली भारताची राज्यघटना तयार झाली तेव्हा सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चे अनेक कायदे पारित करण्यात आले. अस्पृश्यता पूर्णपणे रद्द करण्यात आली व अस्पृश्यते विरुद्धचा कायदा तयार करण्यात आला. समानतेचे तत्त्व प्रस्थापित काटून पार्टी भर देण्यात आला व केवळ जातीवर विरोध करणाऱ्यांना पूर्णपणे शह देण्यात आला.

७.१२ प्रश्न

- १) इंग्रजांचे भारतावरील राज्य चांगले होते किंवा नाही याविषयीचे तुमचे मत लिहा.
- २) भारतातील समाजसुधारकांनी केलेल्या कार्याचे थोडक्यात स्पष्टीकरण द्या.
- ३) आर्य समाज व रामकृष्ण मिशन यांनी केलेल्या कार्याचे मिमांसा करा.
- ४) सर सय्यद अहमद खान यांनी मुस्लीम समाजासाठी केलेल्या कार्याचे विवेचन करा.

७.१३ संदर्भ

- १) Rai, Lala Lajpat, The Arya Samaj, Bombay १९१५
- २) फडके, स, क, नवा वैदिक धर्म -- श्रीमद्वायनंद व आर्य समाजाचा विवेचक इतिहास, पनवेल, १९२८
- ३) Beasant Anne, The Ancient wisdom--- An outline of Theosophical teachings, London, १८९७
- ४) ग्रोव्हर बी.ल, आधुनिक भारताचा इतिहास, नवी दिल्ली, २००७

ब्रिटिशांची आर्थिक नीती व त्याचे परिणाम

घटक रचना

- ८.१ उद्दिष्टे
- ८.२ प्रस्तावना
- ८.३ पारंपारिक अर्थव्यवस्था मोडकळीस आली
- ८.४ भारतीय कारागीर कपडा उद्योगाची झालेली अधोगती
- ८.५ शेतकऱ्यांची व शेती कामगारांची स्थिती
- ८.६ जमीनदार व सरंजामशाही चा उदय
- ८.७ भारतातील शेती उद्योगाची अधोगती
- ८.८ आधुनिक उद्योगधंद्याचा विकास
- ८.९ चहा मळा, बागायती व नगदी पिकांच्या शेतीला वाढ
- ८.१० दोन महायुद्धांच्या दरम्यानच्या औद्योगिक विकास
- ८.११ गरिबी आणि दुष्काळ
- ८.१२ सारांश
- ८.१३ प्रश्न
- ८.१४ संदर्भ

८.१ उद्दिष्टे

- १) ब्रिटिशांच्या आर्थिक नीतीचे धोरण तपासणे.
- २) शेती संबंधित केलेले महसूल कायदे अभ्यासणे.
- ३) भारताविषयीचे इंग्रजांचे औद्योगिक धोरण तपासणे.
- ४) ब्रिटिशांच्या आर्थिक धोरणाचा परिणाम झाला ते पाहणे.

८.२ प्रस्तावना

औद्योगिक क्रांतीमुळे इंग्लंडमध्ये भांडवलशाही अर्थव्यवस्था निर्माण झाली. या व्यवस्थेला पोषक अशी अर्थव्यवस्था ब्रिटिशांनी भारतात आणली. यापूर्वी काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेचा एकही पैलू असा उरलेला नाही ज्यावर ब्रिटिशांनी लागू केलेल्या आर्थिक नीतीचा परिणाम झाला नाही.

८.३ पारंपारिक अर्थव्यवस्था मोडकळीस आली

पूर्वी आलेल्या आक्रमण करणाऱ्या सत्तानी भारतीय अर्थव्यवस्था बदलण्याचा प्रयत्न केला नाही. शेतकरी, विणकर, व्यापारी जसे पूर्वी जीवन जगत होते तसेच जगत राहिले. त्यांच्या जीवनात काही फारसा बदल झाला नाही. पण इंग्रज वेगळे होते. त्यांनी भारताची पारंपारिक अर्थव्यवस्था पूर्णपणे बदलली. शेतकरी आपल्या गावाची आणि कुटुंबाची गरज भागवण्यासाठी काम करीत असे. इंग्रजांनी कापूस, तंबाखू, चा हा अशा नगदी पिकांचे उत्पादन घेण्यासाठी उत्तेजन दिले. त्यांनी शेतीचे व्यापारीकरण करण्यास सुरुवात केली. गावातील बलुतेदारी व्यवस्था मोडकळीस आली.

८.४ भारतीय कारागीर कपडा उद्योगाची झालेली अधोगती

भारतातील इतर उद्योगांच्या तुलनेत कपडा उद्योग चांगल्या स्थितीत होता. भारतातून सुती व लोकरीचे कपडे, मलमल व काशिदाकामाची निर्यात होत असे. रेशीम उत्पादनासाठी अहमदाबाद जगभरात प्रसिद्ध होते. या कपड्यांना इतकी जास्त मागणी होती की ही मागणी थांबवण्यासाठी ब्रिटिश सरकार त्यावर बराच कर लावत असे.

पण ब्रिटिशांचे राज्य आल्यानंतर त्यांच्या देशात उत्पादन झालेल्या कपड्यांना लोकप्रिय करण्यासाठी भारतात अनेक वर्षे टिकून राहिलेला स्थानिक कपडा उद्योग उद्ध्वस्त करण्यात आला. ब्रिटनने १८१५ मध्ये आपली २५ ला पाउंड असलेली निर्यात वाढवून १८२२ पर्यंत ४८ पाउंड पर्यंत नेऊन ठेवली. कपडा उद्योगातील कारागिरांवर कामासाठी उपासमारीची पाळी आली. कपडा उत्पादनाचा प्रमुख केंद्र असलेल्या ढाका शहराची लोकसंख्या दीड लाख वरून २० हजारांपर्यंत खाली आली. इतक्या लोकांनी नोकरीच्या शोधात स्थलांतर केले.

अमेरिकन लेखक डी. ह. बुकानन यांच्या म्हणण्यानुसार "आत्मनिर्भर गावांचे विलखत काढून घेतले गेले व त्या जागी स्टील रेल्वे आली आणि गावातील जीवन हळूहळू नष्ट होत गेले".

इंग्लंड मध्ये पारंपारिक उद्योगधंद्यांची जागा आधुनिक उद्योगधंद्यांनी घेतली पण भारतात मात्र तसे झाले नाही. इंग्लंड मध्ये औद्योगिकीकरणाला सुरुवात झाल्यामुळे बेरोजगार झालेल्या कारागिरांना नोकऱ्या मिळत गेल्या. तसे भारतात झाले नाही. भारतामध्ये औद्योगिकीकरण सुरू झाले नसल्यामुळे हे कारागीर बेकार झाले कारण इंग्रजांना औद्योगिकीकरण करण्यात स्वारस्य नव्हते. बेरोजगार झालेले कारागीर पुन्हा शेतीकडे वळू लागले. त्यामुळे जमिनीवरील बोजा वाढू

१९९१ ते १९४१ च्या काळामध्ये केलेल्या पाहणीनुसार त्यावर अवलंबून असलेल्या ६३ ते ७० टक्क्यांपर्यंत वाढ झाली त्या वाढत्या बोजामुळे भारतामध्ये गरिबीचे प्रमाण वाढू लागले.

८.५ शेतकऱ्यांची व शेती कामगारांची स्थिती

इंग्रजी राजवटीचा सर्वात भयानक परिणाम शेतकऱ्यांवर झाला. शेतकरी गरिबीमध्ये ढकलला गेला. ब्रिटिशांचे राज्य केव्हा बंगालमध्ये सुरू झाले तेव्हा रॉबर्ट कॅलिह व वॉरेन हेस्टिंग्स यांनी इतक्या प्रचंड प्रमाणात महसूल वसूल केला की कॉर्नवॉलिस ने नंतर म्हटले की "यांच्या नीतीमुळे बंगालचे जमीन जंगल झाली त्यात फक्त जंगली पशु राहतात".

ब्रिटिशांनी आणलेल्या महसूल पद्धतीमुळे (कायम धारा, रयतवारी) शेतकऱ्यांची स्थिती अतिशय दयनीय झाली. शेतसारा उत्पन्नाच्या एक तृतीयांश घेतला जाईल. शेतसारा व शेती वरील करामुळे शेतकरी गरीब होत होता. जमिनीवर अवलंबून असणाऱ्या शेतकऱ्यांची संख्या वाढत होती पण उत्पन्न मात्र कमी होते. गावामध्ये जे जमिनीवर तर देऊ शकत नव्हते त्यांची जप्त जमीन करण्याचा सपाटा सरकारने लावला होता. जमिनीची मशागत करणाऱ्या शेतकऱ्याला कर देऊनही काहीच फायदा मिळत नसे. इंग्रजांनी जमिनीचे उत्पन्न वाढवण्यासाठी काहीच प्रयत्न केले नाहीत. जो पैसा शेतीतून मिळत असे त्याचा उपयोग त्यांनी सैन्यासाठी, आपल्या अधिकारांसाठी व ब्रिटनच्या व्यापारासाठी केला. शेतसारा वसुली करताना शेतसारा भरण्याची एकच तारीख असेल, त्यादिवशी तो भरला गेला पाहिजे, तसे न केल्यास लगेच शेतकऱ्यांच्या जमिनीची विक्री करण्यास इंग्रज सरकार पुढे येत असे. ते टाळण्यासाठी शेतकरी आपली जमीन विकत असे व शेतावरील कर भरीत असे. दोन्ही बाजूनी नुकसान शेतकऱ्यांचे होते.

जमिनीचा लिलाव होऊ नये म्हणून शेतकरी पैसे मागण्यासाठी सावकार किंवा जमीनदाराकडे जात असे. वाढीव व्याजदरावर पैसे घेत असे. शेतकऱ्यांना कर्ज देताना सावकार लबाडी करत असत. चक्रवाढ व्याज लावत, कागदपत्रांवर खोटी सही घेत व आपल्या मनात असलेली रक्कम त्यावर लिहीत असत. निरक्षर शेतकऱ्याला ही लबाडी कळत नसे. जेव्हा असे वाढलेले कर्ज शेतकरी फेडू शकत नसे त्यावेळी सावकार व जमीनदार त्यांच्या जमिनी जप्त करत. गावामध्ये असलेल्या पंचायतीचे सावकार व जमीनदारांच्या वर नियंत्रण असे. ते मनमानी कारभार करू शकत नसत. आता मात्र ब्रिटिश सरकारचेच संरक्षण त्यांना मिळत असल्यामुळे त्यांचा मनमानी कारोबार जोरात चालू लागला.

१९११ मध्ये ग्रामीण भागाचे कर्ज अंदाजे ३०० करोड होते, १९३७ मध्ये ते हजार करोड झाले. अठराशे सत्तावनचा उठाव मध्ये शेतकऱ्यांनी सावकारांच्या कर्जाच्या वह्या जाळल्या. त्यांचा सगळा राग सावकारांवर निघाला. ते हे लक्षात घ्यायला तयार नव्हते ही सावकार हे एक प्यादा आहे. त्यांच्या शोषणाला सर्वस्वी जबाबदार ब्रिटिश सरकार आहे. शेतकरी दिवसेंदिवस अधिकाधिक गरीब होत गेला. दुष्काळ किंवा पूर आल्यानंतर त्यांची स्थिती अजून भयावह होत गेली. लाखोच्या संख्येने भुकेने व्याकुळ झालेला शेतकरी उपासमारीने मरू लागला.

८.६ जमीनदार व सरंजामशाही चा उदय

सतराव्या शतकात भारतातील जुन्या जमीनदार पद्धतीचा -हास सुरू झाला. मुख्यतः बंगाल आणि मद्रास मध्ये. वारेन हेस्टिंग्स ने जमीनदारी विक्रीस काढली व जो सर्वोच्च बोली देईल त्याला जमीनदारी चे अधिकार विकून टाकले. कायमधारा पद्धती मध्ये जमीनदार शेत सारा एकत्र करून ब्रिटिशांना देत असत. जरा जरी उशीर झाला तर जमीनदाराची जमीन जप्त करण्यात येत असे. या कृत्यामुळे कितीतरी जमीनदारांच्या जमिनी ब्रिटिशांनी आपल्या ताब्यात घेतल्या व लाखो जमीनदारांची संपत्ती आपल्या खात्यात जमा करून घेतली. पूर्वीच्या प्रेमळ जमीनदारांच्या सत्ता जाऊन सावकारांच्या हाती गावातील सत्ता गेली.

परंतु लगेचच जमीनदारांच्या परिस्थितीत सुधारणा होऊ लागली. महसूल वेळेवर मिळावा म्हणून जमीनदारांना शेतकऱ्यांवर अधिकार दिले. जमीनदार आपल्या वाट्याला आलेला महसूल भरण्यासाठी शेतकऱ्यांवर जबरदस्ती करू लागला. जमीनदारांना पैसा ब्रिटिशांच्या संरक्षणांमुळे मिळत होता म्हणून ते ब्रिटिश सरकारचे पाठीराखे बनले. स्वातंत्र्य चळवळीत या जमीनदारांनी सरकारला पाठिंबा दिला कारण त्यांचे अस्तित्वच ब्रिटिश अवलंबून होते.

८.७ भारतातील शेती उद्योगाची अधोगती

इंग्रज राजवटीत शेतकऱ्यांच्या स्वायत्तेवर बंधने आली. शेतीवरील त्यांचा अधिकार काढून घेण्यात आला. उद्योगधंद्यांचा विकास न झाल्यामुळे शेतीवर अवलंबून थ असणाऱ्यांची संख्या वाढू लागली. त्यामुळे प्रत्येक एकरी होणाऱ्या उत्पादनावर प्रभाव पडू लागला. १९०१ ते १९३४ यादरम्यान भारतीय शेती उत्पादनात १४ टक्क्यांनी घट झाली.

इंग्लंड सारख्या प्रगत देशात श्रीमंत जमीनदार उत्पादन वाढीसाठी आपल्या जमिनीत गुंतवणूक करत असत. औद्योगिक क्रांती मुळे झालेल्या नवीन शेतीच्या पद्धतीचा अवलंब करून वाढणारे उत्पन्न त्यांच्याकडे काम करत असणाऱ्या शेतमजुरांना सुद्धा दिले जात असे. पण भारतात मात्र ज्यांना शेतीपासून जास्त फायदा होत होता ते सरकार व जमीनदार शेतीमध्ये पैसे गुंतवणुकीसाठी तयार नसत. त्यांना फक्त गरीब शेतकऱ्यांना लुबाडून जोर जबरदस्तीने कर गोळा करण्यातच जास्त स्वारस्य होते.

शेतीचे आधुनिकीकरण करण्यास सरकारने मदत करायला हवी होती. पण ब्रिटिश सरकार शेतीवर खर्च करायला तयार नव्हती. उदाहरण द्यायचे झाले तर आपण ब्रिटिशांनी उभारलेल्या रेल्वेचे घेऊ. १९०५ पर्यंत इंग्रजांनी रेल्वे बांधणीवर ३६० करोड रुपये खर्च केले कारण रेल्वे बांधणे ही त्यांची गरज होती. ब्रिटिश व्यापारांना रेल्वे मार्ग हवे होते. पण याच काळात सिंचन सुधारणेवर इंग्रजांनी केवळ ५० करोड रुपये खर्च केले. त्यांनी जर का जास्त पैसे खर्च केले असते तर लाखो शेतकऱ्यांना त्याचा फायदा झाला असता व त्यांची परिस्थिती सुधारली असती.

शेतकऱ्यांकडे असलेली अवजारे सुद्धा जुनी होती जेव्हा जगात सगळीकडे शेतीचे आधुनिकीकरण होत होते तेव्हा शेतकरी मात्र पुरातन अवजाराने शेती करत होते. १९५१ मध्ये केवळ ९३ लाख लोखंडी नांगर भारतात होते तर लाकडी नांगर ३९.८ करोड होते.

शेतीमध्ये उत्पादन वाढवण्यासाठी रासायनिक खतांचा वापर शेतकरी करत नसत. शेणाचा वापर मात्र बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर होत असे. शेतीच्या आधुनिक पद्धतीचे शिक्षण देणारी केवळ ६ कृषी महाविद्यालय भारतात होती. बंगाल, बिहार, ओरिसा या प्रांतात कृषी महाविद्यालय नव्हती. भारतातील शेतकरी निरक्षर असल्यामुळे आधुनिक पद्धतीने शेती कशी करायची हे त्याला ठाऊक नव्हते.

८.८ आधुनिक उद्योगधंद्याचा विकास

भारतातील एकोणिसाव्या शतकातील मोठी सुधारणा म्हणजे मशीन वर आधारित उद्योगधंद्याचा विकास. भारतातील मशीन युग १८५० च्या दशकात सुरू झाले जेव्हा भारतात कपडा मिल व कोशाच्या खाण्याची सुरुवात झाली. १८५३ मुंबईमध्ये कवसाजी नाना बोय पहिली कपड्याची गिरणी सुरू केली. १८७९ मध्ये भारतात ५६ कपड्याच्या गिरण्या होत्या व त्यामध्ये ४३,००० भारतीय काम करीत होते. १८८२ मध्ये बंगाल मध्ये २० सुत विणायच्या गिरण्या होत्या. त्यामध्ये वीस हजार भारतीय लोक काम करत होते. कोळशांच्या खाणी मध्ये १९०६ पर्यंत हे एक लाख लोक काम करीत होते. या उद्योग धंदा बरोबरच भारतात तांदूळ, गहू, व साखर कारखाने, लोखंड व स्टील कारखाना, सिमेंट पेपर असे अन्य काही उद्योगधंदे सुद्धा विकसित झाले.

पण या धंद्यांची वाढ एवढी हवी तेवढी जोमात नव्हती. बरेचसे उद्योग धंदे ब्रिटिशांच्या आर्थिक मदतीमुळे उभारले गेले होते. ब्रिटिश उद्योगपती भारतातील कामगारांना मिळणारी अपुरी मजुरी, कच्चा मालाची होणारी पूर्तता आणि भारताबरोबरच आजूबाजूच्या देशांची मिळणारी बाजारपेठ यामुळे भारतात गुंतवणूक करत होते. ब्रिटनमधील बाजारपेठांमधील मागणी कमी होत होती. भारतामध्ये ब्रिटनमधील व्यापाऱ्यांना सरकारचा प्रचंडा पाठिंबा मिळत होता. या घटकांमुळे ब्रिटनच्या व्यापाऱ्यांची भारतात मोठी गुंतवणूक होती.

कपडे उद्योगधंद्यामध्ये भारतात गुंतवणूक जास्त प्रमाणात होती. परंतु भारतीयांना आपले उद्योग धंदे उभारताना इंग्रजी असलेल्या समितीची परवानगी घ्यावी लागत असे. बँकांमध्ये कर्ज घेताना सुद्धा त्यांना व्याजदर जास्त द्यावे लागत असे कारण बहुतेक बँका इंग्रजांच्या मालकीच्या होत्या. भारतात धंदे उभारताना इंग्रजांना मात्र अत्यंत कमी दरात व सहज रूपाने कर्ज घेता येत असे. हळूहळू भारतीय उद्योगपती नि सुद्धा बँक उभारण्यास व विमा कंपनी उभारण्यास सुरुवात केली. १९४१ मध्ये भारतात पाश्चात्य बँका मध्ये ७० टक्के खाती होती. १९३७ पर्यंत ५७ टक्के बँक खाती त्यांच्याकडे उरली.

८.९ चहा मळा, बागायती व नगदी पिकांच्या शेतीला वाढ

नीळ च्या उत्पादनाची सुरुवात अठराव्या शतकात बंगाल व बिहार मध्ये झाली. नीळ चा उपयोग कपडा क्षेत्रातील डाय बनवण्यासाठी होत असे. चहा मळा बागायती व नीळ शेतीचे मालक परकीय असत. ते मजुरांवर अत्याचार करूनच शेती करत असत. अठराशे साठ मध्ये प्रसिद्ध बंगाली साहित्यकार दीनबंधू मित्रा यांनी निळं शेतातील लोकांवर होणाऱ्या अत्याचारावर नील दर्पण नावाचे एक संवेदनशील नाटक लिहिले. चहाच्या बागायती

आसाम, बंगाल, दक्षिण भारत व हिमाचल प्रदेशमध्ये १८५० मध्ये विकसित झाल्या. इंग्रजांच्या हाती चहाचे मळे असल्यामुळे त्यांना भरपूर सवलती मिळत असत.

ब्रिटिशांची आर्थिक नीती व त्याचे परिणाम

Workers working on Plantation in India

बागायती व नगदी पिकांच्या लागवडीचा भारतीयांना फायदा झाला नाही. कारण लागवडीतून मिळालेला नफ्याचा हिस्सा इंग्लंड मध्ये पाठवण्यात येत असे. इथे काम करणाऱ्या परकीय मॅनेजरचा पगारावर जास्त खर्च केला जात असे व भारतीय मजुरांना अतिशय कमी पगारात काम करावे लागत असे. बहुतेक बागायती मध्ये काम करणाऱ्या मजुरांची स्थिति गुलामासारखी होती.

८.१० दोन महायुद्धांच्या दरम्यानच्या औद्योगिक विकास

युद्धामुळे निर्यात घटली व त्यामुळेच तागाच्या गिरण्या, कापडाच्या गिरण्या हे भारतातील प्रमुख उद्योग धंदे राहिले. या काळात सरकारी धोरण थोडेफार बदलले. सरकार अलिप्त भूमिकेतून बाहेर पडले व त्याचा परिणाम म्हणून औद्योगिक आयोगाची नेमणूक झाली. १९२३ साली ब्रिटिश सरकारने राजकीय आयोग नेमला व या आयोगाने उद्योगधंद्याच्या संरक्षणासाठी त्रिसूत्री ची घोषणा केली.

- १) संरक्षण मागणारा उद्योग काही काळानंतर स्वतःच्या पायावर परदेशी स्पर्धे समोर उभा राहील अशी योजना करणे.
- २) उद्योग धंद्याची वाढ होण्यासाठी आवश्यक असलेली साधन सामग्री देशातच उपलब्ध व्हावी.
- ३) अशा उद्योगांना संरक्षण देण्यात यावे जे संरक्षण हा खेरीज वाढू शकणार नाही.

१९२३ ते १९३४ पर्यंत आयोगाने या धोरणा नुसार सुमारे ५१ धंद्यांची चौकशी केली व त्यापैकी ४५ धंदा बदल आयोगाने केलेल्या शिफारशी सरकारने मान्य केल्या.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात आयात जवळ जवळ बंद झाल्यामुळे लोखंडी सामान, अवजारे, कापड, रासायनिक द्रव्ये, सिमेंट व कागद यासारखे अनेक उद्योग धंदे वाढले व त्यांच्या उत्पादनात ही भरीव वाढ झाली.

८.११ गरिबी आणि दुष्काळ

ब्रिटिशांच्या आर्थिक नीतीमुळे भारतातील गरिबी वाढतच गेली. ब्रिटिशांच्या पूर्ण कारकिर्दीत भारतीय जनता उपास मार झेलत होती हे सत्य आहे. गावातील स्वयंपूर्ण गावांची अधोगती, देशाचे आर्थिक शोषण, उद्योगधंद्याची अधोगती यामुळे भारती यांची गरिबी वाढतच गेली. त्यात भर म्हणून एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतात दुष्काळाची मालिका सुरू झाली. सर्वात पहिला दुष्काळ उत्तर प्रदेश मध्ये १८६०-६१ साली सुरू झाला त्यामध्ये दोन लाख लोक मृत्युमुखी पडली. १८६५-६६ मध्ये ओरिसा, बंगाल, बिहार व मद्रास मध्ये दुष्काळ पडला व त्यामध्ये २० लाख लोक मृत्युमुखी पडली. लाख लोक केवळ ओरिसामध्ये मृत्युमुखी पडली. १८६०-७० मध्ये पश्चिम उत्तर प्रदेश, मुंबई व पंजाब मध्ये आलेल्या दुष्काळामुळे १४ लाख लोक मृत्युमुखी पडली.

Bengal Famine १८६५-१८६६

सर्वात भयंकर दुष्काळ १८७६-७८ मध्ये मद्रास, हैदराबाद, महाराष्ट्र, पंजाब येथे आला. महाराष्ट्र मध्ये आठ लाख लोक मृत्युमुखी पडली आणि मद्रास मध्ये ३५ लाख लोक मृत्युमुखी पडली. दुष्काळामुळे अन्नधान्याचे दुर्भिक्ष होऊन ९.५ करोड लोकांवर परिणाम झाला. विलियम डिंगी या ब्रिटिश लेखकाने केलेल्या अनुमानानुसार भारतात आलेल्या दुष्काळामुळे २८,८२५,००० लोक मृत्युमुखी पडली. इंग्लिश लेखक नि सुद्धा भारतातील भीषण वास्तव जगासमोर आणल्या सुरुवात केली. चार्ल्स इलिअट या गव्हर्नर च्या मंत्रीमंडळात असलेला सदस्याने लिहिले होते की "भारतातील शेतीवर अवलंबून असलेल्या लोकसंख्येला संपूर्ण दिवसाचे जेवण मिळविण्यासाठी पूर्ण वर्षभर वाट पाहावी लागते". विल्यम हंटर या लेखका नुसार "चाळीस करोड भारतीय अर्ध्या पोटी राहतात". विसाव्या शतकात तर परिस्थिती अजून खराब झाली. भारतीयांना मिळणाऱ्या अन्नधान्याच्या

प्रमाणात १९४१ मध्ये २९ टक्क्याने घट झाली. एका इंग्लिश माणसाचे उत्पन्न भारतीय माणसा पेक्षा पाचपट जास्त होते. आधुनिक विज्ञानामध्ये झालेल्या प्रगतीचा भारतीयांना फायदा झाला नाही. १९३० पर्यंत भारतातील जनसंख्येच्या आयुष्यमान बत्तीस वर्षांपर्यंत होते त्याच वेळी युरोप व अमेरिकेमधील जनसंख्या चे आयुष्यमान ६० वर्षांचे होते.

८.१२ सारांश

भारतातील गरिबी मनुष्यनिर्मित होती. भारतात साधन संपत्ती प्रचंड प्रमाणात व मुबलक होती. तिचा वापर योग्य प्रमाणात केला गेला असता तर गरिबीचा प्रसार झाला नसता. भारतातील गरिबी ही परकीयांचे राज्य, त्यांनी अवलंबलेली आर्थिक नीती, मागासलेली शेती याचा परिणाम होती. भारत हा श्रीमंत देश पण जनता गरीब होती.

युरोप मधील देशांची व भारताची स्थिती अठराव्या शतकाच्या सुरुवातीला सारखी होती. पण युरोपातील देश प्रगत झाले कारण भारतावर वसाहतवाद्यांचे राज्य आले व त्यांनी भारताच्या नैसर्गिक साधन संपत्तीचे पण करून, मानव संपत्तीचे शोषण करून मिळालेला नफा ब्रिटनमध्ये नेला व ते राष्ट्र श्रीमंत झाले व भारत गरीब राहिला.

८.१३ प्रश्न

- १) भारत ब्रिटिश सत्तेखाली आर्थिक वसाहत कसा झाला याचे स्पष्टीकरण द्या.
- २) ब्रिटिश राजवटीच्या आर्थिक धोरणाचा भारतातील ग्रामीण भागावर कसा परिणाम झाला.
- ३) भारतीय शेतीच्या मागासलेपणाची कारणे द्या.
- ४) भारतातील आधुनिक उद्योगधंद्याच्या सुरुवाती विषयी निबंध लिहा.

८.१४ संदर्भ

- १) Bipin Chandra, History of Modern India, Orient longman, New Delhi, 2001.
- २) हरीश कुमार खात्री, आधुनिक भारत का इतिहास, कैलास सदन, भोपाल, २०२१.
- ३) बी.ल.ग्रोव्हर, यशपाल, आधुनिक भारत का इतिहास, एस .चांद पब्लिकेशन, २०००.

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना-नीती आणि कार्यक्रम

घटक रचना

- ९.१ उद्दिष्टे
- ९.२ प्रस्तावना
- ९.३ काँग्रेसच्या स्थापनेच्या आधीच्या सार्वजनिक संस्था
- ९.४ भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस
- ९.५ साम्राज्यवादी आर्थिक धोरणांवर टीका टिप्पणी
- ९.६ संवैधानिक सुधारणा
- ९.७ प्रशासकीय सुधारणा
- ९.८ नागरी अधिकारांचे संरक्षण
- ९.९ राजकीय कार्याची पद्धत
- ९.१० जनसामान्यांची भूमिका
- ९.११ सरकारी धोरण
- ९.१२ सारांश
- ९.१३ प्रश्न
- ९.१४ संदर्भ

९.१ उद्दिष्टे

- १) भारतीय राष्ट्रीय चळवळीच्या महत्वाच्या टप्प्याची माहिती घेणे.
- २) काँग्रेसच्या आधी आलेल्या स्थानिक संस्थांचा अभ्यास करणे.
- ३) राष्ट्रीय काँग्रेस ने बजावलेली भूमिका स्पष्ट करणे.
- ४) राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पहिल्या टप्प्यातील नेत्यांच्या कार्याची चर्चा करणे.

९.२ प्रस्तावना

१८८५ मध्ये काँग्रेसची स्थापना झाली. पण त्या स्थापने आधीसुद्धा भारतात इतर स्थानिक संस्था होत्या राष्ट्रीय चळवळीत सक्रिय होत्या. भारतातील तील राष्ट्रीय आंदोलनातील सर्वात प्रथम नेतृत्व म्हणून आपण राजा राम मोहन राय यांचे नाव घेऊ शकतो. त्यांनी राजकीय सुधारणेसाठी प्रथम ब्रिटिशांविरुद्ध आंदोलन केले. त्यानंतर मात्र भारतात अनेक ठिकाणी सार्वजनिक संस्था उभारण्यास सुरुवात झाली.

९.३ काँग्रेसच्या स्थापनेच्या आधीच्या सार्वजनिक संस्था

१८६६ मध्ये दादाभाई नवरोजी नी लंडन मध्ये ईस्ट इंडिया असोसिएशन ची स्थापना केली. लंडन मधील ही संस्था भारतीयांच्या प्रश्नांवर चर्चा आणि आणि ब्रिटनमधील जनतेला भारतीयांच्या कल्याणासाठी प्रभावित करणे हे दोन प्रमुख उद्देश होते. त्यानंतर त्यांनी भारताच्या प्रमुख शहरात या संस्थेच्या शाखा उभारण्यास सुरुवात केली. दादाभाई नवरोजी यांचा जन्म १८२५ मध्ये झाला व आपले पूर्ण आयुष्य त्यांनी भारताच्या सेवेसाठी वाहून घेतले. म्हणून त्यांना “ग्रंड ओल्ड मॅन ऑफ इंडिया” अशी पदवी दिली गेली. भारताच्या आर्थिक स्थितीविषयी विचार मांडणारे ते पहिले भारतीय होते. दादाभाई नवरोजी ना तीन वेळा भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे अध्यक्ष बनण्याचा मान मिळाला.

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या आधीची सर्वात महत्वाची संस्था होती इंडियन असोसिएशन ऑफ कलकत्ता. बंगालमधील सुशिक्षित भारतीयांना इंग्रजांच्या दुटप्पीपणाचा राग येऊ लागला होता. त्यांना इंग्रज सरकारचा विरोध करण्यासाठी एक संस्था हवी होती ज्याद्वारे त्यांचा राग इंग्रजा पर्यंत पोहोचेल. त्यांना सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी सारखे उत्तम वक्ते व उत्तम लेखक यांसारखे नेतृत्व लाभले. सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी इंडियन सिविल सर्विस उत्तीर्ण झाले होते. पण केवळ ते भारतीय होते म्हणून त्यांना स्थान मिळाले नव्हते. सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी आणि आनंद मोहन बोस यांनी १८७६ मध्ये कलकत्ता येथे असोसिएशनची स्थापना केली. इंडियन असोसिएशनच्या उद्देशा मध्ये भारतीयांचे एकीकरण आणि त्यांच्यासाठी एकत्र राजनीति कार्यक्रम राबवणे हे होते. जास्त लोकांना सहभागी होता यावे म्हणून असोसिएशनची फी माफक दरात ठेवली गेली होती. बंगाल मधल्या शहरांमध्ये व गावांमध्ये इंडियन असोसिएशनच्या अनेक शाखा उभारल्या गेल्या.

१८७० मध्ये न्यायाधीश रानडे व इतरांनी मिळून सार्वजनिक सभेची स्थापना केली. १८८४ मध्ये मद्रास येथे सुब्रमण्यम अय्यर, आनंदा चारलू, यांनी मद्रास महाजन सभेची स्थापना केली. १८८५ मध्ये फिरोज शहा मेहता, के टी तेलंग, बद्रुद्दिन त्यब्जी यांनी बॉम्बे प्रेसिडेन्सी असोसिएशनची स्थापना केली.

९.४ भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस

भारतात असलेल्या सार्वजनिक संस्था फक्त ज्या शहरात स्थापन झाल्या त्या शहरापुरते मर्यादित होत्या. शहरातील समस्या इंग्रज सरकारपर्यंत पोहोचवणे एवढेच त्यांचे काम होते. इंडियन असोसिएशन सुद्धा स्थानिक पातळीवरच मर्यादित राहिली. बहुतेक भारतीय राष्ट्रीय पातळीवर राजकीय कार्यकर्त्यांची एक परिषद स्थापन करण्याच्या तयारीत होते. पण काँग्रेसच्या स्थापनेचे श्रेय अॅलन ऑक्टोवियन यूम यांना जाते. ते रिटायर इंग्लिश शासकीय अधिकारी होते. त्यांच्याच प्रयत्नाने डिसेंबर १८८५ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे पहिले अधिवेशन मुंबई येथे भरले. या अधिवेशनाचे पहिले अध्यक्ष उमेश चन्द्र बानर्जी होते व ७२ सदस्यांनी या अधिवेशनाला हजेरी लावली.

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची उद्दिष्टे खालील प्रमाणे होती:

- १) देशातील विविध भागातील राजकीय कार्यकर्त्यांमध्ये मैत्रीचे संबंध प्रस्थापित करणे.

- २) भारतीयांमध्ये राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना निर्माण करणे.
- ३) विविध राजकीय मागण्या सरकार समोर मांडणे.
- ४) सार्वजनिक मतांची मांडणी करणे

अॅलन:

ऑक्टोवियन यूम यांच्या विषयी लिहिताना “saftey valve” या थिअरी चा उल्लेख केला जातो. यानुसार अॅलन:ऑक्टोवियन यूम यांनी काँग्रेसची स्थापना भारतीयांच्या असंतोषाला सुरक्षित रित्या ब्रिटिश अधिकाऱ्यांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी केली. यामागे त्यांचा हेतू ब्रिटिश साम्राज्याचे रक्षण करणे हा होता. या थिअरी मधील अर्धा भाग जरी सत्य असला तरी, काँग्रेसची स्थापना सुशिक्षित भारतीयांच्या मताना मोकळी वाट मिळवून देण्यासाठी केली गेली होती. एका गटाला किंवा एका व्यक्तीला काँग्रेसच्या स्थापनेचे श्रेय देणे योग्य ठरणार नाही. अॅलन:ऑक्टोवियन यूम यांना भारतीयांचा कळवळा होता व भारताविषयी प्रचंड आदर होता. भारतीय नेत्यांना त्यांची मदत घेणे संयुक्तिक वाटले कारण इंग्रज अधिकारी बरोबर असेल तर त्यांचा हेतूविषयी शंका घेण्यास जागा राहणार नाही.

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या स्थापनेपासून भारताच्या राष्ट्रीय चळवळीला सुरुवात झाली. १८८६ मध्ये ४३६ सदस्यांनी काँग्रेसच्या अधिवेशनाला हजेरी लावली. त्यानंतर प्रत्येक वर्षाच्या डिसेंबर महिन्यामध्ये देशाच्या विविध भागात काँग्रेसचे अधिवेशन भरू लागले. सदस्यांची संख्या वाढू लागली. काँग्रेसचा सदस्यांमध्ये प्रामुख्याने वकील, पत्रकार, व्यापारी, शिक्षक, व जमीनदार यांचा समावेश होता. १८९० च्या अधिवेशनात कादम्बिनी गांगुली ज्या भारतातील पहिल्या महिला ग्रॅज्युएट होत्या त्यांनी अधिवेशनाला संबोधून भाषण केले. अधिवेशनाचे अध्यक्ष भारतातील मोठे नेते होते. या नेत्यांमध्ये दादाभाई नवरोजी, बद्रुद्दिन त्यब्जी, फिरोज शहा मेहता, रोमेश दत्ता, गोपाळ कृष्ण गोखले हे होते.

राष्ट्रीय चळवळीतील प्रथम टप्प्यात राष्ट्रवादीने त्यांचे कार्यक्रम वेगळे होते. राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेचा उदय, भारतीयांना एका राजकीय नीती खाली एकत्र आणणे व राजकीय व्यवस्थेविषयी लोकांना सुशिक्षित करणे ही महत्त्वाची कार्ये होती. या टप्प्यातील नेत्यांची महत्त्वाची जबाबदारी होती राष्ट्रीय एकतेची भावना जागृत करणे. आपण सारे एक आहोत ही भावना जागृत करणे हे अत्यंत कठीण काम आहे हे त्यांनी जाणले होते. ते करण्यासाठी सर्वमान्य आर्थिक व राजकीय कार्यक्रम आखणे हे सर्वात महत्त्वाचे काम होते.

९.५ साम्राज्यवादी आर्थिक धोरणांवर टीका टिप्पणी

काँग्रेसच्या पहिल्या टप्प्यातील नेत्यांनी सगळ्या प्रकारच्या आर्थिक शोषणाविरुद्ध आवाज उठवला. साम्राज्यवादी ब्रिटिश सरकार व्यापार, अर्थ व उद्योगधंद्यांच्या नावाखाली भारतीयांचे आर्थिक शोषण करत होते. त्यांनी ब्रिटिशांच्या वसाहतवादी नीतीला विरोध केला. इंग्रजांच्या नीतीमुळे भारत एक कच्च्या मालाचा पुरवठा करणारा देश होऊन राहिला होता. परकीय व्यापाऱ्यांचे भारतात गुंतवलेल्या मुळे भारतीय लोक परकीयांचे गुलाम म्हणूनच राहणारे होते. या आर्थिक नीती ला विरोध करण्यासाठी त्यांनी भारतामध्ये ठिकाणी प्रदर्शनात सुरुवात केली.

पहिल्या टप्प्यातील राष्ट्रवादी नेत्यांनी भारतातील वाढणारी गरिबी, आर्थिक मागासलेपणा, शेतीमधील उद्योगधंद्यातील मागासलेपणा साठी ब्रिटिश सरकारला जबाबदार धरले. दादाभाई नवरोजी यांनी इंग्रज सरकारला स्पष्ट सांगितले की "दररोज भारतावरील होणारे आक्रमण हळूहळू भारत नष्ट करत आहे". या नेत्यांनी परदेशी गुंतवणुकीला विरोध केला कारण या गुंतवणुकीमुळे भारतीय मालकीच्या उद्योगधंद्यावर परिणाम होतो. आणि ब्रिटिशांची आर्थिक स्थितीवर पकड अजून मजबूत होत आहे. भारताची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी, गरिबी दूर करण्यासाठी शेती व उद्योग धंदा मध्ये प्रगती होणे गरजेचे आहे असे सांगितले. महाराष्ट्रामध्ये तर १८९६ मध्ये स्वदेशीचा नारा देण्यात आला होता आणि पुण्यामध्ये परकीय कपड्यांची होळी करण्यात आली होती.

राष्ट्रवादी नेते भारतीय संपत्तीचा होणारा निकास पाहत होते. भारतातून मिळणारा नफा भारताच्या वाट्याला न येता, तो नफा इंग्लंडच्या तिजोरीत भर पाडत होता. शेतीवर वाढणाऱ्या करामुळे बहुसंख्य भारतीय गरीब आहेत असे सांगितले. सैन्यावर दिवसेंदिवस वाढणाऱ्या खर्चा विरुद्ध त्यांनी आवाज उठवला. दादाभाई नवरोजी नि आर्थिक ताळमेळ घालून दाखवून दिले की ब्रिटिशांनी भारतीय सैन्यावर केलेला खर्च हा ब्रिटिशांच्या फायद्यासाठीच आहे. या खर्चामुळे भारतीयांचे मात्र नुकसान होत आहे.

९.६ संवैधानिक सुधारणा

पूर्वीपासूनच राष्ट्रवादी नेत्यांचे मत होते की भारतातील लोकांनी स्वयंपूर्ण लोकशाहीकडे पाऊले उचलली पाहिजेत. पण त्यासाठी आधी तयारी करावी लागेल. पूर्णपणे स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी अवधी आहे पण स्वातंत्र्याची मागणी अधिक सावधपणे करावी लागेल. नाहीतर ब्रिटिश सरकार दडपशाहीचा अवलंब करून भारतीयांच्या मागण्या मान्य करणार नाही. अशी भीती त्यांना वाटत होती. १८८५ ते १८९२ पर्यंत त्यांनी विधिमंडळ सुधार करण्यास प्राधान्य दिले.

त्यांनी केलेल्या याचिका पत्रामुळे ब्रिटिश सरकारला १८९२ साली इंडियन कौन्सिल ऍक्ट पारित करावा लागला. या कायदानुसार विधिमंडळामध्ये नियुक्त होणाऱ्या सदस्यांची संख्या वाढविण्यात आली. पण भारतीयांनी निवडलेल्या सदस्यांची संख्या कमी ठेवण्यात आली. म्हणून राष्ट्रवादी नेत्यांनी कायद्याचा निषेध केला. या कायदानुसार इंग्रज सदस्यांची संख्या भारतीया पेक्षा जास्तच राहिली. १९२० नंतर राष्ट्रवादी नेत्यांनी स्वराज्याची मागणी नेटाने पुढे नेण्याचा प्रयत्न केला. ऑस्ट्रेलिया व कॅनडाच्या धर्तीवर भारतामध्ये सुद्धा सार्वभौमिक स्वराज्य स्थापन करण्यात यावे अशी मागणी १९०५ मध्ये काँग्रेसच्या मंचावरून गोखले आणि १९०६ मध्ये दादाभाई नवरोजी यांनी केली.

९.७ प्रशासकीय सुधारणा

प्रशासकीय सुधारणा मध्ये महत्त्वाची सुधारणा होती ती म्हणजे वरच्या श्रेणीच्या अधिकाऱ्यांमध्ये भारतीयांची भरती करणे. या मागणीच्या पूर्ततेसाठी राष्ट्रवादी नेत्यांनी दोन महत्त्वाचे मुद्दे मांडले होते. सर्वात पहिला हा मुद्दा होता

१) युरोपियन अधिकाऱ्यांना जास्त वेतन मिळत असे त्यामुळे प्रशासनावर होणारा खर्च वाढत असे. त्यांच्या कामासाठी जर भारतीयांची नेमणूक केली तर प्रशासनावर होणारा खर्च दुपटीने कमी होईल.

२) युरोपियन अधिकारी आपल्याला मिळणारे वेतन व पेन्शन इंग्लंडमध्ये पाठवतात. भारतात राहून सुद्धा हे अधिकारी भारतामध्ये पैसा खर्च करायला बघत नाही. भारतातील पैसा इंग्लंड मधील लोकांना श्रीमंत करत आहे.

गोपाळ कृष्ण गोखले नी १८९७ मध्ये नैतिक दृष्ट्या भारतीयांना नोकरी न मिळणे कसे अन्याय कारक आहे याविषयी लिहिले होते “भारतीयांना नोकरी उच्चपद न मिळणे म्हणजे त्यांच्या देशात त्यांचा होणारा अपमान आहे. भारतीय शिकून सुद्धा त्यांच्या हुशारीचा, कर्तबगारीचा उपयोग होत नाही हे दुर्दैवी आहे व त्यामुळे लुडो पिढीची बौद्धिक व नैतिक वाढ होणे थांबले आहे”.

या नेत्यांनी कार्यकारी व न्याय पालिकेचे अधिकार वेगवेगळे असावे अशी मागणी केली. लोकांना पोलीस आणि प्रशासन या पासून संरक्षण मिळवण्यासाठी कार्यकारी व न्यायपालिका वेगवेगळी हवी. त्यांनी प्रशासन भारतीयांना जी वागणूक देत असे त्याचा निषेध केला. भारताचे परराष्ट्रीय धोरण भारताविषयी संबंधित न राहता, इंग्रज सरकार आपली परराष्ट्रीय नीती भारतात द्वारे राबवत आहे असा आरोप त्यांनी केला. बर्मा च्या विलीनीकरणाला या नेत्यांनी विरोध केला.

देशात सर्वत्र प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार करणे व उच्च शिक्षणासाठी सुविधा निर्माण करणे हे ब्रिटिशांचे कर्तव्य आहे असे त्यांनी ठणकावून सांगितले. कृषी क्षेत्राशी निगडित असलेल्या बँका स्थापन करून शेतकऱ्यांना सावकाराच्या व जमीनदाराच्या तावडीतून मुक्त करावे अशी मागणी काँग्रेसच्या नेत्यांनी केली. सिंचनाखाली असलेल्या शेतीच्या क्षेत्रफळाची संख्या वाढवावी. आरोग्य सुविधा भारतीयांना मिळावी. अशा विविध मागण्या या नेत्यांनी इंग्रज सरकार पुढे केल्या. देशातून होणाऱ्या स्थलांतरा विषयी सुद्धा या राष्ट्रवादी नेत्यांनी चिंता व्यक्त केली होती. गरीबीमुळे भारतीय साऊथ आफ्रिका, मलाया, मॉरिशस आणि वेस्ट इंडिज मध्ये नोकरीच्या शोधात गेले होते. तिकडे त्यांना वंशभेद अत्याचार सहन करावे लागत होते याविषयी काँग्रेसच्या नेत्यांनी चिंता व्यक्त केली. साऊथ आफ्रिकेमध्ये मोहनदास करमचंद गांधी यांनी वंशभेद च्या विरुद्ध लढ्याची सुरुवात केली होती.

९.८ नागरी अधिकारांचे संरक्षण

सुशिक्षित भारतीयांना लोकशाही अधिकारांचे आकर्षण होते. त्यामध्ये प्रामुख्याने वैचारिक स्वातंत्र्य, वाक स्वतंत्र, वृत्तपत्रांचे स्वातंत्र्य हे होते. जेव्हा सरकारने या अधिकारा विरुद्ध कायदे आणण्याचे प्रयत्न केले तेव्हा या नेत्यांनी नागरी अधिकारांचे संरक्षण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या या प्रयत्नामुळे भारतामध्ये लोकशाही विचारांच्या चालने ला सुरुवात झाली. १८९७ मध्ये मुंबईच्या गव्हर्नर ने लोकमान्य टिळकांना सरकार विरुद्ध लेख लिहून असंतोष माजवलेल्या बदल तुरुंगात टाकले होते. पुण्याच्या नातू बंधूना पुण्याबाहेर तडीपार करण्यात आले होते. या शिक्षेविरुद्ध पूर्ण भारताने आवाज उठवला. या घटनेपर्यंत लोकमान्य टिळक केवळ महाराष्ट्रातच प्रसिद्ध होते ते आता पूर्ण भारताचे नेते बनले.

९.९ राजकीय कार्याची पद्धत

१९०५ पर्यंत भारतीय नेत्यांच्या कार्याची पद्धत मवाळ स्वरूपाची होती. संविधानाची चौकट न मोडता व सगळ्या सुविधा एकदम न मागता हळूहळू ब्रिटिशांच्या कलाकलाने घेणे भारतीयांच्या हिताचे आहे असे त्यांना वाटत होते. आपल्या मागण्या मांडण्यासाठी याचना पत्र, सभा, बैठका घेणे अशी व्यूहरचना त्यांनी आखली होती.

त्यामुळे त्यांच्या राजकीय कार्याच्या दोन दिशा ठरल्या होत्या. सर्वात पहिले इंग्रजांच्या विरुद्ध राजकीय जागृती करून राजकीय प्रश्नावर जनतेला एकत्र आणणे. काँग्रेसची पहिल्या टप्प्यातील याचना पत्र अशाच प्रकारची होती. जरी त्यातील मजकूर ब्रिटिशांची साठी असला तरी या चना पत्रांचा मुख्य उद्देश भारतीयांना सुशिक्षित करणे हा होता. उदाहरणार्थ १८९१ मध्ये तरुण पिढीतील गोखल्यांनी सार्वजनिक सभेने अतिशय काळजीपूर्वक लिहिलेल्या याचना पत्रावर सरकारने फक्त उत्तर पाठवले, तेव्हा गोखले प्रचंड नाराज झाले. त्यांच्या नाराजीच्या सुरावर न्यायमूर्ती रानडे यांनी त्यांना शांत करण्यासाठी पत्र लिहिले.

या पत्रात त्यांनी लिहिले होते की “याचना पत्रांचे व आपल्या प्रयत्नांचे मोल इतिहासात काय आहे हे तुला आत्ता कळत नाही. ही पत्रे जरी सरकारला लिहिली असली तरी ती खरं तर भारतीय जनतेला उद्देशून लिहिली गेली आहे कारण आपल्या लोकांना लोकशाही मूल्यं बदल विचार करायला लावणे ही मोठी जबाबदारी आहे. हे काम आपल्याला कित्येक वर्षे करायला लागेल कारण या प्रकारचे राजकारण आपल्या देशाला नवीन आहे”.

मवाळवादी नेत्यांना असे वाटत होते की जर ब्रिटिशांना भारतीय बरोबर न्याय करावे असे वाटत असेल पण त्यांना भारताची खरी स्थिती माहीत नाही. त्यामुळे ब्रिटिश नेतृत्वाला भारतीयांची स्थिती माहीत व्हावी म्हणून १८८९ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने ब्रिटिश कमिटीची स्थापना केली. १८९० मध्ये या कमिटीने इंडिया नावाच्या एका जर्नल ची स्थापना केली. दादाभाई नवरोजी यांनी आपल्या आयुष्याची बरीच वर्षे व पैसा भारतीयांची समस्या ब्रिटिश लोकांपर्यंत पोहोचवावी यासाठी खर्च केले.

या नेत्यांनी केलेल्या मागणी पत्रात याचनेचे सुर असल्यामुळे ते राष्ट्रभक्त नव्हते असे नाही. त्यांना फक्त काना दुखवायचे नव्हते. त्यांच्या मते ब्रिटिश सरकार भारताला स्वकीयांचे राज्य जरूर देईल. त्यांचा इंग्रजांच्या चांगुलपणावर विश्वास होता.

९.१० जनसामान्यांची भूमिका

या नेत्यांची भूमिका जनसामान्यांपर्यंत पोहोचू शकली नाही. गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्या मतानुसार “भारत इतक्या विभागांमध्ये विभागला गेला आहे की आपली मते सामान्यांपर्यंत पोहोचणे कठीण आहे. अशिक्षितपणामुळे त्यांचा बदलाला विरोध आहे त्यामुळे त्यांचा पाठिंबा मिळणे अशक्य आहे”. त्यांना जनसामान्यांवर विश्वास नव्हता की ते एकत्र होऊन लढतील. तो विश्वास गांधीजींनी दाखवला.

९.११ सरकारी धोरण

सरकारचा अविर्भाव व धोरण काँग्रेसच्या विरोधात होते. लॉर्ड डफरीन ने तर अॅलन ऑक्टोवियन यूम यांना सांगितले होते की काँग्रेसने आपली शक्ती राजकीय कार्यावर खर्च न करता सामाजिक कार्यावर करावी. काँग्रेसच्या नेत्यांनी ही भूमिका स्पष्टपणे नाकारली. त्यामुळे ब्रिटिश अधिकारी उघड उघड काँग्रेसवर टीका करू लागले. डफरीन पासून इतर अंग्रेज अधिकाऱ्यांनी काँग्रेसच्या नेत्यांना "निष्ठावान बाबू", "उपद्रवी ब्राह्मण", "हिंसक दुर्जन" अशी दूषणे देऊन त्यांची संभावना केली. १८८७ मध्ये लॉर्ड डफरीन ने आपल्या सार्वजनिक भाषणात "काँग्रेस केवळ अतिशय सूक्ष्म प्रमाण असलेल्या भारतीयांचे प्रतिनिधित्व करते" असे सांगितले. लॉर्ड कर्जन ने १९०० मध्ये इंग्लंडच्या सेक्रेटरी ऑफ स्टेट ला सांगितले की "काँग्रेस आता संपत चालली आहे आणि माझी महत्वाकांक्षा ही आहे की मी त्याच्या पतनाला सहाय्य करावे". जेव्हा त्यांना काँग्रेसची वाढती लोकप्रियता तेव्हा त्यांनी "फोडा आणि राज्य करा" ही नीती अवलंबली. इंग्रजांनी सर सैय्यद अहमद खान, राजा शिवप्रसाद यांना काँग्रेस विरुद्ध चळवळीसाठी उत्तेजन दिले. हिंदू-मुस्लीम मध्ये दुफळी घालण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांचे हे सगळे प्रयत्न विफल झाले व भारतात राष्ट्रवादी चळवळीला सुरुवात झाली.

९.१२ सारांश

काँग्रेसच्या पहिल्या टप्प्यात काँग्रेसने राष्ट्रवादी भावना जागृत करण्याचा प्रयत्न केला. भारतातील लोकांना सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक दृष्टीने एकत्र ठेवण्याचा प्रयत्न केला. भारतीयांमध्ये लोकशाही मूल्य रुजावे म्हणून प्रयत्न केले. भाषण स्वातंत्र्य, नागरी अधिकार काय असतात हे शिकवण्याचा प्रयत्न केला आर्थिक दृष्ट्या इंग्रजांच्या धोरणामुळे भारताची कशी हानी होत आहे हे दाखवून दिले. ब्रिटिशांचे साम्राज्य शोषण करणारे आहे व त्यासाठी ते कोणत्याही थराला जाऊ शकतात हे त्यांना कळून चुकले होते. भारत हा भारतीयांचा देश आहे व त्यावर राज्य करणाऱ्या लोकांचे भारतीयांवर प्रेम असणे किती गरजेचे आहे हे त्यांनी दाखवून दिले. त्यांच्यावर टीका करताना असे लिहिले जाते की त्यांनी फक्त याचना पत्र लिहिली, त्यांनी केलेल्या मागण्या व सुधार ब्रिटिश सरकारने कधीच मान्य केले नाही. पण भारतीयांना लोकशाही कशी राबवायची हे काँग्रेसच्या प्रथम चरणातील नेत्यांनी भारतीयांना शिकवले. राष्ट्रवादाची भावना जागृत करण्याचे काम पहिल्या टप्प्यात काँग्रेसने केले व पुढे गांधीजींनी राष्ट्रवादी चळवळीला सुरुवात केली.

९.१३ प्रश्न

- १) काँग्रेसच्या स्थापनेपूर्वी भारतात स्थापन झालेल्या सार्वजनिक संस्थान विषयी चर्चा करा.
- २) काँग्रेसच्या स्थापनेच्या वेळी अॅलन ऑक्टोवियन यूम यांची भूमिका काय होती.
- ३) काँग्रेसच्या पहिल्या टप्प्यातील नेत्यांची राजकीय कार्याच्या पद्धतीची चर्चा करा.
- ४) मवाळ नेते त्यांच्या भूमिकेमुळे राष्ट्रवादी चालना मिळाली या वाक्याचे स्पष्टीकरण द्या.

- १) Bipin Chandra, History of Modern India, Orient longman, New Delhi, 2001.
- २) B.Pittabhi Sitaramayya, History of the Indian National congress, working committee of the congress, 1935.
- ३) Rao M.V.Rammana, A short History of congress, S.CHAND Publication, Delhi, 1959.

munotes.in

महात्मा गांधीजींची चळवळ

घटक रचना

- १०.० उद्दिष्टे
- १०.१ प्रस्तावना
- १०.२ म. गांधीजींचे पूर्व चरित्र
- १०.३ म. गांधीजींचे तत्त्वज्ञान - सत्याग्रहाचे मार्ग
 १. सत्य
 २. अहिंसा
 ३. सत्याग्रह
 १. असहकार
 २. सविनय कायदेभंग
 ३. स्वदेशी
 ४. बहिष्कार
 ५. हरताळ
- १०.४ म. गांधीजींचे भारतातील सुरुवातीचे कार्य
 १. चंपारण्य सत्याग्रह
 २. अहमदाबादमधील गिरणी कामगार प्रश्न
 ३. खेडा सत्याग्रह
- १०.५ असहकार चळवळ
 - १०.५.१ असहकार चळवळीची कारणे
 १. पहिल्या महायुद्धाचा प्रभाव
 २. आर्थिक परिस्थिती
 ३. दुष्काळ आणि प्लेग
 ४. महायुद्धासाठी सैन्य व संपत्ती जप्त करण्याचे धोरण
 ५. जालियन वाला बाग हत्याकांड
 ६. रौलेट ॲक्ट
 ७. हंटर कमिशन
 ८. खिलाफत चळवळ
 ९. मॉटेग्यू-चेम्सफोर्ड कायद्यामुळे असंतोष
 - १०.५.२ असहकार चळवळीचा ठराव व कार्यक्रम
 १. असहकाराचा जाहीरनामा

२. कलकत्ता अधिवेशन

३. नागपूर अधिवेशन

४. असहकार चळवळीचा कार्यक्रम

१०.५.३ असहकार चळवळीची वाटचाल

१०.५.४ चौरीचौरा हत्याकांड व असहकार चळवळीची समाप्ती

१०.५.५ म. गांधीजींनी असहकार चळवळ मागे का घेतली?

१०.५.६ असहकार चळवळीचे महत्त्व

१०.६ सारांश

१०.७ प्रश्न

१०.८ संदर्भ

१०.० उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास:

- म. गांधीजींच्या पूर्वचरित्राची माहिती सांगता येते.
- म. गांधीजींच्या तत्त्वज्ञाना विषयी माहिती घेता येते
- म. गांधीजींचे भारतातील सुरुवातीचे कार्य सांगता येते.
- असहकार चळवळीची विविध कारणे सांगता येते.
- असहकार चळवळीची वाटचाल विशद करता येते.
- असहकार चळवळीचे भारताच्या इतिहासातील महत्त्व सांगता येते.
- म. गांधीजींनी असहकार चळवळ मागे का घेतली ते सांगता येते.

१०.१ प्रास्ताविक

महात्मा गांधी हे भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामातील प्रमुख नेते आणि तत्वज्ञ होते. त्यांनी देशहितासाठी शेवटच्या श्वासापर्यंत लढा दिला. स्वातंत्र्य चळवळीतील ते असे नेते होते ज्यांनी अहिंसेचा मार्ग अवलंबून ब्रिटीश राज्यकर्त्यांना थक्क केले होते. महात्मा गांधींना राष्ट्रपिता म्हणूनही संबोधले जाते. मार्टिन ल्यूथर किंग आणि नेल्सन मंडेला यांच्यावरही त्यांच्या सत्य आणि अहिंसेच्या विचारसरणीचा खूप प्रभाव होता. महात्मा गांधींनी आफ्रिकेत सलग २१ वर्षे अन्याय आणि वर्णद्वेषाविरुद्ध अहिंसक लढा दिला, ज्याची किंमत केवळ आफ्रिकेतच नव्हे तर भारतातही ब्रिटिशांना भोगावी लागली.

रविंद्रनाथ टागोर यांनी म. गांधीजींबद्दल असे म्हटले आहे की, 'असाधुतेशी साधुत्वाने कसे झगडावे याची शिकवण देणारा हा एक महामानव होता' भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासात गांधींनी ब्रिटिशांविरुद्ध जी लढ्याची पद्धत वापरली. जे योगदान दिले त्याला इतिहासात तोड नाही, १९२० ते १९४७ या प्रदीर्घ कालखंडात त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचे नेतृत्व केले. त्यांनी या काळात केलेल्या अलौकिक कर्तृत्वामुळे या कालखंडाला 'गांधीयुग' असे संबोधण्यात येते. लो. टिळकांच्या मृत्युनंतर भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचे

नेतृत्व गांधीजींकडे आले. सत्य, अहिंसा व सत्याग्रहाच्या मार्गाने त्यांनी ब्रिटिशांविरुद्ध लढा दिला. म. गांधीजींचे जीवनचरित्र हेच एक आदर्श तत्त्वज्ञान होते. सत्यनिष्ठा. प्रामाणिकपणा, कणखरपणा, परमसहिष्णुता, विनम्रपणा. आदर्शवाद, व्यवहारचातुर्य, शिस्तप्रिय, दीन दुबळे आणि अस्पृष्यांबद्दलची कळकळ इ. गुण त्यांच्या अंगी होते. शुद्ध चारित्र्य, प्रामाणिकपणा आणि कठोर परिश्रमाची सवय हे त्यांचे अंगभूत गुण होते. सत्य, अहिंसा ही तत्त्वे त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा पाया होती. आधुनिक भारताच्या इतिहासात १९२० हे वर्षे महत्त्वाचे ठरते. या वर्षी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला नवे वळण लागले. एवढेच नव्हे तर भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत अग्रेसर असलेल्या राष्ट्रीय काँग्रेसच्या कार्यपद्धतीला नवी दिशा मिळाली. १९२० साली टिळकांच्या मृत्युनंतर

काँग्रेसचे नेतृत्व गांधीकडे आले. १९२० पासून भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी गांधीजींनी अविरतपणे कार्य केले. भारतात आल्यानंतर सुरुवातीच्या काळात गांधीजींचा ब्रिटिशांच्या न्यायबुद्धीवर विश्वास होता. ब्रिटिशांना सहकार्य करून भारताची प्रगती साध्य करता येईल म्हणून सनदशीर मार्ग योग्य आहे. असे त्यांचे मत होते. परंतु त्यांना असहकार चळवळीची घोषणा १९२० साली करावी लागली त्यामुळे भारतात असहकार चळवळ सुरू झाली परंतु चौरीचौरा प्रकरणानंतर त्यांना हि चळवळ थांबवावी लागली.

१०.२ म. गांधीजींचे पूर्वचरित्र

आधुनिक भारताच्या इतिहासात महात्मा गांधी (मोहनदास करमचंद गांधी) या राजकीय संतांचे स्थान अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे. त्यांचा जन्म २ ऑक्टोबर, १८६९ रोजी गुजरात मधील पोरबंदर या ठिकाणी झाला. त्यांचे वडील करमचंद गांधी हे राजकोट संस्थानचे दिवाण होते. त्यांचा विवाह वयाच्या बाराव्या वर्षी माध्यमिक शिक्षण सुरू असताना कस्तुरबा यांच्याशी झाला. त्यांचे महाविद्यालयीन शिक्षण मुंबई विश्वविद्यालयात झाले. १८८८ ते १८९१ या दरम्यान त्यांनी इंग्लंडमध्ये वकीलीचे शिक्षण पूर्ण केले. १८८९ साली ते बॅरिस्टरची पदवी घेऊन भारतात आले. त्यानंतर त्यांनी मुंबई व राजकोट या ठिकाणी वकीलीचा व्यवसाय सुरू केला. या काळात त्यांची मैत्री रामचंद्र रावजी भाई यांच्याशी झाली. भारतीय राजकारणाची ओळख म. गांधींना त्यांच्याकडूनच झाली. म. गांधीजींच्या जीवनावर त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा चांगलाच परिणाम झाला होता.

इ.स. १८९३ साली म. गांधी वकीलीच्या व्यवसायासाठी दक्षिण आफ्रीकेत गेले. तेथे त्यांना अनेक बऱ्या-वाईट गोष्टींना सामोरे जावे लागले. काळा - गोरा वर्णभेद तेथे त्यांना जाणवला. युरोपियन गोऱ्या लोकांनी काळ्या लोकांवर जी वर्णभेदाची निती चालविली होती. त्याविरुद्ध आवाज उठविण्याचा निर्णय म. गांधींनी घेतला. त्यांनी सत्याग्रहाचा वापर सर्वप्रथम दक्षिण आफ्रीकेत केला. दक्षिण आफ्रीकेत गोऱ्या सरकारने काळ्या लोकांवर तसेच भारतीय लोकांवर विविध प्रकारची बंधने लादली होती. या लोकांना मताधिकार नव्हता. तसेच त्यांना राखून ठेवलेल्या विशिष्ट भागातच वास्तव्य करावे लागत होते. भारतीय लोकांनी आपली ओळखपत्रे सतत जवळ बाळगावित असा कायदा होता. या ओळखपत्रांवर गुन्हेगारांप्रमाणे त्यांच्या बोटांचे ठसे घेतले जात असत. तसेच भारतीय लोकांवर जिझिया कर, (पोल टॅक्स) म्हणून वार्षिक ३ पौंड देण्याची सक्ती केली जाई. एवढेच नव्हे तर येथील सरकारने हिंदू, मुस्लिम व पारशी रितीरिवाजानुसार झालेले विवाह अवैध ठरविले. त्यामुळे त्यांची मुले

अनौरस ठरली गेली. या सर्व अन्यायी व अपमानकारक कायद्याविरुद्ध गांधींनी लढा दिला. त्यांनी आफ्रिकेत १९०६ पासून ब्रिटिशांविरुद्ध चळवळ सुरू केली. त्यांनी तेथे भारतीय लोकांची 'नाताळ इंडियन काँग्रेस' नावाची संघटना स्थापन केली व 'इंडियन ओपिनियन' नावाचे वर्तमानपत्र सुरू केले. ब्रिटिश सरकारने गांधींची ही चळवळ दडपुन टाकण्याचा प्रयत्न केला. पण शेवटी आफ्रीकन सरकारने पोल टॅक्स, ओळखपत्रे, विवाह वैधता कायदा रद्द करणे या गांधींच्या मागण्या मान्य केल्या. गांधीजींच्या सत्याग्रहाला मिळालेला हा पहिला विजय होता. इ.स. १९१५ साली द. आफ्रीकेतून भारतात परत आल्यानंतर गांधीजी काँग्रेसच्या अधिवेशनाला हजर राहिले. परंतु राजकीय क्षेत्रात सक्रीयरित्या पदार्पण करण्यापूर्वी देशातील परिस्थिती नजरेखालून घाला या त्यांच्या राजकीय गुरुंच्या म्हणजे नामदार गोखल्यांच्या सल्ल्यावरून त्यांनी भारतातील निरनिराळ्या भागांचा दौरा केला. यावेळी त्यांना एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवली की, भारतातील सर्वात जास्त समाज शहरात नसून खेड्यात आहे. १९१६ साली त्यांनी अहमदाबादला साबरमतीच्या परिसरात एक आश्रम स्थापन केला. व तेच आपल्या कार्याचे प्रमुख केंद्र बनविले.

१०.३ म. गांधीजींचे सत्याग्रह तत्त्वज्ञान

सत्य व अहिंसा ही तत्त्वे म. गांधीजींच्या तत्त्वज्ञानाचा मुख्य पाया होती.

१. सत्यः

म. गांधीजींच्या विचारांचा मूलभूत पाया म्हणजे सत्य होय. सत्य म्हणजे खरे होय. सत्य आणि अहिंसा ही तत्त्वे परस्परांना पुरक अशी आहेत. सत्य हे साध्य व अहिंसा हे साधन आहे. सत्य ही मानवी जीवनातील एक आदर्श संकल्पना आहे. सत्याच्या ठिकाणीच परमेश्वराचे अधिष्ठान असते. असे गांधीजी म्हणत असत. समाजात नितिमत्ता निर्माण करण्यासाठी त्यांनी या तत्त्वाचा वापर केला.

२. अहिंसाः

म. गांधीजींच्या जीवनचरित्रात अहिंसा या तत्त्वास अतिशय महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. गांधीजींना जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात सत्य व अहिंसा या दोन गोष्टी महत्त्वपूर्ण वाटत होत्या. कोणत्याही प्राण्याला विचार, उच्चार आणि आचार या तिन्ही गोष्टीने न दुखविणे म्हणजे अहिंसा होय. अहिंसा म्हणजे मनुष्याच्या अंतःकरणात आणि नैतिक प्रवृत्तीत असलेला तो एक कार्यप्रवण गुण आहे. अहिंसे शिवाय सत्याचा शोध अशक्य आहे. हिंसेला प्रवर्तक यात अहिंसावादी वृत्ती टिकविणे हिच अहिंसावादाची खरी कसोटी आहे. असे गांधीजी म्हणत असत.

३. सत्याग्रहः

सत्याग्रह म्हणजे जे सत्य असेल त्याचा आग्रह धरणे होय. सत्याग्रहाला गांधीजींच्या विचारसरणीत महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. गांधीजींनी द. आफ्रिकेत वर्णभेदाविरुद्ध जेव्हा लढा दिला त्यावेळी त्यांचे कर्मयोगाचे तत्त्वज्ञान सत्याग्रहाच्या रूपाने आकाराला आले. सत्याग्रहाची दोन मुलतत्त्वे म्हणजे सत्य व अहिंसा ही होय. सत्य व अहिंसा या दोघांच्या समन्वयातून जन्माला येणारी तिसरी शक्ती म्हणजे सत्याग्रह होय. अशी गांधीजी

सत्याग्रहाची व्याख्या करीत असत. गांधीजींच्या मते, सत्याग्रह व प्रत्यक्ष कृतीच्या सर्वात प्रभावी मार्ग आहे. इतर सर्व मार्ग नष्ट झाल्यावर या मार्गाचा अवलंब करावा. परिस्थिती कितीही क्षोभजनक असली तरी सत्याग्रही मात्र शांत असतो. सत्याच्या विजयासाठी तो अखंडपणे अहिंसात्मक मार्गाने लढत असतो. गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली चाललेल्या सत्याग्रह या चळवळीला धर्माचे अधिष्ठान होते. सत्य व अहिंसेच्या सहाय्याने दृष्ट प्रवृत्तीशी मुकाबला करणे म्हणजे सत्याग्रह होय. प्रस्थापित कायद्याला उघडपणे किंवा सामुदाईकरित्या भंग करणे हे त्यांच्या कार्यक्रमाचे प्रमुख अंग होते. सत्याग्रही माणसाने सत्याग्रह यशस्वी होण्यासाठी भीती, द्वेष व असत्य यांचा त्याग केला पाहिजे दुष्कर्म करणाऱ्यांची सदसदविवेकबुद्धी जागृत करून सत्यापुढे त्यास नमते घेण्यास भाग पाडणे, सत्य स्वीकारण्यास भाग पाडणे हे सत्याग्रहाचे अंतिम सुत्र आहे.

४. सत्याग्रहाचे मार्ग:

म. गांधीजींच्या सत्याग्रहाचे मार्ग पुढीलप्रमाणे होते:

१. असहकार:

म. गांधीजींकडे स्वातंत्र्य-चळवळीचे ज्यावेळी नेतृत्व आले त्यावेळी त्यांनी सर्वप्रथम ब्रिटिशांविरुद्धात असहकार या मार्गाचा अवलंब केला. कोणतेही शासन जनतेच्या सहकार्यावरच चालत असते, जनतेने सहकार्य केले नाही तर कोणतेही शासन चालणार नाही म्हणून ब्रिटिश सरकारला भारतीय जनतेने कोणतेही सहकार्य करू नये अशी भूमिका त्यांनी मांडली. सहकार या तंत्रामागे सरकारला त्यांच्या चुकांची जाणीव करून देणे व जी सत्य स्थिती आहे ती स्वीकारावयास लावणे हे मुख्य सुत्र आहे. शासनाने केलेला अन्याय, शोषण व जुलूम नष्ट करण्यासाठी असहकार हे अत्यंत प्रभावी शस्त्र आहे. राजकीय क्षेत्रातच नव्हे तर जीवनाच्या कोणत्याही क्षेत्रात असहकाराच्या मार्गाचा अवलंब करावा असे ते म्हणत. असहकाराचा लढा हा अहिंसक लढा आहे.

२. सविनय कायदेभंग:

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील दुसरा महत्त्वपूर्ण टप्पा म्हणजे सविनय कायदेभंग होय. सरकारने जर जनतेच्या विरोधात जुलमी व अन्यायी कायदे केले तर त्या कायद्यांचा सविनयपणे भंग करणे योग्य असते. सरकारने केलेले अन्यायी कायदे मोडण्याचा अधिकार जनतेला असतो. मात्र हे करीत असताना अहिंसेचा आधार घेणे आवश्यक असते. सामुदाईकपणे ज्यावेळी कायदेभंग केले जातात त्या ठिकाणी मात्र हिंसा होण्याची शक्यता असते. परंतु ज्यावेळी या चळवळीची पूर्ण माहिती व सवय लोकांना होईल. त्यावेळी मात्र हिंसेवर आपोआप नियंत्रण येईल. जोपर्यंत सरकार अन्यायी व जुलमी कायदे रद्द करीत नाही व आपणास अपेक्षित न्याय मिळत नाही तोपर्यंत हा लढा चालू ठेवता येतो. या चळवळीत कोणत्याही शस्त्रास्त्रांचा वापर न करता संयम, अहिंसा, विवेक या तत्वांच्या आधारे लढा चालविला जातो.

३. स्वदेशी:

लो. टिळकांनी आपल्या स्वातंत्र्य आंदोलनात स्वदेशी या तत्वाचा वापर केला, असला तरी गांधीजींची ही लोकप्रिय चळवळ होती. गांधीजींची स्वदेशी ही चळवळ राजकीय चळवळीप्रमाणेच सामाजिक व आर्थिक प्रश्नांशी निगडीत होती. भारतातील बहुतांशी समाज खेड्यात राहतो याची गांधींना जाणीव होती. या लोकांचे मागसलेपणा, दारिद्र्य, बेकारी या सर्व गोष्टी त्यांनी जवळून पाहिल्या होत्या. खेड्यातील समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक प्रगतीसाठी या चळवळीचा त्यांनी उपयोग केला. आपल्या लोकांना रोजगार व स्वस्त दराने वस्तुंचा पुरवठा यामुळे खेड्यातील दारिद्र्यावर उपाययोजना होण्यास मदत होणार होती. त्यासाठी त्यांनी खादी ग्रामोद्योग सुरू करण्यास चालना दिली. स्वयंरोजगारास प्रोत्साहन दिले. सर्व लोकांनी स्वदेशी वस्तुंचा वापर करावा. त्यासाठी खेड्यांमध्ये निरनिराळे उद्योग सुरू व्हावेत अशी त्यांनी स्वदेशीची चळवळ सुरू केली.

४. बहिष्कार:

महात्मा गांधीजींनी स्वातंत्र्य चळवळीसाठी बहिष्कार या साधनाचा सुद्धा वापर केला. ब्रिटिश सरकारला राज्यकारभार करणे अवघड जावे व राज्यकारभाराच्या अपयशातून, असहकारातून ब्रिटिश शासन हतबल होईल व भारतीय लोकांना स्वातंत्र्य देईल असा म. गांधीजींचा विश्वास होता. म्हणून त्यांनी बहिष्काराचे अस्त्र वापरले. १९२० ते १९३० या काळात म. गांधींच्या मार्गदर्शनाखाली भारतीय लोकांनी शासकीय कचेऱ्या, शाळा, महाविद्यालये, न्यायालये, शासकीय कार्यक्रम, कायदेमंडळ, स्थानिक स्वराज्य संस्था, विदेशी वस्त्र आदींवर बहिष्कार टाकला होता. मात्र या बहिष्कार चळवळीतही अहिंसा तत्वाचे पालन करावे असे गांधींचे मत होते.

५. हरताळ:

हरताल म्हणजे संप होय. याचा अर्थ कामकाजावर बहिष्कार घालून काम बंद पाडणे असा होतो. कामगार, शिक्षक, विद्यार्थी, व्यापारी यांनी आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध या तंत्राचा वापर करावा असे गांधीजींनी सुचविले होते. हरताळात कसल्याही प्रकारची हिंसा घडत नाही. तर प्रतिपक्षावर दडपण येते. हरताळामध्ये प्रत्येक व्यक्तीने स्वेच्छेने व उत्फूर्तपणे सर्व प्रकारचे व्यवहार बंद ठेवले पाहिजेत. यामध्ये कसल्याही प्रकारची सक्ती झाली तर हरताळ यशस्वी होत नाही. तसेच हरताळ पुन्हा पुन्हा करावयाचा नसतो कारण त्यामुळे जनजीवन विस्कळीत होते. आणि जनतेचा हरताळास पाठींबा रहात नाही. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत म. गांधीजींनी ब्रिटिश सरकार विरोधात याच शस्त्राचा वापर केला. या तत्वाधारेनेच त्यांनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून दिले.

आपली प्रगती तपासा.

१. गांधीजींच्या सत्याग्रह तत्वज्ञाचा थोडक्यात आढावा घ्या.

१०.४ म. गांधीजींचे भारतातील सरुवातीचे कार्य

महात्मा गांधीजींनी भारतात आल्यानंतर सुमारे दोन वर्षे संपूर्ण भारताचे भ्रमण केले. या दौऱ्यात त्यांना असे दिसून आले की, खरा भारत हा शहरात नसून खेड्यात आढळतो. शहरी समाज हा खरा भारतीय समाज नसून ग्रामीण भागातील शहरातील बकाल वस्त्यातील, प्रतिष्ठित समाजाच्या कक्षेबाहेर राहणारा समाज हाच भारतीय समाज आहे. जवळजवळ ९०% भारतीय जनता मागासलेली व अशिक्षित असल्यामुळे, त्यांच्यात जागृती करावयाची असेल तर प्रथम त्यांचा विश्वास प्राप्त करण्यासाठी व त्यासाठी त्यांच्या जीवनपद्धतीशी समरसच नव्हे तर एकरूप होऊन कार्य करण्याची गरज त्यांना वाटली. त्यामुळेच त्यांनी आपला वेश व जीवनपद्धती बदलली आणि समाज सेवेचे व्रत हाती घेतले.

१. चंपारण्य सत्याग्रह (१९१७):

म. गांधीजींनी भारतात सत्याग्रह या शस्त्राचा वापर प्रथम बिहारमधील चंपारण्य या ठिकाणी केला. १९व्या शतकाच्या प्रारंभी युरोपीयन मळेवाल्यांनी चंपारण्य येथील शेतकऱ्यांबरोबर त्यांच्या जमिनीच्या तीन वीसांश क्षेत्रावर निळीची लागवड करण्याची सक्ती करणारे करार केले होते. या करारांना 'तीनकथिया पद्धत' असे म्हटले जाते. युद्धोत्तर काळात निळीचे भाव उतरलेले असतानाही बिहारमधील शेतकऱ्यांवर निळीचे उत्पादन करण्याची सक्ती केली जात होती. या काळात नीळ कामगारांवर केल्या जाणाऱ्या अमानवी अन्यायाचे प्रतिबिंब 'नीलदर्पण' सारख्या साहित्यातून उमटू लागले होते. अशावेळी चंपारण्यामधील राजकुमार शुक्ला या स्थानिक पुढाऱ्याने गांधीजींची भेट घेऊन हा प्रश्न सोडविण्याची विनंती केली. गांधीजी ज्यावेळी चंपारण्य या ठिकाणी आले त्यावेळी तेथील ब्रिटिश जिल्हाधिकाऱ्याने त्यांना चंपारण्य सोडून जाण्याचा आदेश दिला. परंतु गांधीजींनी हा आदेश 'अमान्य' करून खटल्यास तोंड देऊन तुरुंगात जाण्याची तयारी दर्शविली. तेव्हा ब्रिटिश सरकारने गांधीजींसमोर नमते घेऊन शेतकऱ्यांची चौकशी करण्याची परवानगी दिली. ब्रिजकिशोर, राजेंद्र प्रसाद, महादेव देसाई, नरहरी पारिख व जे.बी. कृपलानी या तरुण सहकाऱ्यांना घेऊन त्यांनी सर्व खेड्यांना भेटी दिल्या. त्यांनी एका दिवसात सर्व शेतकऱ्यांकडून निवेदने जमवली. शेवटी ब्रिटिश सरकारने या प्रकरणाची चौकशी करण्यासाठी एक समिती नेमली. या समितीत गांधीजी हे एक सदस्य होते. या समितीने केलेल्या शिफारसीनुसार चंपारण्यामधील शेतकऱ्यांवरील अन्याय दूर झाला.

२. अहमदाबाद मधील गिरणी कामगारांचा प्रश्न:

अहमदाबाद येथील कापड गिरणी मालक व गिरणी कामगार यांच्यात 'प्लेग बोनस' या प्रकरणावरून वाद निर्माण झाला प्लेगची साथ संपल्यामुळे कामगारांना प्लेग बोनस दिला जाणार नाही अशी भूमिका गिरणी मालकांनी घेतली होती. तर प्लेग बोनस सुरू रहावा अशी भूमिका कामगारांची होती. हा प्रश्न विकोपाला जाऊ नये म्हणून तेथील ब्रिटिश जिल्हाधिकाऱ्याने गांधीजींना मध्यस्थी करण्यासाठी विनंती केली. अहमदाबादमधील गिरणी मालक अंबालाल साराभाई गांधीजींचे चांगले मित्र होते. त्यांनी गांधीजींना साबरमती आश्रमासाठी आर्थिक मदतही केली होती. गांधीजींच्या आग्रहाखातर त्यांनी हे प्रकरण लवादाकडे तडजोडीसाठी सोपविण्याचे मान्य केले. परंतु गिरणी कामगारांनी त्या दरम्यान

एक छोटासा संप केला म्हणून गिरणी मालकांनी हा समझोता नाकारला. गिरणी मालकांनी प्लेग बोनसच्या वीस टक्के रक्कम कामगारांना देण्याचे मान्य केले. जे कामगार ही रक्कम स्वीकारणार नाहीत त्यांना कामावरून काढून टाकण्याची धमकी दिली. गांधीजींच्या सल्ल्यावरून कामगारांनी संप पुकारला. तरीसुद्धा गिरणी मालकांनी कामगारांकडे लक्ष दिले नाही. शेवटी गांधींनी स्वतः उपोषण सुरू केले परिणामी चौथ्या दिवशी गिरणी मालकांनी हे प्रकरण लवादाकडे सोपविण्याची तयारी दर्शविली. कामगारांनीही संप मागे घेतला. पुढे लवादाने कामगारांनी मागणी केलेली ३५% वाढ मंजूर केली.

३. खेडा सत्याग्रह (१९१८):

अहमदाबादमधील संप सुरू असतानाच गुजरातमधील खेडा जिल्ह्यात दुष्काळ पडला. तेथील पिके नष्ट झाल्याने शेतकरी वर्ग आर्थिक संकटात सापडला. तेथील परिस्थिती भयानक असतानाही ब्रिटिश सरकारने शेतकऱ्यांवर शेतसारा देण्यासाठी सक्ती केली होती. शेतकऱ्यांनी शेतसाऱ्यात सुट मिळावी म्हणून ब्रिटिश सरकारकडे विनंती केली होती. परंतु सरकारने त्यांची दखल घेतली नाही. त्यावेळी गांधीजी व भारत सेवक समाजाचे सभासद विठ्ठलभाई पटेल यांनी शेतकऱ्यांची चौकशी करून त्यांची मागणी योग्य असल्याचे ब्रिटिश सरकारच्या निदर्शनास आणून दिले. परंतु सरकारने या गोष्टीकडे दुर्लक्ष केले. अशावेळी गांधीजी शेतकऱ्यांच्या बाजूने उभे राहिले. त्यांनी शेतकऱ्यांना शेतसारा भरू नका असा आदेश दिला. खेडा जिल्ह्यातील तरुण वकील सरदार वल्लभभाई पटेल व इंदूलाल याज्ञिक यांनी या चळवळीत गांधीजींना सहकार्य केले. पुढे ब्रिटिश सरकारने या सत्याग्रहाची दखल घेऊन खेडा येथील शेतकऱ्यांना शेतसारा देण्याबाबत सवलत दिली.

अशाप्रकारे निरनिराळ्या प्रश्नांवरून म. गांधींनी ठिकठिकाणी केलेल्या सत्याग्रहाला यश मिळत गेल्याने त्यांच्या भोवती लोकप्रियतेचे वलय निर्माण झाले. त्यामुळे गांधीजींचे नेतृत्व प्रभावी ठरले.

१०.५ असहकार चळवळ

२०व्या शतकाचे दुसरे दशक हे क्रांतिकारी दशक म्हणून ओळखले जाते. कारण दुसऱ्या दशकाच्या सुरुवातीलाच भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला खऱ्या अर्थाने नवी दिशा मिळाली. १९२० साली लो. टिळकांच्या मृत्युनंतर रिकामे झालेले काँग्रेस संघटनेतील महत्त्वपूर्ण स्थान गांधीजींकडे आले. ज्या वेळी लो. टिळकांचा मृत्यु झाला त्याच वेळी गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय पातळीवर असहकार आंदोलनाला प्रारंभ झाला.

१०.५.१ असहकार चळवळीची कारणे:

१. पहिल्या महायुद्धाचा प्रभाव:

पहिल्या महायुद्धाच्या दरम्यान अमेरिकेचे अध्यक्ष वुड्रोविल्सन यांनी स्वयंनिर्णयाचे तत्त्व जाहीर केले होते. एवढेच नव्हे तर युद्धात विजय मिळाल्यास जगातील सर्व राष्ट्रांना लोकशाहीच्या दृष्टीने सुरक्षित बनवू असे आश्वासन त्यांनी दिले होते. म्हणून भारतीय लोकांनी या युद्धात ब्रिटिशांना सर्वोत्तम सहकार्य केले होते. तरीही भारतीयांच्या पदरात काहीही पडले नाही. भारतात ब्रिटिशांबद्दल असंतोषाची लाट उसळली. युद्धानंतर चीन

आणि मध्य पूर्वेतील काही देशांमध्ये राष्ट्रवादाचा प्रचार आणि प्रसार झपाट्याने झाला. भारतातही राष्ट्रवादाची मुळे घट्ट होऊ लागली. नेमके याच वेळी महात्मा गांधींनी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला एक नवीन दिशा दिली.

२. आर्थिक परिस्थिती:

पहिल्या महायुद्धात लाखो रू. खर्च झाले होते. ब्रिटिशांनी युद्ध शस्त्रास्त्रांची मोठ्या प्रमाणात निर्मिती केली होती. हा खर्च भागविण्यासाठी भारतीय जनतेवरील कर आकारणी वाढविण्यात येऊ लागली. युरोप पेक्षा भारतात मोठ्या प्रमाणात महागाई वाढली. वस्तुंचा तुटवडा भासू लागल्यामुळे दुकानदारांना फार मोठ्या प्रमाणात नफा मिळत होता. असे असतानासुद्धा सरकारने वस्तुंचे भाव निश्चित करण्याकडे अजिबात लक्ष दिले नव्हते. म्हणून जनतेमध्ये सरकारविरुद्ध असंतोषाची लाट निर्माण झाली. डिसें. १९१८ मध्ये मुंबईच्या गिरण्यांमध्ये कामगारांनी संप पुकारले. जाने. १९१९ पर्यंत १ लाख २५ हजार कामगारांनी या संपात सहभाग घेतला. अनेक भुखेलेल्या लोकांनी बाजार लुटले. तरीही ब्रिटिश सरकार ठोस पाऊले उचलत नव्हते.

३. दुष्काळ आणि प्लेग:

१९१७ साली पाऊस योग्य प्रमाणात न पडल्यामुळे भारतीय लोकांना दुष्काळाला सामोरे जावे लागले. ब्रिटिश सरकारने दुष्काळग्रस्त लोकांना कसल्याही प्रकारचे सहाय्य केले नाही. यातच प्लेगच्या साथीने व साथीच्या रोगांनी थैमान घातले. यामध्ये अनेक लोक मृत्युमुखी पडले. सरकारने प्लेगच्या साथीचे निर्मुलन करण्यासाठी पुरेशी उपाय योजना केली नाही म्हणून भारतीय लोकांच्या मनात ब्रिटिश सरकारबद्दल असंतोषाचा अग्नी धुमसू लागला.

४. महायुद्धासाठी सैन्य व संपत्ती जमा करण्याचे धोरण:

सरकारने पहिल्या महायुद्धासाठी संपत्ती आणि लष्करात सैन्य भरती करण्यासाठी जे धोरण राबविले ते चुकीचे होते. लोकांकडून जबरदस्तीने संपत्ती जमा केली जात होती. तर गावोगावी फिरून जबरदस्तीने लोकांना लष्करात भरती केले जात होते. सरकारच्या या धोरणामुळे जनतेत असंतोष पसरला होता. जेव्हा महायुद्ध संपले त्यावेळी अनेक भारतीय अधिकाऱ्यांना त्यांच्या पदावरून दूर करण्यात आले. त्यामुळे त्यांना जगणे असह्य झाले. त्यांची पूर्ण खात्री झाली की, ब्रिटिश सरकार हे पूर्णपणे स्वार्थी आहे, कामापुरते लोकांचा वापर करून घेते. त्यांना भारतीय जनतेशी कसलेही देणे-घेणे नाही.

५. सरकारचे दडपशाही धोरण:

वरील सर्व कारणांमुळे भारतात जो ब्रिटिशांविरुद्ध असंतोष निर्माण झाला होता तो राजकीय कारणांमुळे आणखीनच वाढला. लॉर्ड चेम्सफर्डच्या काळात भारतामध्ये ज्या काही राष्ट्रीय चळवळी सुरू झाल्या त्या कोणत्या ना कोणत्या तरी मार्गाने ब्रिटिश सरकारने दडपून टाकल्या. प्रेस ॲक्ट आणि सेडिशन ॲक्ट या कायद्यांच्या माध्यमातून त्यांनी जनतेवर अन्या केला. बंगालमध्ये तर सरकारी अधिकाऱ्यांच्या दडपशाहीमुळे तेथील जनता मेटाकुटीला आली होती. श्रीमती अँनी बेंझट यांना सरकारने नजरकैद केले तर अली

बंधुंच्या विरुद्ध सरकारने केलेल्या कारवाईमुळे जनतेमध्ये आणखीनच असंतोष निर्माण झाला. पंजाबमध्ये सर मायकल ओडवायरने सर्व राजकीय हालचालींना पायबंद घातला. त्याने लो. टिळक व बिपिनचंद्र पाल यांना पंजाबमध्ये प्रवेश नाकारला होता.

६. रौलेट ॲक्ट:

भारतातील क्रांतिकारी संघटनांच्या कार्याची माहिती गोळा करण्याच्या आणि त्यांच्या कारवायांना आळा घालण्याच्या उद्देशाने उपाययोजना सुचविण्यासाठी सिडने रौलेट या न्यायाधीशाच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन करण्याचा निर्णय १९१७ च्या अखेरीस भारत सरकारने घोषित केला होता. एप्रिल १९१८ साली रौलेट समितीने आपला अहवाल ब्रिटिश सरकारला सादर केला. या अहवालातील शिफारशी नुसार केंद्र सरकारने फेब्रुवारी १९१९ मध्ये दोन विधेयके केंद्रीय विधीमंडळापुढे मांडली. राजद्रोहाच्या गुन्ह्यासाठी अटक करण्यात आलेल्या व्यक्तींवरील खटले चालविण्यासाठी तीन न्यायाधीशांचे खास न्यायपीठ स्थापन केले जावे त्या न्यायपिठात ज्युरी असू नयेत. या न्यायासनाचा निकाल अंतिम मानला जावा तसेच संशयित इसमांना कारण न सांगता अटक करण्याचा व त्यांच्यावर खटला न भरता कितीही दिवस तुरुंगात डांबून ठेवण्याचा अधिकार सरकारला असावा अशा या विधेयकातील दोन तरतुदी होत्या. प्रखर विरोध होत असतानाही १८ मार्चला अनार्किकल ॲन्ड रिव्हॉल्युशनरी क्राईम ॲक्ट (रौलेट ॲक्ट) हा कायदा पास केला. हा कायदा पास झाल्यानंतर गांधीजींनी भारताचा गव्हर्नर जनरल चेम्सफर्ड याला २४ लोकांच्या सहयांचे निवेदन देऊन या कायद्याविरुद्ध अहिंसक लढा करण्याचा निर्णय कळविला. ३० मार्च १९१९ हा अखिल भारतीय सत्याग्रहाचा दिवस ठरला. त्या दिवशी हरताळ पाळून उपवास, निषेध असा कार्यक्रम ठरविण्यात आला. परंतु सर्व देशभर हे निवेदन वेळेत न पोहचल्याने ३० मार्च हा दिवस बदलून ६ एप्रिल हा दिवस निश्चित करण्यात आला. असे असले तरी या दोन्ही दिवशी सर्व देशभर या कायद्याविरुद्ध निषेध नोंदविण्यात आला. दिल्लीमध्ये स्वामी श्रद्धानंद व हकिम अजमल खान यांनी ३० मार्चला मोर्चा काढला त्यावर ब्रिटिश सरकारने गोळीबार केला. अनेक लोक जखमी झाले. पंजाबमध्ये डॉ. सत्यपाल यांच्या नेतृत्वाखाली तर मुंबईला म. गांधी व सरोजिनी नायडू यांनी ६ एप्रिलला सत्याग्रहाचे नेतृत्व केले. दिल्ली व अमृतसर येथील लोकांच्या निमंत्रणावरून गांधीजी दिल्लीकडे जात असताना ७ एप्रिलला त्यांना मथुरेजवळ पालवाल स्थानकावर अटक करण्यात आली. नंतर त्यांना पोलिस बंदोबस्तात मुंबईला पाठविण्यात आले. भारतामध्ये ठिकठिकाणी सत्याग्रहाने हिंसक रूप धारण केल्यामुळे गांधीजींनी हा सत्याग्रह मागे घेतला. व तीन दिवसांचे उपोषण केले.

७. जालियनवाला बाग हत्याकांड (१३ एप्रिल १९१८):

रौलेट ॲक्ट विरुद्ध पंजाबमध्ये प्रचंड असंतोष निर्माण झाला होता. पंजाबमधील सत्याग्रह दडपून टाकण्यासाठी पंजाबचा इंग्रज अधिकारी जनरल डायर याने तेथील नेते डॉ. किचलू व डॉ. सत्यपाल यांना अटक करून तुरुंगात डांबले परिणामी त्यांची सुटका व्हावी म्हणून लोकांनी मोर्चाचे आयोजन केले होते. सरकारने या मोर्चावर गोळीबार केला. त्यात दहा लोक ठार झाले. एवढेच नव्हे तर तेथील लोकांनी क्रोधीत होऊन सरकारी कार्यालयास आगी लावून अनेक इंग्रजांना ठार केले. त्यामुळे जनरल डायरने १२ एप्रिल, १९१९ रोजी

सार्वजनिक मोर्चे, सभा यांना बंदी घालणारे फर्मान काढले. ब्रिटिशांनी यावेळी स्वीकारलेल्या दडपशाहीचा कळस म्हणजे जालियनवाला बागेतील हत्याकांड होय. काळे कायदे व ब्रिटिशांच्या दडपशाहीचा निषेध करण्यासाठी १३ एप्रिल, १९१९ रोजी अमृतसर येथील जालियनवाला बागेत एक सभा बोलविण्यात आली होती. या दिवशी वैशाखी असल्यामुळे शेजारच्या खेडेगावातील अनेक लोक वैशाखी उत्सवात सहभागी होण्यासाठी बागेत आले होते. तसेच अनेक वृद्ध स्त्री-पुरुष, लहान मुले बागेत फिरण्यास आली होती. या बागेला चारही बाजूंनी प्रवेशद्वार होते. निषेधाच्या या सभेला २० हजार लोक उपस्थित होते. हे पाहून ब्रिटिश अधिकारी जनरल डायर याचा राग अनावर झाला. बागेचे तीन दार बंद करून चौथ्या प्रवेशद्वारावर गाड्या उभ्या करून, कोणतीही पूर्वसूचना न देता निःशस्त्र जमावावर गोळीबार करण्याचा आदेश दिला. या गोळीबारात सरकारी अंदाजानुसार ४०० लोक ठार झाले. तर हजारो लोक जखमी झाले इंग्रजांनी या कृतीने आपल्या पाशवी शक्तीचे जणू प्रदर्शनच घडविले. ब्रिटिशांनी जनरल डायरला शिक्षा न करता नोकरीत बढती दिली.

८. हंटर कमिशन:

अमानुष जालियनवाला बाग हत्याकांडाची बातमी देशभर वाऱ्यासारखी पसरली. ब्रिटिश सरकारविरुद्ध सर्व देशभर असंतोषाची लाट निर्माण झाली. भारतीय जनता व काँग्रेसने या घटनेची चौकशी करावी अशी मागणी सरकारकडे केली. मात्र सरकारने त्याकडे दुर्लक्ष केले. रविंद्रनाथ टागोरांसारख्या साहित्यिकाने सरकारने दिलेल्या सर या पदवीचा त्याग करून ग. ज. ला हत्याकांडाच्या निषेधाचे पत्र पाठविले. अखेर या प्रकरणाची चौकशी करण्यासाठी सरकारने आक्टो, १९१९ साली लॉर्ड हंटर यांच्या अध्यक्षतेखाली सहा सदस्यांची एक समिती नियुक्त केली. त्यापैकी तीन सदस्य भारतीय होते. त्याअगोदर जून, १९१९ साली काँग्रेसने या प्रकरणाची चौकशी करण्यासाठी एक समिती नेमली होती. त्यामध्ये मोतीलाल नेहरू, चित्तरंजनदास, अब्बास तय्यबजी, पुजलुल हक, बॅ. जयकर, मोहनदास गांधी यांचा समावेश होता. या समितीने ६०० लोकांच्या जबाब्या घेऊन जनरल डायरला सर्वस्वी जबाबदार ठरवून त्यांच्यावर खटला भरण्याची मागणी सरकारला केली. पण सरकारने याकडे दुर्लक्ष केले.

हंटर कमिशनने २६ मे, १९२० साली आपला अहवाल ब्रिटिश सरकारला सादर केला. त्याअगोदर सरकारने माफीचा कायदा पास करून जालियनवाला बाग हत्याकांडाशी संबंधित असणाऱ्या दोषी अधिकाऱ्यांना माफी दिली. परंतु त्याअगोदर त्याचा फार मोठा सत्कार करण्यात आला होता. यावरून ब्रिटिशांची दडपशाही वृत्ती व साम्राज्यवादी अरेरावी दिसून आली. सत्याग्रहाच्या काळात भारतीय नेत्यांना अत्यंत महत्त्वाची व समाधानकारक म्हणजे त्या काळात निर्माण झालेले हिंदू-मुस्लिम ऐक्य होय. ब्रिटिशांचे लाठी हल्ले, गोळीबार, तुरुंगवास, इ. अत्याचाराविरुद्ध ते खांद्याला खांदा लावून सामोरे गेले होते. ब्रिटिशांविरुद्धच्या लढ्यात हे ऐक्य बहुमोल ठरणार हे उघडच होते. त्यादृष्टीने १९१८-१९ मध्ये उदभवलेला खिलाफतीचा प्रश्न गांधीजींना अत्यंत महत्त्वाचा वाटला.

९. खिलाफत चळवळ:

१९१४ साली सुरू झालेल्या पहिल्या महायुद्धात तुर्कस्थानने इंग्लंडच्या विरोधात जर्मनीच्या बाजूने युद्धात भाग घेतला होता तुर्कस्थानच्या सम्राटाला जगातील सर्व

मुसलमान आपला धर्मगुरू किंवा खलिफा मानत होते. त्यामुळे या युद्ध काळातही खलिफाच्या अधिकारांना किंवा गादीला धक्का लागू नये अशी मुस्लिमांची इच्छा होती. पहिल्या महायुद्धात भारतातील मुस्लिमांचे सहकार्य घेताना तुर्कस्थानच्या साम्राज्याचे विभाजन करणार नाही असे ब्रिटिशांनी आश्वासन दिले होते. परंतु नंतर ते आश्वासन त्यांनी पाळले नाही. त्यांनी तुर्कस्थानच्या साम्राज्याचे विघटन केले. परिणामी भारतीय मुस्लिमांमध्ये ब्रिटिशांविरुद्धी असंतोषाचे वातावरण निर्माण झाले. तुर्कस्थानातील खलिफाची सत्ता पुन्हा मिळवून देण्यासाठी भारतीय मुस्लिमांनी खिलाफत चळवळ सुरू केली. वास्तविक पाहता भारतीय मुस्लिमांचा काहीही संबंध नसताना ही चळवळ सुरू करण्यात आली. महात्मा गांधी हे हिंदू - मुस्लिम ऐक्याचे पुरस्कर्ते होते. खिलाफत चळवळीच्या निमित्ताने भारतीय मुस्लिमांमध्ये जो असंतोष निर्माण झाला आहे. त्याचा फायदा घेऊन हिंदू-मुस्लिमांना या राष्ट्रीय चळवळीत एकत्र आणावे अशी म. गांधीजींची भूमिका होती. त्यामुळे त्यांनी मुस्लिमांनी सुरू केलेल्या खिलाफत चळवळीला आपला संपूर्ण पाठींबा जाहीर केला. त्यामुळे अनेक मुस्लिम नेते काँग्रेसजवळ आले.

१०. मॉटेग्यु-चेम्सफर्ड कायद्यामुळे असंतोष:

ब्रिटिश सरकारने १९१९ ला मॉटफर्ड सुधारणा कायद्याद्वारे भारतीयांना राजकीय हक्क दिले. परंतु या कायद्याने भ्रमनिराशा केली. द्विदल राज्यपद्धती निर्माण करून जबाबदार राज्यपद्धती देण्याचे घोषित केले. परंतु प्रत्यक्षात याच सुधारणा दिलेल्या नव्हत्याच. तो फक्त देखावा होता. अॅनी बेझंट व लो. टिळकांनी या कायद्यावर टिकास्त्र सोडले.

वरील सर्व कारणांमुळे भारतात ब्रिटिश सरकार बद्दल असंतोष निर्माण झाला होता. म्हणूनच ब्रिटिश सरकारला ठिकाण्यावर आणण्यासाठी म. गांधीजींनी असहकार चळवळ सुरू केली.

१०.५.२ असहकार चळवळीचा ठराव व कार्यक्रम:

१. असहकाराचा जाहीरनामा (१० मार्च, १९२०):

म. गांधीजींनी १० मार्च, १९२० रोजी असहकाराचा पहिला जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. "आता ब्रिटिशांविरुद्ध हा एकच मार्ग आपणास उपलब्ध आहे. जेव्हा सहकारामुळे अधःपात व अपमान होत असतो. किंवा आपल्या धार्मिक भावनांना धक्का दिला जातो. तेव्हा असहकार हे आपले कर्तव्य बनते. स्वयंप्रेरित असहकार हीच जनतेच्या भावनेची व असंतोषाची कसोटी असते. असहकाराच्या मार्गावरील प्रत्येक पाऊल अत्यंत विचारपूर्वक टाकावे लागते. अत्यंत प्रखर वातावरणातही आपला आत्मसंयम कायम राहावा यासाठी आपण सावकाश प्रगती केली पाहिजे." असे आवाहन करून म. गांधींनी असहकाराचा संपूर्ण कार्यक्रम यामध्ये मांडला.

२. कलकत्ता अधिवेशन (४ सप्टेंबर, १९२०):

राष्ट्रीय काँग्रेसचे खास अधिवेशन ४ सप्टेंबर, १९२० रोजी लाला लजपतराय यांच्या अध्यक्षतेखाली कलकत्ता येथे भरले. या अधिवेशनात म. गांधींनी आपल्या असहकार चळवळीच्या कार्यक्रमाचा आराखडा काँग्रेस सदस्यांपुढे मांडला. मोतीलाल नेहरू, चित्तरंजनदास, बिपिनचंद्र पाल, महंमद अली जीना, लाला लजपतराय, अॅनी बेझंट इ.

नेत्यांनी गांधीजींच्या कार्यक्रमावर आक्षेप घेतला. तरीही काँग्रेस सदस्यांनी त्यांचा कार्यक्रम बहुमताने मंजूर केला.

३. नागपूर अधिवेशन (८ डिसेंबर, १९२०):

कलकत्ता अधिवेशनानंतर गांधीजींनी संपूर्ण भारत देशाचा दौरा करून असहकार कार्यक्रमाचा प्रसार केला. त्यांनी निराश आणि हताश झालेल्या जनतेमध्ये नवीन चैतन्य निर्माण केले. डि.स., १९२० मध्ये राष्ट्रीय काँग्रेसचे वार्षिक अधिवेशन नागपूर या ठिकाणी भरले. या अधिवेशनात लाला लजपतराय, मोतीलाल नेहरू व देश बंधू दास या गांधीप्रणित असहकार कार्यक्रमाच्या काही आघाडीच्या विरोधकांनी या कार्यक्रमाचे समर्थन केले. चित्तरंजनदास यांनीच असहकाराचा मुख्य ठराव मांडला. तर अॅनी बेझंट, पंडित मदनमोहन मालवीय, दादासाहेब खोपर्डे व जीना यांनी आपला विरोध कायम ठेवला. त्याचप्रमाणे काँग्रेसच्या ध्येय, धोरणातही बदल झाला. योग्य आणि शांततेच्या मार्गाने भारताला स्वराज्य प्राप्त करून देणे हे काँग्रेसचे ध्येय बनले. डॉ. पट्टाभी सीतारामय्या यांच्या मते नागपूर अधिवेशनापासून भारतीय इतिहासामध्ये एका नवीन युगाला प्रारंभ झाला. यामुळे देशाला एक नवीन कार्यक्रम व आंदोलनाची दिशा मिळाली. असहकार चळवळीने देशात एक अभूतपूर्व उत्साह निर्माण केला.

४. असहकार चळवळीचा कार्यक्रम:

गांधीजींनी काँग्रेसपुढे मांडलेल्या असहकार चळवळीचे स्वरूप दोन प्रकारचे होते. पहिले विधायक तर दुसरे नकारात्मक होते. कलकत्ता व नागपूर अधिवेशनात काँग्रेसने जो असहकार चळवळीचा कार्यक्रम पास केला होता, त्यानुसार या कार्यक्रमाचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे होते.

अ. विधायक स्वरूप:

१. स्वदेशी चळवळीला प्राधान्य देणे विशेषतः हातमागाला उत्तेजन देणे.
२. मद्यपान निषेध व जातीप्रथेचे निर्मूलन करणे.
३. हिंदू - मुस्लिम ऐक्य निर्माण करणे.
४. भांडणतंटे सोडविण्यासाठी पंचायतीची स्थापना करणे.
५. लो. टिळकांच्या स्मृतीप्रित्यर्थ एक कोटी रुपयांचा निधी स्वराज्य फंड म्हणून गोळा करणे.
६. लोकांना चरखा चालविण्याचे शिक्षण देऊन त्यांनी कातलेल्या सुताचेच कपडे वापरण्यास प्रवृत्त करणे इ.
७. राष्ट्रीय शैक्षणिक संस्था स्थापन करणे.

ब. संघर्षात्मक स्वरूप

१. कायदेमंडळावर व सरकारी न्यायालयावर बहिष्कार टाकणे.
२. सर्व परकीय मालावर बहिष्कार टाकणे.
३. सरकारी व शासकीय अनुदानावर चालणाऱ्या शिक्षण संस्थांवर बहिष्कार टाकणे.
४. कोणताही कर ब्रिटिश सरकारला न देणे.
५. सरकारी नोकऱ्यांचा राजीनामा देणे.
६. ब्रिटिश सरकारने बहाल केलेल्या पदव्या व उपाध्यांचा त्याग करणे. इ.

१०.५.३ असहकार चळवळीची वाटचाल:

गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली १९२१ साली असहकार चळवळ सुरू झाली या चळवळीत गांधीजींनी "अहिंसा" या तत्वावर जोर दिला. सर्वप्रथम स्वतः त्यांनी ब्रिटिशांनी दिलेल्या कैसर-ए-हिंद या पदवीचा त्याग केला. चळवळ सुरू होताच अनेक विद्यार्थ्यांनी सरकारी शाळांमधून आपली नावे काढून राष्ट्रीय संस्थांच्या शाळेत दाखल केली. शेकडो लोकांनी आपल्या पदव्यांचा त्याग केला. हजारो वकीलांनी आपली वकीली सोडून दिली. या मध्ये बंगालमधील चित्तरंजनदास, उत्तर प्रदेशातील पंडित मोतीलाल नेहरू, त्यांचा मुलगा जवाहरलाल नेहरू, पंजाबमधील लाला लजपतराय, गुजरातमधील वल्लभभाई पटेल आणि विठ्ठलभाई पटेल, पुण्यामधील नरसिंह चिंतामणी केळकर, मध्य प्रांतातील डॉ. मुंजे आणि अभ्यंकर, बिहारमधील डॉ. राजेंद्र प्रसाद यशस्वी होऊ शकली नाहीत. त्याच दरम्यान ब्रिटिशांनी अलीबंधुना अटक केली. गांधीजींनी त्यावेळी ब्रिटिशांना स्पष्टपणे सांगितले की, जोपर्यंत अलीबंधुंची सुटका केली जात नाही तोपर्यंत असहकार चळवळ बंद करण्याचा प्रश्नच येत नाही.

असहकार चळवळीचा फैलाव देशातील सर्व भागात झाला होता. असहकार चळवळीने उग्र रूप धारण केले होते. आसाम बंगालमधील रेल्वे कामगारांनी संप केला होता. मिदनापूर येथे करबंदी आंदोलन चालू होते. दक्षिण भारतातील मालाबार मधील मोपला शेतकऱ्यांनी उठाव केला होता. राजस्थानातील शेतकऱ्यांनी व भटक्या जमातींनी आपले जीवनमान सुधारण्यासाठी प्रयत्न केले. भ्रष्ट महंतांच्या हातून गुरुद्वाराचे नियंत्रण काढून घेण्यासाठी अकाली दलाची चळवळ सुरू झाली होती. याच दरम्यान राष्ट्रीय काँग्रेस स्वयंसेवकांचे पथक एक प्रभावी पोलीस दल म्हणून पुढे आले. गणवेशधारी स्वयंसेवक शिस्तबद्ध संचलन करीत असल्याचे पाहून सरकारला आनंद होणे शक्यच नव्हते. साम्राज्यवादी वर्तमानपत्र "स्टेट्समॅन" आणि "इंग्लिशमॅन" ओरडून सांगत होते की, कलकत्त्यावर स्वयंसेवकांनी ताबा घेतला आहे. आणि तेथील सरकार नष्ट झाले आहे. तेव्हा स्वयंसेवकांवर तात्काळ कारवाई करावी, अशी या वर्तमानपत्रांची मागणी होती. त्यामुळे सरकारने पूर्ण ताकदीने राष्ट्रीय काँग्रेस स्वयंसेवकांचे पथक नष्ट केले. या पथकाला ब्रिटिश सरकारने बेकायदेशीर म्हणून जाहीर केले. एवढेच नव्हे तर हजारो स्वयंसेवकांना कैद केले.

डिसेंबर अखेर पर्यंत गांधीजी सोडून सर्व काँग्रेसच्या प्रमुख नेत्यांना सरकारने तुरुंगात डांबून ठेवले होते. तुरुंगातील लोकांची संख्या २०,००० वर गेली होती. तीच संख्या पुढच्या वर्षी ३०,००० वर गेली. त्यामुळे तुरुंग तुडुंब भरून गेले. परंतु याचा कोणताही दुष्परिणाम चळवळीवर झाला नाही. उलट जनतेमध्ये उत्साहाचे वातावरण निर्माण झाल्याने सरकार अडचणीत सापडले होते. इंग्रजांना असे वाटत होते की, सार्वजनिक विद्रोहाचा हा मद्रासमध्ये राजगोपालाचारी, सत्यमूर्ती आणि टि. प्रकाशन यांचा समावेश होतो. या चळवळीत मुस्लिम नेत्यांनी सुद्धा सक्रीय सहभाग घेतला. यामध्ये अलीबंदू म्हणजे मौलाना मुंहमद अली, आणि शौकत अली, डॉ. अन्सारी, अब्दुल कलाम आझाद इ. प्रमुख होते. अलीगढ मुस्लिम विद्यापीठ, गुजरात, बिहार आणि काशी विद्यापीठे बंगालमधील राष्ट्रीय विश्वविद्यालय, टिळक महाविद्यालय इ. प्रमुख राष्ट्रीय शिक्षण संस्थाही स्थापन केल्या गेल्या. परकीय कपड्यांवर बहिष्कार टाकून लोकांनी चरख्यावर सुत कातण्यास सुरुवात केली. मादक पदार्थाविरुद्ध आंदोलन झाले. त्यामुळे सरकारने फार मोठ्या प्रमाणात आर्थिक नुकसान झाले.

फेब्रुवारी १९२१ मध्ये ब्रिटिश युवराज प्रिन्स ऑफ वेल्स याचे भारतात आगमन झाले. म. गांधीजींच्या असहकार चळवळीमुळे भारतातील वातावरण अशांत होते. त्यामुळे भारतात प्रत्येक ठिकाणी त्याचे स्वागत हरताळाने झाले. १७ नोव्हें, १९२१ रोजी युवराज मुंबईत आला. त्या ठिकाणी सुद्धा त्याचे स्वागत हरताळानेच झाले. म्हणूनच एका लेखकाने असे म्हटले आहे की, "ब्रिटिश राजपुत्र ज्या ज्या ठिकाणी गेला त्याचे स्वागत निर्मनुष्य शहरांनी केले. अनेक परकीय लोकांना त्या दिवशी उपवास पाळावा लागला कारण हॉटेल मधील कामगार सुद्धा हरताळामध्ये सहभागी झाले होते." अशाप्रकारे दिवसेंदिवस स्थिती गंभीर बनत चालली होती. काँग्रेस आणि सरकारमधील बोलणी गांधीजी आपल्या मुद्याला चिकटून राहिल्यामुळे आजार शहरातून खेड्यापर्यंत प्रसारीत झाला तर भारतातील इंग्रजांचे राज्य कोणीसुद्धा वाचवू शकणार नाही.

१०.५.४ चौरीचौरा हत्याकांड व असहकार चळवळीची समाप्ती:

असहकार चळवळीतून निर्माण झालेल्या परिस्थितीवर विचारविनिमय करण्यासाठी डिसें., १९२१ मध्ये अहमदाबाद येथे राष्ट्रीय काँग्रेसचे अधिवेशन भरले. या अधिवेशनात असहकार चळवळ तीव्र करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. एवढेच नव्हे तर या अधिवेशनात सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू करण्यास काँग्रेसने मान्यता दिली. सरकारने नागरी स्वातंत्र्यावरचे निर्बंध मागे घेतले नाहीत व राजकीय बंदीची सुटका केली नाही तर आपल्याला सविनय कायदेभंग चळवळ सुरू करणे भाग पडेल अशा अर्थाचे एक पत्र गांधीजींनी व्हाईसरॉय रिडींग यांना लिहले. परंतु व्हाईसरॉयने या पत्राची दखल न घेतल्यामुळे गांधीजींनी सुरत जिल्ह्यातील बार्डोली तालुक्यात सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू होईल अशी घोषणा केली. परंतु दुर्दैवाने बार्डोली आंदोलन सहा वर्षे स्थगित करावे लागले. कारण गोरखपूर जिल्ह्यातील चौरीचौरा या ठिकाणी ५ फेब्रुवारी, १९२२ रोजी एक दुर्घटना घडली. तेथील जनतेने पोलिसांच्या अत्याचाराला कंटाळून पोलिस स्टेशनला आग लावली. या आगीत एक पोलिस अधिकारी व २२ पोलिस शिपाई मृत्युमुखी पडले. ही बातमी गांधीजींना समजताच त्यांना फार दुःख झाले. त्याचप्रमाणे या घटनेअगोदर काही ठिकाणी सुद्धा काही दंगली घडून आल्या होत्या. त्यामुळे गांधीजींना

असे वाटू लागले की, असहकार चळवळीने आता हिंसात्मक रूप धारण केले आहे. त्यामुळे त्यांनी चळवळ स्थगित करण्याचा निर्णय घेतला बार्डोली येथे झालेल्या काँग्रेस कार्यकारी समितीच्या बैठकीत चळवळ स्थगित करण्याच्या प्रस्तावावर विचार झाला. शेवटी या निर्णयाला काँग्रेस कार्यकारी समितीने मान्यता दिली. १२ फेब्रुवारी, १९२२ ला गांधीजींनी असहकार चळवळ स्थगित केली. या निर्णयामुळे त्यांच्यावर मोठ्या प्रमाणात टिका झाली.

१०.५.५ गांधीजींनी असहकार चळवळ मागे का घेतली?:

गांधीजींनी असहकार चळवळ स्थगित केल्यामुळे जनतेला फार वाईट वाटले. तुरुंगामध्ये असणारे मोतीलाल नेहरू व लाला लजपतराय यांनी सुद्धा गांधीजींची निंदा केली. सुभाषचंद्र बोस यांनी असे लिहले आहे की, “आम्ही आपली स्थिती इतकी मजबूत केली होती आणि प्रत्येक क्षेत्रात आम्ही इतके पुढे चाललो होतो नेमके याच वेळी राष्ट्रीय संघर्ष थांबविणे खेदजनक होते.” गांधीजींनी चळवळ स्थगित केल्यामुळे गांधीजींचे अनुयायी सुद्धा त्यांच्या विरोधात गेले होते. गांधीजींनी ही चळवळ का स्थगित केली त्याची अनेक कारणे होती. असहकार चळवळीत सहभागी असलेल्या सर्व प्रमुख नेत्यांना ब्रिटिशांनी तुरुंगात डांबले होते. त्यामुळे जनतेचे नेतृत्व करण्यास कोणीही नेता नव्हता. नेत्यांच्या अनुपस्थितीत जनतेला मार्गक्रमण करणे अवघड झाले होते. परिणामी त्यांच्यात हिंसात्मक प्रवृत्तीचा शिरकाव झाला होता. जनतेकडून हिंसात्मक कारवाया घडून आल्या असत्या तर सरकारने दडपशाहीच्या मार्गाने ही चळवळ मोडून काढली असती. तसे घडले असते तर जनतेमध्ये भीतीचे वातावरण निर्माण झाले असते. आणि भविष्यात जनता कधीही अशा चळवळीसाठी तयार झाली नसती. म्हणूनच गांधीजींनी ही चळवळ मागे घेतली. चळवळ स्थगित झाल्यानंतर सरकारने गांधीजींना कैद करून त्यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला चालविला. त्यांना सहा वर्षांची शिक्षा झाली.

१०.५.६ असहकार चळवळीचे महत्त्व:

चौरीचौरा येथे घडलेल्या घटनेमुळे असहकार चळवळ स्थगित करण्यात आली. त्यामुळे या चळवळीचे उद्दिष्ट सफल होऊ शकले नाही हे खरे असले तरी ही चळवळ पूर्णपणे अपयशी ठरली असेही म्हणता येणार नाही. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासात जी आंदोलने झाली त्यामध्ये या चळवळीला एक महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. कारण भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीला एक वेगळी दिशा देण्याचे काम या असहकार चळवळीने केले आहे कारण-

१. असहकार चळवळीने भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामाला जनआंदोलनाचे स्वरूप प्राप्त करून दिले. भारताच्या इतिहासात असहकार चळवळीच्या निमित्ताने सर्वप्रथम सर्वसामान्य जनता मोठ्या संख्येने स्वातंत्र्य आंदोलनात सहभागी झाली.
२. असहकार चळवळीने भारतीय जनतेला निर्भय बनविले. त्यांना ब्रिटिशांच्या दडपशाहीबद्दल किंवा तुरुंगाविषयी कसलीही भीती राहिली नाही. या चळवळीत जवळ-जवळ ३०,००० लोक तुरुंगात गेले होते. त्यांना ब्रिटिश शासनाबद्दल कसलेही भय राहिले नाही.

३. असहकार चळवळीमुळे लोकांना ब्रिटिश सरकार विरुद्ध लढण्यासाठी सत्याग्रह व असहकार हे दोन नवीन मार्ग मिळाले. त्यामुळे या चळवळीत जनता मनापासून व बहुसंख्येने सामील झाली. जनतेमध्ये राष्ट्रवादाची भावना या चळवळीने निर्माण केली.
४. असहकार चळवळीमुळे काँग्रेसच्या स्वरूपामध्ये परिवर्तन झाले सुरुवातीला काँग्रेस ही फक्त सुशिक्षित व उच्चभ्रू लोकांची संघटना होती. भारतात बहुसंस्थेने असणारा निरक्षर कामगार वर्ग, शेतकरी वर्ग सर्व सामान्य जनता काँग्रेसपासून दूर होती. परंतु असहकार चळवळीमुळे ती काँग्रेस जवळ आली व काँग्रेस म्हणजे भारतीय जनतेची प्रातिनिधिक संघटना असे तिचे स्वरूप झाले.
५. असहकार चळवळीमुळे गांधीजी हे सर्वसामान्य लोकांचे नेते म्हणून पुढे आले. एवढेच नव्हे तर बुद्धीजीवी वर्गाने सुद्धा गांधीजींचे नेतृत्व मान्य केले.
६. असहकार चळवळीमुळे ब्रिटिश सरकार कमजोर होत गेले. त्याचप्रमाणे या चळवळीमुळे भारतीय जनतेमध्ये स्वदेशी वस्तुबदल आवड निर्माण झाली परिणामी परकीय मालांवर बहिष्कार टाकण्यात आला. स्वदेशी वस्तुंचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जाऊ लागला.

आपली प्रगती तपासा.

१. म. गांधीजींच्या १९२०-२२ मधील असहकार चळवळीचा थोडक्यात खुलासा करा.

१०.६ सारांश

राजकीय क्षितीजावर म. गांधींचा उदय झाला. त्यांच्या नेतृत्वाखाली भारतीय राष्ट्रीय चळवळ विकास पावू लागली. देशाच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी म. गांधींच्या नेतृत्वाखाली तीन मोठी जनआंदोलने झाली. असहकार आंदोलन हे त्यामधील पहिले आंदोलन होय. जालियनवाला बागेतील हत्याकांड, पंजाबात लष्करी कायद्याच्या अंमलात घडलेले अमानुष अत्याचार, हंटर कमिशनचा अन्याय अहवाल, आणि १९१९च्या राजकीय सुधारणांचे निराशाजनक स्वरूप इ. कारणांमुळे म. गांधींच्या नेतृत्वाखाली १९२० सालच्या सप्टेंबर महिन्यात असहकार आंदोलन सुरू झाले. १९२० च्या राष्ट्रीय सभेच्या कलकत्ता येथील अधिवेशनात असहकार आंदोलनाचा कार्यक्रम ठराव रूपाने मांडला. काही ज्येष्ठ नेत्यांनी असहकाराच्या कार्यक्रमास विरोध दर्शविला. म. गांधींनी देशभर असहकार आंदोलनाच्या कार्यक्रमाचा प्रचार केला. १९२० च्या डिसेंबर महिन्यात नागपूर अधिवेशनात असहकाराचा ठराव सर्वानुमते संमत झाला.

म. गांधींनी सुरू केलेल्या असहकार आंदोलनास एक संघर्षात्मक तर दुसरा विधायक असे दोन पैलू होते. असहकार आंदोलनाचा कार्यक्रम देशापुढे मांडताना गांधीजी म्हणाले, "अहिंसक सत्याग्रहाचा मार्ग योग्य रितीने चोखाळला तर भारतात एका वर्षात स्वराज्य मिळेल." असहकार आंदोलनाच्या संघर्षात्मक कार्यक्रमात सरकारमान्य शाळा, महाविद्यालये, विधि मंडळे, कोर्टाकचेऱ्या, परदेशी कापड यावरील बहिष्काराला प्रमुख स्थान होते. त्याचप्रमाणे लोकांनी सरकारने दिलेल्या सन्मानदर्शक पदव्या - किताबांचा त्याग करावा आणि सरकारमार्फत भरविलेल्या दरबारात किंवा समारंभात भाग घेऊ नये असे

आवाहन त्यात करण्यात आले होते. खादी उत्पादनासाठी गांधीजींनी अनेक ठिकाणी चरखे, हातमाग सुरू करण्याचे आदेश दिले. हिंदू-मुस्लिम ऐक्य, दारूबंदीचा प्रचार, अस्पृश्यता निवारण इ. गोष्टींचा विधायक कार्यक्रमात समावेश होता.

म. गांधींनी स्वातंत्र्याची भावना रुजविण्यासाठी विधायक कार्यक्रमाद्वारे जनतेत जागृती निर्माण केली. तर अन्यायाविरुद्ध लढणारी एक प्रचंड शक्ती उभी करता येईल असे म. गांधींना वाटले होते. या कार्यक्रमातून सर्व देशवासियांना स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी करून घेण्याची गांधीजींची योजना होती. बंगालच्या फाळणीनंतर फोफावलेली स्वदेशीची चळवळ व म. गांधींच्या नेतृत्वाखाली झालेली असहकार चळवळीत विलक्षण साम्य आढळते. लो. टिळकांच्या चतुःसुत्रीचा गांधीजींनी आपल्या असहकार आंदोलनाच्या कार्यक्रमात समावेश केल्याचे दिसून येते. असहकाराच्या कार्यक्रमास देशभरातून चांगला प्रतिसाद मिळाला. सर्व राष्ट्रीय उमेदवारांनी विधिमंडळ निवडणूकीतून माघार घेतली. हजारो तरुण विद्यार्थ्यांनी शाळा-कॉलेजचा त्याग केला. नामांकित कायदेपंडितांनी आपला व्यवसाय सोडला. व चळवळीत उडी घेतली. हिंदू-मुसलमान अभूतपूर्व ऐक्य भावना निर्माण झाली. असहकार आंदोलनाचा कार्यक्रम देशभर शांततेने अंमलात आणला जात असताना आंदोलनाला आवर घालण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने दडपशाहीच्या मार्गाचा अवलंब केला. त्यातूनच चौरीचौरा हत्याकांड घडून आले. या जनआंदोलनाला हिंसात्मक स्वरूप प्राप्त झाल्यामुळे गांधीजींनी हे आंदोलन मागे घेतले. असहकार चळवळीच्या प्रारंभी डोळ्यासमोर ठेवलेली उद्दिष्टे यशस्वी झाली नसली तरी पुढील काळात भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील प्रत्येक चळवळीला जनआंदोलनाचे स्वरूप मिळवून देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य या चळवळीने केले.

१०.७ प्रश्न

१. म. गांधीजींचे पूर्वचरित्र सांगून त्यांच्या तत्वज्ञानाविषयी माहिती विशद करा.
२. असहकार आंदोलनाची पार्श्वभूमी सांगा.
३. असहकार चळवळीची वाटचाल विशद करा.
४. असहकार चळवळीचे महत्त्व विशद करा.

१०.८ संदर्भ

- १) Bipin Chandra, History of Modern India, Orient longman, New Delhi, 2001.
- २) B.Pittabhi Sitaramayya, History of the Indian National congress, working committee of the congress, 1935.
- ३) Rao M.V.Rammana, A short History of congress, S.CHAND Publication, Delhi, 1959.

म. गांधीजींचे जनआंदोलन भाग-२

घटक रचना

११.० उद्दिष्टे

११.१ प्रस्तावना

११.२ सविनय कायदेभंग चळवळ

११.२.१ सविनय कायदेभंग चळवळीची पार्श्वभूमी

१. सायमन कमिशन

२. नेहरू अहवाल

३. कलकत्ता येथील सर्वपक्षीय परिषद

४. काँग्रेसचे कलकत्ता अधिवेश

५. लॉर्ड आयर्विनची घोषणा

६. काँग्रेसचे लाहोर अधिवेशन

११.२.२ सविनय कायदेभंग चळवळीचा कार्यक्रम

१. स्वरूप

२. दांडीयात्रा

३. धारासना सत्याग्रह

४. वायव्य सरहद्द प्रांतातील कायदेभंग चळवळ

५. बिहारमधील करबंदी चळवळ

६. गुजरात मधील साराबंदीची चळवळ

७. आदिवासीचा सहभाग

८. महाराष्ट्रातील सविनय कायदेभंग

११.२.३ सविनय कायदेभंग चळवळीनंतरच्या घडामोडी

१. पहिली परिषद

२. गांधी-आयर्विन करार

३. दुसरी गोलमेज परिषद

४. सविनय कायदेभंग चळवळ पुन्हा सुरू

५. १९३२ चा जातीय निवाडा

६. पुणे करार

७. तिसरी गोलमेज परिषद

११.२.४ सविनय कायदेभंग चळवळीची समाप्ती

११.२.५ सविनय कायदेभंग चळवळीची वैशिष्ट्ये

११.२.६ सविनय कायदेभंग चळवळीचे यशापयश

१. ब्रिटिश सरकारचे कराचे उत्पन्न घटले
२. परदेशी मालाची आयात ९०% ने कमी झाली
३. ब्रिटिश सरकारची घोषणा
४. ब्रिटिशांच्या दमणनीतीची भीती राहिली नाही
५. चळवळीला राष्ट्रवादी स्वरूप प्राप्त झाले

११.३ छोडो भारत चळवळीची पार्श्वभूमी

१. ऑगस्ट घोषणा
२. वैयक्तिक सत्याग्रह
३. क्रिप्स मिशन
४. जनतेची प्रतिक्रिया
५. ब्रिटिशांचा प्रचार
६. जपानचा साम्राज्यवाद

११.३.२ छोडो भारत आंदोलनाचा ठराव

११.३.२ ऑगस्ट क्रांती व सरकारची दडपशाही

११.३.४ छोडो भारत चळवळ - विविध गटांची भूमिका

१. भूमिगत संघटनेची भूमिका
२. प्रतिसरकारची भूमिका
३. संस्थानी प्रजेची भूमिका
४. अलिप्त गटाची भूमिका
५. गांधीजीचे उपोषण

११.३.५ भारत छोडो चळवळीचा शेवट

११.३.६ भारत छोडो चळवळीने काय साध्य केले

११.४ सारांश

११.५ प्रश्न

११.६ संदर्भ

११.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासातून आपणास:

१. सविनय कायदेभंग चळवळीची पार्श्वभूमी सांगता येते.
२. सविनय कायदेभंग चळवळीची भारतातील व्याप्ती स्पष्ट करता येते.
३. सविनय कायदेभंग चळवळीची वैशिष्ट्ये विशद करता येतात.
४. सविनय कायदेभंग चळवळीचे फलित किंवा महत्त्व स्पष्ट करता येते.

५. भारत छोडो चळवळीचे वर्णन करता येते.

६. भारत छोडो चळवळीने काय साध्य केले हे स्पष्ट करता येते.

११.१ प्रास्ताविक

भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामातील म. गांधींच्या नेतृत्वाखालील सर्वात मोठे आणि दीर्घकालीन (१९३०-३४) जनता आंदोलन. 'दांडी यात्रा' किंवा 'दांडी मार्च' म्हणूनही हे आंदोलन ओळखले जाते. या आंदोलनापूर्वी सायमन आयोगावर बहिष्कार घालून त्याचा निषेध करण्यासाठी सर्व देशभर निदर्शने झाली होती. १९२९ च्या अखेरीस भरलेल्या काँग्रेसच्या ऐतिहासिक लाहोर अधिवेशनात जवाहरलाल नेहरूंच्या अध्यक्षतेखाली संपूर्ण स्वराज्याचा ठराव मंजूर झाला. २६ जानेवारी १९३० रोजी हा पहिला स्वातंत्र्यदिन पुढील सामुदायिक शपथग्रहणाने साजरा झाला : 'परदेशी अंमलाखाली राहणे व भिकारडे, अपमानास्पद जीवन जगणे, हा गुन्हा आहे. हिंसेच्या मार्गाने स्वातंत्र्य मिळविता येणार नाही, म्हणून अहिंसा पाळू. जरूर तर करबंदीसह सर्व प्रकारच्या सत्याग्रहासाठी आम्ही कटिबद्ध आहोत. काँग्रेसकडून येणारे आदेश आम्ही पाळू'. म. गांधींनी स्वतः या शपथेचा मसुदा लिहिला होता.

भारतीय राष्ट्रीय चळवळीतील १९२० ते १९४७ हा कालखंड गांधी युग म्हणून ओळखला जातो. १९२० नंतर जवळजवळ २८ वर्षांच्या कालखंडात राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीत महात्मा गांधींचा प्रभाव दिसून येतो. नंतर गांधीजींनी

- (१) संपूर्ण दारूबंदी,
- (२) भारतीय रुपयाचा स्टर्लिंग पोंडाशी असलेला विनिमय दर १ शिलिंग ४ पेन्सने कमी करणे,
- (३) जमीनमहसूल ५०% ने कमी करणे व तो कायद्याच्या कक्षेत आणणे,
- (४) मिठाचा कर रद्द करणे,
- (५) सैनिकी खर्च प्रारंभी किमान ५०% नी तरी कमी करणे,
- (६) सरकारी उत्पन्नातील झालेल्या घटीस अनुरूप उच्च शासकीय सेवेतील वेतन निम्मे अगर त्याहून कमी करणे,
- (७) आयात कापडावर संरक्षक जकात ठेवणे,
- (८) किनारावाहतूक संरक्षण अधिनियम संमत करणे,
- (९) खून किंवा तत्सम आरोप नसलेल्या इतर राजकीय कैद्यांची मुक्तता किंवा सर्वसामान्य न्यायाधिकरणांतर्फे त्यांचे खटले चालविणे; सर्व राजकीय खटले मार्गे घेणे; १८१८ सालच्या कायद्यातील तिसरा नियम व १२४ अ अनुच्छेद रद्दबातल करणे आणि हद्दपार केलेल्या भारतीयांना परत येण्याची मुभा देणे,
- (१०) गुन्हा अन्वेषण विभाग वा त्याचे सार्वत्रिक नियंत्रण रद्द करणे व
- (११) योग्य त्या नियंत्रणाखाली स्वसंरक्षणार्थ शस्त्र बाळगण्यास परवानगी देणे.

या ११ मागण्यांचा खलिता सरकारकडे धाडून त्या मान्य झाल्या, तर आगामी जनआंदोलन सुरुच करणार नाही असे कळविले. मिठावरच्या कराचा भार गरिबातल्या गरीब भारतीयावर पडत असे. लहरी पावसामुळे लाखो शेतकरीही कर भरू शकत नसत. या मागण्यांद्वारे गांधीजींनी तळागाळातल्या जनतेला स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी होण्याची प्रेरणा दिली.

भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यामधील दुसरा महत्त्वपूर्ण टप्पा म्हणजे 'भारत छोडो' आंदोलन होय. हे जनआंदोलन होते ते 'जिंकू अथवा मरू' या भावनेने सुरू केले होते. छोडो भारत आंदोलनानंतर खऱ्या अर्थाने, भारतातील ब्रिटिशांची सत्ता संपुष्टात येण्याच्या व भारताला स्वातंत्र्य मिळण्याच्या प्रक्रियेला गती मिळाली. म्हणूनच या आंदोलनाला भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामाच्या इतिहासात महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त झाले आहे. या दोन्ही चळवळींची सविस्तर माहिती या घटकात आपण घेणार आहोत.

११.२ सविनय कायदेभंग चळवळ

असहकार चळवळीच्या स्थगितीनंतर ब्रिटिश सरकारने १० मार्च, १९२२ रोजी, गांधीजींना अटक केली. त्यांना सहा वर्षांची शिक्षा झाली. राष्ट्रीय चळवळ काहीशी मंदावली. या काळात स्वराज्य पक्षाची स्थापना, सायमन कमिशन, नेहरू रिपोर्ट अशा घटना घडत गेल्या. अटकेनंतर दोन वर्षात त्यांची प्रकृती बिघडल्यामुळे त्यांची सुटका करण्यात आली. राष्ट्रीय चळवळ पुन्हा गतिमान करणे त्यांना आवश्यक वाटत होते. म्हणून त्यांनी ब्रिटिश सरकार विरोधात दुसरी चळवळ सुरू केली. तिच १९३०ची सविनय कायदेभंग चळवळ होय.

११.२.१ सविनय कायदेभंग चळवळीची पार्श्वभूमी:

१. सायमन कमिशन (१९२७):

१९१९च्या मॉटेग्यू - चेम्पफर्ड सुधारणा कायद्याची अंमलबजावणी भारतात कशा पद्धतीने झाली आहे याची पाहणी करण्यासाठी दहा वर्षांनी एक समिती स्थापन करण्यात येणार होती. परंतु ही कालमर्यादा पूर्ण होण्याअगोदर दोन वर्ष ८ नोव्हेंबर, १९२८ साली ब्रिटिश पंतप्रधान बाल्डविन यांनी एक समिती स्थापन केली तिला सायमन कमिशन असे म्हणतात. परंतु या कमिशनमध्ये एकही हिंदी सदस्य नसल्याने काँग्रेसने या कमिशनवर बहिष्कार टाकण्याचा निश्चय केला. ३ फेब्रुवारी, १९२८ रोजी सायमन कमिशन भारतात आले. या कमिशनने एप्रिल, १९२९ पर्यंत भारतातील विविध ठिकाणांना भेटी दिल्या. परंतु कमिशन ज्या ज्या ठिकाणी गेले त्या-त्या ठिकाणी कमिशनवर बहिष्कार टाकण्यात आला. 'सायमन परत जा' अशा घोषणांनी त्यांचे स्वागत करण्यात आले. परिणामी ब्रिटिश सरकारने पोलिसांना निदर्शकांवर गोळीबार करण्याचा आदेश दिला. लाहोर मध्ये तर बहिष्कार टाकणाऱ्या जमावांवर लाठी हल्ला करण्यात आला. त्यामध्ये काँग्रेसचे वयोवृद्ध नेते लाला लजपतराय जखमी झाले. पुढे ते १७ नोव्हेंबर, १९२८ साली मरण पावले. डिसेंबर, १९२८ मध्ये भगतसिंग व त्यांच्या साथीदारांनी सॅडर्स या पोलिस अधिकाऱ्यास ठार करून लाला लजपतराय यांच्या मृत्युचा सूड घेतला. ब्रिटिश सरकारने दडपशाहीच्या मार्गाने सायमन कमिशनचा दौरा कसाबसा पूर्ण केला. भारतातील काही नेत्यांबरोबर चर्चा करून कमिशनने आपला अहवाल ब्रिटिश सरकारला सादर केला.

२. नेहरू अहवाल:

लॉर्ड बर्कनहेड या भारतमंत्र्याने १९२५ मध्ये इंग्लंडमधील लॉर्डच्या सभागृहात बोलताना असे म्हटले होते की, “सर्व भारतीय लोकांना मान्य होईल अशी राज्यघटना भारतीय लोकानीच तयार करावी म्हणजे ब्रिटिश सरकारला त्याच्यावर विचारविनिमय करता येईल.” भारतीय लोकांमध्ये मतभेद असल्यामुळे भारतीय लोक अशी राज्यघटना तयार करू शकणार नाहीत असा त्यांचा गैरसमज होता. परंतु भारतीय काँग्रेसने त्याचे आवाहन स्वीकारून राज्यघटेचा मसुदा तयार करण्याचे ठरविले. १९ मे, १९२८ रोजी काँग्रेसने सर्वपक्षीय बैठक घेऊन मोतीलाल नेहरूंच्या अध्यक्षतेखाली भारतीय राज्यघटनेचा आराखडा तयार करण्याचे काम सोपविले. या समितीत इतर पक्षाचे प्रतिनिधी म्हणून अली इमाम कुरेशी, बापुजी अणे, बॅ. जयकर, तेजबहादूर सप्रू, मंगलसिंग, सुभाष बोस इ. चा समावेश करण्यात आला. जवाहरलाल नेहरू हे या समितीचे सचिव होते. नेहरू अहवाल म्हणजे संपूर्ण व तपशीलवार राज्यघटना नसून भावी राज्यघटनेचा तो स्थूल आराखडा होता. या अहवालात पुढील तरतुदींचा समावेश करण्यात आला होता.

- १) भारताला वसाहतीचे स्वराज्य देण्यात यावे.
- २) जातीय मतदार संघ रद्द करण्यात यावेत.
- ३) केंद्रीय कायदेमंडळात व ज्या प्रांतांमध्ये मुसलमान अल्पसंख्यांक असतील त्या प्रांतांमध्ये त्यांच्यासाठी राखीव जागा ठेवण्यात याव्यात.
- ४) मात्र ज्या प्रांतांमध्ये ते बहुसंख्यांक असतील या प्रांतांमध्ये यांच्यासाठी राखीव जागा ठेवण्यात येऊ नयेत.
- ५) प्रौढ मतदान पद्धती अंमलात आणावी. स्त्रियांना समान हक्क असावेत.
- ६) कामगार संघटना स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य मिळावे.
- ७) धर्म व राज्य परस्परांपासून अलग असावेत.
- ८) भारतीयांना मूलभूत हक्क बहाल करण्यात यावेत.
- ९) भाषावर प्रांतरचनेच्या तत्वावर देशातील प्रांतांची पुनर्रचना करावी.
- १०) भारतातील संस्थाने संघराज्यात सामील केली जावीत.

३. कलकत्ता येथील सर्वपक्षीय परिषद (१९२८):

२२ डिसेंबर, १९२८ रोजी कलकत्ता येथे डॉ. अन्सारी यांच्या अध्यक्षतेखाली सर्वपक्षीय सदस्यांची एक परिषद नेहरू अहवालास मंजुरी मिळविण्यासाठी भरविण्यात आली. या परिषदेत म. गांधी, जिना, पं. मालविय, अॅनी बेझंट, अली इमाम, मौलाना आझाद इ. सदस्य उपस्थित होते. चार पाच दिवस चर्चा झाल्यानंतर जिनांनी काही उपसुचना सुचविल्या. केंद्रीय कायदेमंडळात मुस्लिमांना १/३ जागा दिल्या जाव्यात. प्रौढ मतदान पद्धतीचा अवलंब न झाल्यास पंजाब व बंगालमध्ये मुस्लिमांना लोकसंस्थेच्या प्रमाणात राखीव जागा

दिल्या जाव्यात. या घटनेत बदल करावयाचा झाल्यास केंद्रीय कायदेमंडळाच्या दोन्ही सभागृहाच्या संयुक्त बैठकीत ४/५ मते मिळाल्यानंतरच बदल केला जावा. अशा जिनांनी काही महत्त्वपूर्ण मागण्या केल्या. परंतु बॅ. जीना व डॉ. मुंजे यांनी मात्र या मागण्यांना विरोध केला. परिणामी जिनांनी आपला पाठिंबा काढून घेतला व मार्च १९२९च्या मुस्लिम लीगच्या अधिवेशनात लीगला नेहरू अहवाल मान्य नसल्याचे जाहीर करून मुस्लिमांच्या अधिकारांच्या दृष्टीने जीनांनी चौदा मुद्दे मांडले. नेहरू अहवालाला जिनांचे जे आक्षेप होते. त्यावरील प्रतिक्रिया या मुद्द्यांमध्ये उमटली आहे.

४. काँग्रेसचे कलकत्ता अधिवेशन (डिसेंबर, १९२८):

मोतीलाल नेहरूंच्या अध्यक्षतेखाली काँग्रेसचे कलकत्ता येथे वार्षिक अधिवेशन डिसेंबर, १९२८ साली भरले. या अधिवेशनात नेहरू अहवालावर चर्चा झाली. नेहरू अहवालातील भारताला वसाहतीचे स्वराज्य द्यावे ही तरतूद काँग्रेसमधील सुभाषचंद्र बोस, जवाहरलाल नेहरू, सत्यमूर्ती या तरुण नेत्यांना अमान्य होती. १९२७ साली झालेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात काँग्रेसने संपूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव पास केला असताना आता अशी मागणी करणे बरोबर नाही असे त्यांना वाटत होते. यावेळी गांधीजींनी मध्यस्थी करून असे सुचविले की, नेहरू अहवाल आहे तसा मान्यतेसाठी ब्रिटिश सरकारकडे पाठवावा, आणि एका वर्षाच्या आत हा अहवाल सरकारने फेटाळला तर संपूर्ण स्वातंत्र्याच्या उद्दिष्ट्यपूर्तीसाठी सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू करण्यात यावी. गांधीजींचा हा प्रस्ताव या अधिवेशनात मान्य करण्यात आला. परंतु लीगने आपल्या अधिवेशनात हा ठराव अमान्य केल्यामुळे ब्रिटिश सरकारने सुद्धा त्यास केराची टोपली दाखविले.

५. लॉर्ड आयर्विन यांची घोषणा:

इ.स. १९२९ साली इंग्लंडमध्ये सार्वत्रिक निवडणुका होऊन मजूर पक्ष सत्तेवर आला. रॅम्से मॅकडोनाल्ड या ब्रिटिश पंतप्रधानाने भारताचा गव्हर्नर जनरल लॉर्ड आयर्विन याच्याबरोबर तब्बल तीन महिने भारताच्या राजकीय भविष्याविषयी चर्चा केली. आयर्विन भारतात परत आल्यानंतर त्याने ३१ ऑक्टोबर, १९३१ रोजी घटनात्मक प्रगती घडवून भारताला वसाहतीचे स्वराज्य देणे हे ब्रिटिशांचे ध्येय राहील अशी घोषणा केली. परंतु ही घोषणा अतिशय संदिग्ध होती. कारण भारताला वसाहतीचे स्वराज्य नेमके कधी देण्यात येईल हे या घोषणेत स्पष्ट करण्यात आले नव्हते. त्यामुळे भारतीय नेते फार अस्वस्थ झाले. या घोषणेचा निश्चित अर्थ व हेतू काय आहे याचे उत्तर गव्हर्नर जनरलने सांगितले पाहिजे असे नेहरू, गांधी या नेत्यांना वाटले. त्याच प्रमाणे नेहरू अहवालाच्या मान्यतेबाबत काँग्रेसने घातलेली एक वर्षाची मुदत आता संपत आलेली होती. ती मुदत संपताच सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू करण्याचा प्रस्ताव काँग्रेसने पास केला होता. थोडक्यात सायमन कमिशनचा अहवाल पार्लमेंट पुढे आला नव्हता. नेहरू अहवालाला अर्थ उरला नव्हता. अशा परिस्थितीत काँग्रेसचे वार्षिक अधिवेशन लाहोर येथे भरले.

६. काँग्रेसचे लाहोर अधिवेशन (इ.स. १९२९):

इ.स. १९२९ मध्ये लाहोर या ठिकाणी भरलेले अधिवेशन भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत संस्मरणीय ठरले. या अधिवेशनाचे अध्यक्ष पद प. जवाहरलाल नेहरू यांच्याकडे आले होते.

या अधिवेशनासाठी भारतातील निरनिराळ्या प्रांतातील जवळजवळ १५००० लोक उपस्थित होते. काँग्रेसच्या सनदशीर मार्गाना केलेल्या मागण्या ब्रिटिश सरकार मान्य करीत नसल्याचे भारतीय नेत्यांच्या लक्षात आले होते. त्यामुळे काँग्रेसने कृतिशील व्हावे असे काँग्रेस मधील तरुण नेतृत्वाला वाटत होते. अधिवेशनाच्या मंडपात जागोजागी तिरंगी ध्वज फडकविण्यात आले होते. सर्व परिसर वंदे मातरम्च्या घोषणांनी दुमदुमला होता. ३० डिसेंबर, १९२९ ला याच अधिवेशनात काँग्रेसने देशाला संपूर्ण स्वातंत्र्य मिळविण्याचे ध्येय घोषित केले तसेच २६ जानेवारी, १९३० हा दिवस सर्व भारतात स्वातंत्र्यदिन म्हणून पाळावा व सर्वांनी सामुदाईकपणे देशसेवेची शपथ घ्यावी असे ठरविण्यात आले. याच अधिवेशनात सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीचा कार्यक्रम निश्चित करण्याचे अधिकार गांधींना देण्याचा ठराव एकदिलाने पास करण्यात आला. गांधीजींनी शेवटचा पर्याय म्हणून लॉर्ड आयर्विन यांना पत्र पाठवून आपल्या मागण्या मान्य करण्यासाठी आग्रह धरला. परंतु आयर्विन यांनी कोणताहीप्रतिसाद न दिल्याने शेवटी साबरमती आश्रमात काँग्रेस कार्यकारीणीची बैठक झाली व त्यामध्ये सविनय कायदेभंगाची चळवळी राष्ट्रीय स्तरावर सुरू करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

११.२.२ सविनय कायदेभंग चळवळीचा कार्यक्रम – स्वरूप:

असहकार चळवळीनंतर म. गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली १९३० साली सविनय कायदेभंग या दुसऱ्या व्यापक राष्ट्रीय चळवळीला सुरुवात झाली. या चळवळी दरम्यान नेत्यांना अटक झाली तरी सर्वसामान्य जनतेने ही चळवळ पुढे चालू ठेवावी असे ठरविण्यात आले होते. ही चळवळ पूर्णपणे अहिंसक मार्गाने चालू राहणार होती. परंतु चळवळ सुरू असताना जनतेकडून चुकून एखादी हिंसात्मक घटना घडली तरी ही चळवळ मागे घेतली जाणार नाही असे आश्वासन गांधीजींनी दिले. सविनय कायदेभंग याचा अर्थ असा की, कोणत्याही हिंसाचाराचा अवलंब न करता शांततामय मार्गाने सरकारच्या अन्यायी व जुलमी कायद्यांना प्रतिकार करून तो भंग करणे होय.

१. सविनय कायदेभंग चळवळीचा कार्यक्रम:

म. गांधीजींनी १९३० साली मिठाचा कायदा मोडून सविनय कायदेभंग चळवळीचा शुभारंभ करण्याचे ठरविले. त्यादृष्टीने त्यांनी हा निर्णय सर्वांना कळविला. मीठ या जीवनावश्यक वस्तूवर सरकारने कर लादणे गांधीजींना योग्य वाटत नव्हते. मीठ ही वस्तू सर्वसामान्य लोकांच्या जीवनात दररोज उपयोगी पडणारी वस्तू होती. त्यामुळे ग्रामीण व शहरी भागातील जनतेच्या जिव्हाळ्याचा तो एक प्रश्न होता. गांधीजींनी मीठाचा सत्याग्रह करण्याची जी योजना मांडली त्या योजनेचे प. जवाहरलाल नेहरू व सुभाषचंद्र बोस यांनी स्वागत केले. पंडित नेहरूंनी आपल्या चरित्रात असे म्हटले आहे की, “गांधीजींच्या या निर्णयाने मीठ या शब्दाला अचानक वेगळे सामर्थ्य प्राप्त झाले. दैनंदिन गरजेच्या साध्या वस्तुंचा राष्ट्रीय स्वातंत्र्य संग्रामाशी संबंध जोडणे आम्हाला सोपे वाटत नव्हते. मात्र ही किमया गांधींनी करून दाखविली.” गांधींनी १२ मार्च, १९३० रोजी मिठाचा कायदा मोडून सत्याग्रह सुरू करण्याचा निर्णय जाहीर केला. गांधीजींनी सविनय कायदेभंग चळवळीचा कार्यक्रम पुढीलप्रमाणे जाहीर केला होता.

१. मीठाच्या कायद्याचा भंग करणे.
२. शेतसारा व इतर सरकारी कर न भरणे
३. शैक्षणिक संस्थांवर बहिष्कार घालणे
४. न्यायालयांवर बहिष्कार टाकणे.
५. निवडणूका, सरकारी समारंभावर बहिष्कार टाकणे.
६. परदेशी मालावर बहिष्कार टाकणे
७. सरकारी नोकऱ्यांवर बहिष्कार टाकणे
८. जंगल कायद्याचा भंग करणे.
९. दारू व अन्य नशिल्या पदार्थांवर बंदी घालणे इ.

२. वांडी यात्रा - मीठाचा सत्याग्रह:

म. गांधीजी आपल्या ७८ सहकाऱ्यांसह १२ मार्च रोजी साबरमती आश्रमातून दांडीकडे निघाले. गांधीजी २४१ मैलाचे अंतर २४ दिवसांत कापून ५ एप्रिलला दांडी या ठिकाणी पोहचले. दुसऱ्या दिवशी मीठाचा सत्याग्रह करावयाचा होता. यावेळी जर गांधीजींना सरकारने अटक केली तर सत्याग्रहाचे नेतृत्व अब्बास तय्यबजी व त्यांच्यानंतर सरोजिनी नायडू यांनी करावे असे गांधीजींनी सांगितले. ६ एप्रिल रोजी गांधीजींनी आपल्या हजारो सहकाऱ्यांसह समुद्रात उतरून आणि किनाऱ्यावरील मीठ उचलून मीठाचा अन्यायकारक कायदा मोडला. या नंतर लगेचच सर्व देशभर कायदेभंग चळवळीला प्रारंभ झाला. देशातील जवळजवळ ५ हजार गावांमध्ये हा कायदा हजारोंच्या संख्येने येऊन सर्वसामान्य लोकांनी मोडला. यावेळी ब्रिटिश सरकारने गांधींना अटक न करता ही चळवळ मोडून काढण्यासाठी पं. जवाहरलाल नेहरू व सरदार वल्लभभाई पटेल यांना अटक केली. तामिळनाडूमध्ये सी. गोपालचारी यांनी त्रिचिन्नापल्ली पासून तंजावरच्या किनाऱ्यावरील वेदरानिय्यमपर्यंत मीठ मोर्चा काढला. त्यावेळी राजगोपालचारी यांना ३० एप्रिलला अटक झाली. मलबार मध्ये के. केलप्पन या वायकोम प्रजासत्ताकाच्या नायकाने कालिकत पासून पायान्नूर पर्यंत पायी चालत जाऊन मीठाच्या कायद्याचा भंग केला. काही सत्याग्रही आसाममधील सिल्हेटपासून बंगालच्या किनाऱ्यावरील नौखाली पर्यंत मीठाचा सत्याग्रह करण्यासाठी पायी चालत गेले आंध्रमधील वेगवेगळ्या जिल्ह्यात मीठाच्या सत्याग्रहाची प्रमुख केंद्रे म्हणून अनेक ठिकाणी शिबीर स्थळे उभारण्यात आली. याच दरम्यान गांधीजींनी लॉर्ड आयर्विन यांना आपण धारासन या ठिकाणी सत्याग्रह करणार आहोत असे कळविले त्यावेळी मात्र सरकारने त्यांना अटक केली. परंतु या घटनेचा चळवळीवर कोणताही परिणाम न होता चळवळीचा जोम आणखीनच वाढला.

३. धारासना सत्याग्रह:

सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत धारासना सत्याग्रह हा सुद्धा फार गाजला. गांधीजींना अटक झाल्यानंतर त्यांच्याच सुचनेप्रमाणे धारासना सत्याग्रहाची तयारी अब्बास तय्यबजी

करीत असताना त्यांना सरकारने पकडले. त्यामुळे या सत्याग्रहाचे नेतृत्व सरोजिनी नायडू यांनी केले. या सत्याग्रहात ३००० सत्याग्रही सामील झाले होते. २२ मे, १९३० रोजी धारासना येथे सत्याग्रह झाला. पोलिसांनी सत्याग्रहींच्या तुकड्यांवर लाठीहल्ला केला तरी तुकड्यामागून तुकड्या पोलिसांचा मार खाण्यासाठी व स्वतःला अटक करून घेण्यासाठी मिठागराच्या दिशेने पुढे येत होत्या. या घटनेचे साक्षीदार असलेले मिलर असे लिहतात की, "१८ वर्षांच्या माझ्या पत्रकारितेच्या काळात २२ देशातील जनआंदोलने मी पाहिली परंतु धारासनासारखी हृदयद्रावक व चित्तथरारक घटना कधी पाहिली नाही. तेथील दृश्य इतके भयानक व लाजिरवाणे होते की, उघड्या डोळ्यांनी ते पाहवत नव्हते. गोरे अधिकारी निशस्त्र सत्याग्रह्यांवर करीत असलेला निघृण हल्ला पाहून शिसारी येत होती. शरमेने मान खाली जात होती." शेवटी दुपारी एक वाजता सत्याग्रह यशस्वी झाला. यावेळी सरोजिनी नायडू, अली इमाम आणि मणीलाल गांधी यांना सरकारने अटक केली.

४. वायव्य सरहद्द प्रांतातील कायदेभंग चळवळ:

भारताच वायव्य सरहद्द प्रांतातील पठाण जमात गांधीजींच्या सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीने प्रभावित झाली होती. या प्रांतातील पठाणांचे नेते खान अब्दुल गफारखान यांनी पठाणांची खुदा-ई-खिदमदगार ही संघटना स्थापन केली होती. सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत तिला लाल उगलेवाले असे म्हटले जात होते. या संघटनेतील हजारो कार्यकर्ते सविनय कायदेभंग आंदोलनात सहभागी झाले. या चळवळीत सरहद्द गांधी म्हणजे खान अब्दुल गफारखान यांचे बंधु डॉ. खानसाहेब हेही सहभागी झाले होते. या संघटनेने पेशावर या ठिकाणी सत्याग्रह चळवळ सुरू केली यावेळी ब्रिटिश सरकारने ही चळवळ दडपून टाकण्यासाठी गढवाल फलटणीला त्यांच्यावर गोळीबार करण्यास सांगितले परंतु निःशस्त्र सत्याग्रहींवर गोळीबार करण्यास या फलटणीने नकार दिला त्यामुळे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत या ठिकाणच्या सत्याग्रहाला आगळे - वेगळे महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

५. बिहारमधील चौकीदार करबंदी चळवळ:

बिहारला समुद्र किनारा नसल्यामुळे त्या ठिकाणी मिठाचा सत्याग्रह हाती घेणे अशक्य होते. त्यामुळे त्या ठिकाणी मे, १९३० साली चौकीदार करबंदी चळवळ सुरू झाली. मोंधीर, सरण आणि भागलपूर या जिल्ह्यातील लोकांनी सरकारला चौकीदार कर देण्यास नकार दिला.

बिहारमध्ये पोलिसदल अपुरे असल्यामुळे सरकारने तेथे चौकीदार नेमले होते. त्या चौकीदारांना जे वेतन दिले जात होते ते तेथील जनतेकडून चौकीदार कर घेऊन भागविले जात होते. या कराविरुद्ध ज्यावेळी त्या ठिकाणी चळवळ सुरू झाली त्यावेळी सत्याग्रहींनी सर्व चौकीदारांचे व त्यांची नेमणूक करणाऱ्या पंचायतीच्या सभासदांचे राजीनामे मागितले. त्यांनी राजीनामे द्यावेत म्हणून त्यांचे मन वळविण्यात आले. ज्यांनी राजीनामे दिले नाहीत त्यांच्यावर बहिष्कार घालण्यात आला. यावेळी सरकारने कर न देणाऱ्या लोकांवर जबरदस्ती करण्यास सुरुवात केली. एवढेच नव्हे तर भागलपूर जिल्ह्यातील काँग्रेसचा आश्रम पोलिसांनी ताब्यात घेतला. यावेळी लोकांनी त्या आश्रमासमोर निदर्शने केली. परिस्थितीची पाहणी करण्यासाठी पटण्याहून डॉ. राजेंद्र प्रसाद व अब्दुल बारी आले होते. यावेळी निदर्शकांना पांगविण्यासाठी पोलिसांनी केलेल्या लाठी हल्ल्यात डॉ. राजेंद्र प्रसाद

जखमी झाले होते. त्यामुळे राष्ट्रवाद्यांची शक्ती आणखीनच वाढली. ग्रामीण भागात प्रवेश करणे सरकारला अशक्य झाले होते.

म. गांधीजींचे जनआंदोलन भाग -२

६. गुजरातमधील साराबंदीची चळवळ:

सविनय कायदेभंग चळवळीचे लोण सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या गुजरात मध्येही जाऊन पोहचले. भारतातील सर्व भागात या चळवळीचा फैलाव झाला होता. गुजरातमधील सुरत जिल्ह्यातील बारडोली तालुक्यात, खेडा जिल्ह्यात, व भरुच जिल्ह्यातील जंबसूर येथील लोकांनी ब्रिटिश सरकारला शेतसारा देण्यास नकार देऊन करबंदीची चळवळ सुरू केली होती. या तीन जिल्ह्यातील खेडेगावातील हजारो लोकांनी आपले कुटुंब, पशुधन व घरगुती सामानासह ब्रिटिश राजवटीचा सिमेबाहेर बडोद्याच्या संस्थानात आश्रय घेतला. यावेळी सरकारने त्यांची घरेदारे मोडून जमीनी आपल्या ताब्यात घेतल्या. तरीसुद्धा हे सत्याग्रही नमले नाहीत.

७. आदिवासींचा सविनय कायदेभंग चळवळीतील सहभाग:

म. गांधीजींनी सुरू केलेल्या सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत महाराष्ट्र, कर्नाटक व मध्य प्रांतातील ७०,००० आदिवासी सत्याग्रहात सामील झाले होते. ब्रिटिश सरकारने तेथील आदिवासी लोकावर वनवापरासंदर्भात निर्बंध लादले होते. या निर्बंधा विरोधात तेथील आदिवासींनी वनविषयक कायदांना सविनय कायदेभंग करून आव्हान दिले होते.

८. महाराष्ट्रातील सविनय कायदेभंग चळवळ:

महाराष्ट्रात मुंबई शहर मीठ सत्याग्रहात आघाडीवर होते. मुंबईत वडाळा येथे पंधरा हजार सत्याग्रहींनी मिठाचा कायदा मोडला. त्यांच्यावर तुफानी लाठी हल्ला झाला तरी ते मागे सरले नाहीत. रत्नागिरी जिल्ह्यात शिरोळा येथेही मीठाचा सत्याग्रह झाला. मीठ सत्याग्रहाप्रमाणे सविनय कायदेभंग चळवळीचे इतर कार्यक्रमही झाले परदेशी मालावर बहिष्कार टाकण्यात आला. परदेशातून येणाऱ्या कपड्याची ठिकठिकाणी होळी करण्यात आली. मुंबईत बाबू गेणू या कामगाराने परदेशी कापडाच्या ट्रकसमोर आडवे पडून आत्मबलिदान दिले. ५ मे, १९३० रोजी गांधीजींना अटक करण्यात आली. त्यामुळे लोकांच्यात आणखीन असंतोषाचा वाढला. सर्वत्र हरताळ पाळण्यात येऊन कामगारांनी ठिकठिकाणी संप पुकारले. सोलापूर या ठिकाणी ६ मे, १९३० रोजी हरताळ पाळण्यात आला. सोलापूराला लष्करी कायदा पुकारण्यात आला. मलप्पा धनशेड्डी, किसन सारडा, जगन्नाथ शिंदे आणि कुर्बान हुसेन या सर्वांना ब्रिटिश सरकारने फासावर लटकविले.

आपली प्रगती तपासा.

१. सविनय कायदेभंग चळवळीचा चिकित्सक आढावा घ्या.

११.२.३ गोलमेज परिषद:

१. पहिली गोलमेज परिषद (१२ नोव्हें., १९३० ते १९ जाने. १९३१):

भारतामध्ये सविनय कायदेभंग चळवळ सुरू असतानाच सायमन कमिशनचा अहवाल जाहीर झाला. या अहवालावर विचार विनिमय करण्यासाठी लंडन येथे नोव्हें., १९३० साली पहिल्या गोलमेज परिषदेचे आयोजन करण्यात आले. काँग्रेसने या परिषदेवर बहिष्कार टाकला होता. मात्र भारतातील सर्वसामान्यांचे २०, मुस्लिमांचे १, हिंदू महासभेचे ३, शिखांचे २, ख्रिश्चन १, अब्राह्मणांचे ४, दलितांचे २, जमिनदारांचे ४, युरोपियनांचे ४, अँग्लो इंडियन्स व भारतीय कारखानदार यांचा प्रत्येकी १ व संस्थांनांचे १६ असे जात, धर्म, वंश व हितसंबंधांच्या आधारे निवड केलेले प्रतिनिधी या परिषदेला हजर राहिले. काँग्रेस या परिषदेत सहभागी नसल्याने परिषदेत घेतलेले निर्णय अर्थहीन ठरतील असे परिषदेत असलेल्या तेजबहादूर सप, व्ही. एस. शास्त्री, बॅ. एम. आर. जयकर, यांच्यासह सर्व प्रतिनिधींनी मत व्यक्त केले. त्यामुळे परिषदेत फारसे काम होऊ शकले नाही शेवटी ब्रिटिश सरकारने काँग्रेसने परिषदेत सहभागी व्हावे म्हणून प्रयत्न केले व त्यातून गांधी-आयर्विन करार झाला.

२. गांधी-आयर्विन करार (५ मार्च, १९३१):

म. गांधीजींनी बोलणी करता यावीत म्हणून लॉर्ड आयर्विन यांनी गांधीजींची व इतर काँग्रेस नेत्यांची तुरुंगातून सुटका केली. १६ फेब्रुवारी, १९३१ रोजी गांधीजी व आयर्विन यांची भेट होऊन बऱ्याच वेळ चर्चा घडून आली. त्यातून एक करार घडून आला तोच इतिहास प्रसिद्ध गांधी - आयर्विन करार होय. या करारात पुढील अटी होत्या:

१. गांधीजींनी सविनय कायदेभंगाची चळवळ मागे घ्यावी.
२. राजकीय कैद्यांची सुटका करण्यात यावी.
३. मीठावरील कर काही प्रमाणात रद्द करावा.
४. कायदेभंगाच्या चळवळीसंबंधी सरकारने काढलेले वटहुकूम रद्द करण्यात यावेत.
५. राष्ट्रीय काँग्रेसने गोलमेज परिषदेत भाग घ्यावा.
६. परदेशी दारू व अन्य नशिले पदार्थ विक्री करणाऱ्या दुकानांवर शांततेने निदर्शने करण्याचा हक्क असावा.
७. ब्रिटिश मालावर बहिष्कार घालण्याचा निर्णय मागे घ्यावा.

३. दुसरी गोलमेज परिषद : (७ सप्टेंबर, १९३१ ते १ डिसेंबर, १९३१):

२१ ऑगस्ट, १९३१ रोजी दुसऱ्या गोलमेज परिषदेला उपस्थित राहण्यासाठी गांधीजी समुद्रमार्गे लंडनला रवाना झाले. लंडन येथे इंग्लंडचे पंतप्रधान रॅम्से मॅकडोनाल्ड यांच्या अध्यक्षतेखाली ही परिषद भरली होती. या परिषदेला इंग्लंडमधील व भारतातील राजकीय पक्षांचे प्रतिनिधी, संस्थांनांचे प्रतिनिधी असे सुमारे १०७ प्रतिनिधी उपस्थित होते. या

परिषदेत नव्या घटनेची रूपरेखा व अल्पसंख्याकांचे प्रतिनिधीत्व या दोन प्रश्नावर चर्चा घडून आली या परिषदेत बॅ. जीना व म. गांधी यांच्यामध्ये मतभेद झाले. तसेच खिश्न, दलित, अँग्लो - इंडियन यांच्या प्रतिनिधिंनी स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी केली. तर गांधीजींनी संपूर्ण स्वातंत्र्याची मागणी केली. ब्रिटिश सरकारने ही मागणी पूर्णपणे नाकारली त्यामुळे परिषद अयशस्वी ठरली.

४. सविनय कायदेभंगाची चळवळ पुन्हा सुरू :

गांधीजी गोलमेज परिषदेवरून २८ डिसेंबर, १९३१ साली भारतात आले व त्यांनी पुन्हा सविनय कायदेभंग चळवळ सुरू करण्याचा निर्णय घेतला. यावेळी आयर्विनच्या जागी नवे व्हाइसरॉय म्हणून विलिंग्डन यांची नेमणूक झाली होती. त्यांनी गांधीजींनी सुरू केलेली चळवळ दडपून टाकण्याचा निर्णय घेतला. गांधी आयर्विन करारानुसार देण्यात आलेल्या आश्वासनांना ब्रिटिश सरकारने पाळल्या नाहीत. व्हाइसरॉयने नवीन चार वटहुकूम काढून अमानुष दडपशाहीचे दर्शन भारतीय जनतेला दाखविण्यास सुरुवात केली. या दडपशाहीला प्रतिउत्तर देण्यासाठी प्रांतिक काँग्रेस समित्यांनी शेतकऱ्यांना करबंदीची चळवळ सुरू करण्यास प्रोत्साहन दिले. या चळवळीचे नेतृत्व वेगवेगळ्या प्रांतात वेगवेगळ्या नेत्यांनी केले. गांधीजींनी सरकारला चार नवे वटहुकूम मागे घेण्याची विनंती केली. या विनंतीकडे दुर्लक्ष करून सरकारने म. गांधी, पं. नेहरू, वल्लभभाई पटेल, डॉ. राजेंद्र प्रसाद, डॉ. अन्सारी इ. नेत्यांना अटक केली. ही चळवळ दडपून टाकण्यासाठी सरकारने पोलिस व न्यायाधिकाऱ्यांना विशेष अधिकार बहाल केले. यावेळी सरकारने जवळ-जवळ ९० हजार लोकांना कैद केले. या कामात सरकारने कोणाच्याही घराची झडती घेणे, संशयावरून कोणालाही अटक करणे, सत्याग्रहींच्या नातेवाईकांचा छळ करणे, दंड बसविणे, खेड्यातील लोकांना मारहाण करणे यासारख्या दहशतवादी मार्गांचा अवलंब केला. त्यामुळे या चळवळीचा जोर हळूहळू ओसरत गेला. नेमकी हिच वेळ साधुन रोजी ब्रिटिश पंतप्रधान रॅम्से मॅकडोनाल्ड यांनी जातीय निवाडा जाहीर केला.

५. जातीय निवाडा (१६ ऑगस्ट १९३२):

जातीय निवाडा भारतातील अल्पसंख्य गटांचे हितसंबंध बहुसंख्य गटाच्या हितसंबंधापेक्षा वेगळे आहेत हे त्यांनी ओळखले होते. म्हणूनच रॅम्से मॅकडोनाल्ड यांनी जातीय निवाडा जाहीर केला या निवाड्यातील महत्त्वपूर्ण तरतुदी पुढील प्रमाणे होता.

१. प्रांतीय कायदेमंडळातील भारतीय प्रतिनिधींची संख्या दुपटीने वाढविण्यात येईल
२. भारतातील निरनिराळ्या जाती - जमातीच्या व हितसंबंधी गटाच्या प्रतिनिधींची प्रांतिक व केंद्रिय कायदेमंडळातील संख्या ठरविण्यात येईल.
३. मुस्लिमांसाठी असलेली विभक्त मतदार संघाची तरतूद तशीच कायम ठेवून याच तत्त्वानुसार दलित व मागासवर्गीयांसाठी विभक्त मतदार संघाची तरतूद करण्यात येईल.
४. विभक्त मतदारसंघातून निवडणूक लढविण्याच्या अधिकाराबरोबरच सामान्य मतदार संघातून निवडणूक लढविण्याचाही अधिकार मुस्लिम, दलित व मागासवर्गीयांना

देण्यात येईल. मुस्लिमांना अल्पसंख्याक म्हणून त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणापेक्षा अधिक प्रतिनिधित्व देण्यात येईल. भारतीय समाजातील मुस्लिम, शीख, अँग्लो इंडियन्स, युरोपीय जमीनदार, कामगार, दलित व मागासवर्ग, भारतीय ख्रिश्चन, उद्योगपती व भांडवलदार असे अल्पसंख्याक गट कल्पून त्या सर्वांना स्वतंत्र मतदारसंघ देण्यात येतील

६. पुणे करार (१९३२):

इंग्रजांनी "फोडा, झोडा व राज्य करा" या नीतीप्रमाणे भारतात दुही निर्माण करून राज्य केले. १९०९ व १९१९ च्या कायद्यानुसार मुस्लिम व इतर अल्पसंख्याकांना स्वतंत्र मतदार संघ देऊन भारतीय समाजात फूट पाडली जातीय निवाडा प्रसिद्ध झाल्यावर गांधीजींनी अतिशय तिखट शब्दात प्रतिक्रिया व्यक्त करून मॅकडोनाल्ड यांना या जातीय निवाड्यात बदल करण्याची विनंती केली. २० सप्टेंबर, १९३२ पर्यंत सरकारने त्यामध्ये बदल न केल्यास प्राणांतिक उपोषण करण्याचा निर्णय कळविला. ब्रिटिश सरकारने या गोष्टीस नकार दिला. परिणामी २० सप्टेंबर, १९३२ ला गांधीजींनी प्राणांतिक उपोषणास सुरुवात केली. शेवटी गांधीजी व आंबेडकर यांच्यात तडजोड होऊन करार झाला. तोच २४ सप्टेंबर, १९३२ चा पुणे करार किंवा येरवडा करार होय. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्वतंत्र मतदार संघा ऐवजी राखीव मतदार संघास मान्यता दिली. पुणे करारात पुढील अटी होत्या.

१. सर्वसाधारण मतदारसंघातून प्रांतीय कायदेमंडळासाठी अस्पृश्यांना राखीव जागा असाव्यात. त्या पुढीलप्रमाणे - मद्रास ३०, मुंबई-१५, पंजाब ८, बिहार-ओरिसा १८, संयुक्त प्रांत २०, आसाम-७, बंगाल- ३०, मध्य प्रदेश २० अशा एकूण १४८ जागा.
२. या राखीव जागांसाठी प्राथमिक निवड दलितांकडून व अंतिम निवड सर्व साधारण मतदारांकडून असावी.
३. केंद्रीय कायदेमंडळाच्या दोन्ही सभागृहात दलितांना १८% प्रतिनिधित्व द्यावे.
४. ही तरतुद दहा वर्षासाठी असावी.
५. नोकऱ्यांमध्ये शैक्षणिक पात्रतेनुसार प्राधान्य द्यावे.
६. दलितांच्या शैक्षणिक सुधारणांसाठी अंदाजपत्रकात पुरेशा रकमेची तरतुद असावी.
७. तिसरी गोलमेज परिषद (७ नोव्हेंबर, १९३२ ते २४ नोव्हेंबर, १९३२) :

पहिल्या दोन्ही गोलमेज परिषदा अयशस्वी झाल्या होत्या. या परिषदांमध्ये संपूर्ण स्वातंत्र्याबद्दल विचार न झाल्याने गांधीजींनी परिषदेचा त्याग करून सविनय कायदेभंगाची चळवळ भारतात पुन्हा सुरू केली. याचवेळी ब्रिटिशांनी तिसरी गोलमेज परिषद बोलावून भारताचा पेचप्रसंग सोडविण्याचा प्रयत्न केला. काँग्रेसने परिषदेवर बहिष्कार टाकला. तिन्ही गोलमेज परिषदांना उपस्थित असणारे एकमेव नेते म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होय. या परिषदेत फक्त चर्चा झाली. कोणतेही महत्वाचे निर्णय या परिषदेत झाले नाहीत.

११.२.४ सविनय कायदेभंग चळवळीची समाप्ती:

जातीय निवाडा, म. गांधीजींचे उपोषण, तिसरी गोलमेज परिषद यासारख्या घटना इ.स. १९३२ साली घडत असताना भारतात सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरुच होती. ब्रिटिशांनी भारतीय जनतेवर दडपशाही करून ही चळवळ दडपून टाकण्याचा प्रयत्न केला. अनेक काँग्रेस नेत्यांना अटक करून काँग्रेसला बेकायदेशीर संघटना ठरविली. या काळात ब्रिटिश सरकारने १ लाख २० हजार लोकांना कैदेत डांबले. ब्रिटिश सरकारने फेब्रु., १९३३ साली कस्तुरबा गांधी यांना अटक करून सहा महिन्यांची तुरुंगवासाची शिक्षा दिली. पुढे गांधीजींनी सविनय कायदेभंग चळवळीचे स्वरूप बदलून वैयक्तिक सत्याग्रहाची चळवळ सुरु केली. पुढे सविनय कायदेभंग चळवळीतील हवा निघून गेली. शेवटी ६ एप्रिल, १९३४ साली काँग्रेसने सविनय कायदेभंग चळवळ स्थगित केली.

११.२.५ सविनय कायदेभंग चळवळीची वैशिष्ट्ये:

१. मुंबई येथील गिरणी मालकांनी, कारखानदारांनी, या चळवळीस आर्थिक मदत केली.
२. या चळवळीत सरोजिनी नायडू, कमलादेवी चटोपाध्याय, कमला नेहरू, हेम प्रभादास, सुचेता कृपलानी या सुखवस्तू घराण्यातील स्त्रियांपासून सामान्य कुटुंबातील स्त्रियांनी सहभाग घेतला.
३. या चळवळीत मागासलेल्या भागातील आदिवाशी समाजानेही हिरीरीने पुढाकार घेतला.
४. वायव्य सरहद्द प्रांतातील आक्रमक व लढाऊ पठाणांनी अहिंसात्मक व सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत आपला सहभाग नोंदविला हे विशेष आहे.
५. या चळवळीत सामान्य शेतकरी वर्गही सामील झाला होता.
६. अनेक सामान्य स्त्रियांनी आपले दागिने चळवळीसाठी देऊन एक आदर्श घालून दिला होता.

११.२.६ सविनय कायदेभंग चळवळीचे परिणाम:

१. ब्रिटिश सरकारचे कराचे उत्पन्न घटले:

सविनय कायदेभंग चळवळीचे परिणाम ब्रिटिश सरकारला केवळ दोनच महिन्यात निदर्शनास आले. या चळवळीचा एक कार्यक्रम म्हणजे मद्यपान निषेध. त्यामुळे मद्यविक्रीवर बंदी घालण्यात आली. परिणामी सरकारला मद्य विक्रीच्या माध्यमातून जो कर मिळत होता त्याचे उत्पन्न मोठ्या प्रमाणात कमी झाले.

२. परदेशी मालाची आयात ९०% ने कमी झाली:

ब्रिटिश मालावरील विशेषतः कापडावरील बहिष्कारामुळे भारतात येणाऱ्या ब्रिटिश मालाची आयात फार कमी झाली. त्यामुळे इंग्लंड मधील कापड कारखानदार त्रस्थ झाले. केवळ लॅकेशायर मध्ये तीस हजार कामगार बेकार झाले. ब्रिटिश कारखान्यात काम करण्यास

भारतीय कामगारांनी नकार दिला. परिणामी भारतीय उत्पादनास मोठ्या प्रमाणात गती मिळाली. मुंबईतील ब्रिटिशांच्या मालकीच्या १६ गिरण्या बंद पडल्या. खादीची विक्री. मोठ्या प्रमाणात वाढली. हजारो विणकर कामाला लागले. केवळ दोन तीन महिन्यातच ब्रिटिश मालाची भारतातील आयात ९०% ने कमी झाली. सुमारे ३० कोटीचा माल एकट्या मुंबईत सत्याग्रहींनी या काळात ताब्यात घेतला होता.

३. ब्रिटिश सरकारची घोषणा:

सविनय कायदेभंगाची चळवळ दडपशाहीच्या मार्गाने दडपून टाकता येईल असे ब्रिटिशांना वाटत होते. परंतु या चळवळीने ब्रिटिशांचे सर्व अंदाज चुकीचे ठरविले. आता भारतीय लोकांना राजकीय सुधारणा देण्यासाठी ब्रिटिशांनी नाव्हेंबर, १९३० साली लंडन येथे गोलमेज परिषद घेतली जाईल अशी घोषणा केली. या परिषदेसाठी भारतीय नेते व काँग्रेसने सहकार्य मिळविण्यासाठी ब्रिटिशांनी प्रयत्न सुरू केले एवढेच नव्हे तर त्यांनी तुरुंगात असणाऱ्या देशातील प्रमुख नेत्यांशी सुद्धा भेटून चर्चा केली.

४. ब्रिटिशांच्या वमणनीतीची भीती राहिली नाही:

सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत ब्रिटिशांनी दडपशाहीच्या मार्गाने ही चळवळ दडपून टाकण्याचा प्रयत्न केला. धारासना सारख्या सत्याग्रहाच्या वेळी हजारो सत्याग्रही ब्रिटिश सरकारने केलेल्या लाठी हल्ल्यामुळे जखमी झाले तरी ते माघारी फिरले नाहीत. मुंबईत बाबू गेणू सारख्या कामगारने आपल्या प्राणाची आहुती दिली. अशा असंख्य अत्याचाराच्या घटना संपूर्ण भारतात घडत असताना सुद्धा सत्याग्रही मागे फिरत नव्हते. या आंदोलनात सुमारे १ लक्ष लोकांना अटक झाली होती. स्वातंत्र्यासाठी लाठी हल्ला, जखमी होणे, तुरुंगात जाणे याची आता लोकांना भीती राहिली नाही. उलट त्या गोष्टी राष्ट्रभक्तीचे प्रतिक मानल्या गेल्या.

५. चळवळीला राष्ट्रव्यापी स्वरूप प्राप्त झाले:

सविनय कायदेभंग चळवळीमुळे राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळ ही शहरापुरती मर्यादीत न राहता देशाच्या कानाकोपऱ्यात पसरली. या चळवळीत देशातील सर्व स्तरातील लोक उतरले होते. डॉक्टर, वकिलांपासून शेतकरी आणि स्त्रिया पर्यंतचे सर्वजण या चळवळीत उतरले.

आपली प्रगती तपासा.

१. सविनय कायदेभंग चळवळीनंतरच्या घडामोडी थोडक्यात चर्चा करा.

११.३ 'भारत छोडो' आंदोलन

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासात 'भारत छोडो' या चळवळीला अनन्य साधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या चळवळीनंतरच खऱ्या अर्थाने भारताला स्वातंत्र्य मिळण्याच्या प्रक्रियेला वेग मिळाला या आंदोलनानंतर ब्रिटिश सत्ता संपुष्टात येण्याच्या मार्गाला देखील गती मिळाली. या चळवळीचे वैशिष्ट्ये म्हणजे कोणत्याही नेत्याच्या मार्गदर्शना शिवाय जनतेने हे आंदोलन चालू ठेवले होते. म्हणूनच खऱ्या अर्थाने हे एक जनआंदोलन होते.

भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी या देशातील जनता या आंदोलनात 'करू किंवा मरू' या भावनेने उतरलेली होती.

म. गांधीजींचे जनआंदोलन भाग -२

११.३.१ चले जाव चळवळीची पार्श्वभूमी:

१. ऑगस्ट घोषणा:

इ.स. १९३५ च्या भारत सुधारणा कायद्याने प्रांतांना स्वायत्तता दिली. १९३७ साली सार्वत्रिक निवडणूका झाल्या. काँग्रेसने ८ प्रांतात मंत्रीमंडळे बनविली. सुमारे २७ महिने या मंत्रीमंडळांनी कामकाज पाहिले. १ सप्टेंबर, १९३९ रोजी दुसरे जागतिक महायुद्ध सुरू झाले. व्हाईसरॉय लिनलिथगो यांनी भारत ब्रिटिशांच्या बाजूने युद्धात उतरत आहे अशी घोषणा केली. ब्रिटिशांच्या या कृत्याचा निषेध म्हणून काँग्रेस मंत्रीमंडळांनी राजीनामे दिले. ब्रिटिश पंतप्रधान चर्चिल याने दुसऱ्या महायुद्धातील गंभीर परिस्थिती पाहून काँग्रेस व भारतीय जनतेचा विश्वास संपादन करण्यासाठी लिनलिथगो यास ८ ऑगस्ट, १९४० रोजी एक घोषणा करण्यास सांगितले या घोषणे नुसार भारतीयांना व्हाईसरॉयच्या कार्यकारी मंडळात अधिक संख्येने घेण्याचे जाहीर केले. परंतु काँग्रेसने ही घोषणा फेटाळली.

२. वैयक्तिक सत्याग्रह:

गांधीजींनी ऑक्टो, १९४० मध्ये वैयक्तिक सत्याग्रह करण्याचे ठरविले. या वैयक्तिक सत्याग्रहाचा मुख्य उद्देश ब्रिटिश सरकारच्या दडपशाहीच्या वटहुकूमांना शांततेच्या व अहिंसक सत्याग्रहाच्या मार्गाने विरोध करणे हा होता. वैयक्तिक सत्याग्रहासाठी पहिले सत्याग्रही, म्हणून विनोबा भावे यांची निवड करण्यात आली. १७ ऑक्टोबर १९४० रोजी त्यांनी भाषण बंदीचा कायदा मोडला. म्हणून त्यांना सहा महिन्यांची शिक्षा झाली. अवघ्या तीन ते चार महिन्यातच ही चळवळ तीव्र झाली. १९४१ च्या अखेरपर्यंत ही चळवळ सुरू होती. यातून मार्ग काढण्यासाठी ब्रिटिश पार्लमेंटने क्रिप्स मिशन भारतात पाठविले.

३. क्रिप्स मिशनचे अपयश:

वैयक्तिक सत्याग्रह करून संपूर्ण भारतात इ.स. १९४२ पर्यंत सुमारे २५ हजार सत्याग्रहींना तुरुंगात जावे लागले त्यामुळे ब्रिटिशांच्या युद्ध प्रयत्नात अडथळे निर्माण होत होते. या कोंडीतून काही तरी मार्ग काढावा म्हणून ब्रिटिश सरकारने क्रिप्स मिशन भारतात पाठविले. क्रिप्स यांनी २५ मार्चला ब्रिटिश सरकारतर्फे आपला प्रस्ताव जाहीर केला. त्यात दुसरे महायुद्ध संपताच भारताची नवीन राज्यघटना तयार करण्याकरिता एकसमिती निर्वाचित करण्यात येईल. त्या समितीने तयार केलेल्या घटनेला मुर्त स्वरूप त्वरीत दिले जाईल मात्र ब्रिटिश वर्चस्वाखालील कोणत्याही प्रांताची ती घटना मान्य करण्याची तयारी नसल्यास व त्यांना सद्याचीच स्थिती हवी असल्यास तसे करण्यास मुभा देण्यात येईल. भविष्यात त्या प्रांतांना ती घटना स्वीकृत करावीसी वाटल्यास तशी तरतुद करण्यात येईल. ती घटना अमान्य करणाऱ्या प्रांतासाठी वेगळी घटना तयार करण्याची ब्रिटिश सरकारची तयारी असेल, असा क्रिप्स योजनेचा सारांश होता. या योजनेत उघडरित्या विभाजन वादाला प्रोत्साहन दिले होते. त्यामुळे काँग्रेसने हा प्रस्ताव नाकारला, तर पाकिस्तानची मागणी स्पष्टपणे त्यात मान्य केली नसल्यामुळे मुस्लिम लीगनेही या प्रस्तावाला मान्यता दिली नाही.

४. जनतेची प्रतिक्रिया:

क्रिप्स मिशनच्या अपयशानंतर भारतात ब्रिटिश सरकारविरुद्ध असंतोषाची भावना वाढीस लागली. ब्रिटिश सरकार सामोपचाराच्या मार्गाने आपणास स्वातंत्र्य देणार नाही. तेव्हा त्यांच्या बरोबर वाटाघाटी करण्यापेक्षा आता कृती करण्याची वेळ आली आहे असे देशातील सर्वसामान्य जनतेला वाटू लागले. सामोपचाराचा मार्ग सोडून काँग्रेसने सर्वकष लढ्याची तयारी करावी अशी मागणी जनतेकडून होऊ लागली. नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे हरिपुरा येथील काँग्रेस अधिवेशनापासूनच या मागणीचा पाठपुरावा करीत होते. भारताबाहेर जर्मनीत राहून ते आपली भूमिका भारतीय जनतेला समजावून सांगत होते.

५. ब्रिटिशांचा प्रचार:

भारतीयांचा प्रश्न सोडविण्यासाठी आमची तयारी आहे परंतु राष्ट्रीय काँग्रेसच्या असहकाराच्या धोरणामुळे ते शक्य होत नाही असा ब्रिटिश सरकारने सर्वत्र प्रचार सुरू केला. परिणामी चळवळी शिवाय आपल्या देशाला स्वातंत्र्य मिळणार नाही अशी गांधीजींची पक्की खात्री झाली. म्हणून त्यांनी चलेजाव चळवळ भारतात सुरू केली.

६. जपानचा साम्राज्यवाद:

दुसऱ्या महायुद्ध काळात पूर्वेकडून जपानने हिंदुस्थानवर आक्रमण करण्याच्या हालचाली सुरू केल्याने गांधीजी अधिकच अस्वस्थ झाले. हिंदुस्थान ही ब्रिटिश व जपान यांच्यातील संघर्षाची भूमी बनेल व या दोन साम्राज्यवादी सत्तांच्या संघर्षात भारताचा बळी जाईल. अशी भीती गांधीजींना वाटू लागली. या युद्धात ब्रिटिशांचा पराभव झाला व भारत जपानच्या ताब्यात गेला. तरीसुद्धा भारताचे मोठे नुकसान होईल. जपानने भारतावर आक्रमण केले तर पर्यायाने ते ब्रिटिश साम्राज्यावरील आक्रमण ठरेल. भारत स्वतंत्र असता तर जपानच्या आक्रमणाचा धोका राहिला नसता. ब्रिटिशांनी भारताला स्वातंत्र्य द्यावे. अन्यथा एक नवीन चळवळ उभी करावी लागेल असे धोरण गांधीजींनी जनतेपढे ठेवले.

वरील सर्व परिस्थितीमुळे 'भारत छोडो' आंदोलनाची पार्श्वभूमी तयार झाली.

१.३.२ 'भारत छोडो' आंदोलनाचा ठराव:

इ.स. १९४२ साली वर्धा या ठिकाणी काँग्रेस कार्यकारीणीची बैठक झाली. या बैठकित कार्यकारिणीने राष्ट्रीय आंदोलनाचे सर्व अधिकार गांधीजींना दिले. गांधीजींचा 'भारत छोडो' प्रस्ताव १४ जुलै १९४२ रोजी कार्यकारिणीने पास केला. ७ ऑगस्ट, १९४२ रोजी अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीचे अधिवेशन भरले व त्यात काँग्रेस कमिटीने हा ठराव स्वीकारला. व ८ ऑगस्ट, १९४२ रोजी मुंबई येथे गवालिया टॅक मैदानावर अखिल भारतीय काँग्रेसच्या बैठकित 'छोडो भारत'चा ऐतिहासिक ठराव प्रचंड बहुमताने संमत झाला. यावेळी महासमितीचे २५० सदस्य व ८० हजार जनसमुदाय हजर होता. त्यांच्यापुढे गांधीजींनी असे भाषण केले की, "मी स्वातंत्र्यासाठी आता अधिक काळ वाट पाहू शकत नाही. मी आणखी वेळ घालविला तर मला जगाचा अंत होईपर्यंत थांबावे लागणार आहे. त्यासाठी मी संघर्ष करण्याचा निर्णय घेतला आहे. हा माझ्या जीवनातील शेवटचा संघर्ष असेल. आम्ही

आता अधिक काळ ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीत राहू शकत नाही त्यासाठी सर्व शक्तीनिशी ब्रिटिश सरकारशी लढा द्या."

म. गांधीजींचे जनआंदोलन भाग -२

११.३.३ ऑगस्ट क्रांती व सरकारची दडपशाही:

गांधीजींनी ८ ऑगस्ट, १९४२ रोजी चले जाव चळवळीची घोषण केली. दुसऱ्या दिवसापासून आंदोलनास सुरुवात होणार होती. ब्रिटिश सरकारने हे आंदोलन दडपून टाकण्याचा निर्णय घेतला. ९ ऑगस्टला म. गांधी, सरदार वल्लभभाई पटेल, पंडित जवाहरलाल नेहरू, आचार्य कृपलानी, मौलाना आझाद, गोविंद वल्लभपंत, असफअली अशा १४८ नेत्यांना अटक केली. गांधीजींना पुणे येथील आगाखान पॅलेसमध्ये तर इतर नेत्यांना अहमदनगर येथील तुरुंगात डांबून ठेवले. काँग्रेसला बेकायदेशीर ठरविण्यात येऊन या संघटनेची बँकेतील खाती सरकार जमा करण्यात आली. काँग्रेसशी संलग्न असणाऱ्या संघटनांवर बंदी घालण्यात आली. यामुळे चळवळ सुरू होणार नाही असा ब्रिटिशांचा गैरसमज होता. परंतु जनतेने उत्स्फूर्तपणे आंदोलनास सुरुवात केली. गांधीजींच्या 'करा किंवा मरा' या संदेशाने भारावलेल्या जनतेने स्वातंत्र्यासाठीचा हा शेवटचा लढा दिला. सरकारी तिजोऱ्या लुटणे, रेल्वे रुळ उडवून टाकणे, पोस्ट ऑफिसस सरकारी कार्यालयावर हल्ला करणे. इ. कृत्ये करावयास सुरुवात केली. विद्यार्थीही या चळवळीत मोठ्या संख्येने सामील झाले होते. जमशेदपूर, मुंबई, अहमदाबाद इ. प्रमुख शहरातील कारखान्यातील कामगारांनी संप पुकारले. या चळवळीत स्त्रियांनी सुद्धा उत्स्फूर्तपणे आपला सहभाग नोंदविला. ब्रिटिश अधिकाऱ्यांवर सुद्धा ठिकठिकाणी हल्ले झाले. पंजाब, बंगाल, आसाम, महाराष्ट्र, गुजरात या प्रांतांमध्ये चळवळीला उग्र रूप प्राप्त झाले. दडपशाहीचे वेगवेगळे मार्ग अवलंबूनही चळवळ आटोक्यात येत नाही असे सरकारच्या निदर्शनास आल्यानंतर त्यांनी अनेक ठिकाणी लष्कराची मदत घेतली.

सरकारची दडपशाही:

ज्यावेळी ब्रिटिश सरकारने काँग्रेसच्या प्रमुख नेत्यांना अटक केली. त्यानंतर केवळ एका आठवड्यातच आंदोलकांनी ५०० पोस्ट ऑफिसस, व १५० पोलिस ठाण्यांवर हल्ला केला. या हल्ल्यात ३१ पोलिस व ११ शिपाई ठार झाले. २५० रेल्वे स्टेशनस् उद्ध्वस्त करण्यात आले. कर्नाटकमध्ये १,६०० ठिकाणी टेलिफोनच्या तारा तोडण्यात आल्या. २६ रेल्वे स्थानकावर व ३२ टपाल कार्यालयावर हल्ले करण्यात आले. ५३८ घटनांमध्ये सरकारने निशस्त्र जमावावर गोळीबार केला. त्यामध्ये ९३० लोक ठार तर १६३० लोक जखमी झाले.

सरकारने दडपशाहीचा एक भाग म्हणून अनेक खेड्यातील लोकांना ओलिस ठेवले. अनेक लोकांकडून सरकारने सामुदाईक दंड वसूल केला. यामध्ये सरकारला ९० लाख रु. मिळाले. सरकारने अनेक गावे जाळून बेचिराख केली. १९४२ च्या शेवटपर्यंत ६० हजार लोकांना अटक करण्यात आले. २६ हजार लोकांना वेगवेगळ्या शिक्षा ठोठावल्या. १८ हजार लोकांना भारत संरक्षण कायद्यांतर्गत अटक करण्यात आले.

११.३.४ छोडो भारत चळवळ विविध गटांची भूमिका:

१. भारत छोडो चळवळीतील भूमिगत संघटनांचे योगदान:

छोडो भारत चळवळ दडपून टाकण्यासाठी ९ ऑगस्टला ब्रिटिश सरकारने अनेक लोकांना अटक केली. त्यावेळी काही नेते पोलिसांच्या हातावर तुरी देऊन निसटले. व भूमिगत झाले. त्यामध्ये अच्युत पटवर्धन, अरुणा असफअली, राममनोहर लोहिया, सुचेता कृपलानी, छोटूभाई, पुराणिक, बिजू पटनाईक, आर.पी. गोयंका व पुढे तुरुंगातून सुटून आल्यानंतर जयप्रकाश नारायण या नेत्यांचा समावेश होतो. मुंबई, पुणे, सातारा, वडोदरा, गुजरातमधील अन्य प्रदेश, कर्नाटक, केरळ, आंध्र, उत्तरप्रदेश, बिहार व दिल्ली येथील स्थानिक भूमिगत संघटना फार सक्रीय होत्या. देशातील उद्योगपती व व्यापारी यांनी भूमिगत नेत्यांना उदारहस्ते देणग्या दिल्या. सुमती मोरारजी सारख्या उद्योगपती महिलांनी अच्युतराव पटवर्धन यांना पोलिसांच्या हातावर तुरी देण्यासाठी मोटारगाड्या दिल्या. अनेक लोकांनी भूमिगत नेत्यांना व कार्यकर्त्यांना लपविण्यासाठी जागा उपलब्ध करून दिल्या. भूमिगत कार्यकर्त्यांनी देशातील महत्त्वाचे पूल उद्ध्वस्त केले. टेलिफोनच्या तारा तोडने, रेल्वे गाड्या बंद पाडणे दळणवळण आणि वाहतुक ठप्प करणे हे भूमिगत चळवळीचे कार्याचे प्रमुख सुत्र होते. डॉ. राममोहन लोहिया, सुचेता कृपलानी यांनी भूमिगत आंदोलन चालविण्यासाठी एक मध्यवर्ती समिती स्थापन केली होती. या समितीच्या वतीने ठिकठिकानी कार्य करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना गुप्त संदेश पाठविण्यात येऊ लागले. मुंबई हे प्रमुख केंद्र ठरवून या चळवळीचे सुत्रसंचालन केले गेले. मुंबई केंद्रावरून राममोहन लोहिया नियमितपणे भाषण देत असत. या केंद्राचे कार्यक्रम मद्रास सारख्या दुसऱ्या शहरातही ऐकू येत असत. नोव्हें. १९४२ पर्यंत हे केंद्र चालू होते. नंतर पोलिसांनी ते जप्त केले. बिहार, आसाम, गुजरात बंगाल या प्रांतांमध्ये पिस्तुले हातबॉम्ब, बंदूका तयार करण्याचे कारखाने उभे राहिले होते. सरकारी आकडेवारीनुसार इ.स. १९४३ च्या अखेरपर्यंत भारतात सुमारे ७०० ठिकाणी बॉम्बस्फोट होऊन शासकीय मालमत्तेचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान करण्यात आले. कित्येक ठिकाणी तुरुंगावर हल्ले करून कैद्यांची सुटका करण्यात आली.

२. भारत छोडो चळवळीतील प्रतिसरकारांची भूमिका:

भारत छोडो चळवळीचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे या काळात देशाच्या विविध भागात स्थानिक लोकांनी स्थापन केलेली प्रतिसरकारे होय. इंग्रज सरकारच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या विशिष्ट प्रदेशात भारतीयांनी स्वतःची शासनयंत्रणा निर्माण केली यांना प्रतिसरकार किंवा समांतर सरकार म्हणतात. पूर्व उत्तर प्रदेशातील बालिया या ठिकाणी ऑगस्ट, १९४२ मध्ये चित्तू पांडे यांनी प्रतिसरकार स्थापन केले. हे सरकार स्थानिक जिल्हाधिकाऱ्याकडून सत्ता सुत्रे आपल्या हाती घेण्यात व काँग्रेसच्या अटक केलेल्या नेत्यांची सुटका करण्यात जरी यशस्वी झाले असले तरी हे सरकार फार काळ चालू शकले नाही. बंगालमधील मिदनापूर जिल्ह्यातील तामलूक येथे १७ डिसें, १९४२ रोजी जातीय सरकार अस्तित्वात आले. सप्टेंबर, १९४४ पर्यंत ते अधिकारावर होते. बिहारमध्ये भागलपूर, ओरिसात बालासुर, आंध्र प्रदेशात भीमावरम येथे स्थापन झालेल्या प्रतिसरकारांचा उल्लेख करावा लागेल. ही प्रतिसरकारे फार काळ टिकू शकली नाहीत.

महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्यात क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली स्थापन झालेले प्रतिसरकार भारताच्या इतिहासात फार मोठ्या प्रमाणात गाजले. भारतातील प्रतिसरकारे अल्पावधीत नष्ट झाली परंतु सातारा येथील प्रतिसरकार १९४५ पर्यंत अस्तित्वात होते. हे विशेष आहे. या सरकारने ब्रिटिशांच्या अन्याय-अत्याचाराला दाद न देता प्रतिकार केला. या सरकारने ब्रिटिश सरकारला गनिमीकावा पध्दतीने हैराण केले. क्रांतिसिंह नाना पाटील हे या सरकारचे प्रमुख सुत्रधार होते. यशवंतराव चव्हाण, किसन वीर व वसंतदादा पाटील या सरकारमध्ये सामील झाले होते. सातारा याठिकाणी स्थापन झालेले प्रतिसरकार 'पत्रीसरकार' म्हणून ओळखले जात होते. नाना पाटील आणि त्यांचे सहकारी जुलमी सावकार, अधिकारी आणि फितुरांना पाय बांधून टाचेवर काठीचे तडाखे मारण्याची कठोर शिक्षा देत असत. या शिक्षेला सामान्य लोक पत्री मारणे म्हणत. त्यावरून या सरकारला पत्रिसरकार म्हणून ओळखले जाऊ लागले. छोडो भारत चळवळीचा सुरुवातीपासूनच साताऱ्याचा प्रदेश विशेष सक्रीय होता. ऑगस्ट, १९४२ मध्ये स्थानिक सरकारी मुख्यालयांवर मोर्चे नेण्यात आले. कराड, तासगाव व इस्लामपूर येथील मोर्चात हजारो गावकरी सामील झाले होते. टपाल कार्यालयावर हल्ले करून बँका लुटण्यात आल्या. टेलिफोनच्या तारा तोडण्यात आल्या साताऱ्याचे पत्रीसरकार म्हणजे स्वायत्त ग्रामसरकारचे संघराज्य होते. गावापासून जिल्हा स्तरापर्यंत या सरकारची सुसूत्र यंत्रणा होती. डिक्टेटर हा या सरकारचा सर्वोच्च अधिकारी होता. त्याच्या मदतीला अकरा सदस्यांची समिती होती. तिच्या हाताखाली पर्यवेक्षक, गटप्रमुख व पंचसमित्या होत्या. या सरकारने आपल्या वर्चस्वाखालील प्रदेशात शांतता व सुव्यवस्था निर्माण केली. वरिष्ठ नेत्यांच्या मार्गदर्शनाखाली राष्ट्रीय भावनेने प्रेरित झालेले गावकरी पंचायत समित्यांची स्थापना करीत, स्थानिक खटल्यांच्या बाबतीत न्यायनिवाडा करणे, सावकाराने लुबाडलेल्या जमिनी शेतकऱ्यांना परत मिळवून देणे, अस्पृश्यता निर्मूलन, दारूबंदी, बालविवाह बंदी, ग्राम सफाई, शिक्षण प्रसार या सारखी लोकहिताची सामाजिक कामेही या सरकारने केली. शासनाच्या संरक्षणासाठी 'तुफानसेना' व 'आझाद सेना' ही तरुणांची पथके या सरकारने निर्माण केली. पोलिसांच्या हालाचालीवर बारीक लक्ष देणे इंग्रजांच्या अन्यायी कृतीला विरोध करणे, पंचसमित्यांनी दिलेल्या निर्णयाची अंमलबजावणी करणे, भूमिगत नेत्यांचे निरोप पोहचविणे यासारखी कामे ही पथके करीत असत. त्यामुळे ब्रिटिश शासनापेक्षा हे प्रतिसरकार लोकांच्या विश्वासाला पात्र ठरले.

३. भारत छोडो चळवळीतील संस्थानी प्रजेची भूमिका:

चले जाव आंदोलनाचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे संस्थानातील जनतेकडून मिळालेला प्रतिसाद हे होय. खरे तर भारतातील संस्थाने हि ब्रिटिश सत्तेचे बालेकिल्ले होते असे असतानाही तेथील प्रजेने ब्रिटिशांविरुद्ध सुरू केलेल्या चले जाव चळवळीत सक्रीय सहभाग नोंदविला होता. साताऱ्याच्या पत्री सरकारला कोल्हापूर प्रजा परिषदेचे रत्नाप्पा कुंभार यांनी मोठ्या प्रमाणात मदत केली. ग्वाल्हेर संस्थानातील उच्च पदस्थ अधिकारी भूमिगत नेत्यांना दारूगोळा पुरवित असत. धार या ठिकाणी बंदुका व पिस्तुले तयार करण्याचे कारखाने सुरू झाले होते. रेवा संस्थानातील विद्यार्थ्यांनी ब्रिटिश सरकारच्या मालमत्तेचे मोठ्या प्रमाणत नुकसान केले होते. कोचीन, त्रावणकोर व भोपाळ येथील विद्यार्थ्यांनी शिक्षणसंस्थांवर बहिष्कार टाकला होता. वकिलांनी न्यायालयावर बहिष्कार टाकला. या सर्व घटनांवरून संस्थांनी जनता ब्रिटिशांना नव्हे तर काँग्रेसला अनुकूल होती हे स्पष्ट होते.

४. 'भारत छोडो' आंदोलनापासून अलिप्त राहिलेले गट:

'भारत छोडो' या राष्ट्रीय काँग्रेसच्या आंदोलनास इ.स. १९४२ ते १९४४ या काळात जनआंदोलनाचे स्वरूप प्राप्त झाले होते. बॅ. जीना यांनी मुस्लिम लोकांना या चळवळीपासून दूर राहण्याचा सल्ला दिला होता. तरीसुद्धा काही मुस्लिम लीगच्या समर्थकांनी भूमिगत कार्यकर्त्यांना आपल्या घरात आश्रय दिला. एवढेच नव्हे तर त्यांनी सरकारी खबऱ्यांची भूमिका बजावली नाही हे विशेष आहे. या चळवळी दरम्यान जातीय दंगली कोठेही घडून आल्या नाहीत. त्याचप्रमाणे इंडियन खिश्नन गट, मवाळमतवादी गट व आंबेडकरवादी या चळवळीपासून अलिप्त राहिले असले तरी या गटातील काही लोक स्वयंप्रेरणेने या चळवळीत सहभागी झाल्याची माहिती मिळते.

५. गांधीजींचे उपोषण:

'छोडो भारत' आंदोलन देशव्यापी होते. ते हिंसात्मक मार्गाने चालू नये असे गांधीजींना वाटत होते. तरीसुद्धा काही ठिकाणी या अहिंसक आंदोलनाला हिंसात्मक स्वरूप प्राप्त झाले म्हणून गांधीजींनी ९ फेब्रुवारी, १९४३ रोजी २१ दिवसांचे आमरण उपोषण सुरू केले. या वेळी त्यांचे वय बहात्तर वर्षे एवढे होते. त्यामुळे या उपोषण काळात गांधीजींची प्रकृती चिंताजनक बनली तरीसुद्धा ब्रिटिश सरकारने त्यांना तुरुंगातून सोडले नाही. ब्रिटिश सरकारचा निषेध म्हणून ए.पी. मोदी, एम.एस. अणे, व नलिनी रंजन सरकार यांनी कार्यकारीणीच्या सदस्यत्वाचे राजीनामे दिले. तरीसुद्धा सरकारने दखल घेतली नाही. शेवटी ३ मार्च, १९४३ रोजी गांधीजींनी उपोषण पूर्ण केले. डॉक्टरांच्या मते, गांधीजींचा उपवास शारीरिक दृष्ट्या एक चमत्कारच होता. ज्या उद्देशाने गांधीजींनी उपोषण सुरू केले होते तो उद्देश पूर्ण झाला. या उपोषणामुळे जनतेचे नीतीधैर्य वाढले. ब्रिटिश विरोधी जनतेची भावना अधिक तीव्र झाली. आणि राजकीय कृतीची संधी मिळाली. प्रतिकाराच्या या प्रतिकात्मक कृतीने सर्वत्र व्यापक प्रमाणावर प्रतिकार होऊ लागला. सरकारच्या आततायीपणावर जगभरातून प्रकाश पडला. १९४२च्या निघृण दडपशाहीचे नैतिक समर्थन करण्याचा सरकारचा प्रयत्न सफल झाला नाही. आणि ब्रिटिश सरकारची चूक असल्याचे जगाच्या निदर्शनास आले.

११.३.५ 'भारत छोडो' चळवळीचा शेवट:

सन १९४२ साली भारताचा व्हाईसरॉय लॉर्ड लिनलिथगो यांच्या जागी लॉर्ड वेव्हेल यांची भारताचा व्हाईसरॉय म्हणून निवड झाली. गांधीजींनी तुरुंगात असताना वेव्हेल यांना पत्र पाठविले की, आपण तुरुंगातील काँग्रेस कार्यकारिणीच्या सदसांची भेट पुढे एप्रिल १९४४ साली गांधीजींची प्रकृती बिघडली म्हणून ब्रिटिश सरकारने त्यांची ६ मे, १९४४ रोजी तुरुंगातून सुटका केली. यावेळी गांधीजींनी व्हाईस रॉयशी भारतातील राजकीय परिस्थितीबाबत चर्चा करण्याची तयारी दर्शवली. परंतु जोपर्यंत काँग्रेस 'भारत छोडो' चा ठराव मागे घेत नाही तोपर्यंत ब्रिटिश सरकारला काँग्रेसशी चर्चा करण्यात रस नाही असे कळविले. पुढे जून, १९४५ साली सरकारने काँग्रेस कार्यकारिणीच्या सदस्यांची तुरुंगातून मुक्तता केली. भूमिगत नेत्यांविरुद्ध अटक जारी करण्याचे आदेश १९४६ च्या सुरुवातीला सरकारने मागे घेतले. त्यामुळे चले जाव आंदोलनाचा शेवट होऊन भारताला स्वातंत्र्य देण्याच्या वाटाघाटीला प्रारंभ झाला.

११.३.६ 'भारत छोडो' चळवळीने काय साध्य केले?:

९ ऑगस्ट, १९४२ साली भारतात सुरू झालेले 'भारत छोडो' आंदोलन ब्रिटिश सरकारने दडपून टाकण्याचा प्रयत्न केला असला तरी सन १९४५ च्या अखेरीपर्यंत भारतातील कोणत्या ना कोणत्या प्रांतात तरी सुद्धा सुरू होते हे या आंदोलनाची वैशिष्ट्ये आहे. इ.स. १८५७ साली ब्रिटिश सरकारविरुद्ध जो पहिला मोठा उठाव झाला त्यानंतर भारतात किती तरी वर्षाने चलेजाव आंदोलनाचा मोठा उठाव झाला असे नेहरुनी म्हणाले आहे. या आंदोलनात जवळजवळ २५,००० लोक ठार झाले. असंख्य लोकांना तुरुंगात डांबण्यात आले. लक्षावधी लोक जखमी झाले. तथापि, लोकांचा उत्साह कमी झाला नाही हे ही या आंदोलनाचे वैशिष्ट्ये होते.

सन १९४२ च्या 'भारत छोडो' आंदोलनामुळे भारतीय जनतेच्या मनात निर्माण झालेली राष्ट्रभक्तीची व स्वातंत्र्यप्रेमाची भावना किती प्रगल्भ व तीव्र आहे याची जाणीव ब्रिटिश सरकारला झाली. ब्रिटिशांच्या साम्राज्यवादी सत्तेविषयी भारतीय लोकांच्या मनात किती तिरस्कार आहे याची जाणीव सुद्धा सरकारला झाली. आपल्या देशाला स्वातंत्र्य व प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी भारतीय जनता कोणताही त्याग करावयास मागे पुढे पाहात नाही याची ब्रिटिश सरकारला कल्पना आली. थोडक्यात चले जाव आंदोलनाला मिळालेल्या सर्वव्यापक प्रतिसादावरून भारतीय लोकांमध्ये निर्माण झालेल्या जागृतीची व काँग्रेसच्या जनाधाराची सरकारला जाणीव झाली. ब्रिटिशांची शंभरी भरली म्हणून भारतात त्यांच्या विरुद्ध १८५७ चा उठाव झाला होता परंतु तो सरकारने विविध मार्गाने दडपून टाकला. पण सन १९४२च्या चलेजाव चळवळीने भारतातील ब्रिटिश सत्तेचे दिवस कायमचे संपत आहेत. हे जनतेच्या लक्षात आले. इंग्रज सरकारने पाशवी मार्गाने ही चळवळ दडपून टाकण्यात यश मिळविले असले तरी, भारतातील सर्व जनता आपल्या विरोधात गेली आहे. व आपणास जास्त दिवस भारतावर राज्य गाजविता येणार नाही याची खात्रीच त्यांना या आंदोलनामुळे झाली. ब्रिटिश सरकारने आता काँग्रेसबरोबर देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी काँग्रेसबरोबर वाटाघाटी सुरू केल्या हे या चळवळीची महत्वाची कामगिरी होय.

आपली प्रगती तपासा.

१. भारत छोडो आंदोलनाचा थोडक्यात मागोवा घ्या.

११.४ सारांश

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासात १९३०-३१ मधील सविनय कायदेभंग चळवळ म्हणजे ब्रिटिश साम्राज्यवादा विरोधातील लढ्याचा एक महत्त्वपूर्ण टप्पा होय. १९२०-२२ मधील असहकार चळवळीत जेवढ्या सत्याग्रहींना तुरुंगवास भोगावा लागला. त्याच्या तिप्पट सत्याग्रही या आंदोलनात तुरुंगात गेले. या चळवळी दरम्यान सुमारे ९० हजार सत्याग्रहींना तुरुंगवास पत्करावा लागला. या चळवळी दरम्यान इंग्लंडमधून आयात होणाऱ्या कापडाचे प्रमाण निम्म्याने कमी झाले सरकारला जमीन - महसूल व मद्य उत्पादना पासून मिळणारे उत्पन्न घटले. भारतातील सर्व स्तरातील लोकांना या आंदोलनापासून दूर राहण्याचे आवाहन केले असले तरी मुस्लिमांचा या आंदोलनातील सहभाग दृष्टीआड करून चालता येणार नाही. त्याचप्रमाणे शहरी व ग्रामीण भागातील गरिबांनी व अशिक्षितांनी

चळवळीला दिलेला पाठींबा लक्षणीय होता. म्हणूनच बंगालचे पोलिस महानिरीक्षक इ.जे. लोमन म्हणतात. "या अडाणी व असंस्कृत लोकांचा पाठींबा व सहानुभूती काँग्रेस मिळवू शकेल याची मला खात्री नव्हती."

भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्याची प्रक्रिया खऱ्या अर्थाने ज्या आंदोलनापासून सुरु झाली ते आंदोलन म्हणजे १९४२ चे भारत छोडो आंदोलन होय. म्हणजे चले जाव आंदोलन हे भारतीय जनतेने ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध प्रखरपणे चालविलेले शेवटचे आंदोलन होय. या आंदोलनापूर्वी देशातील प्रमुख नेत्यांना साम्राज्यवादी ब्रिटिश सरकारने आंदोलन सुरु होण्यापूर्वी दडपून टाकण्यासाठी अटक केले, असे असताना सुद्धा जनतेने हे आंदोलन सुरु ठेवून यास जनआंदोलनाचे स्वरूप प्राप्त करून दिले. या आंदोलन काळात भूमिगत नेते व कार्यकर्त्यांनी ब्रिटिश सरकारला आपल्या गनिमीकावा तंत्राने हैराण करून सोडले होते. त्याचप्रमाणे भारतातील काही प्रमुख भागात लोकांनी ब्रिटिश सरकारचे शासन नामंजूर करून प्रतिसरकार स्थापन केले होते. यामुळे भारताला आतास्वातंत्र्य देण्याशिवाय पर्याय नाही, अशी ब्रिटिश सरकारची खात्री झाली होती. त्यांनी भारताला स्वातंत्र्य देण्याची प्रक्रिया सुरु केली हे या चळवळीचे महत्वाचे यश होते.

११.५ प्रश्न

१. सविनय कायदेभंग चळवळीची पार्श्वभूमी व व्याप्ती सांगा.
२. सविनय कायदेभंग चळवळीचे परिणाम सांगा.
३. भारत छोडो आंदोलनाची पार्श्वभूमी विशद करा.
४. भारत छोडो चळवळीतील प्रतिसरकार व भूमिगत चळवळीचे योगदान स्पष्ट करा.

११.६ संदर्भ

१. जावडेकर आचार्य शं.द. आधुनिक भारत
२. वैद्य, डॉ. सुमन, कोठेकर, डॉ. शांता - आधुनिक भारताचा इतिहास ३. भिडे प्रा. गजानन - आधुनिक भारताचा इतिहास
४. बिपिनचंद्र - इंडियाज स्ट्रगल फॉर इंडिपेन्डस
५. ग्रोव्हर बी. एल. वेलेकर एन. के. - आधुनिक भारताचा इतिहास ६. सरदेसाई डॉ. बी.एन. नलावडे, डॉ. व्ही. एन. - आधुनिक भारताचा इतिहास.

अखिल भारतीय मुस्लिम लीग

घटक रचना

१२.० उद्दिष्टे

१२.१ प्रस्तावना

१२.२ ऑल इंडियन मुस्लिम लीग

१२.२.१ मुस्लिम साम्प्रदायिकतेचा उदय

१. ब्रिटिश सत्तेचा उदय-मुस्लिम

२. वहाबी चळवळ

३. मुस्लिम समाजातील जागृती

४. १८९२ चा कायदा

५. सिमला शिष्टमंडळ

६. मुस्लिम लीगची स्थापना

१२.२.२ मुस्लिम लीग - काँग्रेस संबंध

१. १९१६ चा लखनौ करार

२. मुस्लिम लीगचा फुटीरतावाद

३. बॅ. जीना यांच्या १४ मागण्या

४. १९३०-४२ या काळातील मुस्लिम लीग

१२.४ द्विराष्ट्रवादाचा सिद्धांत व मुस्लिम लीग

१२.४.१ मुस्लिम लीगची पाकिस्तानच्या निर्मितीकडे वाटचाल

१२.५ सारांश

१२.६ प्रश्न

१२.७ संदर्भ

१२.० उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर:

- भारतातील साम्प्रदायिकतेच्या उदयाची कारणे सांगता येतात.
- मुस्लीम लीगची स्थापना केव्हा व कशी झाली हे सांगता येते.
- मुस्लीम लीगची वाटचाल व भारताची फाळणी या विषयी माहिती सांगता येते.

१२.१ प्रस्तावना

अखिल भारतीय मुस्लिम लीग हा ब्रिटीश भारतातील राजकीय पक्ष होता. या पक्षाची स्थापना ३० डिसेंबर १९०६ रोजी झाली. लोकमान्य टिळकांच्या अखेरच्या काळात म्हणजे १९१५ च्या दरम्यान महात्मा गांधीचा भारतीय राजकारणाच्या क्षितिजावर उदय झाला व टिळकांच्या निधनानंतर ते काँग्रेसचे सर्वेसर्वा झाले. १९२० ते १९४७ या कालखंडात भारतीय स्वातंत्र्याचा लढा त्यांनी चालविला, भारतीय राजकारणात काँग्रेस ही जशी प्रमुख शक्ती होती, त्याचप्रमाणे दुसरीही एका शक्ती होती. ती शक्ती म्हणजे मुस्लिम लीग होय. १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतात मुस्लीम साम्प्रदायिकतेचा उदय ही भारतीय इतिहासातील दूरगामी परीणाम घडवून आणणारी घटना होय. भारतावर आठव्या शतकापासून मुस्लिम आक्रमणे होत राहिली आणि मध्ययुगीन कालखंडात तर ते या देशाचे राज्यकर्ते बनले. मुस्लिम राजवटीनंतर ब्रिटिशांचे राज्य स्थिर झाले. परंतु ब्रिटिश सत्ता जसजशी स्थिर होऊ लागली. तसतसा भारतीयांचा त्यांना अधिकाधिक विरोध होऊ लागला. त्यातूनच १८८५ मध्ये राष्ट्रीय काँग्रेस या अखिल भारतीय संघटनेची स्थापना झाली. सर्वभारतीयांचे, जाती-पंथाचे प्रतिनिधित्व करणारी संघटना असे तिचे स्वरूप होते. म्हणूनच या मुख्य राष्ट्रीय प्रवाहात सर्वच सहभागी होतील अशी अपेक्षा होती. त्याप्रमाणे सुरुवातीला घडले ही हिंदू आणि मुस्लिम यांचे सुरुवातीचे परस्पर संबंध मित्रत्वाचे होते. दोन्ही जमाती राष्ट्रीय सभेला आपलीमानत असत अशाच स्थितीत सर सय्यद अहमदखान यांच्यासारखे मुस्लिम पुढारी 'राष्ट्रीय सभा म्हणजे हिंदूंची संघटना आहे', म्हणून मुसलमानांनी त्यात सहभागी होऊ नये, असे मत मांडू लागले तरीही सभेच्या प्रारंभीच्या अधिवेशनांना सर बटुद्दीन तय्यबजी आणि इतर मुस्लिम हजर राहू लागले मात्र हळूहळू परिस्थिती बदलत गेली. ब्रिटिशांनीही 'फोडा व राज्य करा' या तंत्राचा वापर सुरू केला. राष्ट्रीय आंदोलनात हिंदू व मुसलमानात होत असलेले ऐक्य मोडून काढण्यासाठी ब्रिटिशांनी कूट नीतीचा अवलंब केला. त्यांनी बंगाल प्रांताची फाळणी करून मुस्लिम बहुसंख्य असा नवीन पूर्व बंगाल प्रांत अस्तित्वात आणला. शिवाय मुस्लिमांना असे आश्वासन दिले की, मुसलमान राष्ट्रीय सभेपासून दूर राहिले व ब्रिटिशांना साथ दिली तर त्यांना फायदे अनेक मिळत राहतील याच पार्श्वभूमीवर मुस्लिमांनी 'मुस्लिम लीग' हा आपला स्वतंत्र पक्ष स्थापन केला. या पक्षाला प्रतिउत्तर देण्यासाठी भारतीय हिंदूंनी हिंदू महासभा व राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ यासारख्या हिंदुत्ववादी संघटना स्थापन केल्या परंतु मुस्लिम लीगच्या रेट्यापुढे त्या निष्प्रभ ठरल्या. कारण मुस्लिम लीगने मुस्लिमांसाठी पाकिस्तान या स्वतंत्र राष्ट्राची निर्मिती घडवून आणली.

१२.२ ऑल इंडियन मुस्लिम लिग

मुस्लिम साम्प्रदायिकतेचा उदय:

इंग्रजसत्तेपूर्वी भारताय मुसलमानांचे शासन होते. त्यांच्या हातून ब्रिटिशांनी सत्ता काढून घेतली. याचे मनस्वी दुःख मुसलमानांना वाटत होते. १८५७च्या उठावात मुस्लिम समाज मोठ्या प्रमाणात सहभागी असल्यामुळे ब्रिटिशांनी मुस्लिमांशी अतिशय कठोर व्यवहार केला. १८५२ ते १८६२ या दशकात उच्च न्यायालयातील मान्यता प्राप्त २४० वकिलांपैकी फक्त एक मुस्लिम होता. त्यामुळे मुसलमानांच्या मनातही ब्रिटिशांविरुद्धी

जबरदस्त असंतोष खदखदत होता. त्यांनी इंग्रजी शिक्षणाकडे जाणुनबुजून दुर्लक्ष केले. परिणामी सरकारी नोकरीत हिंदूच्या तुलनेत मुस्लिमांची संख्या बरीच कमी झाली. १८७१ मध्ये बंगाल प्रांतात नियुक्त झालेल्या २१४१ कर्मचाऱ्यांपैकी १३३८ युरोपियन, ७११ हिंदू व फक्त ९२ मुसलमान होते. साहजिकच एकेकाळी हिंदूस्तानच्या सत्तेचे वैभव उपभोगलेल्या मुसलमानांमध्ये यामुळे वैषम्य निर्माण झाले व त्याचाच परिणाम म्हणून ब्रिटिशांबद्दल त्यांच्यात मुस्लीम साम्प्रदायिकतेस कारणीभूत झालेले खालील प्रमाणे होते त्यांच्यात असंतोष निर्माण झाला.

२. वहाबी आंदोलन:

१८५७च्या उठावात बहादूरशहा जफरला पुन्हा सम्राट बनविण्याचा प्रयत्न झाल्याने मुसलमानांबद्दल इंग्रजांच्या मनात कटू भावना निर्माण झाली होती. वहाबी आंदोलनाने ती धर्मसुधारणेचा होता. त्यात बदल होऊन मुस्लिम सत्तेची पुनर्स्थापना करणे, गतवैभव प्राप्त करणे असे उद्दिष्ट बनले. आपल्या विरुद्धचे हे वहाबी आंदोलन ब्रिटिशांनी दडपून टाकले असले तरी त्यातून मुसलमानांच्या ब्रिटिश सत्तेबद्दलच्या कटुतेच्या भावना दृष्टोत्पत्तीस आल्या होत्या.

३. मुस्लिम समाजातील जागृती व अलिगढ चळवळ:

यानंतर मात्र मुस्लिम समाजामध्ये जागृती होऊ लागली. काही मुस्लिम नेते पाश्चिमात्य शिक्षणाचा पुरस्कार करू लागले. त्यामधूनच कलकत्त्याच्या मदरसात इंग्रजी भाषा शिकवली जाऊ लागली. परंतु खऱ्या अर्थाने मुस्लिम समाजातील लोकांना जागृत करण्याचे काम सर सय्यद अहमदखान यांनी केले. स्वतः सर सय्यद अहमदखान यांचे सुरुवातीचे विचार फार वेगळे होते हिंदू व मुस्लिम म्हणजे सुंदर अशा भारतवधुचे नेत्र आहेत. हिंदू व मुस्लिम एक हृदय, एक आत्मा व्हावेत असे मत ते व्यक्त करीत होते. परंतु अलिगढच्या मुस्लिम - अँग्लो आरिएंटल कॉलेजचे प्राचार्य थिओडर बेक यांच्या विचारांचा प्रभाव पडून सय्यद अहमदखानांचे मतपरिवर्तन झपाट्याने झाले.

भारताला प्रतिनिधीक संस्था देण्याबाबतचे विधेयक १८८९ मध्ये ब्रिटिश पार्लमेंट मध्ये आले त्यावेळी त्याविरुद्ध बेक यांनी मुस्लिमांना संघटीत केले. देशाची सत्ता इंग्रजांकडून हिंदूंकडे हस्तांतरीत करणे हा राष्ट्रीय सभेचा उद्देश आहे म्हणून ब्रिटिशांनी व मुस्लिमांनी एकत्र येणे आवश्यक आहे असे विचार बेक मांडत असत. त्यांच्या या विचारांचा प्रभाव पडून सर सय्यद अहमदखानने 'राष्ट्रीय सभा ही हिंदू संघटना आहे आणि म्हणून मुस्लिमांनी त्यापासून दूर रहावे असे जाहीर केले. 'हिंदू व मुस्लिम दोघेही राज्यकारभारासाठी लायक नाहीत, असे सर सय्यद अहमदखान यांचे विचार होते. इंग्लंडला जाऊन आल्यावरच त्यांच्यावर पाश्चात्य संस्कृतीच्या श्रेष्ठत्वाच्या कल्पनेचा पगडा बसला. म्हणूनच इंग्रजी शिक्षणामुळे मुसलमानांचे मागासलेपण जाईल असे ते म्हणत. इंग्रजी शिक्षणापासून दूर राहिल्यानेच अनेक क्षेत्रात मुसलमान हिंदूंच्या मागे राहिलेत. म्हणूनच मुसलमानांमध्ये इंग्रजीचा, पाश्चात्य संस्कृतीचा, ज्ञानाचा प्रसार व्हावा या उद्देशाने सय्यद अहमदखान यांनी कार्य केले त्यांचे हे कार्य अलिगढ चळवळ म्हणून ओळखले जाते. अलिगढ येथील मुस्लिम विद्यापीठ यातूनच निर्माण झाले.

४. १८९२ चा कायदा:

राष्ट्रीय सभेच्या काही मागण्या पूर्ण करण्यासाठी ब्रिटिश शासनाने १८९२चा कायदा करण्याचे जाहीर करताच मुस्लिमांमध्ये खळबळ उडाली. मुसलमानांचीही स्वतंत्र संस्था असावी या कल्पनेचे बीज याचकाळात पेरले गेले. १८९३ मध्ये 'मॉहमेडन ॲंग्लो ओरिएंटल डिफेन्स असोसिएशन' नावाची संस्था स्थापन करण्यात आली. त्यामागे सर सय्यद अहमदखानांचे प्रयत्न होते. तसेच ब्रिटिशांचे पाठबळही होते. परिणामी हिंदू व मुस्लिमांमधील अंतर वाढण्यास सुरुवात झाली. याच सुमारास लो. टिळकांनी गणेश उत्सव व शिवजयंती उत्सव सुरू केले. आर्य समाजाच्या शुद्धीकरण आंदोलनानेही यावेळी चांगलाच जोर धरला होता.

५. सिमला शिष्ट मंडळ (१९०६):

१८९६ च्या सुमारास मुसलमानांच्या असोसिएशनने मागणी केली की, मुस्लिमांसाठी विभक्त मतदारसंघ असावेत. या मागणीच्या पुर्ततेसाठी राजकीय क्षेत्रात मुस्लिमांची वेगळी संस्था असावी हा विचार जोर धरू लागला. विशेषतः लॉर्ड कर्झनने बंगालची फाळणी करून मुस्लिम बहुसंख्य असा नवीन पूर्व बंगाल प्रांत निर्माण केल्याने इंग्रज आपल्या पाठीशी आहेत असे कळल्याने वरील विचार प्रत्यक्षात येण्यास अनुकूलता निर्माण झाली. एक नवी सुधारणा कायदा येऊ घातला होता. त्यावर मुस्लिमांनी आपले लक्ष केंद्रित केले त्यांनी व्हाईसरॉय लॉर्ड मिंटो यांची भेट मागितली. त्यानुसार १ ऑक्टो. १९०६ रोजी ३६ सदस्यीय मुस्लिम शिष्टमंडळ प्रिन्स आगाखान यांच्या नेतृत्वाखाली व्हाईसरॉय मिंटो यांना सिमला येथे भेटले. या शिष्टमंडळाने मुस्लिमांसाठी विभक्त मतदारसंघाची मागणी केली. व्हाईसरॉय मिंटो यांनी या मागणीचे स्वागत केले. व त्याबद्दल सहानुभूतीने विचार करण्याचे आश्वासन दिले.

६. मुस्लिम लीगची स्थापना (१९०६):

खरे तर वरील घटना अत्यंत महत्त्वाची होती या घटनेचे महत्त्व जितके ब्रिटिशांच्या लक्षात आले. तितके राष्ट्रीय सभेच्या लक्षात आले नाही. व्हाईसरॉय लॉर्ड मिंटो आणि भारतमंत्री मोर्ले यांनी मुस्लिमांची मागणी उचलून धरली. कारण त्यात हिंदू व मुस्लिमांमध्ये फूट पाडण्याचा दारुगोळा ठासून भरला होता. मात्र या सर्व घटनाक्रमातून स्वतंत्र संस्थेची कल्पना मुस्लिमांना एकदम पटली राजकीय क्षेत्रातील अशी स्वतंत्र संस्था मुसलमानांच्या हितसंबंधाची जोपासना करील याबद्दल त्यांना विश्वास होता. त्यादृष्टीने महत्त्वाचे पाऊल उचलले गेले ते १९०६ मध्ये पूर्व बंगाल प्रांताची राजधानी ढाक्का येथे मुस्लिम नेत्यांची बैठक भरली. त्यात मुसलमानांचा स्वतंत्र राजकीय पक्ष असावा अशी कल्पना ढाक्क्याचे नवाब सलीमुल्ला यांनी मांडला या ठरावास अकिम अजमलखान यांनी पाठिंबा दिला. ३० डिसेंबर १९०६ रोजी मुस्लिम लीगची स्थापना झाली. ब्रिटिश सरकारबद्दल निष्ठा व्यक्त करून मुस्लिम लीगने मुसलमानांच्या हिताची जोपासना करण्याचे आपले उद्दिष्ट जाहीर केले. राष्ट्रवादी वृत्तपत्रांनी त्याकडे फारसे लक्ष दिले नाही पण भारतातील ब्रिटिश धार्जिण्या अशा ॲंग्लो-इंडियन वृत्तपत्रांनी मात्र या घटनेचे स्वागत करून 'मुस्लिम लीग म्हणजे लोकप्रिय बनत चाललेल्या राष्ट्रीय सभेवरील उतारा होय.' असे मत व्यक्त केले.

१२.२.२ मुस्लिम लीग आणि काँग्रेसचे संबंध:

मुस्लिम समाजाचे हितसंबंधाच्या रक्षणासाठी मुस्लिम लीग या संघटनेची स्थापना केली होती. त्यामुळे राष्ट्रीय सभेला एक प्रतिस्पर्धी निर्माण झाला होता. राष्ट्रीय आंदोलनात फूट पडली हे सर्व खरे असले तरी मुस्लिम लीग व राष्ट्रीय सभा यांचे संबंध एकदम तणावपूर्ण झाले असे म्हणता येत नाही. उलट देशातील व आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातील बदलत्या राजकारणामुळे लीग व राष्ट्रीय सभा यांच्यात परस्परसामंजस्य निर्माण झाल्याचे आढळून येते. मुस्लिम लीगच्या स्थापनेनंतर १९०७ मधील सुरत येथील राष्ट्रीय सभेचे अधिवेशन ऐतिहासिक ठरले. त्यात नेमस्त आणि जहाल यांच्यात फूट पडली जहालांना जवळ जवळ राष्ट्रीय सभेबाहेर काढण्यात आले. मात्र त्यांनी आपले आंदोलनात्मक कार्य नेटाने सुरू ठेवले. याच काळात लो. टिळक व इतरही जहाल पुढारी तुरुंगात गेल्याने जहालांच्या प्रचारकार्याला तेवढी धार राहिली नाही उलट नेमस्तांचा राष्ट्रीय सभेवर ताबा होता. त्यांनी आपले लक्ष येऊ घातलेल्या सुधारणा कायद्यावर केंद्रित केले. १९०८ च्या अलाहाबादच्या खास अधिवेशनात राष्ट्रीय सभेने साम्राज्यांतर्गत स्वायत्तता हे ध्येय जाहीर करून स्वदेशी आंदोलन चालविण्याचा निर्णय घेतला.

यानंतर नेमस्तानी मुस्लिम लीगबरोबर सहकार्याचे प्रयत्न सुरू केले. त्याला यश येऊन १९११च्या जानेवारीत राष्ट्रीय सभा व मुस्लिम लीगच्या प्रतिनिधींची एक संयुक्त बैठक घेण्यात आली. मात्र या बैठकीतून फारसे काही साध्य होऊ शकले नाही. परंतु याच सुमारास देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे रंग झपाट्याने बदलू लागले. १९११ मध्ये ब्रिटिश सरकारने बंगालची फाळणी रद्द केली. याचवेळी युरोपियन राजकारणात इंग्लंड व तुर्कस्थान परस्परांचे कट्टर शत्रू बनले. त्यामुळे मुस्लिम लीगचे डोळे उघडू लागले. ब्रिटिशांची एकूण निती घातक आहे आणि त्यावरील उपाय म्हणजे हिंदू - मुस्लिम युती होय ही गोष्ट प्रामुख्याने सुशिक्षित तरुण मुसलमानांना पटू लागली. याच विचारांचा प्रभाव म्हणजे १९१३ मध्ये साम्राज्यांतर्गत स्वायत्तता हे मुस्लिम लीगचे ध्येय असल्याचे जाहीर करण्यात आले आणि त्यासाठी मुस्लिम लीग इतरांशी सहकार्य करेल असेही घोषित केले गेले याच वर्षी प्रिन्स आगाखान यांनी मुस्लिम लीगच्या अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला. पुढे लीग राष्ट्रीय सभा संबंधात बदल होऊन आंदोलनात परस्पर सहकार्याचे वातावरण निर्माण झाले आणि त्याचीच परिणती म्हणजे १९१६ चा प्रसिद्ध लखनौ करार घडून आला.

१. १९१६ चा लखनौ करार:

सन १९१४ मध्ये पहिले महायुद्ध सुरू झाले. त्यात इंग्लंड व तुर्कस्थान परस्परविरोधी युद्धात उभे राहिले. तुर्कस्थान मुस्लिम राष्ट्र असल्याने व तेथील खलिफा जगातील सर्व मुसलमानांचा प्रमुख धर्मगुरू असल्याने साहजिकच भारतातील मुसलमानांमध्ये ब्रिटिशांविरुद्ध असंतोषाची भावना निर्माण झाली. अबुल कलाम आझाद यांच्या 'अलहिलाल' साप्ताहिकातून तसेच इतरही वर्तमान पत्रांतून ब्रिटिशांवर जबर टिका करण्यात येऊ लागली. यावेळी मुस्लिम लीगची सुत्रे महंमद अली जिना यांच्या हातात आली. १९१४ चे राष्ट्रीय सभेचे अधिवेशन मद्रास येथे भरले. अध्यक्ष भूपेंद्रनाथ बसू यांनी हिंदू-मुस्लिम ऐक्याचे आणि युद्धात ब्रिटिशांना सहकार्य देण्याचे आव्हान केले. हिंदू-मुस्लिम ऐक्य निर्माण होण्याची शक्यता दिसत असतानाच सहा वर्षांच्या कारावासानंतर मंडाले येथून लो.

टिळकांची सुटका झाली. १९१४ मध्ये टिळक भारतात परतले. त्यांना पुन्हा राष्ट्रीय सभेत प्रवेश देण्यास नेमस्तांचा विरोध होता. परंतु फेब्रु १९१५ मध्ये गोपाळ कृष्ण गोखले आणि नोव्हेंबर मध्ये फिरोजशहा मेहता मृत्यु पावल्याने नेमस्तांच्या चळवळीची धार बोथट होऊन टिळकांच्या प्रवेशाचा मार्ग मोकळा झाला. त्यानंतर नेमस्त आणि जहाल यांच्यात ऐक्य प्रस्तावित झाले. १९१५ च्या मुंबई अधिवेशनात त्या दृष्टिने अॅनी बेझंट यांनी केलेले प्रयत्न महत्त्वपूर्ण व यशस्वी ठरले. राष्ट्रीय सभेत ऐक्याचे वातावरण निर्माण झाल्यावर राष्ट्रीय सभा - लीग ऐक्याच्या दृष्टिने पावले उचलण्यास प्रारंभ झाला. १९१५ साली मुंबई येथे राष्ट्रीय सभा व लीगची अधिवेशने झाली. त्यात राजकिय मागण्यांसाठी एक संयुक्त समिती स्थापन करण्यात आली. पुढील वर्षी म्हणजे १९१६ मध्ये काँग्रेस अधिवेशन लखनौ येथे झाले. त्याचे अध्यक्ष लो.टिळक होते. मुस्लिम लीगनेही लखनौलाच आपले अधिवेशन घेतले आणि बॅ. महंमद अली जीना यांना अध्यक्ष केले. यावेळी राष्ट्रीय सभा व मुस्लिम लीगमध्ये ऐतिहासिक असा लखनौ करार होऊन परस्पर ऐक्य प्रस्तापित केले गेले झाले. नुकतेच नेमस्त व जहाल यांच्यात ऐक्य झालेले असतानाच राष्ट्रीय सभा व लीगमध्येही ऐक्य झाल्याने राष्ट्रीय चळवळ पुन्हा एकदा चैतन्यशील बनली. लखनौ करारानुसार लीगने राष्ट्रीय सभेच्या स्वयंशासनाच्या मागणीला पाठिंबा दर्शविला. तर राष्ट्रीय सभेने लीगची विभक्त मतदार संघाची मागणी मान्य केली. याशिवाय लखनौ करारात उलटपक्षी मान्य केलेल्या प्रमुख तीन गोष्टी पुढीलप्रमाणे होत्या

- १) व्हॉईसरॉयच्या कौन्सिलमधील निम्मे सदस्य भारतीय असावेत. केंद्रिय कायदेमंडळात चार/पाच सदस्य निर्वाचित असावेत. त्यापैकी १/३ सदस्य मुसलमानांनी विभक्त मतदारसंघातून निवडलेले असावेत. हेच प्रमाण प्रांतीय कायदेमंडळात राहावे. प्रांतांना स्वायत्तता देण्यात यावी.
- २) मुसलमानांबाबतचे एखादे विधेयक कायदे मंडळातील ३/४ मुस्लिम सदस्यांना अमान्य असेल तर त्या विधेयकाचा विचार केला जाऊ नये.
- ३) लोकसंख्येच्या तुलनेत मुस्लिमांना जास्त प्रतिनिधित्व मिळावे. ही लीगची मागणी राष्ट्रीय सभेने मान्य केली. एवढेच नव्हे तर विभिन्न प्रांतातील मुस्लिम प्रतिनिधित्वाचे प्रमाणही निश्चित करण्यात आले उदाहरणार्थ उत्तर प्रदेशात लोकसंख्येत मुस्लिमांचे प्रमाण १४% असले तरी त्यांना ३०% प्रतिनिधित्व देण्याचे ठरले. विभक्त मतदार संघाशिवाय विद्यापीठे व जमीनदारांच्या खास मतदारसंघातून मुसलमानांना निवडणूक लढविता येईल यालाही राष्ट्रीय सभेने मान्यता दिली.

लखनौ कराराचे एकूण स्वरूप पाहता त्यातील मर्म एकदम लक्षात येत नाही. वरवर पाहता राष्ट्रीय सभेने मुस्लिम लीगबरोबर पूर्ण शरणागती पत्करली असे दिसते. विभक्त मतदारसंघाची मागणी मान्य करून तसेच लोकसंख्येपेक्षा जास्त प्रतिनिधित्व मुसलमानांना मिळावे याला पाठिंबा देऊन राष्ट्रीय सभेने मुसलमानांच्या वेगळ्या हितसंबंधांनाच एक प्रकारे मान्यता दिली. परिणामी वेगळेपणाचे मुसलमानांमध्ये भिनलले विष अधिकच पसरले असे मत इतिहासकार डॉ. लाल बहादुर यांनी व्यक्त केले आहे.

२. मुस्लिम लीगचा फुटीरता वादः

असहकार आंदोलनाच्या स्थगितीनंतर हिंदू - मुस्लिम यांच्यात जे ऐक्य प्रस्तापित झाले होते ते नष्ट पावले. देशात हिंदू-मुस्लिमांमध्ये जातीय तणाव निर्माण झाला. १९२३ सालच्या अखेरीस एकीकडे मुस्लिमांचे धर्मांतराचे प्रयत्न आणि त्याला प्रतिउत्तर म्हणून दुसरीकडे हिंदुत्ववाद्यांनी सुरू केलेल्या शुद्धी व संघटन या चळवळी असे तणावाचे चित्र निर्माण झाले. १९२३ ते १९२७ या काळात देशात हिंदू - मुस्लिम यांच्यात अनेक ठिकाणी दंगली घडून आल्या. लाहोर येथे या दरम्यान या दंगलीत ४५० लोक मरण पावले तर ५००० लोक जखमी झाले. जातीय तणाव आणि हिंदू-मुस्लिम दंगली यांचा परिणाम म्हणून राष्ट्रीय प्रवृत्तीचे अनेक मुस्लिम नेते साम्प्रदायिक वळणावर गेले १९२५ मध्ये बॅ. जीना व अली बंधू साम्प्रदायिक बनले. दिवसेंदिवस राष्ट्रीय काँग्रेस व मुस्लिम लीग यांच्यातील दुरावा आणखीनच वाढत गेला. १९२३ नंतर मुस्लिम लीगचे नेतृत्व बॅ. जीना यांच्याकडे गेले. त्यांच्या नेतृत्वाखाली मुस्लिम लीगची धोरणे अधिकाधिक प्रतिगामी व संकुचित बनली. १९२७ साली सायमन कमिशनच्या दौऱ्यावर राष्ट्रीय सभेने बहिष्कार टाकला. मुस्लिम लीगमध्ये मात्र या प्रश्नावरून फूट पडली.

३. बॅ. जीना यांच्या १४ मागण्याः

भारतासाठी घटनेचा सर्वमान्य आराखडा तयार करण्यासाठी १९२८ साली सर्वपक्षीय परिषद घेण्यात आली. त्यात राष्ट्रीय सभेबरोबर मुस्लिम लीगही सामील झाली. सर्वपक्षीय परिषदेने नियुक्त केलेल्या मोतीलाल नेहरू समितीने तयार केलेला घटनेचा आराखडा 'नेहरू रिपोर्ट' या नावाने ओळखला जातो. राष्ट्रीय प्रवृत्तीच्या मुस्लिमांनी नेहरू रिपोर्टला पाठिंबा दिला. परंतु बॅ. जीनांच्या नेतृत्वाखालील गटाने मात्र तो रिपोर्ट नाकारला. बॅ. जीनांनी आपले १४ मुद्दे पुढे मांडले आणि नेहरू रिपोर्टला संमती देण्यासाठी आपल्या १४ मुद्द्यांचा स्वीकार करण्याची अट घातली. आपले १४ मुद्दे या मुसलमानांच्या मागण्या आहेत असे त्यांचे मत होते. त्या पुढीलप्रमाणे होत्या.

१. भारताची राज्यघटना संघराज्यात्मक असावी.
२. सर्व प्रांतांना स्वायत्तता द्यावी.
३. प्रांतीय विधीमंडळात अल्पसंख्याकांनाही प्रतिनिधित्व द्यावे.
४. केंद्रिय विधीमंडळात मुस्लिमांचे १/३ प्रतिनिधी असावेत.
५. केंद्रिय व प्रांतात सांप्रदायिकतेवर आधारलेले स्वतंत्र मतदारसंघ असावेत.
६. मुस्लिम बहुसंख्य असलेल्या प्रांतांची पुनर्रचना करू नये.
७. सर्वाना धार्मिक स्वातंत्र्य असावे.
८. कोणत्याही समाजाच्या ३/४ लोकांच्या हितसंबंधांना बाधा आणू नये.
९. सिंध हा वेगळा प्रांत म्हणून घोषित करावा.

१०. बलुचिस्थानात अन्य प्रांताप्रमाणेच सुधारणा कराव्यात.

११. सरकारी नोकऱ्यांत मुस्लिमांना राखीव जागा ठेवाव्यात.

१२. प्रत्येक मंत्रीमंडळात किमान ३ मुस्लिम मंत्री असावेत.

१३. मुस्लिम संस्कृती, धर्म, व्यक्तीगत कायदा यांचे संरक्षण करावे.

१४. प्रांतांच्या संमतीशिवाय केंद्रिय कायदेमंडळाने राज्यघटनेत दुरुस्ती करू नये.

बॅ. जीनांच्या या मागण्यांमधून मुस्लिम समाजाचा दृष्टिकोन स्पष्ट होतो. राष्ट्रीय सभेने बॅ. जीनांच्या १४ मागण्यांचा विचार करण्यास नकार दिला. त्यामुळे मुस्लिम लीग राष्ट्रीय सभेपासून दूर गेली.

४. १९३० ते १९४२ या काळातील मुस्लिम लीगची वाटचाल:

१९३० साली काँग्रेसने सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू केली. हा लढा संपूर्ण स्वातंत्र्यासाठी होता. परंतु ही चळवळ सर्व भारतीयांच्या स्वातंत्र्यासाठी नसून अल्पसंख्य मुस्लिमांना बहुसंख्य हिंदूंचे अंकित बनविण्यासाठीच आहे असा कंगावा करून मुस्लिम लीगने या चळवळीस आपला विरोध दर्शविला. त्यामुळे बहुसंख्य मुस्लिम या चळवळीपासून दूर राहिले. आणि इंग्रजांशी मैत्रीपूर्ण संबंध राखण्याचे धोरण स्वीकारले. हे आंदोलन चालू असतानाच नोव्हे. १९३० मध्ये पहिली गोलमेज परिषद लंडन येथे घेण्यात आली. काँग्रेसने या परिषदेत भाग न घेता तिच्यावर बहिष्कार टाकला. मात्र मुस्लिम लीगने आपले प्रतिनिधी या परिषदेत पाठविले होते.

स्वतंत्र जातवार मतदारसंघ बहाल करणाऱ्या १९३२ सालच्या निवाड्यास मुस्लिम लीगने मान्यता दिली. १९३२च्या नोव्हेंबरमध्ये झालेल्या एकता परिषदेमार्फत जातीय समस्येवर तडजोड करण्यास लीगने नकार दिला.

भारताला दुसऱ्या महायुद्धात ओढण्याच्या ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या निर्णयाचा निषेध म्हणून राष्ट्रीय सभेच्या प्रांतिक मंत्रीमंडळांनी राजीनामे दिले आणि राष्ट्रीय सभेने ब्रिटिशांच्या युद्धप्रयत्नांशी असहकार पुकारला. मुस्लिम लीगने नेमकी याउलट भूमिका घेतली. राष्ट्रीय सभेच्या प्रांतिक मंत्रीमंडळांनी राजीनामे दिल्यानंतर बहुसंख्याकांच्या जुलमी अमलातून मुक्त झाल्याबद्दल २२ डिसेंबर १९३९ हा दिवस 'मुक्ती दिन' म्हणून पाळण्याचा आदेश लीगने आपल्या अनुयायांना दिला. तसेच मुस्लिमांचे प्रतिनिधीत्व करणाऱ्या लीगच्या संमतीशिवाय भारताला कोणतीही नवीन घटना दिली जाणार नाही, या अटीवर मुस्लिम लीगने ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना युद्धप्रयत्नात सक्रीय सहाय्य करण्याचे कबूल केले.

राष्ट्रीय सभेने ८ ऑगस्ट १९४२ रोजी मुंबईच्या गवालिया टॅक मैदानावर भरलेल्या अधिवेशनात ब्रिटिशांना 'भारत छोडो' असे सांगणारा ठराव बहुमताने संमत केला तर मुस्लिम लीगने त्यास विरोध करणारा पवित्रा घेतला. लीगने ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना 'देशाची प्रथम फाळणी करा व निघून जा.' असे सांगणारा ठराव संमत केला.

१२.४ द्विराष्ट्रवादाचा सिद्धांत व मुस्लिम लीग

प्रसिद्ध उर्दू कवि डॉ. महंमद इकबाल हे पाकिस्तानच्या कल्पनेचे जनक मानले जातात. पहिल्या गोलमेज परिषदेवरून प्रतिनिधी परतल्यानंतर १९३१ साली मुस्लिम लीगच्या नेत्यांची अलाहाबाद येथे डॉ. महंमद इकबाल यांच्या अध्यक्षतेखाली एक बैठक झाली. या बैठकीतच त्यांनी सर्वप्रथम पाकिस्तानची कल्पना मांडली. वायव्य भारतात स्वतंत्र राज्य निर्माण करणे हाच भारतातील हिंदू-मुस्लिम पेच प्रसंगावरचा अंतिम तोडगा आहे अशी त्यांची भूमिका होती. त्यांनी मांडलेल्या स्वतंत्र मुस्लिम राष्ट्राच्या कल्पनेनुसार पंजाब, वायव्य सरहद्द प्रांत, सिंध, बलुचिस्तान यांचे एकीकरण करून ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत किंवा साम्राज्याबाहेर स्वतंत्र मुस्लिम राज्य निर्माण करण्याची योजना होती. डॉ. इकबाल यांनी मांडलेल्या कल्पनेतून भारतातील मुसलमानांसाठी स्वतंत्र राष्ट्र असावे हा विचार बळावत गेला.

१९३१ साली लंडनमध्ये दुसरी गोलमेज परिषद झाली. त्यात भारताच्या भावी राज्यघटनेचे स्वरूप कसे असावे या मुद्यावरून हिंदू-मुस्लिम प्रतिनिधींमध्ये मतभेद निर्माण झाले. मुस्लिम प्रतिनिधींनी मुसलमानांसाठी स्वतंत्र राज्याची मागणी केली. तथापि, त्यास हिंदुत्ववादी प्रतिनिधी व म. गांधी यांनी ठाम विरोध केला. हिंदू व मुस्लिम दोघेही भारतीय आहेत तेव्हा त्यांनी अखंड देशात स्वतंत्र मतदारसंघ व खास संरक्षक तरतुदी यांचा आग्रह न धरता एकत्र रहावे असे मत म. गांधी यांनी मांडले दुसऱ्या गोलमेज परिषदेस जमलेल्या प्रतिनिधींना पाकिस्तानच्या निर्मितीची योजना मांडणाऱ्या पत्रकाच्या प्रति देण्यात आल्या. पाकिस्तानच्या कल्पनेने इंग्लंडमधील केंब्रिज विद्यापीठात शिकणाऱ्या रहमत अली या तरुण विद्यार्थ्यांच्या मनात प्रथम मुर्त स्वरूप आले, त्यांची पाकिस्तान निर्मितीची योजना मांडणारे पत्रक दुसऱ्या गोलमेज परिषदेला हजर असेलेल्या प्रतिनिधींना दिले गेले.

वायव्य भारतातील राज्यास रहमत अली यानेच पाकिस्तान हे नाव दिले. पंजाब, वायव्य सरहद्द प्रांत, काश्मिर, सिंध, बलुचिस्तान यांचे मिळून पाकिस्तान हे स्वतंत्र राष्ट्र व्हावे अशी त्याची योजना होती. पाकिस्तान हे नाव पहिल्या चार प्रांतांच्या नावाची इंग्रजी अद्याक्षरे आणि पाचव्या प्रांतांच्या नावातील स्थान ही शेवटची चार अक्षरे (P-Punjab, A-Afghanistan, K-Kashmir, I-Sindh आणि Baluchistan मधील stan) यांचे मिळून बनते.

रहमत अलीचा मूळ सिद्धांत असा होता की, हिंदू व मुसलमान या केवळ दोन जमाती नसून, स्वतंत्र वंश, धर्म, संस्कृती, परंपरा असणारी ती दोन राष्ट्रे आहेत. रहमत अलीच्या दृष्टिकोनातून पाकिस्तानचा पाया बळकट होण्यास मदत झाली. तथापि, १९३८ सालापर्यंत पाकिस्तान ही शाळकरी मुलांची कल्पना मानली जात होती.

१९३५च्या भारतविषयक सुधारणा कायदानुसार भारतात १९३७ साली प्रांतिक कायदेमंडळाच्या निवडणूका पार पडल्या. या निवडणूकीत मुस्लिम लीगचा दारुण पराभव झाला. देशाच्या बहुतेक सर्व प्रांतात मुस्लिम लीगला नाकारल्यामुळे भारतात आपल्याला राजकीय भवितव्य नाही. आपल्याला बहुमतवाल्या हिंदूंच्या गुलामगिरीत खितपत पडावे लागणार असे मुस्लिम लीगला वाटू लागले. त्यामुळे मुस्लिम लीगची द्वि-राष्ट्रवादाची भावना

उफाळून आली. त्यामुळे १९३८ साली बॅ. जीनांनी असे जाहीर केले की, मुस्लिम प्रांताचे संघराज्य व बिगर मुस्लिम प्रांतांचे संघराज्य असे भारताचे विभाजन करावे. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात तर पाकिस्तान निर्मितीच्या चळवळीला गती मिळाली. मार्च १९४०च्या लाहोर अधिवेशनात मुस्लिम लीगने पाकिस्तानच्या मागणीचा ठराव पास केला.

१२.४.१ मुस्लिम लीगची पाकिस्तानच्या निर्मितीकडे वाटचाल:

भारतीय स्वातंत्र्याचा मार्ग खुला करण्यासाठी दुसऱ्या महायुद्धकाळात पाकिस्तानच्या मुस्लिम लीगच्या मागणीबाबत तडजोड करण्याचे प्रयत्न करण्यात आले. त्यासाठी राजाजी योजना आणि भुलाभाई देसाई लियाकत अली खान योजना मांडण्यात आल्या परंतु बॅ. जीना यांनी या योजना फेटाळून लावल्या. सप्टेंबर १९४४ मध्ये त्यांनी स्वतंत्र, सार्वभौम पाकिस्तान शिवाय आपण कशाचाही स्वीकार करणार नाही, हे स्पष्ट केले.

दुसरे महायुद्ध संपल्यानंतर इंग्लंडमध्ये सत्तांतर होऊन मजूर पक्षाचे ॲटली हे इंग्लंडचे पंतप्रधान झाले. त्यांनी भारतातील सत्तांतराच्या प्रक्रियेत गती देण्याचे कॅबिनेट मिशन भारतात पाठविले. या कॅबिनेट मिशनने भारतात आल्यानंतर एक योजना प्रसिद्ध केली तिला त्रिमंत्री योजना असे म्हणतात. या योजनांचा स्वीकार सुरुवातीला भारतातील काही प्रमुख पक्षांनी केला या योजनेनुसार जुलै १९४६ मध्ये देशात घटना समितीच्या निवडणुका झाल्या. त्यामध्ये काँग्रेसला २११ तर मुस्लिम लीगला केवळ ७३ जागा मिळाल्या. यामुळे बॅ. जीना निराश झाले. त्यामुळे जीनांनी त्रिमंत्री योजना नाकारली.

पाकिस्तान मिळविण्यासाठी मुस्लीम लीगने प्रत्यक्ष कृतीच्या मार्गाचा अवलंब करण्याचा निर्णय घेतला. १६ ऑगस्ट १९४६ हा प्रत्यक्ष कृतीदिनाचा दिवस ठरविण्यात आला. प्रत्यक्ष कृती दिना दिवशी व नंतर कलकत्ता येथे दोन दिवस हिंदू-मुस्लिम यांच्यात जातीय दंगली घडून आल्या. या काळात कलकत्त्यात ५००० लोक ठार, १५००० जखमी व १ लाख लोक बेघर झाले. यानंतर २ सप्टेंबर १९४६ या दिवशी पं. जवाहरलाल नेहरू यांनी हंगामी सरकारचे पंतप्रधान म्हणून सुत्रे हाती घेतली. लीगने तो दिवस शोकदिन म्हणून पाळला. मुस्लिम लीगने सुरुवातीला या सरकारमध्ये सामील न होण्याचा निर्णय घेतला होता. सप्टेंबर १९४६ मध्ये देशात मुंबई, अहमदाबाद, नौखोली, टिप्पेरा येथे भीषण दंगली झाल्या. लुटालुट, जाळपोळ, हिंदूंना बाटवणे, हिंदू स्त्रीयांशी जबरदस्तीने विवाह करणे असे प्रकार तेथे मोठ्या प्रमाणावर घडले. या गोष्टीचा बिहारमध्ये सुड घेण्यात आला.

म. गांधींनी दंगलग्रस्त भागात शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी नोव्हेंबर १९४६ ते मार्च १९४७ या काळात दौरा केला. यानंतर मुस्लिम लीगने नेहरूंच्या हंगामी सरकारमध्ये भाग घेण्याचा निर्णय घेतला. परंतु लीगच्या मंत्र्यांनी अडवणुकीची भूमिका स्वीकारून सामुदायिक जबाबदारीच्या तत्वास हारताळ फासला. त्यामुळे हिंदू-मुस्लिम कटुतेत आणखीनच भर पडली.

जून १९४८ पूर्वी ब्रिटिश भारत सोडून जाणार असल्याची घोषणा पंतप्रधान ॲटली यांनी फेब्रुवारी १९४७ मध्ये केली. त्यामुळे मुस्लिम लीगने प्रत्यक्ष कृतीचा मार्ग स्वीकारला. पंजाबमध्ये भीषण दंगली उदभवल्या भारतातील सत्तांतराचे कार्य त्वरेने उरकण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने लॉर्ड माऊंटबॅटन यांना भारतात व्हाईसरॉय म्हणून पाठविले त्यांनी

मुस्लिम लीग व काँग्रेस बरोबर चर्चा करून प्रदीर्घ वाटाघाटी केल्या. परंतु बॅ. जीना आपल्या मुळ मागणी पासून अजिबात बाजूला सरले नाहीत. तरीसुद्धा माऊंट बॅटन यांनी भारताच्या फाळणीची योजना तयार केली. या योजनेस ब्रिटिश सरकारची मान्यता घेऊन ३ जून १९४७ साली भारताच्या फाळणीची योजना जाहीर केली. मुस्लिम लीगने ही योजना मान्य केली.

काँग्रेसच्या नेत्यांना देशाच्या फाळणीची तरतुद असलेली योजना नाईलाजाने स्वीकारावी लागली. त्यांनी सुरुवातीपासूनच स्वातंत्र्याबरोबरच अखंड भारताचे स्वप्न उराशी बाळगले होते. म. गांधींनी पूर्वी पाकिस्तानच्या कल्पनेस विरोध करताना म्हटले होते. "माझ्या मृत शरीरावरच पाकिस्तान बनवावा लागेल." परंतु पाकिस्तानच्या निर्मितीबाबत बॅ. जीनांनी स्वीकारलेली अव्यवहार्य भूमिका, जातीय दंगलीचा भडकलेला वणवा, हंगामी सरकारच्या कामकाजात वारंवार निर्माण होणारे पेचप्रसंग यामुळे म. गांधी, जवाहरलाल नेहरू, सरदार वल्लभभाई पटेल इ. काँग्रेसच्या नेत्यांनी देशाच्या फाळणीस व पाकिस्तानच्या निर्मितीस परवानगी दिली.

१२.५ सारांश

मुसलमानांच्या स्वतंत्र राजकीय संघटनेची स्थापना करण्यास ब्रिटिशही कारणीभूत होते. लॉर्ड मिंटो यांनी लावलेली फुटीरतेची व जातीयवादाची विषवल्ली फोफावण्यास वेळ लागला नाही. स्वतंत्र मतदार संघ व लोकसंख्येच्या मानाने जास्तीचे प्रतिनिधित्व यासंदर्भात मिंटोचे आश्वासन मिळताच मुस्लिम नेत्यांनी आपल्या हालचाली वाढविल्या. १९०६ च्या डिसेंबर महिन्यात 'मोहमेडन एज्युकेशनल कॉन्फरन्स'चे अधिवेशन भरले. यात डाक्याचे नवाब सलीमउलल्ला यांनी मुस्लिमांना एकत्र येण्याचे आवाहन केले. त्यानुसार डाक्या येथे विकार- उल- मुल्क यांच्या अध्यक्षतेखाली मुस्लिम नेत्यांची बैठक झाली. नवाब सलीमउलल्ला यांनी मुस्लिमांची स्वतंत्र राजकीय संघटना उभारण्यासंबंधीचा ठराव मांडला. तर हकीम अजमलखान यांनी त्यास अनुमोदन दिले व अशाप्रकारे डिसेंबर १९०६मध्ये मुस्लिम लीगची विधिवत स्थापना झाली.

जून १९४७ मध्ये नवे व्हाइसरॉय माउंटबॅटन यांनी फाळणीची योजना मांडली. त्यात देऊ केलेले कुरतडलेले पाकिस्तान जिनांनी पतकरले व देशाची फाळणी झाली. १९४६ साली जिनांची प्रकृती एवढी खालावली होती, की आपण फार काळ जगणे अशक्य आहे, हे त्यांना कळून चुकले होते. त्यामुळे कॅबिनेट मिशन योजना राबवून कधी काळी मोठे पाकिस्तान निर्माण करण्याचे स्वप्न आपल्याला साकार करता येणार नाही, असे त्यांना दिसून आले असावे; म्हणून त्यांनी कुरतडलेले पाकिस्तान स्वीकारले असे दिसते. पाकिस्तानचे पहिले गव्हर्नर आणि पाकिस्तान संविधान समितीचे अध्यक्ष जिना झाले. प्रथम त्यांनी धर्मातीत राज्यघटना निर्माण करण्यावर भर दिला होता; परंतु डिसेंबर १९४७ च्या लीग अधिवेशनात पाकिस्तान हे मुस्लिम राष्ट्र होईल, असे त्यांनी जाहीर केले. पाकिस्तानचे गव्हर्नर जनरल म्हणून पूर्व पाकिस्तानच्या दौन्यावर असताना उर्दू हीच पाकिस्तानची एकमेव राष्ट्रभाषा होईल, अशी घोषणा केल्यामुळे तेथील बंगाली विद्यार्थ्यांनी त्यांचेविरुद्ध निदर्शने केली. काश्मीर संस्थान पाकिस्तानात सामील करून घेण्यासाठी १९४७ साली त्यांनी असंख्य हल्लेखोर धाडले होते; परंतु भारतीय सैन्याने ऐन वेळी हस्तक्षेप केल्यामुळे

त्यांचा हेतू सिद्ध झाला नाही. त्यांच्या मृत्यूपूर्वी स्वतंत्र हैदराबादचे स्वप्नही कोसळल्याचे स्पष्ट झाले होते. ते कराची येथे मरण पावले. पाकिस्तान राष्ट्राचे जनक म्हणून आधुनिक इतिहासात जिनांना महत्त्व प्राप्त झाले. राजकीय जीवनातील विरोधाभास त्यांच्यामध्ये जेवढा आढळतो; तेवढा इतर कोणत्याही राजकीय नेत्याच्या जीवनामध्ये दिसत नाही.

१२.६ प्रश्न

१. मुस्लीमलिंगचा थोडक्यात आढावा घ्या.
२. मुस्लिम लिंगाच्या योगदानामध्ये बॅ. जीना यांचे कार्य स्पष्ट करा.

१२.७ संदर्भ

१. जावडेकर आचार्य शं.द. आधुनिक भारत
२. वैद्य, डॉ. सुमन, कोठेकर, डॉ. शांता - आधुनिक भारताचा इतिहास ३. भिडे प्रा. गजानन - आधुनिक भारताचा इतिहास
४. बिपिनचंद्र - इंडियाज स्ट्रगल फॉर इंडिपेन्डस
५. ग्रोव्हर बी. एल. वेलेकर एन. के. - आधुनिक भारताचा इतिहास ६. सरदेसाई डॉ. बी.एन. नलावडे, डॉ. व्ही. एन. - आधुनिक भारताचा इतिहास.

हिंदू महासभा

घटक रचना

- १३.० उद्दिष्टे
- १३.१ प्रस्तावना
- १३.२ हिंदू महासभेच्या स्थापनेचा उद्देश
- १३.३ हिंदू महासभेची वाटचाल
- १३.४ स्वातंत्र्यवीर वि. वा. सावरकर आणि हिंदू महासभा
- १३.५ काँग्रेस, मुस्लिम लीग आणि हिंदू महासभा
- १३.६ हिंदू महासभा आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ
- १३.७ सारांश
- १३.८ प्रश्न
- १३.९ संदर्भ

१३.० उद्दिष्टे

१. हिंदू महासभेच्या स्थापनेचा उद्देश जाणून घेता येईल.
२. हिंदू महासभेतील वि.रा. सावरकर यांचे योगदान सांगता येईल.
३. हिंदू महासभेची वाटचाल माहीती सांगता येईल.

१३.१ प्रस्तावना

अखिल भारतीय हिंदू महासभा ही भारतातील हिंदुराष्ट्रवादी संघटना होती. मुस्लिम लीग व धर्मनिरपेक्ष भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस यांच्या धार्मिक-राजकीय भूमिकेविरोधात हिंदूंचे राजकीय प्रतिनिधित्व करण्याच्या उद्देशाने अ.भा. हिंदू महासभेची १९१५ साली स्थापना झाली. विनायक दामोदर सावरकर हे त्याचे अध्यक्ष होते. केशव बलराम हेडगेवार उपाध्यक्ष होते. बाळकृष्ण शिवराम मुंजे हे हिंदू महासभेचे सदस्य होते. ते १९२७-२८ मध्ये अखिल भारतीय हिंदू महासभेचे अध्यक्ष होते. भारतात ब्रिटिशांच्या साम्राज्यवादी धोरणाचा दूरगामी परिणाम म्हणजे सांप्रदायिक संघटनांचा उदय व विकास होय या संघटना विशिष्ट समाजाच्या हितरक्षणासाठी स्थापन झाल्या. अशा या संघटना त्यांच्या नेत्यांच्या वैयक्तिक आकांक्षापूर्ती करीत असताना अप्रत्यक्षपणे ब्रिटिश साम्राज्याला सहाय्यभूत, ठरत होत्या. यामध्ये प्रामुख्याने हिंदू सभा, मुस्लिम लीग, अकालीदल, इ. चा समावेश होतो. त्यांच्या या आत्मकेंद्री व अलगातेचा फायदा इंग्रजांनी उठविला त्यांच्या सांप्रदायिकतेला ब्रिटिशांनी जाणीवपूर्वक खतपाणी घातले. परिणामी कळत - नकळतपणे या सांप्रदायामध्ये

अलगतपणाची व वेगळेपणाची भावना वाढीस लागली. ब्रिटिशांनी या गोष्टीचा फायदा घेऊन हिंदुस्तानातील आपली कारकीर्द दिर्घकाळापर्यंत वाढवत नेली.

हिंदू महासभेच्या उदयाविषयी माहिती मिळत नाही. इ.स. १९०७ साली अलाहाबाद येथील काही हिंदू नेत्यांनी अखिल भारतीय हिंदू महासभा स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला. पंजाब हिंदू महासभेचे इ.स.१९०९ साली अमृतसर येथे अधिवेशन आयोजित केले. हिंदू महासभेचे कार्यालय हरिद्वार येथे ठेवण्यात आले आणि महत्त्वाच्या प्रसंगी अधिवेशन घेण्यात यावे असा ठराव करण्यात आला.

१३.२ हिंदू महासभेच्या स्थापनेचा उद्देश

हिंदू महासभेची स्थापना करत असताना पं. मदनमोहन मालवीय यांनी पुढील शब्दात त्याचे महत्त्व सांगितले आहे - "मुसलमान आणि ख्रिश्चन अनेक शतकांपासून आपल्या धर्मप्रसाराचे कार्य करीत आहेत. भारतातील बहुसंख्य मुसलमान धर्मपरिवर्तीत हिंदू आहेत. हे थांबविण्यासाठी एक हिंदू मिशन (प्रचारक संस्था) स्थापन करणे आवश्यक आहे." थोडक्यात अनेक शतकांपासून हिंदू धर्मावर एक प्रकारे मुस्लिम, ख्रिश्चन धर्माने घाला घालण्याचा प्रयत्न सुरू केला होता. हिंदू धर्म अवनीतीला चालला होता. हिंदू धर्म या आक्रमणामुळे संपतो की काय ही भीती निर्माण झाली होती. या हिंदू धर्मावरील आक्रमण थोपविण्यासाठी हिंदू महासभा या संघटनेची स्थापना झाली होती. असा निष्कर्ष काढला तरी वावगे ठरणार नाही.

मुस्लिम लीग ही संघटना स्थापन झाल्यानंतर त्यांनी ब्रिटिश सरकारकडे आपल्या हिताच्या अनेक मागण्या मांडल्या यामधील स्थानिक मंडळामध्ये जास्त प्रतिनिधित्व मिळवण्याच्या मुस्लिम लीगच्या मागणीला थोपवून धरण्यासाठी हिंदू संघटनेचे महत्त्व पं. मदनमोहन मालवीयांनी स्पष्ट केले.

सुरुवातीच्या काळात 'शुद्धी व संघटना' ही हिंदू महासभेची उद्दिष्ट्ये होती. शुद्धी व संघटन या चळवळीच्या आर्थिक, सामाजिक उद्देशावरही मालवीयांनी भर दिला. राष्ट्रीय सभेचे म्हणजे काँग्रेसचे कार्य प्रामुख्याने राजकीय क्षेत्रात असल्याने तिचे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि बिगर राजकीय क्षेत्रात म्हणावे तेवढे कार्य नव्हते म्हणून हिंदू समाजातील बालविवाह, अस्पृश्यता, जातीप्रथा यासारख्या अनिष्ट प्रथा नष्ट करण्यासाठी हिंदू महासभेचे संघटन करण्यात आले.

हिंदू महासभा ही काँग्रेसची प्रतिस्पर्धी नसून काँग्रेसच्या कार्याला पुरक ठरेल व काँग्रेसला बळकटी आणेल. या दृष्टीने हिंदू महासभेची स्थापना आहे असे मालवीय यांनी स्पष्ट केले होते.

१३.३ हिंदू महासभेची वाटचाल

मुस्लिम लीगची स्थापना, १९१६चा लखनौ करार, मॉटफर्ड सुधारणा कायदा, खिलापत चळवळ, असहकार चळवळ, मोपल्यांचे बंड या सर्व घडामोडींमुळे भारतातील सांप्रदायिक तणाव वाढीस लागला होता. १९२२ मध्ये मलबार व मुलतानमध्ये जातीय दंगली होऊन

मोठ्या प्रमाणात हिंदू लोक मारले गेले होते. मालमत्तेचेही खूप मोठ्या प्रमाणात नुकसान झाले. त्यामुळे हिंदूंना स्वसंरक्षणासाठी संघटीत करण्याचे प्रयत्न झाले. या दृष्टिनेही हिंदू महासभेची भूमिका महत्त्वपूर्ण वाटत होती. १९२५ पर्यंत हिंदू महासभेची अधिवेशने काँग्रेसच्या मंडपातच होत होती. परंतु १३ डिसेंबर १९२६ साली स्वामी श्रद्धानंदांचा मुस्लिमांकडून झालेला खून, शुद्धी आणि संघटना ही हिंदू महासभेची स्वीकृत धोरणे जाहीर झाल्यामुळे काँग्रेस आणि हिंदू महासभा यांच्यातील दरी वाढतच गेली. हिंदू राष्ट्रवाद वाढीस लागला. १९२५ साली नागपूरला राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची स्थापना झाली आणि 'हिंदुस्तान हिंदुओंका' अशा घोषणांचा उदय झाला.

गोलमेज परिषदेतून बाहेर आलेल्या जातीय मतदारसंघाचा वाद, त्याविरुद्ध उठलेले वादळ, त्याला हिंदू महासभेचा विरोध जातीय मतदारसंघ मान्यही नाही आणि अमान्यही नाही असा काँग्रेसचा ठराव या सर्वांमुळे हिंदू महासभावादी मंडळी काँग्रेसपासून दूर होऊ लागली. डॉ. मुंजे, न. चि. केळकर, भोपटकर ही काँग्रेसची मंडळी हिंदू महासभावादी झाली. डॉ. मुंजे पाटणा (१९२७) न. चि. केळकर हे जबलपूर (१९२८) आणि दिल्ली (१९३२) येथील हिंदू महासभेच्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष झाले. इंग्रजांच्या आश्रयानेच इस्लामी राष्ट्रवादाचे उद्दिष्ट गाठता येईल हे मुसलमानांनी जाणले व मुस्लिम लीगने काँग्रेस बरोबर वैरत्वाचा पवित्रा घेतला अशा रीतीने एकीकडे मुस्लिम जातीयवाद आणि दुसरीकडे हिंदू सांप्रदायिकता यांच्या ताणाताणीत भारतीय धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रवाद सापडला.

१३.४ स्वातंत्र्यवीर वि. दा. सावरकर आणि हिंदू महासभा

लाला लजपतराय, पं. मदनमोहन मालविय, विजय राहावाचरियर, डॉ. मुंजे, न. चि. केळकर, भाई परमानंद इ. थोर नेत्यांनी हिंदू महासभा वाढविली. १९३७ साली बंधमुक्त झाल्यानंतर विनायक दामोदर सावरकरांनी हिंदू महासभेत प्रवेश केला. तत्पूर्वी ते रत्नागिरी जिल्ह्यात हिंदू सभेचे काम करीत होते. रत्नागिरी हिंदूसभा अखिल भारतीय हिंदू महासभेची एक शाखा असली तरी सावरकरांच्या नेतृत्वाखाली ती अखिल भारतीय हिंदू महासभेला दिशा दाखवित होती. इ.स. १९३७ ते १९४७ ही दहा वर्षे सावरकरांना अखिल भारतीय हिंदू महासभेचे कार्य करण्यास मिळाली. या कालावधीत अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत सावरकरांनी हिंदू महासभेला अखिल भारतीय स्वरूप दिले. त्या संख्येला विचारधारा दिली. भागानगर व भागालपूर हे दोन लढे यशस्वीपणे लढवून आपण केवळ क्रांतिकार्य व समाजसुधारक कार्यच नव्हे तर राजकीय आंदोलने लढवू शकतो, हे सिद्ध करून दिले. हिंदू समाजात हिंदूत्वाची जाणीव, अखिल हिंदू दृष्टिकोन व आंदोलन उत्पन्न करणे व अखंड हिंदुस्थान राखण्यासाठी भगिरथ प्रयत्न ही आपली जिवित कार्ये सावरकरांनी या दहा वर्षात केली.

त्यावेळी अशी एक समजूत होती की, मुस्लिम लीग, अकालीदल व इतर जातीय संस्थांप्रमाणेच हिंदू महासभा एक होती. आणि तिचा सामाजिक आणि सांस्कृतिक उत्थानाचा दावा पोकळ होता. १९३८ मध्ये स्वातंत्र्यवीर सावरकर हिंदू महासभेचे अध्यक्ष झाले व त्या पदावर पुढे अनेक वर्षे राहिले. त्यांच्या नेतृत्वाखाली सभेने एक राजकीय कार्यक्रम जाहीर केला होता. काँग्रेसच्या मुसलमानांना खूष ठेवण्याच्या धोरणामुळे नाराज झालेल्या सावरकरांनी 'हिंदू राष्ट्राची' गर्जना केली. सावरकरांचे असे म्हणणे होते की, या

देशात मातृभूमी मागणाऱ्यांचा हा देश आहे, मुसलमान तसेच इतर अल्पसंख्याकांनी अल्पसंख्याकांसारखेच रहायला हवे. लोकशाहीच्या तत्वानुसार बहुसंख्याकांची भाषा राष्ट्रभाषा असावी असे सावरकरांचे मत होते. अर्थात भारत हिंदूंचा देश असला तरी इतरांना येथे न्याय मिळेल त्यासाठी त्यांनी 'एक व्यक्ती एक मत' या सिद्धांताचा पुरस्कार केला. हिंदू महासभेच्या या नवीन भूमिकेमुळे मुस्लिमांच्यातील जातीवाद आणखीनच वाढीस लागला. हिंदू महासभेच्या हिंदूराष्ट्र या घोषणेमुळे मुस्लिम लीगच्या पाकिस्तान मागणीस आणखी जोर आला.

१३.५ काँग्रेस, मुस्लिम लीग आणि हिंदू महासभा

स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनंतर हिंदू महासभेचे अध्यक्ष म्हणून श्यामाप्रसाद मुखर्जी यांची निवड करण्यात आली. त्यांनी हिंदू महासभेला व्यापक राष्ट्रीय दृष्टी दिली. परंतु ज्याप्रमाणे मुस्लिम समाजामध्ये मुस्लिम लीग लोकप्रिय झाली. तशी हिंदू समाजामध्ये हिंदू महासभा लोकप्रिय होऊ शकली नाही. याला सर्वात महत्त्वपूर्ण कारण होते ते म्हणजे हिंदू महासभेच्या कितीतरी अगोदर पासून काँग्रेसने भारतातील सर्वच जनजातीचे नेतृत्व केले व स्वातंत्र्य संग्राम चालविला. हिंदूमध्ये एक स्वाभाविक भावना होती की, एक संघटना असताना दुसरी असण्याचे कारण काय? शिवाय मुस्लिम लीगने स्वतंत्र पाकिस्तानची निर्मिती केल्याने देशातील बहुसंख्य मुसलमान मुस्लिम लीगचे समर्थक बनले. मुस्लिम लीगने केलेल्या पाकिस्तानच्या मागणीला प्रतिरोध म्हणून 'अखंड हिंदूस्थान'चा नारा देऊनही तेवढी लोकप्रियता हिंदू महासभेच्या वाट्याला आली नाही हे हिंदू महासभेचे फार मोठे दुर्दैव आणि अपयश आहे.

१३.६ हिंदू महासभा आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे संस्थापक डॉ. हेडगेवार आणि स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांचे संबंध सुरुवातीपासूनच स्नेहाचे होते. ज्यावेळी १९३८ साली अहमदाबादला झालेल्या हिंदू महासभेचे अध्यक्षपद सावरकरांना मिळाले. त्यानंतर ते नागपूरला आले. त्यावेळी स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे संघात विशेष स्वागत करण्यात आले. लष्करी पद्धतीच्या गणवेशात असलेल्या स्वयंसेवकांनी त्यांना मानवंदना दिली. परंतु पुढे मात्र माधवराव गोळवलकर गुरुजी व सावरकर यांची भेट १२ मे १९५२ रोजी टिळक स्मारक मंदीर पुणे येथे स्वातंत्र्यापूर्वी सावरकरांनी स्थापन केलेल्या 'अभिनव भारत' सांगता समारंभानिमित्ताने झाली. यावेळी गोळवलकर गुरुजींनी सावरकरांविषयी चांगले उद्गार काढले. सावरकरांनी आता हिंदूत्वाचे कार्य तुम्हालाच पुढे न्यावयाचे आहे. असे म्हणून सत्काराच्या निमित्ताने त्यांना घातलेला हार आणि नारळ गुरुजींच्या हाती दिले. हे अनेक हिंदूसभावाल्यांना आवडले नाही. तुम्ही आपला वारसा गुरुजींच्या हाती देऊन टाकला आणि संघ तर हिंदूसभेस विचारीत नाही. अशी तक्रार नंतर काही हिंदूसभावाद्यांनी सावरकरांकडे केली. यावर सावरकर असे म्हटलेले सांगतात की, 'हिंदूत्वाचे काम आता संघच करीत आहे ही गोष्ट खोटी आहे का?' थोडक्यात दोन्ही संघटनांचे जमले नाही. पुढे स्वयंसेवकांनी स्थापन केलेल्या जनसंघात हिंदू महापरिषद विलीन करण्याचा प्रस्तावही सावरकरांनी नाकारला. पुढे १९६४ साली स्थापन झालेल्या विश्व हिंदू परिषदेत मात्र हिंदू महासभेच्या कार्यकर्त्यांनी मोठ्या प्रमाणात भाग घेतला.

१३.७ सारांश

सावरकरांचा द्विराष्ट्रवादाला विरोध होता, हे पूर्णसत्य आहे. फाळणीच्या निर्णयाला हिंदू महासभा प्रखर विरोध करीत होती. सावरकरांचा फाळणीला असलेला विरोध त्यांनी वेळोवेळी केलेल्या पत्रव्यवहारावरून दिसून येतो. Historic statement made by V.D savarkar ह्या एस.एस. सावरकर व जी.ए. जोशी यांनी संपादित केलेल्या पुस्तकात सावरकरांचे फाळणीबद्दलचे विचार स्पष्टपणे कळून येतात. फाळणीच्या निर्णयावर मार्च १९४७मध्ये शिक्कामोर्तब झाले असले, तरीसुद्धा १९३७पासूनच त्या दिशेने वाटचाल सुरू झाली होती. काँग्रेसमधील हिंदू नेतेसुद्धा हळूहळू फाळणीसाठी अनुकूल होत असताना सावरकर अखंड हिंदुस्थानचे स्वप्न बघत राहिले. त्यामुळे “जीना व सावरकर हे एकाच माळेचे मणी आहेत” हे मणिशंकर अय्यर यांचे मत म्हणजे सावरकरांची बदनामी करण्याचा प्रकार आहे.

भारतातील संप्रदायवादास धर्म जबाबदार नाही तर कर्मकांडातील भेदभाव, अज्ञानी, धर्मश्रद्धाळू अनुयायांचा वापर करून घेणारा पुरोहित वर्ग, आपली राजकिय पकड घट्ट करण्यासाठी, सत्ता प्राप्तीसाठी स्वार्थी राजकारणी धर्माचा वापर करतात. धार्मिक विसंवादातूनच देशाच्या प्रगतीत, वैज्ञानिक विकासात अडथळा निर्माण होतो. खरतर जगातील सर्व धार्मिक विचारसरणीत कल्याणकारी तत्त्व आहे. धर्माच्या अभ्यासकांनी सर्वसामान्यांचे याबाबत प्रबोधन केले पाहिजे. हिंसेच्या, द्वेषाच्या कल्लोळात धर्मातील मानवतावादी विचार कानावर पडत नाहीत. तेव्हा खरी धार्मिकता संपते व धार्मिक विसंवादास सुरुवात होते. हेच भारतीय संप्रदायवादाचे फलित आहे.

१३.८ प्रश्न

१. हिन्दु महासभेच्या कार्याचा थोडक्यात खुलासा करा.
२. हिंदु महासभेच्या स्थापनेचा उद्देश स्पष्ट करा.
३. हिंदु महासभेतील वि.रा. सावरकर यांचे योगदान स्पष्ट करा
४. हिंदु महासभेची वाटचाल माहीती सांगा

१३.९ संदर्भ

१. जावडेकर आचार्य शं.द. आधुनिक भारत
२. वैद्य, डॉ. सुमन, कोठेकर, डॉ. शांता - आधुनिक भारताचा इतिहास ३. भिडे प्रा. गजानन - आधुनिक भारताचा इतिहास
४. बिपिनचंद्र - इंडियाज स्ट्रगल फॉर इंडिपेन्डस
५. ग्रोव्हर बी. एल. वेलेकर एन. के. - आधुनिक भारताचा इतिहास ६. सरदेसाई डॉ. बी.एन. नलावडे, डॉ. व्ही. एन. - आधुनिक भारताचा इतिहास

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ

घटक रचना

- १४.० उद्दिष्टे
- १४.१ प्रस्तावना
- १४.२ राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे संस्थापक : डॉ. हेडगेवार
- १४.३ संघप्रतिज्ञा
- १४.५ राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ आणि क्रांतिकारक
- १४.६ राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ आणि काँग्रेस :
 - १. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ आणि काँग्रेसमधील प्रमुख नेते
 - २. लाहोर अधिवेशन व संघ शाखांमध्ये स्वातंत्र्य दिन साजरा
 - ३. सविनय कायदेभंग आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ
 - ४. १९४२ चे चलेजाव आंदोलन व राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ
- १४.७ ब्रिटिश गुप्तहेर खात्याच्या अहवालातील राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ (मे, जून १९४३)
- १४.८ आझाद हिंद सेना व राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ
- १४.९ भारताची फाळणी व राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ
- १४.१० निर्वासित आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ
- १४.११ मुस्लिम लीगची कारस्थाने व राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ
- १४.१२ संस्थानांचे विलीनीकरण आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ
 - १. जम्मू – काश्मीर
 - २. हैद्राबाद
- १४.१२ महात्मा गांधीजींची हत्या व राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ
- १४.१३ सारांश
- १४.१४ प्रश्न
- १४.१५ संदर्भ

१४.० उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला:

- १. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ आणि क्रांतिकारक समजू शकाल.
- २. सविनय कायदेभंग आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ भूमिका समजू शकाल.

३. १९४२ चे चलेजाव आंदोलन व राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ यांचे कार्य स्पष्ट करता येईल.
४. भारताची फाळणी व राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ स्पष्ट करता येईल.
५. मुस्लिम लीगची कारस्थाने व राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ समजू शकाल.
६. संस्थानांचे विलीनीकरण आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ यांचा संबंध स्पष्ट करता येईल.

१४.१ प्रस्तावना

भारतातील एक राजकारणनिरपेक्ष सांस्कृतिक संघटना. हिंदू समाजातील विविध गटांत ऐक्य निर्माण करून भारतवर्षाचा सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी धर्म आणि संस्कृतीच्या पायावर हिंदू समाजाचे पुनरुज्जीवन घडवून आणणे, हे या संघटनेचे उद्दिष्ट तिच्या घटनेत (अनु.३) नमूद केले आहे. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या स्थापनेला जवळ जवळ ८३ वर्ष पूर्ण झाली आहेत. सामान्यपणे यास आर.एस.एस. असे म्हटले जाते. या तीन शब्दांचा अर्थ असा की - आपले एक राष्ट्र आहे ते म्हणजे भारत, निस्वार्थी भावनेने व स्वयंप्रेरणेने राष्ट्राची सेवा करण्यासाठी कटिबद्ध झालेले लोक म्हणजे स्वयंसेवक, अशा लोकांचे संघटन म्हणजे संघ होय. आज देशात संघाच्या जवळजवळ ४०,००० शाखा आहेत. त्याचप्रमाणे विविध क्षेत्रांमध्ये संघातर्फे २७,००० पेक्षा जास्त सेवाकार्य चालविली जात आहेत. संघातर्फे देशभर १६,००० विद्यालये चालविली जात आहेत. या विद्यालयात २१ लाखांवर विद्यार्थी प्राथमिक स्तरापासून ते स्थातक स्तरापर्यंत तसेच ९० हजार शिक्षक विद्या दानाचे कार्य करीत शिक्षण घेत आहेत.

राष्ट्रवादाच्या तत्त्वप्रणालीवर आधारलेली ही नवी संघटना १९२५ च्या विजयादशमीला नागपूरला असहकारिता आंदोलनातील एक काँग्रेस नेते डॉक्टर ⇨ केशव बळीराम हेडगेवार यांनी सुरू केली. तिला नागविदर्भ भागात उत्तम प्रतिसाद मिळाला. १९२६च्या एप्रिलमध्ये २६ सभासदांच्या बैठकीत या संघटनेला राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ असे नाव देण्यात आले.

१४.२ राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे संस्थापक : डॉ. हेडगेवार

डॉ. केशव बळिराम हेडगेवार यांचा जन्म १ एप्रिल १८८९ रोजी नागपूर येथे झाला. १९०२ च्या प्लेग साथीत हेडगेवार मात्र १३ वर्षांचे असताना त्यांची माता रेवतीबाई व पिता बळिरामपंत दिवंगत झाले. त्यानंतर त्यांच्या काकांनी त्यांचे शिक्षण सुरू राहिल हे सुनिश्चित केले. पुढे बाळकृष्ण मुंजे हे हेडगेवारांचे आश्रयदाता व प्रेरणास्थान झाले.

बालपणापासूनच हेडगेवार राष्ट्रभक्त होते. प्राथमिक शाळेत असताना राणी व्हिक्टोरियाच्या राज्यारोहणाची ६० वर्षे पूर्ण झाल्याच्या निमित्ताने वाटलेली मिठाई त्यांनी फेकून दिली तर १९०१ साली राजा एडवर्डच्या राज्याभिषेकाच्या आनंदोत्सव साजरा होत असताना हेडगेवारांनी घरीच बसून निषेध दर्शवला. १९०५ साली ब्रिटिश सरकारच्या आज्ञेविरुद्ध जाऊन वंदे मातरम् त्यांनी गायल्यामुळे त्यांना शाळेतून काढून टाकण्यात आले. पुढे त्यांनी यवतमाल व पुण्यातील शाळांमध्ये शिकून मॅट्रिक परीक्षेत उत्तीर्ण झाले.

१९१० साली मॅट्रिक झाल्यावर डेडगेवारांना मुंजे यांनी कलकत्त्याला वैद्यकीय शिक्षणासाठी पाठवले. पण वैद्यकीय शिक्षणापेक्षाही त्यांचा कलकत्त्याला जाण्याचा हेतू हा क्रांतीकार्य करणे हाच होता. लोकमान्य टिळक, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, बाळकृष्ण मुंजे, इ. नेत्यांचा हेडगेवारांवर प्रभाव होता. कलकत्त्यात असताना अनुशीलन समितीत अरविंद घोष आणि अन्य क्रांतिकारकांसोबत त्यांनी काम केले. १९१५ साली रासबिहारी बोस आणि सर्चीद्रनाथ संन्याल यांनी उभी केलेल्या राष्ट्रीय सशस्त्र क्रांती चळवळीत मध्य भारत प्रांताचे प्रमुख हेडगेवार होते. त्याच काळात एल्. एम्. एस्. परीक्षेत उत्तीर्ण होऊन हेडगेवार डॉक्टर झाले आणि १९१७ साली परत नागपूरला आले.

१९२० मध्ये गांधीजींनी सुरु केलेल्या सत्याग्रहातही हेडगेवार सहभागी भाग घेतला. या सगळ्या काळात डॉ. हेडगेवार राष्ट्रभक्तीपर भाषणांतूनही लोकांना प्रेरित करत. अशाच काही भाषणांमुळे त्यांच्यावर राजद्रोहाचा आरोप करून त्यांना ब्रिटिशांनी अटक केली व १९२१ साली त्यांनी न्यायालयापुढे आपल्या बचावात केलेले वक्तव्य ऐकून तेथील न्यायाधीशाने म्हटले, “तुमचा बचाव हा तुमच्या भाषणांपेक्षाही अधिक राजद्रोही आहे” आणि एक वर्षाची सश्रम कारावासाची शिक्षा सुनावणी केली.

१९२५ साली विजयादशमीच्या दिवशी हिंदूंचे समाजिक संघटन व राष्ट्राचे सांस्कृतिक पुनरुत्थान करण्याच्या हेतूने त्यांनी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची स्थापना केली. १९३० च्या सविनय कायदेभंग चळवळीत डॉ. हेडगेवार व्यक्तिशः सहभागी झाले आणि व्यक्तिगत पातळीवर संघाच्या कार्यकर्यांनाही सहभागी होण्यास परवांगी दिली पण राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ राजकीय अडचणीत येऊ नये यासाठी संघाला अधिकृतपणे त्यांनी चळवळीतून बाहेर ठेवले. १९३० मध्ये सुद्धा त्यांना सत्याग्रहात भाग घेतल्यामुळे अटक झाली.

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ या संघटनेत केवळ पुरुषांनाच स्वयंसेवक म्हणून सहभाग घेता येत असल्याने १९३६ साली डॉ. हेडगेवारांनी लक्ष्मीबाई केळकरांना राष्ट्रसेविका समितीची स्थापना करण्याची प्रेरणा दिली. त्यानुसार लक्ष्मीबाईंनी २५ ऑक्टोबर १९३६ साली राष्ट्रसेविका समितीची स्थापना केली.

संघाच्या स्थापनेनंतर पुढील सुमारे १५ वर्षे डॉ. हेडगेवार देशभर प्रवास करत, भाषणांतून लोकांना प्रेरित करत आणि हिंदूंच्या सामाजिक व सांस्कृतिक संघटन व्हावे यादृष्टीने विविध काम करत. कष्टाचे आयुष्य जगल्याने डॉ. हेडगेवारांच्या उत्तर आयुष्यात त्यांना पाठदुखीचा त्रास होता आणि त्यांचे स्वास्थ्य सुद्धा खालावले. १९४० च्या संघ शिक्षा वर्गात त्यांनी शेवटचे भाषण केले. त्यांच्या निधनाच्या काही दिवसांपूर्वी नेताजी सुभाषचंद्र बोस त्यांच्याशी एका राष्ट्रीय विषयावर चर्चा करायला आले तेव्हा आजारपणामुळे डॉ. हेडगेवार झोपले होते. ते पाहून नेताजींनी त्यांना उठवणे योग्य समजले नाही आणि नंतर येतो म्हणून ते निघून गेले. उठल्यावर डॉ. हेडगेवारांनी नेताजी निघून गेल्याविषयी खंत व्यक्त केली. ती भेट नंतर होऊच शकली नाही कारण २१ जून १९४० च्या सकाळी डॉ. हेडगेवारांचे निधन झाले. त्यांच्या शेवटच्या काळात त्यांच्या सोबत सतत काम करणारे माधवराव गोळवलकर उपाख्य ‘गुरुजी’ हे संघाचे दुसरे सर संघचालक झाले.

१४.३ संघप्रतिज्ञा

'सर्वशक्तिमान परमेश्वर आणि आपल्या पूर्वजांचे स्मरण करून मी प्रतिज्ञा करतो की, पवित्र हिंदू धर्म आणि हिंदू संस्कृतीचे रक्षण करून हिंदू राष्ट्राला स्वतंत्र्य करण्यासाठी मी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचा घटक होत आहे. संघाचे काम मी प्रामाणिकपणे, निःस्वार्थ बुद्धिने आणि तनमनधन पूर्वक करीन आणि या व्रताचे मी आजन्म पालन करीन.'

हे ध्येय डोळ्यासमोर ठेवल्यामुळे आपल्या कार्यपद्धती मध्ये संघाने सुरुवातीपासूनच काही पथ्ये पाळली होती ती पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. संघ समाजाच्या अंतर्गत एक वेगळा पंथ म्हणून काम करणार नाही.
२. संघ आणि समाज यांच्यात दुरावा येऊ न देणे.
३. संघटनेचे काम वाढवत वाढवत संघाला समाजाशी एकरूप करणे.
४. संघ आणि समाज एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत असे वाटण्याइतक्या उच्च अवस्थेपर्यंत संघाचे कार्य नेणे.
५. हे कार्य कुणाच्याही विरोधात न करणे.
६. कार्याचा मुलाधार सर्वाप्रती शुद्ध सात्वीक प्रेमभाव ठेवणे. ७. भावात्मक आणि सेवाव्रती भूमिकेतून समाजाचे संघटन करणे.

संघाचे सर्वोच्च अधिकारी म्हणजेच सरसंघचालक होय. आतापर्यंत संघाचे चार सरसंघचालक झाले आणि विद्यमान सरसंघचालक श्री सुदर्शनजी हे पाचवे सरसंघचालक आहेत.

१४.५ राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ आणि क्रांतिकारक

१९२६-२७ साली संघाचा विस्तार नागपूर व त्याच्या आसपास होऊ लागला होता. त्यावेळी नागपूर येथे भोसले वेदशाळेत प्रसिद्ध क्रांतिकारक हुतात्मा राजगुरु हे शिकत होते. ते संघाचे स्वयंसेवक झाले याच काळात हुतात्मा भगतसिंग यांनी नागपूर येथे डॉ. हेडगेवार यांची भेट घेतली होती. १७ फेब्रुवारी १९२८ रोजी भगतसिंग व राजगुरु यांनी सॉडर्स यास गोळ्या घालून ठार केले. त्यावेळी डॉ. हेडगेवार यांनीच क्रांतीकारक सुखदेव यांना उमरेड येथे भैर्याजी दाणी (हे पुढे संघाचे सरकार्यवाह झाले) यांच्या शेतावरील घरात सुखरूप ठेवण्याची व्यवस्था केली. सायमन कमिशनच्या विरोधात नागपूर येथे जे आंदोलन झाले त्यातही अनेक स्वयंसेवकांनी भाग घेतला होता.

१४.६ राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ आणि काँग्रेस

१. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ आणि काँग्रेसमधील प्रमुख नेते:

इ.स. १९२८ साली संघाच्या विजयादशमी उत्सवाला सरदार वल्लभभाई पटेल यांचे थोरले बंधू व स्वतंत्र भारताच्या विधीमंडळाचे पहिले अध्यक्ष विठ्ठलभाई पटेल हे प्रमुख पाहुणे म्हणून उपस्थित होते. पुढच्याच वर्षी म्हणजे १९२९ साली पंडित मदनमोहन मालवीय यांनी याच उत्सवाला उपस्थित राहून संघकार्याला आशिर्वाद दिला. स्वातंत्र्य चळवळीतील अनेक प्रमुख नेत्यांचे संघाबरोबर स्नेह संबंध होते.

२. लाहोर अधिवेशन व संघ शाखांमध्ये स्वातंत्र्य दिन साजरा:

इ.स. १९२० साली नागपूर येथे काँग्रेसचे अधिवेशन झाले होते त्यावेळीच डॉ. हेडगेवार यांनी संपूर्ण स्वातंत्र्यासंबंधीचा ठराव पाठविला होता. परंतु तेव्हा तो मंजूर होऊ शकला नाही. त्यानंतर ३१ डिसेंबर १९२९ रोजी लाहोर येथील अधिवेशनात काँग्रेसने संपूर्ण स्वातंत्र्य हे आपले ध्येय असल्याचा ठराव मंजूर केला आणि २६ जानेवारी १९३० हा स्वातंत्र्य दिन म्हणून सर्व देशभर साजरा करण्याचे ठरविले. त्यावेळी डॉ. हेडगेवार यांना अत्यंत आनंद झाला. त्यांनी २६ जानेवारी १९३० रोजी सर्व शाखांवर संध्याकाळी ६ वाजता राष्ट्रध्वजवंदना करण्याचा व स्वातंत्र्यासंबंधी व्याख्याने आयोजित करण्याचा आदेश स्वयंसेवकांना दिला. त्यानुसार संघाच्या सर्व शाखांवर स्वातंत्र्यदिनाचा कार्यक्रम साजरा झाला.

३. सविनय कायदेभंग आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ:

१९३० साली गांधीजींनी सविनय कायदेभंग चळवळ सुरू केली. या चळवळीच्या वेळी डॉ. हेडगेवारांनी देशभरातील सर्व संघ शाखांना आदेश दिला की रा.स्व. संघ या चळवळीत अधिकृतपणे सहभागी होणार नाही परंतु देश स्वतंत्र व्हायला हवा असे मत त्यांनी व्यक्त केले. स्वयंसेवकांना व्यक्तिगत पातळीवर भाग घेण्यावर बंदी घालण्यात आली नव्हती. स्वतः डॉ. हेडगेवार यांनी सरसंघचालक पदाची जबाबदारी डॉ. अ.वि. परांजपे यांच्याकडे सोपविली व अनेक स्वयंसेवकांबरोबर जंगल सत्याग्रहात सहभागी झाले.

जंगलसत्याग्रहासाठी यवतमाळ येथे जाताना वाटेत पुसद येथे एका सभेत डॉ. हेडगेवार यांनी स्वातंत्र्य आंदोलनासाठी आपली भूमिका मांडली होती. ते म्हणाले, 'स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी ब्रिटिशांच्या बुटांना पॉलिश करण्यापासून तेच बूट त्यांच्या टाळक्यात मारण्यापर्यंत ज्या ज्या मार्गाचा वापर करणे शक्य असेल त्या सर्वांचा अवलंब केला पाहिजे कोणत्याही मार्गाने देश स्वातंत्र्य झाला पाहिजे एवढेच मला माहीत आहे.'

जंगल सत्याग्रहात डॉ. हेडगेवार यांच्या सोबत श्री अप्पाजी जोशी, दादाराव परमार्थ असे १२ प्रमुख संघकार्यकर्ते सहभागी झाले या सर्वांना ९ महिने सश्रम तुरुंगवासाची शिक्षा झाली. यानंतर संघाचे शारीरिक शिक्षण प्रमुख मार्तंडराव जोग, नागपूर जिल्हा संघचालक अप्पाजी हळदे इ. अनेक संघ नेते व स्वयंसेवकांनी सत्याग्रहात भाग घेतला. सत्याग्रहाच्या वेळी पोलिसांच्या पाशवी मारहाणीपासून सत्याग्रहींचे रक्षण करण्यासाठी १०० संघ स्वयंसेवकांचा एक गट तयार केला. हे सर्वजण प्रत्येक सत्याग्रहाच्या वेळी उपस्थित राहत

असत. ८ ऑगस्ट रोजी गढवाल येथे १४४ कलम तोडून मिरवणूक काढण्यात आली त्यावेळी पोलिसांनी केलेल्या लाठीमारात अनेक स्वयंसेवक जखमी झाले होते.

इ.स. १९३१ सालच्या विजयादशमीला डॉ. हेडगेवार तुरुंगात होते. त्या दिवशी सर्व संघशाखांवर एक संदेश वाचून दाखविण्यात आला होता तो असा होता 'माझ्या मना, देशाचे पारतंत्र्य दूर होऊन सर्व समाज स्वावलंबी व बलशाली होईपर्यंत कोणत्याही व्यक्तिगत सुखाची अपेक्षा करण्याचा तुला अधिकार नाही.' जानेवारी १९३२ मध्ये विप्लवीदल या क्रांतिकारकांचे संघटनेद्वारे बालाघाट येथे सरकारी खजिना लुटण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. त्यावेळी संघाचे अखिल भारतीय सरकार्यवाह बाळाजी हुद्दार यांच्यासह अनेक जणांना अटक करण्यात आली.

१५ डिसेंबर १९३२ रोजी गुप्तहेर विभागाच्या अहवालाच्या आधारे मध्य भारत प्रांतांच्या सरकारने सरकारी कर्मचाऱ्यांना संघकार्यात भाग घेण्यावर बंदी घालणारा आदेश काढला. पुढे डॉ. हेडगेवार यांच्या मृत्युनंतर ५ ऑगस्ट १९४० रोजीही ब्रिटिश सरकारने भारत सुरक्षा कायद्याच्या ५६ व ५८ कलमांखाली संघातील लष्करी गणवेश व लष्करी प्रशिक्षणावर बंदी घातली.

४. १९४२ चे चलेजाव आंदोलन व राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ:

१९४२ साली म. गांधीजींनी इंग्रजांना 'चले जाव' चे आवाहन केले ही चळवळ सुरू होण्याअगोदरच ब्रिटिश सरकारने गांधी, नेहरू यासारख्या प्रमुख पुढाऱ्यांना अटक करून तुरुंगात डांबले होते मुंबईच्या काँग्रेस अधिवेशनात महात्मा गांधींनी 'करो या मरो' ही घोषणा दिली. या चळवळीत आपण भाग घेतला पाहिजे असे काही संघाच्या प्रांतप्रचारकांना वाटले होते. या आंदोलनात संघ स्वयंसेवकांनी अनेक ठिकाणी महत्त्वपूर्ण भाग घेतला. विदर्भामध्ये चिमुटआष्टी या भागात संघ स्वयंसेवकांनी समांतर सरकार स्थापन केले. यावेळी पोलिसांनी त्यांच्यावर अमानवी अत्याचार केले. त्यामध्ये १२ पेक्षा जास्त स्वयंसेवकांनी देशासाठी आत्मबलिदान केले. नागपूरजवळ रामटेक येथे तत्कालीन नगर कार्यवाह रमाकांत केशव तथा बाळासाहेब देशपांडे यांना सरकारने फाशीची शिक्षा सुनावली पुढे सर्वच स्वातंत्र्य सैनिकांना सरकारने माफी दिली. त्यात बाळासाहेबांचीही सुटका झाली. त्यांनीच पुढे वनवासी कल्याण आश्रमाच्या कार्याची उभारणी केली.

१९४२च्या आंदोलनात देशाच्या कानाकोपऱ्यात स्वयंसेवक संघर्ष करीत होते. दिल्ली, मुजफ्फरनगर लोहमार्ग उदध्वस्त करण्यात आला. आग्याजवळ बरहन लोहमार्ग ही जाळून टाकण्यात आला. मीरत जिल्ह्यात मवाना तालुका कार्यालयावर स्वयंसेवकांनी राष्ट्रध्वज फडकावला. त्याचवेळी पोलिसांनी केलेल्या गोळीबारात कित्येक जण जखमी झाले होते.

स्वातंत्र्यसैनिकांना मदत करण्याचे कार्यही महत्त्वाचे होते इंग्रज सरकारचे गुप्तहेर तर स्वातंत्र्यसैनिकांच्या मागावर होतेच पण कम्युनिष्ठ पक्षाचे कार्यकर्तेही आपल्या पक्षाच्या आदेशानुसार स्वातंत्र्यसैनिकांना पकडण्यासाठी ब्रिटिश सरकारला मदत करत होते. या काळात जयप्रकाश नारायण व अरुणा असफअली या नेत्यांना दिल्लीचे संघचालक हंसराज गुप्त यांनी आपल्या घरी आश्रय दिला होता. आणखी एक समाजवादी नेते अच्युतराव पटवर्धन व साने गुरुजी हे पुण्यात. पुण्याचे संघचालक भाऊसाहेब देशमुख यांच्या घरी

उत्तरत असत. पत्री सरकार स्थापन करणारे क्रांतिसिंह नाना पाटील यांना सातारा जिल्ह्यातील औंधचे संघचालक व ख्यातनाम वैदिक विद्वान पंडित सातवळेकर यांच्या घरी आसरा मिळत असे.

१४.७ ब्रिटिश गुप्तहेर खात्याच्या अहवालातील राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ (मे, जून १९४३)

संघाच्या अन्य नेत्यांचे प्रवास व संघाचे इतर कार्यक्रम यावरही ब्रिटिश सरकारच्या गुप्तहेर विभागाचे लक्ष असे. एक नोंद अशी आहे - १२ डिसेंबर १९४३ रोजी संघाचे एक प्रमुख अधिकारी नानासाहेब आपटे यांनी जबलपूर येथे गुरुदक्षिणा उत्सवात सांगितले इंग्रज सरकारचे अत्याचार असह्य आहेत. देशाला स्वातंत्र्यासाठी संघर्षाची तयारी ठेवावी लागेल.'

गुप्तहेर विभागाच्या अहवालात संघ स्वयंसेवक व क्रांतिकारक यांच्यातील सहकार्याचाही दाखला सापडतो - 'पुणे येथे संघाच्या शिबीरात व अमरावती येथे राष्ट्र सेविका समितीच्या शिबीरात विनायक दामोदर सावरकर हे उपस्थित होते. उत्तर प्रदेशात बदायून येथे संघ शिबीरात विदेशामध्ये स्वातंत्र्य चळवळ संघटीत करणारे राजा महेंद्र प्रताप यांचे छायाचित्रण लावण्यात आले. या शिबीरातील सर्व कार्यक्रमासंबंधी संपूर्ण गुप्तता पाळण्यात येते.'

१४.८ आझाद हिंद सेना व राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ

आझाद हिंद सेना निर्माण निर्माण झाल्यानंतर २० सप्टेंबर १९४३ रोजी नागपूर येथे संघाची गोपनीय बैठक झाली. जपानच्या सहकार्याने भारताला स्वतंत्र करण्यासाठी हल्ला झाला तर त्यात संघाने कोणती भूमिका पार पाडावी. याविषयी या बैठकीत चर्चा झाली.

१४.९ भारताची फाळणी व राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ :

स्वातंत्र्यप्राप्तीपूर्वी काँग्रेस हे सर्व स्वातंत्र्यचळवळीचे मुख्य व्यासपीठ होते. भारताची फाळणी करण्यासाठी व सत्तांतरासाठी ब्रिटिश सरकार, मुस्लिम लीग काँग्रेसबरोबर वाटाघाटी करीत होते. या काळात काँग्रेसचे प्रमुख नेते म्हणून म. गांधीजींना मान्यता होती. त्यांनी 'देशाची फाळणी करण्यापूर्वी माझ्या देहाचे तुकडे करा' अशी घोषणा केली होती. काँग्रेसचे इतर सर्व प्रमुख नेते याच विचारावर ठाम होते. परंतु ब्रिटिश व्हाईसरॉय माऊंट बॅटन यांनी ३ जून १९४७ रोजी देशाच्या फाळणीची आणि जून १९४८ पर्यंत सत्तांतर करण्याची योजना जाहीर केली.

काँग्रेस देशाची फाळणी कधीही मान्य करणार नाही असा विश्वास संघासह संपूर्ण भारतीय जनतेला होता. परंतु १४-१५ जून रोजी काँग्रेस कार्यकारी समितीने फाळणीचा प्रस्ताव स्वीकारला.

काँग्रेस नेत्यांनी भारताच्या फाळणीचा प्रस्ताव स्वीकारल्यानंतर राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ, हिंदू महासभा इ.नी. त्याविरोधात आपले प्रयत्न सुरू केले. त्यामुळे काँग्रेसने फाळणीला मान्यता दिल्यानंतर केवळ साठ दिवसांच्या आतच इंग्रजांनी फाळणीची योजना पूर्णपणे अंमलात आणली आणि भारताला स्वातंत्र्य दिले.

१४.१० निर्वासित आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ

भारताच्या फाळणी दरम्यान हिंदू समाजाने प्रचंड विध्वंस पाहिला सुमारे २० लाख लोकांची कत्तल झाली आणि सुमारे २ कोटी लोकांना आपल्या वाडवडिलांची भूमी सोडून परागंदा व्हावे लागले. त्या काळातील विदारक स्थितीचे वर्णन तत्कालीन केंद्रिय मंत्री काकासाहेब गाडगीळ यांनी (गव्हर्नमेंट फ्रॉम इन्साइड) या पुस्तकात केले आहे ते म्हणतात, निर्वासितांचा व राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ फाळणी दरम्यान राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाना पंजाबमधील निर्वासितांना बरीच मदत केली. उत्तरे मधील सत्र दंगलीत सुद्धा त्यांचा मुख्य सहभाग होता. उत्तरेत सांप्रदायिक दंगली पेटल्या असताना स्वसंरक्षणास असमर्थ असण्याचा संघाने बचाव केले. संघ स्वयंसेवकांच्या या अद्वितीय कामगिरीची प्रशंसा करत सरदार वल्लभभाई पटेल म्हणाले “संघाच्या बहादूर स्वयंसेवकांनी असंख्य निष्पाण स्त्रिया ९ मुले यांचे हिंमतीने संरक्षण केले आणि दूरदूरच्या भागातून त्यांना सुखरूप पणे भारतात आणले हे नाकारता येणार नाही.”

फाळणीमुळे निर्वासित झालेल्यांना सर्वतोपरी सहकार्य करण्याचा आदेश संघाचे तत्कालीन सरसंघचालक श्री. गोळवळकर गुरुजी यांनी स्वयंसेवकांना दिला. पंजाब प्रांताचे संघचालक रायबहदूर बट्टीदास यांच्या अध्यक्षतेखाली 'पंजाब सहायता समिती' स्थापन करण्यात आली डॉ. गोकुलचंद नारंग हे समितीचे कोषाध्यक्ष होते. या समितीचे मुख्यालय लाहोर येथे होते. याचप्रमाणे पूर्व बंगालमधील निर्वासितांसाठी 'वास्तूहारा समिती' स्थापन करण्यात आली होती.

मुस्लिम लीग ९:

१४.११ मुस्लिम लीगची कारस्थाने व राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतीय स्वातंत्र्याला नख लावण्यासाठी मुस्लिम लीगने एक महाभयानक कारस्थान रचले होते. दिल्लीत शस्त्रास्त्रे आणि दारूगोळा जमविण्यात आला. मुस्लिम लीगच्या अनेक कार्यकर्त्यांना घातपाताचे प्रशिक्षण देण्यात आले. अशावेळी राष्ट्रीय स्वयंसेवकांनी आपले प्राण धोक्यात घालून हा कट उघडकीस आणला.

भारतरत्न हा बहुमान सर्वप्रथम मिळविणारे डॉ. भगवानदास यांनी १६ ऑक्टोबर १९४८ रोजी लिहिले आहे - 'मुस्लिम लीगने १० सप्टेंबर १९४७ रोजी दिल्लीत सशस्त्र उठाव करून केंद्रिय मंत्री आणि प्रमुख शासकीय अधिकाऱ्यांच्या हत्येचा कट रचला होता. लाल किल्ल्यावर पाकिस्तानी झेंडा फडकवून हिंदूस्थान ताब्यात घेण्याचा हा कट होता सुदैवाने संघाच्या स्वयंसेवकांनी स्वतःचा जीव धोक्यात घालून या कटाची माहिती मिळविली. आणि ती नेहरू, पटेलपर्यंत पोहचवली.

सप्टेंबर १९४६ च्या केंद्रीय विधी मंडळ अधिवेशनाच्या वेळी काँग्रेस आणि मुस्लिम लीग से संयुक्त सरकार असून सुद्धा मुस्लिम लीगने प्रचंड हिंसात्मक निदर्शन केली. त्या पुढील दिवशी आणखी मोठ्या संख्येने मुस्लिम लीगचे कार्यकर्ते जमले तेव्हा काँग्रेस नेते देशबंधू गुप्ता यांनी संघाकडे मदत मागितली. त्यांच्या हाकेला ओ देत संघ स्वयंसेवक मोठ्या

संख्येने जमलेले पाहून मुस्लिम लीगच्या कार्यकर्त्यांनी हिंसात्मक आंदोलन लगेच थांबवले आणि तिथून निघून गेले.

तसेच पंडित नेहरू, महात्मा गांधी इ. राष्ट्रीय नेत्यांच्याही जीवाला मुस्लिम लीग कडून धोका असल्याची बातमी मिळाली असता त्याच्या संरक्षणाचे कामसुद्धा संघाने पार पाडले.

१४.१२ संस्थानांचे विलीनीकरण आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ

भारताला स्वातंत्र्य देत असताना इंग्रजांनी कावेबाजपणाने सर्व संस्थानांना स्वयंनिर्णयाचा अधिकार दिला. भारतात किंवा पाकिस्तानात विलीन व्हावयाचे अथवा स्वतंत्र राहावयाचे असा हा स्वयंनिर्णयाचा अधिकार होता. सर्व संस्थानांनी आपापले निर्णय घेतले परंतु जम्मू-काश्मीर, हैद्राबाद, जुनागढ येथील संस्थानिकांनी मात्र विलीनीकरणाला विरोध दर्शविला.

१. जम्मू – काश्मीर:

जम्मू काश्मीरचे महाराज हरिसिंह हे भारतात विलीन होण्याबाबत चालढकल करीत होते.

त्याचप्रमाणे काश्मीरमध्ये हिंदूप्रजा व खुद्द महाराज हरिसिंह यांच्या विरोधात नेहरूंनी शेख अब्दुल्ला यांना विशेष पाठिंबा दिला होता. ही दोन मुख्य कारण त्यांना सतत बोचत होती. त्याचप्रमाणे भारत व काश्मीरला जोडणारे मार्ग फाळणीमुळे पाकिस्तानात गेले होते. त्यामुळे काश्मीरचे खोरे बाजूला तुटून एकाकी झाले होते. जम्मू काश्मीरचे भौगोलिक व सांस्कृतिक महत्व लक्षात घेऊन हे संस्थान भारतात विलीन व्हावे यासाठी स्वतः म. गांधी व सरदार पटेल यांनी प्रयत्न केले परंतु महाराज हरिसिंह यांच्या मनातील शंका ते दूर करू शकले नाहीत. तेव्हा सरदार पटेलानी सर संघचालक श्री मी. माधव सदाशिव गोळवलकर यांच्याकडे सरदार, पटेलंच्या विनंतीनुसार श्री. गोळवलकर १७ ऑक्टोबर १९४७ रोजी श्रीनगरला गेले पुढच्या दिवशी त्यांनी युवराज कर्ण सिंह व संस्थानाचे दिवाण मेहरचंद महाजन यांच्या उपस्थितीत संघाचे प्रांत प्रचारक माधवरावमुळे यांची भेट घेतली. त्यानंतर राजा हरिसिंहाची भेट घेऊन त्यांना गोळवलकर यांनी पाकिस्तानात विलीन होण्याचे धोके समजावले. त्या भेटीनंतर राजा हरिसिंहाच्या मनातील सर्व प्रश्न सुटले व ते भारतात विलीन होण्यास तयार झाले.

२. हैद्राबाद:

हैद्राबाद संस्थान हे निजामी राजवटीखाली होते. महाराष्ट्रातील मराठवाडा, आंध्रप्रदेशातील तेलंगण व कर्नाटकातील काही भाग या संस्थानात होता. संस्थानातील ८५% प्रजा हिंदू होती. ११ जून १९४७ रोजी निजामाने हैद्राबाद संस्थान स्वतंत्र राहील अशी घोषणा केली. निजामाचे ४० हजार सैन्य, व २ लाख रझाकार यांनी हैद्राबाद संस्थानात हिंदूंवर अनान्वित भीषण अत्याचार सुरू केले.

हैद्राबाद संस्थान भारतात विलीन व्हावे. यासाठी हैदराबाद मध्ये मोठा लढा उभारण्यात आला त्यामुळे विविध हिंदू संघटनांच्या कार्यकर्त्यांबरोबरच १० हजार काँग्रेस कार्यकर्त्यांना तुरुंगात डांबण्यात आले. यावर मात करण्यासाठी मध्यप्रदेशचे मुख्यमंत्री प. रविशंकर शुक्ल आणि गृहमंत्री द्वारकाप्रसाद मिश्र यांनी सरदार पटेल यांच्या प्रेरणेने प्रयत्न सुरू केले.

भयभीत हिंदूंना दिलासा देण्यासाठी त्यांनी वऱ्हाड प्रांताचे संघाचे संघचालक बापूसाहेब सोहनी यांच्याशी संपर्क साधला. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ, आर्यसमाज यांनी प्रयत्न सुरू केले. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे हिंदूंना पळवून लावण्यात रझाकार अपयशी ठरले. शेवटी सरदार पटेल यांच्या आदेशानुसार १३ सप्टेंबर १९४८ रोजी भारतीय सैन्याने हैद्राबादत प्रवेश केला. रझाकारांबरोबर झालेल्या संघर्षात भारतीय जवानांनी १,२०० रझाकारांना ठार केले. १० जवानांनाही वीरमरण आले. हिंदू जनतेच्या सहकार्यामुळे केवळ ४८ तासामध्ये लष्करी कारवाई यशस्वी होऊन हैद्राबाद संस्थान भारतात विलीन होण्याचा मार्ग मोकळा झाला.

१४.१२ महात्मा गांधीजींची हत्या व राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ

दि. ३० जानेवारी १९४८ रोजी गांधीजींची हत्या झाली. त्यानंतर प्राथमिक तपासणी करिता पोलिसांनी अनेक लोकांना अटक केली त्यात श्री गोळवलकर सुद्धा होते. परंतु तपासणीतून त्यांचा निर्दोषपणा सिद्ध झाला जे दि. ६ फेब्रुवारी १९४८ रोजी त्यांना मुक्त करण्यासाठी आले. २६ फेब्रुवारीला तपासणीच्या संदर्भात आपली नाराजी व्यक्त करणाऱ्या नेहरूंच्या पत्राला सरदार पटेलानी उत्तर पाठविले की, 'गांधीजींच्या हत्येच्या संदर्भात चालू असलेल्या कारवाईची मला पूर्ण माहिती आहे. स्पष्टपणे समोर येणारी गोष्ट अशी आहे की स्वयंसेवक संघाचा या घटनेशी काहीही संबंध नाही. (सरदार पटेल पत्र - व्यवहार - खंड ६ संपादक दुर्गादास)'

न्यायमूर्ती आत्माचरण यांच्या विशेष न्यायालयात दिल्लीच्या ऐतिहासिक लाल किल्ल्यात २६ मे रोजी खटल्याची सुनावणी झाली. त्यात आठ आरोपींच्या विरुद्ध आरोपपत्र दाखल केले होते. नथुराम गोडसे, त्यांचे भाऊ गोपाळ गोडसे, नारायण आपटे, विष्णु करकरे, मदनलाल पाहवा, शंकर किस्तैया, दत्ताराम परचुरे आणि विनायक दामोदर सावरकर हे ते आरोपी होते. दिगंबर बडगे हा माफीचा साक्षीदार झाला. १० जानेवारी १९४९ रोजी ११० पानांचा निकाल जाहीर झाला. सावरकरांना सन्मानासह दोषमुक्त केले गेले. नथुराम गोडसे व नारायण आपटे यांना फाशी व अन्य पाच जणांना आजन्म कारावासाची शिक्षा सुनावली गेली. न्यायमूर्ती आत्माचरण यांनी गांधी हत्येमागे हजारों व्यक्तींचे कारस्थान असल्याचा आरोप पूर्णपणे फेटाळून लावला आणि हा निकाल जाहीर करताना निःसंदिग्ध शब्दात घोषणा केली की या कारस्थानात राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचा मुळीच हात नाही.

पंजाब उच्च न्यायालयामध्ये झालेल्या अपिलाची न्यायमूर्ती भंडारी, अछू राम आणि जी. डी. खोसला यांच्या त्रि. सदस्यीय खंडपीठासमोर सुनावणी झाली. त्यांनी परचुरे आणि किस्तैया यांना दोषमुक्त केले. यानंतर नथुराम गोडसे व आपटे या दोन गुन्हेगारांना १५ नोव्हेंबर १९४९ या दिवशी फाशी दिले गेली. विशेष न्यायालय आणि उच्च न्यायालयाच्या या निर्णयाने स्पष्ट शब्दात संघाला निर्दोष घोषित करण्यात आले.

पुढे १९ वर्षांनी इंदिरा गांधी पंतप्रधान झाल्यानंतर पुन्हा गांधीहत्येचे प्रकरण त्यांनी बाहेर काढले. १९६६ मध्ये पुन्हा नवीन पद्धतीने न्यायालयीन चौकशी करण्यासाठी आयोग स्थापन करण्यात आला. सर्वोच्च न्यायालयाचे निवृत्त न्यायाधीश टी.एल.कपूर यांची अध्यक्ष म्हणून नेमणूक करण्यात आली. या आरोपाने १०१ जणांच्या साक्षी नोंदविल्या.

४०७ कागदपत्रांच्या पुराव्यांचा अभ्यास केला आणि १९६८ मध्ये आपला अहवाल सादर केला. कपूर आयोगाच्या समोर गांधी हत्येच्या वेळी केंद्रिय गृहसचिव असलेल्या आर.एन.बॅनर्जी यांची सर्वात महत्त्वपूर्ण साक्ष होती. त्यांनी स्पष्टपणे मान्य केले की, गांधीजींना मारणाऱ्या व्यक्ती संघाच्या सदस्य नव्हत्या.

१४.१३ सारांश

१९२५ साली डॉ. केशव बळीराम हेडगेवारांनी रा. स्व. केशव बळीराम केली. संघटनेचा मूळ उद्देश संघटित सांस्कृतिक राष्ट्रवाद होती. संघाने पुढे विविध समाज सेवी कार्य करत देशादेशी अनेक संस्था उभारण्यात तसेच शासनाला वेळोवेळी मदतीचा हात दिल्या.

१४.१४ प्रश्न

१. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे संस्थापक डॉ. हेडगेवार यांचे कार्य स्पष्ट करा.
२. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची संघप्रतिज्ञा स्पष्ट करा.
३. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ आणि क्रांतीकारकांचे संबंध स्पष्ट करा.
४. १९४२ चे चलेजांव आंदोलनामध्ये राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची भूमिका स्पष्ट करा.
५. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान स्पष्ट करा.

१४.१५ संदर्भ

१. जावडेकर आचार्य शं.द. आधुनिक भारत
२. वैद्य, डॉ. सुमन, कोठेकर, डॉ. शांता - आधुनिक भारताचा इतिहास ३. भिडे प्रा. गजानन - आधुनिक भारताचा इतिहास
४. बिपिनचंद्र - इंडियाज स्ट्रगल फॉर इंडिपेन्डस
५. ग्रोव्हर बी. एल. वेलेकर एन. के. - आधुनिक भारताचा इतिहास ६. सरदेसाई डॉ. बी.एन. नलावडे, डॉ. व्ही. एन. - आधुनिक भारताचा इतिहास

भारतीय संघराज्यात संस्थानांचे विलीनीकरण

घटक रचना

- १५.० उद्दिष्टे
- १५.१ प्रस्तावना
- १५.२ जुनागड
- १५.३ हैद्राबाद
- १५.४ काश्मीर
- १५.५ सम्मिलित संस्थानांचे भारतीय संघराज्यात संपूर्ण विलीनीकरण
- १५.६ विलीनीकरणाची प्रक्रिया
- १५.७ विलीनीकरणाच्या उद्दिष्टसिद्धीसाठी तीन मार्गांचा अवलंब
- १५.८ भाषावार राज्यपुनर्रचना
- १५.९ आंध्र राज्यनिर्मितीची मागणी
- १५.१० राज्य पुनर्रचना समितीची स्थापना
- १५.११ अहवालातील शिफारसी
- १५.१२ कायद्यातील तरतूदी
- १५.१३ विभागीय मंडळे
- १५.१४ महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती
 - १५.१४.१ मुंबई म्हैसूर सीमावाद
 - १५.१४.२ सिक्किम
- १५.१५ सारांश
- १५.१६ प्रश्न
- १५.१७ संदर्भ

१५.० उद्दिष्टे

१. संघराज्यात सामील होण्यास संदर्भात जुनागड, हैद्राबाद ची भूमिका स्पष्ट करता येईल.
२. विलीनीकरण संदर्भात सरदार पटेलांच्या कार्याची माहिती मिळते.
३. मुंबई म्हैसूर सीमावाद समजू शकाल

१५.१ प्रस्तावना

१५ ऑगस्ट १९४७ पूर्वी भारताच्या उपखंडात वसलेली बव्हंशी संस्थाने भारतात सामील झाली. परंतु एवढ्याने एकसंधी भारताच्या निर्मितीचे स्वप्न साकार होणार नव्हते. सामिलीकरणाच्या करारपत्रावर आणि जैसे थे करारपत्रावर स्वाक्ष-या करून संस्थानिकांनी भारत सरकारचे सार्वभौमत्व मान्य केले आणि संरक्षण, परराष्ट्रीय संबंध आणि दळणवळणाची साधने याबाबतचे अधिकार भारत सरकारच्या हाती सोपविले, तरी संस्थानांचे अस्तित्व मात्र कायम होते. भारताला खऱ्या अर्थाने एकसंधी बनवावयाचे तर संस्थानांच्या सीमा रद्द करून तेथील प्रजेला भारतीय नागरिकांचा दर्जा देणे आवश्यक होते. सामिलीकरण म्हणजे खरे विलीनीकरण नव्हे, याची कल्पना भारत सरकारला होती. म्हणून संस्थानांच्या संपूर्ण विलीनीकरणाच्या दृष्टीने भारत सरकारने १९४७ नंतर महत्वाची पावले उचलली आणि संपूर्ण विलीनीकरणाचे उद्दिष्ट सिद्धीस नेले. सामिलीकरणाच्या प्रक्रियेप्रमाणे विलीनीकरणाची प्रक्रियाही सुरळीतपणे, निर्वेधपणे पार पडली. परंतु ही प्रक्रिया सुरु असताना जुनागड, हैद्राबाद व काश्मीरच्या संस्थानिकांनी उपस्थित केलेल्या कटकटीचे निराकरण भारत सरकारला करावे लागले. वरील तीन संस्थानांपैकी जुनागड व हैद्राबाद येथील गुंता सरदार पटेलानी यशस्वी रीत्या सोडविला. काश्मीरचा प्रश्न मात्र गुंतागुंतीचा होऊन बसला. तो अद्यापही सुटलेला नाही. .

१५.२ जुनागड

ज्या दिवशी भारत स्वतंत्र झाला, त्याच दिवशी जुनागड संस्थानच्या नरेशाने जुनागड पाकिस्तानात सामील झाल्याची जाहीर घोषणा करून भारत सरकारपुढे मोठा पेच उपस्थित केला. भारत सरकार यामुळे पेचात पडण्याचे कारण असे की काठियावाडच्या प्रदेशात आग्नेयेकडे वसलेल्या जुनागडच्या पूर्व, पश्चिम व उत्तरेला भारतात सामील झालेली संस्थाने होती, व दक्षिणेला अरबी समुद्र होता. जुनागडची सीमा पाकिस्तानशी संलग्न नव्हती. समुद्र मार्गे जुनागड ते कराची हे अंतर सुमारे तीनशे मैलाचे होते. केवळ भौगोलिक दृष्ट्याच नव्हे तर आर्थिक व सांस्कृतिक दृष्ट्याही जुनागड हा काठियावाडचा अविभाज्य घटक होता. ३३३७ चौरस मैलाच्या या संस्थानातील एकूण प्रजेपैकी २० टक्के मुसलमान तर ८० टक्के हिंदू होते. हिंदूंची व जैनांची मंदिरे संस्थानात ठिकठिकाणी उभी होती. जुनागड नरेश मात्र इस्लामधर्मी होता. जुनागडच्या निर्णयामुळे आणखी एक अडचण निर्माण झाली ती अशी की जुनागडच्या अधिकारातील काही बेटे नवानगर, भावनगर, गोंडल यांसारख्या भारतात सामील झालेल्या संस्थानांच्या सामील वसली होती. तर भारतात सामील झालेली दोन लहान संस्थाने - मंग्रोल व बाब्रियावाड ही जुनागडच्या हद्दीत मोडत होती. शिवाय जुनागड हे रेल्वेमार्ग पोस्ट टेलिग्राफ यांबाबतीत भारताशी संलग्न होते. जुनागडचा नबाब महाबतखान हा अतिशय चैनी, विलासी व कर्तव्य पराड.मुख होता. गंमतीची गोष्ट म्हणजे त्याला कुत्री पाळण्याचे बेसुमार वेड होते. समारे आठशेवर कुत्री त्याने पाळली होती. आणि प्रत्येक कुत्र्याची निगा राखायला एक नोकर नेमला होता. केवळ कुत्र्यांवर तो दरमहा १६००० रु. खर्च करी. या नबाबाचे वर्णन हॉडसन या इतिहासकाराने 'द ग्रेट डिव्हाईड' या आपल्या ग्रंथात 'पत्त्यातला जोकर' असे केले आहे ते सार्थ वाटते. जुनागड नरेश मुसलमान असल्यामुळे त्याला पाकिस्तानमध्ये ओढण्यास ओढण्याचा

जिनांचा प्रयत्न होता. हैद्राबाद, भोपाळ, त्रावणकोर, जोधपूर यांच्याही बाबतीत जिनांचे आटोकाट प्रयत्न चालू होते. ११ एप्रिल रोजी काठियावाडच्या इतर संस्थानांबरोबर राहण्याचा विचार याचा विचार महाबतखानाने एका निवेदनाद्वारा व्यक्त करताच जिनांचे त्याच्यावरील दडपण अधिकच वाढले. त्याला त्याला मदतीची भरघोस आश्वासने जिनांनी दिली. त्यामुळे महाबतखानाची भूमिका बदलली. मे १९४७ मध्ये भत्तो या मुस्लीम लीगच्या सदस्याची जुनागडच्या दिवाणपदी नियुक्ती केली. जिना जुनागडमधील सूत्रे हलवू लागले.

सामीलीकरणाचे करारपत्र महाबतखानाकडे स्वाक्षरीसाठी धाडण्यात आले भत्तोच्या सल्ल्यानुसार सामीलीकरणाबाबत अजून आपण कोणताही निर्णय घेतलेला त्याने १३ ऑगस्टला सरदार पटेलाना कळविले आणि त्यानंतर दोनच दिवसांनी भारताचा स्वातंत्र्यदिनी पाकिस्तानात सामील झाल्याची घोषणा महाबतखानाने करून टाकली. पटेलाना अखेरपर्यंत अंधारात ठेवावयाचे आणि शेवटच्या क्षणी पाकिस्तानात सामील झाल्याची घोषणा करून भारत सरकारला हतबुद्ध करावयाचे हा नबाबाचा डाव होता.

भारत सरकार पाकिस्तानशी जुनागडबाबत पत्रव्यवहार करीत असतानाच जुनागडचा नबाब जुनागड मधील हिंदू प्रजेवर मोठ्या प्रमाणावर जुलुम व अत्याचार करू लागला. अनन्वित अत्याचार करून संस्थानातील हिंदू प्रजेला आपली घरेदारे सोडून जाण्यास भाग पाडावयाचे आणि काठियावाडातील मुसलमानांना जनागड मध्ये येण्यास प्रोत्साहन धापा जुनागडच्या दिवाणाचा डाव होता, व त्यामागे पाकिस्तान सरकारची चिथावणी होता.

जुनागड नबाबाच्या पाकिस्तानमध्ये सामील झाल्याच्या घोषण प्रजामंडळाचे नेते संतप्त झाले. नबाबावर दडपण आणून त्याला त्याला त्याचा निर्णय रद्द करण्यास भाग पाडावे या हेतूने गांधीजींचा पुतण्या समळदास गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली 'काठियावाड जनता आघाडी' आयोजित करण्यात आली. काँग्रेसचा त्याला पाठिंबा होता. जुनागड नरेशाच्या अत्याचारी बेबंदशाहीला कंटाळलेल्या हिंदू प्रजेने काठियावाड जनता आघाडीचे स्वागत केले. काठियावाड देचे नेते बलवंतराय मेहता, रसिकभाई पारेख आणि समळदास यांनी मुंबईला व्ही. पी. यांची भेट घेतली आणि भारत सरकारने जुनागडविरुद्ध कार्यवाही न केल्यास गावाडातील लोक कायदा आपल्या हातात घेतील असे त्यांना निश्चून सांगितले. त्याबरोबरच समळदासांच्या नेतृत्वाखाली जुनागडचे हगामी सरकार प्रस्थापित झाल्याची घोषणाही २५ सप्टेंबर रोजी करण्यात आली.

काठियावाडातील परिस्थिती अशा प्रकारे अतिशय स्फोटक बनत असल्याचे पाहून जनागडबाबत विचारविनिमय करण्यासाठी भारताच्या मंत्रिमंडळाची बैठक १७ सप्टेंबरला झाली. या बैठकीला लॉर्ड माउंटबॅटन उपस्थित होते. बाब्रियावाड वरील जुनागडच्या लष्करी आक्रमणाचा प्रतिकार करण्यासाठी भारतीय लष्कर पाठविण्याचा निर्णय मंत्रिमंडळाने एकमुखाने घेतला. माउंटबॅटन यांना हा निर्णय पसंत नव्हता आणि मंत्रिमंडळाने असा निर्णय घेऊ नये असा अप्रत्यक्ष प्रयत्नही त्यांनी केला होता; परंतु नेहरू व पटेल यांच्या निर्णायक भूमिकेमुळे माउंटबॅटन यांना गप्प बसावे लागले अशी माहिती माउंटबॅटन यांनी ब्रिटिश सरकारला जुनागडबाबत पाठविलेल्या अहवालावरून मिळते.

लष्करी कार्यवाहीचा निर्णय घेतल्यानंतरही वाटाघाटीचा अखेरचा प्रयत्न भारत सरकारने करून पाहिला. भुत्तोशी बोलणी करण्यासाठी व्ही. पी. मेनन यांना रवाना केले गेले आणि

पाकिस्तानला कडक शब्दात खलिता पाठवला गेला. हे दोन्ही मार्ग निष्फळ ठरताच जुनागडच्या सीमेलगत उभे असलेले भारतीय लष्कर बाब्रियावाड व मंग्रोलच्या दिशेने जुनागडमध्ये शिरले. त्यापूर्वी, भारतीय लष्कर जुनागडच्या सीमेजवळ येऊ लागलेले पाहून भुत्तोनी तातडीने पाकिस्तानकडे लष्करी मदतीची मागणी केली. परंतु अपेक्षित मदत आली नाही. तेव्हा प्रक्षुब्ध जनतला आणि भारतीय लष्कराला तोंड देणे अशक्य असल्याचे ओळखून भारतीय फौजा जुनागडच्या सीमेत शिरण्यापूर्वीच नबाबाने घाईघाईने ऑक्टोबर अखेरी करचीला पलायन केले. विमानातून पळून जात असताना जवळचा पैसा, जडजवाहीर त्याप्रमाणे जास्तीत जास्त कुत्री बरोबर घ्यायला तो विलरला नाही असा उल्लेख लिओनार्ड मोस्ली याच्या 'द लास्ट डेज ऑफ द ब्रिटिश उकात सापडतो. नबाबाविरुद्धच्या उठावात काही मसलमानही सामील झालेले पाहून जुनागड ताब्यात ठेवणे आपल्याला अशक्य असल्याचे भत्तो यांनी जिनांना कळविले आणि जुनागडचा ताबा विभागीय आयुक्ताच्या हाती सोपवून ८ नोव्हेंबरला भुत्तोही करचीला निघून गेल. "गडमधील जिनांचे व भुत्तोंचे कारस्थान हाणून पाडण्यात प्रजापरिषदेच्या पुढान्यानी साल नरेशांनी महत्त्वाची भूमिका बजाविली. लॉर्ड माऊंटबॅटन याचा प्रयत्न मात्र काही अंशी भारत सरकारचे पाय मागे ओढण्याचा होता असे त्यांच्या ब्रिटिश सरकारशी झालेल्या पत्रव्यवहारावरून आढळून येते.

जुनागडच्या भागात स्थिरस्थावर होताच जुनागडच्या सामीलीकरणासंबंधी तेथील प्रजेचा कौल घेण्याचा निर्णय भारत सरकारने घेतला. त्याप्रमाणे फेब्रुवारी १९४८ मध्ये जुनागड मंग्रोल व बाब्रियावाड येथे सार्वमत घेण्यात आले. जुनागडमधील सुमारे दोन लक्ष मतदारांपैकी ९१ मते पाकिस्तानच्या बाजूने पडली. हा प्रचंड अनुकूल कौल मिळताच जुनागडचे सामीलीकरण भारतात केले गेले.

अशा प्रकारे जुनागडला पाकिस्तानात ओढून भारतीय प्रदेशात भारताला सतत सलणारा पाकिस्तानाचा एक छोटा घटक ठेवण्याचा जिनांचा डाव आणि त्याला साम्राज्यवादी ब्रिटिशांची असलेली मूक संमती यावर प्रजापरिषदेच्या व संस्थानिकांच्या मदतीमुळे भारत सरकार यशस्वी रीत्या मात करू शकले.

१५.३ हैद्राबाद

मोगल साम्राज्याच्या विघटनाच्या काळात जन्माला आलेले हैद्राबादचे संस्थान भारताच्या मध्यभागी वसले होते. भारतातील तीन चार मोठ्या संस्थानांपैकी हैद्राबाद हे एक होय. ब्रिटिश शासकांची त्याकडे कृपादृष्टी होती. हैद्राबादचे शासक हे सर्वसाधारणतः ब्रिटिशधार्जिणे असल्यामुळे हैद्राबादच्या अंतर्गत कारभारात ब्रिटिशांचा हस्तक्षेप होत नसे. तेथील सर्व गैरव्यवहाराकडे ते सोईस्करपणे दुर्लक्ष करीत. हैद्राबादच्या प्रजेपैकी सुमारे ८५ टक्के लोक हिंदू व जेमतेम १५ टक्के मुसलमान असूनही शासक मुसलमान असल्यामुळे हिंदू प्रजेवर सतत अन्याय होई. नागरिकांना मुलकी अधिकार तर नव्हतेच पण त्याबरोबरच सेवाभरतीत अतिशय पक्षपात होई. मुलकी शासनात सुमारे ७५ टक्के तर लष्कर व पोलिस दलात ९० टक्के भरती मुसलमानांची असे. बहुसंख्य प्रजा हिंदू असूनही उर्दू भाषा त्यांच्यावर लादली जाई. जमिनी, व्यापारउदीम मुसलमानांच्या हाती असल्यामुळे व शासकांच्या कृपेमुळे आर्थिक व्यवहारांच्या नाड्या त्यांच्या हाती असत, तर हिंदू प्रजा

बव्हंशी शेती करणारी व नेहमीच कर्जाच्या बोजाखाली दबलेली असे. १९११ साली मीर उस्मान अली खान निजाम बनल्यापासून शासनात सुधारणा घडवून आणण्याचा सल्ला ब्रिटिश सरकारने त्याला अधूनमधून दिला असला तरी त्याचा निजामावर फारसा परिणाम झाला नाही. हिंदू प्रजेवरील जुलुमात व अत्याचारात कधी खंड पडला नाही. हैद्राबाद मधील हिंदू प्रजा सतत दडपली जाण्याचे एक महत्त्वाचे कारण होते, ते म्हणजे त्यांच्यातील ऐक्याचा अभाव. हिंदू प्रजा कानडी, तेलगू व मराठी अशा तीन गटात विभागलेली असल्यामुळे निजामाच्या शोषक व जुलमी शासनाला संघटित रित्या विरोध करणे त्यांना शक्य होत नव्हते. निजामाचे रोजचे उत्पन्न चार लक्ष रुपये असूनही प्रजाकल्याणासाठी त्याचा काही अंशी विनियोग करण्याचा विचार त्यांच्या मनात कधी डोकावत नसे. संस्थानिकांत सर्वात अधिक संपन्न म्हणून जशी त्याची ख्याती होती, तशीच सर्वात अधिक कंजुष म्हणून तो कुप्रसिद्ध होता. स्वतःवर अगर कुटुंबियावरही तो फारसा खर्च होऊ देत नसे. सर्व धन, जडजवाहीर, संपत्ती खजिन्यात गोळा करून ठेवणे यातच तो जीवनाची इति कर्तव्यता मानली. १९२० नंतर हैद्राबादमधील हिंदू प्रजेच्या प्रबोधनाचे कार्य आर्यसमाजी मंडळींनी हाती घेतले. मराठवाड्यात स्थापन झालेल्या महाराष्ट्र परिषदेने १९३६ च्या सुमाराला नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांची मागणी केली. राजकीय अधिकार मिळवून घेण्यासाठी संघटित लढा देण्याच्या हेतूने १९३८ साली हैद्राबाद स्टेट काँग्रेस नावाची संघटना प्रस्थापित केली. गोविंदराव नानल हे संघटनेच्या अध्यक्षपदी होते. स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे प्रभावी नेतृत्व याच सुमारास पुढे आले. या संघटनेच्या प्रस्थापनेमागे राष्ट्रीय काँग्रेसची प्रेरणा होती. हैद्राबाद स्टेट काँग्रेसचे नेते राष्ट्रीय काँग्रेसच्या नेत्यांशी सतत संपर्क साधून होते. भारतात सत्तेच्या हस्तांतरणाची प्रक्रिया सुरू होताच हैद्राबादने भारतात सामील व्हावे ही मागणी हैद्राबाद स्टेट काँग्रेस हिरीरीने करू लागली. हैद्राबादने भारतात सामील व्हावे ही मागणी हैद्राबाद स्टेट काँग्रेसने ७ ऑगस्ट १९४७ रोजी दमदारपणे मांडली.

लोकमताचा हा कौल निजामाला मात्र मंजूर नव्हता. भारतावरील ब्रिटिश सत्ता संपष्टात दाबादला स्वतंत्र व सार्वभौम राज्याचा दर्जा मिळवून घेण्याचा आणि ब्रिटिश राष्ट्रकुलाचे स्यत्व मिळविण्याचा त्याचा मानस होता. म्हणून घटनासमितीत सहभागी होण्यास त्याने नकार

सच सामीलीकरणाच्या करारपत्रावरही स्वाक्षरी करण्याचे त्याने नाकारले. ११ जुलै १९४७ होगामी सरकारशी वाटाघाटी करण्यासाठी एक शिष्टमंडळ त्याने दिल्लीला रवाना केले. सिटिश सरकारच्या ताब्यात असलेला हैद्राबाद संस्थानाचा व-हाडचा प्रदेश परत देण्यात यावा, दैदाबादला स्वायत्त राज्य म्हणून मान्यता मिळावी आणि भारतात अगर पाकिस्तानात सामील न होताही भारताशी जैसे थे करार करण्याची परवानगी दिली जावी अशा तीन मागण्या हैद्राबादच्या शिष्टमंडळामार्फत त्याने हंगामी सरकारपुढे मांडल्या.

निजामाच्या वरील तिन्ही मागण्या हंगामी सरकार मंजूर करणे अशक्यच होते. भारत अगर पाकिस्तानात सामील होण्यास आपण का सिद्ध नाही याचे स्पष्टीकरण देणारा एक खलिता त्याने ८ ऑगस्टला लॉर्ड माऊंटबॅटन यांना पाठविला आणि १५ ऑगस्टपर्यंत सामीलीकरणाबाबत त्याने मौन पाळले. सर वॉल्टर मॉन्कटन या प्रख्यात ब्रिटिश कायदेपंडिताला त्याने आपला कायदेविषयक सल्लागार म्हणून नियुक्त केले. मॉन्कटन हा

लॉर्ड माऊंटबॅटन यांचा जवळचा मित्र असल्यामुळे माऊंटबॅटनशी संपर्क ठेवणे निजामाला शक्य झाले. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर निजामाच्या वतीने भारत सरकारशी बोलणी करण्यासाठी मॉन्कटनने दिल्लीला तळ ठोकला. सप्टेंबर मध्ये निजामाने एक नवी मागणी भारत सरकारपुढे मांडली. निजामाने भारतात सामील होण्याचा आग्रह भारत सरकारने न धरता हैद्राबादला सहवर्ती राज्याचा दर्जा द्यावा व परदेशात वकील नेमण्याचा अधिकार मान्य करावा; या मोबदल्यात निजाम भारत सरकारशी जैसे थ करार करून रेल्वे पोस्ट व दळणवळणाबाबतचे भारत सरकारचे सर्व नियम पाळेल, भारताच्या मदतीसाठी वेळ पडल्यास आपले लष्करही पाठवील; ही निजामाने भारतापुढे मांडलेली नवी योजना होती.

निजामाच्या मागण्या मंजूर करण्याची सरदार पटेलांची तयारी नव्हती. लॉर्ड माऊंटबॅटन मात्र, निजामाला सामिलीकरणासाठी तयार होण्यास थोडा अवधी द्यावा, त्या दरम्यान त्याच्याशी वितुष्ट येऊ देऊ नये, त्याच्यावर दडपण आणू नये असा आग्रह पंडित नेहरूंकडे धरीत होते. पाच सुमाराला काश्मीरमध्ये पाकी घुसखोरांचे आक्रमण सुरू झाल्यामुळे निजामाशी काहीशा चामपणाने घ्यावे अशा मताचे नेहरूही झाले होते. अखेरीस बऱ्याच उहापोहानंतर निजामाच्या मागण्यांच्या अनुरोधाने कराराचा मसुदा तयार करण्यात आला आणि त्या कराराला निजामाची मता मिळवून चार दिवसात दिल्लीला परत येण्याचे कबूल करून हैद्राबादचे शिष्टमंडळ २२ ऑक्टोबरला हैद्राबादला रवाना झाले. कराराचा मसुदा निजामाला बऱ्याच अंशी अनुकूल असूनही चार दिवस निजामाने त्यावर स्वाक्षरी करण्यास टाळाटाळी केली. आणि ज्या दिवशी कराराचा मसुदा घेऊन हैद्राबादचे मंडळ दिल्लीला परत जाणार होते. त्या दिवशी पहाटे तीन वाजता इत्तिहाद नावाच्या कट्टर पमानष्ठ मुस्लीम संघटनेचा नेता कासीम रझवी व त्याच्या सुमारे तीस हजार अनुयायाना शिष्टमंडळातील प्रत्येक सदस्याच्या घराला वेढ घातला आणि हैद्राबाद भारतात सामील करण्यात येऊ नये अशी मागणी केली. निजामाने करार अमान्य करू नये असा सल्ला निजामाच्या प्रधानमंत्र्याने व मॉन्कटनने देऊनही, निजामाने रझवीच्या दडपणाखाली वाकून करार अमान्य केला: इतकेच नाही तर आपल्या सर्व अटी मान्य न झाल्यास आपण पारिस्तानात सामील होऊ अशी धमकीही दिली. मात्र त्याच वेळी, पुन्हा वाटाघाटी करण्यासाठी दुसरे शिष्टमंडळ दिल्लीला पाठविले. सरदार पटेलांनी या शिष्टमंडळाबरोबरच कासीम रझवीलाही भेटीसाठी बोलविले. त्यावेळी त्याने अत्यंत उद्दाम व आक्रमक पवित्रा घेऊन, 'हैद्राबाद हे इस्लामिक राज्य आहे, त्याच्या स्वातंत्र्यावर भारत सरकारने अतिक्रमण केल्यास हैद्राबाद मधीलच केवळ नाही तर संपूर्ण भारतातील मुसलमान सशस्त्र उठाव केल्याशिवाय राहणार नाहीत; मुसलमान हा प्रथम एक योद्धा असतो आणि आपले इप्सित पूर्ण झाल्याशिवाय तो आपली तलवार म्यान करीत नाही. हैद्राबादवर आक्रमण झाल्यास संस्थानातील एकही हिंदू जिवंत राहणार नाही' अशा धमक्या दिल्या. याच सुमाराला संस्थानातील हिंदूवर रझाकारांनी अत्याचार करण्यास प्रारंभ केला.

हैद्राबादमधील परिस्थिती अशा प्रकारे विघळत असतानाही लॉर्ड माऊंटबॅटन सबूरीचा सल्ला देत होते. सामोपचाराचे धोरण पत्करल्यास मॉन्कटन सामिलीकरणासाठी निजामाचे मन वळवू शकेल अशी आशा ते व्यक्त करीत होते. अखेरीस २६ नोव्हेंबरला निजामाशी एक वर्ष मुदतीचा जैसे थ करार भारत सरकारने केला. या काळात हैद्राबाद व भारत सरकार यांचे परस्पर संबंध पूर्वीच्या निजाम-ब्रिटिश संबंधासारखे राहावेत, दोन्ही पक्षांनी एकमेकांजवळ दूत ठेवावेत आणि दाहोत असणारे विवाद प्रश्न लवादामार्फत सोडविले

जावेत, अशा या करारातील तरतुदी होत्या. या करारामुळे स्वायत्त राज्याचा दर्जा बऱ्याच अंशी हैद्राबादला मिळणार असल्यामुळे तो करार सरदारांना पसंत नव्हता. परंतु लॉर्ड माऊंटबॅटन यांनी गळ घातल्यामुळे त्यांनी तो करार सरदारांना पसंत नव्हता. परंतु लॉर्ड माऊंटबॅटन यांनी गळ घातल्यामुळे त्यांनी तो नाईलाजाने मंजूर केला.

जैसे थे कराराच्या अवधीत भारतात सामील होण्याखेरीज दुसरा हितकारक पर्याय आपल्यापुढे नाही याची निजामाला जाणीव होईल व तो स्वतःहून भारतात सामील होण्यास पुढे येईल असा विचार लॉर्ड माऊंटबॅटन नेहरू व पटेल यांच्या मनावर ठसवीत होते; तर हा करार भारत सरकारला मान्य करण्यास भाग पाडून आपण एक लढाई जिंकली आहे अशी निजामाची कल्पना झाली. जैसे थे कराराच्या कालावधीत हर प्रयत्नाने आपले सामर्थ्य वाढवून हा करार आपण धुडकावून लावू, व-हाडचा भाग परत मिळवू आणि हैद्राबादवरच नव्हे तर दिल्लीवर आपला ध्वज फडकवू अशा स्वरूपाचा मुस्लिम मने उद्दीपित करणारा प्रक्षोभक प्रचार यावेळी रझवी करू लागला. जानेवारी ते ऑगस्ट १९४८ च्या काळात रझाकारांची संख्या तिपटीपेक्षाही जास्त वाढली. हिंदूवरील रझाकारांच्या पाशवी अत्याचाराला उक्त आला. लुटालूट, जाळपोळ, हिंसक हल्ले यांचे साम्राज्य हैद्राबाद संस्थानात पसरले. रझाकारांच्या राक्षसी अत्याचारातून स्त्रिया व मुलेही सुटली नाहीत. हिंदूंची सुरक्षितता धोक्यात आल्यामुळे शेकडो हिंदू कुटुंबे घरादारावर तुळशीपत्र ठेवून संस्थानाबाहेर पडू लागली. हैद्राबादचे शासन जणू रझाकारांच्याच हाती आले. या काळात निजामाने आपले लष्करी सामर्थ्य वृद्धिंगत करण्याचे प्रयत्न सुरू केले. इराक, इराण व पाकिस्तानाकडून तो शस्त्रास्त्रे मिळवू लागला. वायुदल बलशाली करण्यास त्याने ब्रिटिश अधिकाऱ्यांची मदत घेतली. बॉम्बफेकी विमाने खरेदी करण्यासाठी ब्रिटिश कंपनीशी पत्रव्यवहार केला. पोर्तुगीज सरकारशी गुप्त करार करून गोव्याचा वापर करण्याची परवानगी मिळविली. कर्नल जॉन कॉब या अमेरिकेतील वायुदल अधिकाऱ्याला हाताशी धरून अमेरिकेकडून अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रे मिळविण्याची त्याची खटपट होती. पाकिस्तानच्या मदतीवर तर त्याची सर्व भिस्तच होता जिनादेखील निजामाला पाकिस्तानमध्ये सामील होण्यास उत्तेजन देत होते. एवढेच नाही तर पाकिस्तान व हैद्राबाद यांना जोडणारी एक भूपट्टी आपल्या प्रदेशातून पाकिस्तानला द्यावी असे मागणी करण्याचे धारिष्ट्यही ते करीत होते. हैद्राबादचा प्रश्न संयुक्त राष्ट्रसंघाकडे सोपवावा असाही प्रयत्न निजामाचे अमेरिकेतील हितसंबंधी करू लागले. संयुक्त राष्ट्रसंघातील अमेरिकन निधीने हैद्राबादचा प्रश्न तेथे उपस्थित करण्याची तयारीही दर्शविली. असे करून भारताच्या

समस्येला आंतराष्ट्रीय आयाम देण्याचा व भारतावर बड्या राष्ट्रांचे दडपण आणण्याचा साम्राज्यवादी शक्तींचा डाव होता. हैद्राबाद संस्थानातील हिंदू प्रजेवरील अमानुष अत्याचाराच्या आणि निजाम परकीय राष्ट्रांशी संपर्क साधीत असल्याच्या बातम्या हैद्राबादमधील भारताचे दूत कन्हैयालाल मुन्शी यांच्याकडून भारत सरकारकडे येत होत्या. वृत्तपत्रांतूनही हैद्राबादमधील अनाचाराच्या बातम्या प्रसिद्ध होत असल्याने भारतातील लोकमत प्रक्षुब्ध होत होते. भारत सरकारने हैद्राबाद विरुद्ध काही तरी कार्यवाही करून तेथील बेबंदशाहीला आळा घालावा अशी मागणी अनेक भारतीय संस्था व नेते करू लागले. नेमके या वेळी प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे सरदार पटेल विश्रांतीसाठी मसूरीला गेले होते आणि काश्मीर समस्या चिघळत असताना हैद्राबादचा प्रश्न घसाला लावू नये अशी गळ

माऊंटबॅटन नेहरूंना घालत होते. मॉन्कटन मार्फत भारताशी कायम स्वरूपाचा करार करण्यास आपण निजामाला तयार करू शकू असे ते नेहरूंना पटवीत होते.

मे १९४८ च्या सुमारास घडलेल्या दोन घटनांनी मात्र भारत सरकार विलक्षण अस्वस्थ झाले. एक तर निजामाने दोन आदेश काढून हैद्राबाद मधून भारताला होणारी मौल्यवान धातूंची निर्यात बंद केली आणि भारत सरकारचे चलन हैद्राबाद संस्थानात अवैध ठरविले. तसेच २२ मे रोजी हैद्राबादच्या सीमेतून मद्रासकडून मुंबईकडे जाणाऱ्या आगगाडीवर सशस्त्र गुंडांनी हल्ला केला. यामुळे भारतीय जनतेतील क्षोभ अधिकच वाढला. तरीही हैद्राबादची आर्थिक नाकेबंदी करून निजामाला वठणीवर आणण्याच्या सूचनेला माऊंटबॅटन यांनी पाठिंबा दिला नाही. परंतु निजामाचा वकील मॉन्कटन आणि प्रधानमंत्री मीर लायक अली यांना मात्र भारताशी करावयाच्या कायम स्वरूपाच्या कराराबद्दल तातडीने निर्णय घेण्यास त्यांनी बजाविले.

अखेरीस मॉन्कटन आणि मीर लायक अली यांच्या संमतीने नव्या कराराचा मसुदा तयार करण्यात आला. दळणवळण, संरक्षण व परराष्ट्र संबंधाबाबत हैद्राबादने भारताचा अधिकार मानावा, आणीबाणीखेरील भारतीय लष्कर हैद्राबादत शिरू नये, हैद्राबादने परकीय सत्तांशी राजनैतिक सबध ठेऊ नयेत, पण व्यापारी कराराला मोकळीक असावी, रझाकारांचे दमन करून १९४९ च्या प्रारंभी तेथे जबाबदार शासन प्रस्थापित करावे व त्यानंतर तेथे सार्वमत घेऊन सामीलीकरणाबाबत निर्णय घ्यावा अशा आशयाचा हा करार होता. वस्तुतः हा करार पटेलांना पसंत नव्हता. परंतु पाऊंटबेटन यांच्या आग्रहाखातर त्यांनी नाईलाजाने संमती दिली. या कराराने तरी निजामाचे माधान होईल आणि हैद्राबादचा प्रश्न सुटेल ही माऊंटबॅटन यांची धारणा मात्र फोल ठरली. मान हाही करार धुडकावून लावला. त्यामुळे हैद्राबादचा पेच अधिकच गुंतागुंतीचा झाला, याच सुमारास २१ जून १९४८ रोजी लॉर्ड माऊंटबॅटन मायदेशी परतले, आणि त्याबरोबर लाच हात मोकळे झाले. त्या नंतरच्या दोन महिन्यात रझाकारांचे हिंसक अत्याचार बेसुमार भारताच्या सीमेत शिरून तेथील हिंदूंच्यावर हल्ले करण्याचे धारिष्ट्य ते करू लागले. हैद्राबाद नजीकच्या भारतीय प्रदेशातील जनताही प्रक्षुब्ध होऊ लागली. अखेरीस पटेलांच्याप्रमाणे नेहरूंचाही संयम सुटू लागला.

त्याबरोबरच, संस्थानिकांनी हा हितकारक सल्ला जर मानला नाही आणि त्यांच्या प्रजेने बंडाचा बावटा उभारून त्यांना जर पदच्युत केले. तर भारत सरकार त्या परिस्थितीत त्यांना कोणत्याही प्रकारचे सहाय्य देऊ शकणार नाही असा गर्भित इषारा देऊन त्याबाबतचा निर्णय त्यांनी संस्थानिकांवर सोडून दिला. दुसऱ्याच दिवशी ओरिसा प्रांतात संस्थाने विलीन करण्याचा निर्णय तेथील संस्थानिकांनी पटेलांना कळविला. अशाच युक्तिवादाने सरदारांनी छत्तिसगढ भागातील तीन महिन्यात भारतीय सीमेवरील ७१ खेडी रझाकारांनी उध्वस्त केली. १४० वेळा भारतीय प्रदेशावर आक्रमणे केली. १२ वेळा रेल्वे प्रवाशांवर हल्ले केले, ३२५ भारतीय नागरिकांची हत्या केली व दीड कोटीची मालमत्ता नष्ट केली. म्हणून सिंदराबाद नजीक लष्कर पाठविण्याचा निर्णय मंत्रिमंडळाने घेतला आहे". लष्कर पाठविण्यामागे हैद्राबादवर सामीलीकरणाबाबत दडपण आणण्याचा भारत सरकारचा हेतू नसून केवळ जनतेच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने हे पाऊल उचलण्यात येत आहे हेही त्यांनी स्पष्ट केले. त्याप्रमाणे निजामाला पूर्व सूचनाही देण्यात आली.

ठरल्याप्रमाणे १३ सप्टेंबर रोजी मेजर जनरल चौधरी यांच्या नेतृत्वाखाली हैद्राबादविरुद्ध 'पोलीस कार्यवाही' सुरू झाली. दोन दिशांनी भारतीय लष्कर हैद्राबादच्या सीमेत शिरले. सुरुवातीला दोन दिवस रझाकारांनी आणि निजामाच्या सैन्याने कडवा प्रतिकार केला. परंतु त्यानंतर त्यांचा प्रतिकार कोलमडून पडला. १७ सप्टेंबरला हैद्राबादच्या लष्कराने शरणागती पत्करली आणि दुसऱ्याच दिवशी मेजर जनरल चौधरींनी हैद्राबाद शहरात प्रवेश केला. हैद्राबादचा ताबा घ्यायला किमान तीन आठवडे तरी लागतील ही कल्पना चुकीची ठरली. जेमतेम १०८ तासांतच ही पोलीस कार्यवाही विद्युत् वेगाने यशस्वीरीत्या संपली. भारताविरुद्ध युद्ध करण्याच्या बेफाम वल्गना करणाऱ्या कासीम रझवी आणि मीर लायक अली यांना अटक झाली. संस्थांनी प्रजेने या कार्यवाहीचे प्रचंड उत्साहाने स्वागत केले. ८ ऑक्टोबर रोजी सरदार पटेलांनी हैद्राबादला भेट दिली त्यावेळी निजामाने भारताला एकनिष्ठ राहाण्याचे आणि प्रजाकल्याणाचे आश्वासन दिल्यामुळे त्याच्या पदाला अगर प्रतिष्ठेला धक्का लावला गेला नाही. १९५२ मध्ये हैद्राबाद संस्थानात सार्वत्रिक निवडणुका होऊन तेथे काँग्रेस मंत्रिमंडळ अधिकारावर आले. अत्यंत अल्पावधीत हैद्राबादविरुद्धची 'पोलीस कार्यवाही' यशस्वीरीत्या घडवून आणण्याचे आणि त्यानंतर निजामाबाबत सामोपचाराचे धोरण पत्करून त्याला भारताच्या राजकीय • प्रवाहात सामावून घेण्याचे श्रेय सरदार पटेलांच्या पोलादी मुत्सद्देगिरीला आहे.

१५.४ काश्मीर

हैद्राबादच्या निजामाप्रमाणे जम्मू काश्मीरचा नरेश हरीसिंग यानेही १५ ऑगस्ट १९४७ पर्यंत सामीलीकरणासंबंधी कोणताही निर्णय घेतला नाही. त्याच्या संस्थानाच्या सीमा पाकिस्तान व भारत या दोहोंनाही लागून असल्यामुळे व तेथील बहुसंख्य प्रजा मुसलमान असल्यामुळे सामीलीकरणाबाबत निर्णय घेणे त्याला अवघड वाटत होते. या अडचणीमुळे त्याने भारत अगर पाकिस्तानमध्ये सामील न होता स्वतंत्र राहाण्याचा निर्णय घेतला. १५ ऑगस्ट पूर्वी गांधीजी व लॉर्ड माऊंटबॅटन यांनी काश्मीर नरेशाशी बोलणी करून स्वतंत्र राहाणे त्याच्या हिताचे ठरणार नाही, हे त्याला पटवून देण्याच्या प्रयत्न केला. लॉर्ड माऊंटबॅटन यांनी तर पाकिस्तानात सामील होण्याचा त्याने निर्णय घेतला तरी भारतीय नेते त्याला हरकत घेणार नाहीत, परंतु लोकमताचा कौल घेऊनच त्याने काय तो निर्णय त्वरित घ्यावा असा त्याला अर्थगर्भ सल्ला दिला. काश्मीर हे भारताच्या उत्तर सीमेशी संलग्न असल्यामुळे भारताच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने काश्मीरचे भारतात सामीलीकरण अगत्याचे आहे अशी भारत सरकारची साहजिकच धारणा होती, तर काश्मीरला पाकिस्तानात ओढण्याचा जिना आटोकाट प्रयत्न करीत होते.

अशा स्थितीत काश्मीर नरेशाने पाकिस्तानशी जैसे थे करार केलेला असतानाही पाकिस्तानने काश्मीरची आर्थिक नाकेबंदी केली. हे दडपण येऊन देखील काश्मीर नरेश आपला स्वातंत्र्याचा हेका सोडत नाही असे प्रत्ययाला येताच पाकिस्तानने दमन मार्ग पत्करला. पाकिस्तानच्या चिथावणीने व मदतीने २२ ऑक्टोबर १९४७ रोजी हजार सशस्त्र घुसखोर उत्तरेकडून काश्मीरमध्ये शिरले. या अतिक्रमणाला तोंड देणे दुरापास्त असल्याचे लक्षात येताच महाराजहरीसिंग यांनी २४ ऑक्टोबरला भारताकडे मदतीची याचना केली. या विनंतीनुसार काश्मीरला तांतडीने लष्करी सहाय्य पाठविण्यास भारत सरकार उत्सुक होते. परंतु काश्मीर नरेशाने सामीलीकरणाच्या करारपत्रावर स्वाक्षरी

केल्याखेरील लष्करी मदत पाठविणे बेकायदेशीर ठरेल असे सुचवून लॉर्ड माऊंटबॅटन यांनी भारतीय लष्कर काश्मीरला तांतडीने पाठविण्यास विरोध केला. तेव्हा सामीलीकरणाचे करारपत्र घेऊन व्ही. पी. मेनन यांना श्रीनगरला रवाना करण्यात आले आणि अखेरीस सामीलीकरणाच्या करारपत्रावर महाराजाहरीसिंग यांनी स्वाक्षरी केली. लागलीच त्याच दिवशी काश्मीरच्या रक्षणार्थ भारतीय लष्कर तेथे उतरले आणि घुसखोरांची आगेकूच राखण्यात भारतीय सैनिकांना यशही आले. परंतु काश्मीरची समस्या तेवढ्याने सुटली नाही. कारभार भारतात सामील होऊनही काश्मीरची समस्या भारतासाठी एक कायमची डोकेदुखी होऊन बसली आहे.

१५.५ सम्मीलित संस्थानांचे भारतीय संघराज्यात संपूर्ण विलीनीकरण

भारत स्वातंत्र्याच्या उंबरठ्यावर उभा असताना संस्थानासंबंधीची नीती निर्धारित करीत असलेल्या सरदार पटेलानी दोन उद्दिष्टे निश्चित केली होती. त्यापैकी पहिले उद्दिष्ट संस्थानांच्या ताल सामीलीकरणाने साध्य झाले. संस्थानांच्या प्रदेशाचे भारतीय प्रदेशात पूर्णतः विलीनीकरण करून घेणे आणि संस्थानी प्रजेला भारतीय नागरिकांप्रमाणे सर्व अधिकार देणे हे त्यांचे दुसरे तितकेच महत्वाचे उद्दिष्ट होते. संस्थानी प्रजेच्या राजकीय आकांक्षांना काँग्रेसने नेहमीच खतपाणी घातले होते. यामुळे संस्थानी प्रजेला काँग्रेस नेत्यांनी वेळोवेळी दिलेल्या आश्वासनांची परिपूर्ती करण्याचे उत्तरदायित्व भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर काँग्रेस सरकारने स्वीकारणे स्वाभाविकच होते. संस्थानांचे भारतात झालेले सामीलीकरण ही भारत सरकारच्या दृष्टीने संपूर्ण विलीनीकरणाची केवळ पहिली पायरी होती. संस्थानांच्या प्रादेशिक सीमा रद्द करून संस्थानाचा प्रदेश भारतीय संघराज्याचा अतूट व अविभाज्य घटक बनविणे ही विलीनीकरणाची दुसरी महत्वाची पायरी होती. हे दुसरे उद्दिष्ट साध्य करणे व संपूर्ण विलीनीकरणासाठी नरेशांची मान्यता मिळविणे अतिशय बिकट असल्याची पूर्ण जाणीव पटेलाना होती. या बाबतीत नरेशांवर अवास्तव दडपण आणल्यास संस्थानांत नव्या जटिल समस्या असंतुष्ट संस्थानिक उभ्या करतील हेही ते जाणून होते. म्हणून त्यांच्यावर कोणत्याही प्रकारे दडपण न आणण्याचा, परंतु त्याबरोबरच संस्थानी प्रजेवरील त्यांचे अधिकार त्यांनी भारत सरकारच्या हाती स्वखुषीने सोपवून देणे त्यांच्याच हिताचे ठरेल, असे केल्यास प्रशासकीय जबाबदारीतून ते मुक्त होतील, प्रजेच्या रोषाला त्यांना तोंड द्यावे लागणार नाही, आणि त्यांच्या संपत्तीचा शांततेने उपभोग घेण्यास ते मोकळे होतील, हे संस्थानिकांच्या मनावर ठसविण्याचा त्यांनी कसोशीने प्रयत्न केला. अल्पावधीतच सरदारांच्या मुत्सद्देगिरीला यश आले. विलीनीकरणाची प्रक्रिया संस्थानिकांनी बिनबोभाट मंजूर केली.

१५.६ विलीनीकरणाची प्रक्रिया

सरदार पटेलानी विलीनीकरणाच्या दुसऱ्या टप्प्याचा श्रीगणेशा ओरिसातील संस्थानांपासून केला. ओरिसाच्या भागात अनेक लहान लहान संस्थाने होती. त्यांचे उत्पन्न अगदीच तुटपुंजे होते आणि संस्थानिकांनी त्यावर चैन व ऐषाराम केल्याने हा प्रदेश मागासलेला होता. संस्थानिकांनी केलेल्या अत्याचारांच्या आणि शोषणाच्या कथा तेथील प्रजामंडळांकडून सरदारांच्या वारंवार कानी आल्या होत्या. देशाच्या फाळणीमुळे निर्माण झालेल्या जटिल समस्यांचे काही अंशी निराकरण झाल्यानंतर सरदारांनी आपले लक्ष

ओरिसाकडे वळविले. १४ डिसेंबर १९४७ रोजी त्यांनी कटकला भेट दिली. तेथील संस्थानिकांच्या बैठकीत बोलताना ओरिसा प्रांतांतर्गत वसलेली संस्थाने ही प्रांताच्या शरीरावरील व्रणासारखी आहेत, तेथील प्रजा अतिशय प्रक्षुब्ध मनस्थितीत असून कोणत्याही क्षणी उठाव करून संस्थानिकांना ती पदच्युत करू शकते असे त्यांनी परखडपणे सांगितले व अशा स्थितीत संस्थानिकांचा निकटचा हितचिंतक म्हणून त्यांनी असा सल्ला दिला की संस्थानिकांनी स्वायत्ततेचा दुराग्रह न धरता प्रांतात विलीन होण्याचा निर्णय घ्यावा. संस्थानिकांचे उत्पन्न पुरेसे नसल्यामुळे प्रजाकल्याणाचे व जनतेच्या विकासाचे कार्यक्रम अंमलात आणणे तर दूरच, प्रशासनही व्यवस्थितपणे चालविणे त्यांना दुरापास्त आहे म्हणून हा बोजा त्यांनी भारत सरकारच्या हाती सोपवावा म्हणजे ते प्रशासनाच्या जबाबदारीतून मोकळे होतील आणि भारतीय प्रांतांबरोबर त्यांच्याही प्रदेशाचा विकास आपोआपच घडून येईल. संस्थानिकांनी आपला शासनाधिकार स्वखुषीने सोडून दिल्यास त्यांची प्रतिष्ठा, मानमरातब, उपाधी व विशेषाधिकार यांची हमी देण्यास भारत सरकार सिद्ध आहे असे आश्वासनही सरदारांनी ओरिसातील संस्थानिकांना दिले.

त्याबरोबरच, संस्थानिकांनी हा हितकारक सल्ला जर मानला नाही आणि त्यांच्या प्रजेने बंडाचा बावटा उभारून त्यांना जर पदच्युत केले. तर भारत सरकार त्या परिस्थितीत त्यांना कोणत्याही प्रकारचे सहाय्य देऊ शकणार नाही असा गर्भित इशारा देऊन त्याबाबतचा निर्णय त्यांनी संस्थानिकांवर सोडून दिला. दुसऱ्याच दिवशी ओरिसा प्रांतात संस्थाने विलीन करण्याचा निर्णय तेथील संस्थानिकांनी पटेलाना कळविला. अशाच युक्तिवादाने सरदारांनी छत्तिसगढ भागातील लहान लहान संस्थानिकांचे मन वळवून प्रांतात विलीन होण्यास त्यांची संमती मिळविली आणि त्याबरोबर भारतात कोणतेही सरकार अधिकारारूढ झाले तरी त्यांच्या तनख्यात बदल केला जाणार नाही असे अभिवचनही त्यांना दिले. त्या पाठोपाठ राजपुताना, काठियावाड, पंजाब अशा देशाच्या सर्व भागांतील संस्थानिकांनी विलीनीकरणाला मान्यता दिली. सरदारांच्या व्यवहारकौशल्याचा आणि चाणाक्ष मुत्सद्देगिरीचा हा दुसरा अतुलनीय विजय होता. कोणत्याही प्रकारची कटकट न होता रक्तपात न होता, अगर संस्थानिक व भारत सरकार यांच्यात मनोमालिन्य अगर वैमनस्य निर्माण न होऊ देता संस्थानांच्या विलीनीकरणाचे उद्दिष्ट त्यांनी अत्यंत सामोपचाराने साधले आणि त्यायोगे भारताच्या प्रादेशिक एकात्मतेचे, एकसंघतेचे स्वप्न साकार करण्यात मोलाची कामगिरी केली. भारत स्वतंत्र होताच भारताची अनंत शकले होणार असे भविष्य मोठ्या आत्मविश्वासाने वर्तविणाऱ्यांना भारतात संस्थानांचे बिनबोभाट झालेले संपूर्ण विलीनीकरण हा एक चमत्कारच वाटला. भारताच्या पोलादी पुरुषाने अतिशय हळुवारपणे संस्थानिकांचा विश्वास संपादन करून संस्थानांचे स्वतंत्र अस्तित्व लयाला नेले. त्यांच्या कसबी मुत्सद्देगिरीचा हा सुखद परिपाक होता. या त्यांच्या अनन्यसाधारण कामगिरीची त्यांच्या मित्राप्रमाणेच विरोधकांनीही मुक्तकंठाने प्रशंसा केलेली आढळते. नॅशनल हेराल्डचे ख्यातनाम पत्रकार चलपती राव यांनी देशाच्या एकीकरणाबाबत बिस्मार्कपेक्षा सरदारांना अग्रस्थान देणे अधिक औचित्यपूर्ण ठरेल असे मत याबाबत व्यक्त केलेले आढळते. संस्थानांच्या विलीनीकरणाबाबत तयार करण्यात आलेल्या श्वेतपत्रिकेत, संस्थानांच्या संपूर्ण विलीनीकरणामागील भारत सरकारचा हेतू देशातील सर्व प्रादेशिक घटक आकाराने मोठे आणि स्वयंपूर्ण बनविण्याचा आणि अशा सर्व घटकांची एकात्मता

साधून एकसंधी व लोकशाहीनिष्ठ भारताची प्रतिष्ठापना करण्याचा असल्याचे नमूद करण्यात आले.

१५.७ विलीनीकरणाच्या उद्दिष्टसिद्धीसाठी तीन मार्गांचा अवलंब

१) लहान लहान संस्थानांचे त्या लगतच्या मोठ्या संस्थानात किंवा प्रांतात विलीनीकरण करणे हा एक मार्ग होता. त्यानुसार ओरिसा व छत्तिसगड भागातील संस्थाने अनुक्रमे ओरिसा व मध्यप्रांतात डिसेंबर १९४७ मध्ये विलीन झाली. या संस्थानांचा एकूण प्रदेश सुमारे ५६,००० चारस मैल व लोकसंख्या सुमारे सत्तर लक्ष होती. मार्च १९४८ मध्ये दक्षिणेतील १७ संस्थाने मुंबई प्रांतात विलीन झाली. त्यानंतर १९४९ च्या मध्यापर्यंत काठियावाडमधील सुमारे २८९ संस्थाने, आणि कोल्हापूर व बडोदा ही संस्थाने मुंबई प्रांतात विलीन झाली. अशाच प्रकारे पंजाब व बंगाल मघाल संस्थाने त्यांच्या नजीकच्या प्रांतात विलीन झाली. या विलीनीकरणाच्या वेळी संस्थानिकांशी कलले करार समान स्वरूपाचे होते. या करारान्वये आपल्या संस्थानाचे प्रशासन संस्थानिकांनी भारत सरकारच्या हाती सोपविले. ही संस्थाने भारतीय संघराज्याचे अविभाज्य घटक बनताच प्रांतिक कायदेमंडळात संस्थानी प्रजेला प्रतिनिधित्व देण्यात आले. भारतीय प्रजेला असलेले सर्व भावकार पूर्वीच्या संस्थानी प्रजेला मिळून दोहोतील भेदाची दरी बुजविली गेली. भारतीय संघराज्याच्या घटनेत यांचा समावेश अ गटात झाला.

२) विलीनीकरणाचा दुसरा मार्ग होता तो प्रादेशिक, सामाजिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या परस्पर संलग्न असलेल्या अनेक संस्थानांचे एकत्रीकरण करून नवे प्रादेशिक घटक निर्माण करण्याचा ह्या मार्गानुसार काठियावाडातील सुमारे २२२ लहान संस्थानांचे एकीकरण करून फेब्रुवारी १९४८ मध्ये सौराष्ट्राची निर्मिती करण्यात आली. माळव्याचा भाग व ग्वाल्हेर आणि इंदोर ही संस्थाने मिळून मध्यभारत अस्तित्वात आला, तर पतियाळा, नाभा, कपूरथला, इत्यादी पूर्व पंजाबातील आठ राज्ये मिळून पेप्सूची निर्मिती झाली. जोधपूर, बिकानेर, जयपूर, जयसलमेर इत्यादी संस्थाने मिळून राजस्थान निर्माण झाला. त्रावणकोर व कोचीनचे एकत्रीकरण जुलै १९४९ मध्ये झाले. हैद्राबाद, म्हैसूर व जम्मू काश्मीरचे प्रदेश पूर्वीप्रमाणेच ठेवण्यात आले. या नवनिर्मित घटकांचा अंतर्भाव संघराज्याच्या घटनेत ब गटात करण्यात आला.

या घटकांतील प्रजेलाही राजकीय अधिकार प्रदान करण्यात येऊन तेथे जबाबदार शासनपद्धती प्रस्थापित केली गेली. या सर्व घटकांनी आपली प्रशासकीय मंडळे तयार करावीत व त्यातून अध्यक्ष व उपाध्यक्ष निर्वाचित करावेत अशी तरतूद करण्यात आली. अध्यक्षांना राजप्रमुखाची उपाधी प्रदान करण्यात येऊन सत्तेची सूत्रे त्यांच्या हाती सोपविली गेली. परंतु प्रशासकीय अधिकाराचा वापर त्याने मंत्रिमंडळाच्या मदतीने व सल्ल्याने करावा असे बंधन घातले गेले.

३) अत्यंत मागासलेल्या प्रदेशातील लहान संस्थानांचे संधीकरण करून त्या घटकांना केंद्रशासित प्रदेशाचा दर्जा देण्याचा तिसरा मार्ग अवलंबण्यात आला. या प्रदेशांचा विकास जलद साधण्यासाठी तेथे जबाबदार शासन न देता, प्रशासनाची सूत्रे केंद्र

सरकारच्या हाती ठेवण्यात आली. अशा पद्धतीने पूर्व पंजाबातील दहा लक्ष लोकवस्तीच्या दहा हजार सहाशे चौरस मैलाच्या भागाचे रूपांतर एप्रिल १९४८ मध्ये हिमाचल प्रदेशात झाले. बुंदेलखंड व त्या लगतच्या प्रदेशातील छत्तीस लक्ष लोकवस्तीच्या पस्तीस संस्थानांच्या एकत्रीकरणातून विध्यप्रदेश जन्माला आला. त्रिपुरा, भोपाळ, कच्छ आणि पंजाबमधील बिलासपूर यांचे शासन १९४९ च्या अखेरपर्यंत केंद्र सरकारने हाती घेतले. या सात प्रदेशांचा अंतर्भाव राज्यघटनेतील क गटात झाला. तेथील प्रशासन चीफ कमिश्नर मार्फत केंद्र सरकार करू लागले.

१५.८ भाषावार राज्यपुनर्रचना

भाषेच्या निकषावर राज्यांच्या प्रादेशिक पुनर्रचनेसंबंधी १९५६ साली झालेल्या कायद्यान्वये ब्रिटिश शासनकाळापासून अस्तित्वात असलेली प्रातरचना मागे पडली आणि समान भाषिक गट एका प्रशासकीय घटकात अंतर्भूत करण्यात यावे या तत्त्वाच्या आधारे प्रादेशिक पुनर्रचना करण्यात आली. अशा स्वरूपाचे प्रादेशिक बदल त्यानंतरही होत गेले.

भारतावरील ब्रिटिश शासनकाळात भारतीय प्रदेशाची प्रांतात करण्यात आलेली विभागणी हा कोणत्याही शास्त्रीय तत्त्वाच्या आधारे झाली नव्हती. त्यांच्या हाती नवे प्रदेश जसजसे येत गेले, तसतसे शासकीय सोयीच्या दृष्टीने त्यांचे प्रशासकीय घटक बनविण्यात आले अशी राष्ट्रीय नेत्यांची धारणा होती. अशा प्रादेशिक रचनेमुळे समान भाषी लोक विभागले जातात, आणि विकासाचामार्ग कंठित होतो असेही त्यांचे मत होते. याउलट समान भाषिकांचे वेगवेगळे प्रादेशिक घटक निर्माण झाले तर लोकांत एकात्मतेची भावना वृद्धिंगत होईल, संघटित रीत्या कार्य करणे त्यांना सुकर होईल आणि विकासाला गती मिळेल असे त्यांना वाटत होते. ब्रिटिशकालीन बहुभाषिक जातात समान भाषेच्या अभावामुळे एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत भारतीय लोक संघटित हाऊ शकले नाहीत आणि इंग्रजी ही समान भाषा म्हणून विकसित होऊ लागताच राष्ट्रीय संघटना उभारणे शक्य झाले हा अनुभव वरील धारणेच्या बुडाशी होता. भाषा ही समाजाची जीवनपद्धती, स्कृती, परंपरा, साहित्य यांचे प्रभावी माध्यम असल्यामुळे जनतेचा सर्वांगीण विकास द्रुतगतीने होण्यासाठी एका प्रशासकीय घटकात बहुसंख्य लोक एक भाषा बोलणारे असावेत असे राष्ट्रीय नेत्यांचे ठाम मत असल्यामुळे काँग्रेसने हे तत्त्व उचलून धरले होते. १९२० साली काँग्रेसने आपली संघटनेची इमारत भाषिक तत्त्वावर उभी केली आणि १९२८ च्या नेहरू अहवालातही त्या तत्त्वाचे समर्थन करण्यात आले. या पार्श्वभूमीमुळे स्वातंत्र्याचा सूर्योदय दृष्टिपथात येऊ लागताच भाषेच्या आधारे भारतीय पुनर्रचना केली जावी असे सूर देशात उमटू लागले. घटनासमिती कार्यान्वित असताना भाषिक समानतेच्या तत्त्वावर प्रांतांच्या पुनर्रचनेची तरतूद घटनेत केली जावी असा प्रस्ताव घटनासमितीत मांडला गेला. परंतु जवाहरलाल नेहरू व सरदार पटेल हे दोघेही असा बदल करण्यास उत्सुक नव्हते. देशाच्या दुःखद विभाजनामुळे देशापुढे अत्यंत गंभीर समस्या आ वासून उभ्या असता भाषिक तत्त्वावर प्रादेशिक पुनर्रचनेची मागणी अविहित आहे, अनर्थावह आहे. सांप्रदायिक दुफळीमुळे देशाच्या विभाजनाची गंभीर आपत्ती देशावर ओढवली असल्याचे स्पष्ट दिसत असताना, भिन्न भाषी भारतीय गटांना भाषेच्या तत्त्वावर परस्परापासून विलग करणे आत्मघातकीपणाचे ठरेल, भारतीय नागरिकांत खरे भावनिक ऐक्य वृद्धिंगत करणे राष्ट्र

बलशाली करण्याच्या दृष्टीने निकडीचे असता भाषावर प्रांतरचनेचा आग्रह हा दुराग्रह ठरेल असे त्यांचे मत होते.

परंतु काँग्रेसने हा निर्णय कित्येक वर्षांपूर्वी घेतला असल्याचा हवाला देऊन काही काँग्रेस सदस्यांनी भाषावार प्रांतरचनेचा आग्रह धरला. तेव्हा भाषावार प्रांतरचना उचित आणि व्यवहार्य ठरेल की नाही याचा विचार करण्यासाठी एक समिती नेमली जावी असे ठरले व त्याप्रमाणे जून १९४८ मध्ये घटनासमितीने दार समिती नियुक्त केली. या समितीने, राष्ट्रीय निष्ठा व प्रादेशिक निष्ठा यांचा समन्वय साधणे प्रत्यक्षात अशक्यप्राय आहे आणि म्हणून देश आणीबाणीच्या परिस्थितीतून जात असताना प्रादेशिक पुनर्रचना भाषेच्या आधारे केल्यास प्रादेशिक नष्ठा बळावतील व त्या प्रमाणात राष्ट्रीय निष्ठा दुबळी होऊ लागेल, हे राष्ट्राच्या दृष्टीने विघातक ठरेल अशा आशयाचा अहवाल सादर करून भाषिक तत्त्वावर प्रादेशिक पुनर्रचनेच्या मागणीविरुद्ध कौल दिला. मात्र प्रशासकीय सोयीसाठी आवश्यक आवश्यक ते प्रादेशिक बदल करण्यास प्रत्यवाय नसावा असे मत समितीने प्रतिपादित केले. नेहरू, पटेल व सीतारामय्या यांच्या समितीने दार अहवालातील शिफारसी पढे करून भाषावार प्रांतरचनेची मागणी करणाऱ्यांचे तोंड बंद केले. परंतु

त्याचा विजय केवळ तात्कालिक ठरला. प्रादेशिक पुनर्रचनेची मागणी मागे पडली, पण समूळ नाहीशी झाली नाही. .

१५.९ आंध्र राज्यनिर्मितीची मागणी

१९५२ साली या मागणीने पुन्हा उचल खाल्ली. मद्रास यात तेलगू व तामीळभाषी लोकांची सरमिसळ होती. तामीळभाषी बहुसंख्य असल्याने त्याचे पण आपल्यावर येते अशी तेलगू भाषिकांची तक्रार होती. हे प्रभुत्व नष्ट करण्यासाठी तेलगू भाषिकांचे स्वतंत्र राज्य निर्माण करण्यात यावे अशी मागणी मद्रास राज्यातील तेलगू भाषी लोक १९५१ नंतर करू लागले. केंद्र सरकारने प्रथम त्याकडे दुर्लक्ष केले. कारण दार समितीचा निर्णय शिरोधार्य मानावा, प्रादेशिक निष्ठेचे राष्ट्रीय निष्ठेवर अतिक्रमण राष्ट्रघातक ठरेल असे पाना पटविण्याचा आटोकाट प्रयत्न नेहरू करीत होते. काही भागात प्रशासकीय सोईसाठी प्रादेशिक पुनर्रचना आवश्यक वाटल्यास ती करण्याची तयारी त्यांनी दर्शविली; आणि एक भाषिक तत्त्व राष्ट्रीय एकात्मतेला अत्यंत बाधक ठरेल हे ते वारंवार सांगू लागले. देशापुढे आर्थिक विकासाच्या भव्य योजना असताना त्या दतगतीने अंमलात आणण्याऐवजी प्रादेशिक पुनर्रचनेसारख्या दुय्यम बाबीवर जर शासकाला लक्ष केंद्रित करावे लागले तर आर्थिक विकासाची गती कुंठित होईल, जनकल्याणाच्या योजना मागे पडतील, म्हणून ही मागणी रेटू नये असे पक्षसदस्यांना परोपरीने नेहरू बजावीत होते. सरदार पटेलही हेच मत जनतेच्या गळी उतरविण्याचा प्रयत्न करीत होते. १४ मे १९५० रोजी त्रिवेंद्रम येथे केलेल्या भाषणात भाषावार प्रांतरचनेची कल्पना प्रतिगामी स्वरूपाची आहे, भाषावार प्रांतरचनेमुळे भारतीयांचे प्रांतवार विभाजन होईल, हे टाळणे निकडीचे असल्यामुळे भाषावार प्रांतरचनेचा विचार मनातून काढून टाकावा आणि राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना वृद्धिंगत करावी असा सल्ला त्यांनी दिला.

मात्र या ज्येष्ठ शासकांच्या मतांचा अपेक्षित परिणाम तेलगू भाषिकांवर झाला नाही. आपली मागणी केंद्र सरकारच्या गळी उतरविण्यासाठी पोड्डी श्रीरामूलू यांनी आमरण उपोषणाला प्रारंभ केला. या अनपेक्षित घटनेमुळे तेलगू भाषिकांच्या मागणीची दखल घेणे भारत सरकारला भाग पडले. शिवाय काँग्रेस पक्षाच्या कार्यकारिणीनेही तेलगू सदस्यांच्या दडपणाखाली तेलगूभाषी राज्याच्या निर्मितीची मागणी उचलून धरली. यामुळे पटेल आणि नेहरू अस्वस्थ झाले. शासकीय स्तरावर या मागणीचा विचार करणे त्यांना भाग पडले. हा विचित्र विमर्ष चालू असतांनाच १५ डिसेंबर १९५२ रोजी आमरण उपोषणाला बसलेल्या श्रीरामूलू या. वे अड्डावन दिवसांच्या उपोषणानंतर निधन झाले. त्यामुळे तेथील जनतेच्या दृष्टीने ते हुतात्मा ठरले. प्रक्षुब्ध तेलगू लोक हिंसाचाराचा मार्ग अवलंबू लागले. परिस्थिती अशा प्रकारे स्फोटक झालेली पाहून तेलगूभाषी राज्याच्या निर्मितीचा प्रश्न अभ्यासण्यासाठी वांछू समिती स्थापन करण्यात आली आणि वांछू समितीच्या शिफारसीनुसार ऑक्टोबर १९५३ मध्ये कायदा पास करून तेलगू भाषिकांच्या आंध्र राज्याची निर्मिती करण्यात आली. भारतीय संघराज्यातील हे पहिले एकभाषी राज्य होते.

१५.१० राज्य पुनर्रचना समितीची स्थापना

एकभाषी राज्य या तत्त्वानुसार आंध्र राज्याच्या निर्मितीबरोबर इतरही अशाच मागण्यांचे सूर ऐकू येऊ लागले. असे घडेल याची नेहरूंना स्पष्ट कल्पना होती. आंध्रच्या निर्मितीपूर्वी १३ फेब्रुवारी १९५३ रोजी काटजूंना लिहिलेल्या पत्रात प्रादेशिक निष्ठा राष्ट्रीय निष्ठेवर अतिक्रमण करीत असल्याबद्दल त्यांनी खेद व्यक्त केला व त्याबरोबरच भाषावार प्रांतरचनेचे तत्त्व मान्य करून आपण गांधील माशांच्या मोहोळाला हात घालीत आहोत, त्याचा विघातक परिणाम राष्ट्राच्या भवितव्यावर झाल्याखेरीज राहाणार नाही, असा गंभीर इशाराही त्यांनी दिला. विशेष म्हणजे या मागणीला हिंसक आंदोलनाचे रूप आल्यामुळे ते अत्यंत व्यथित झाले. परंतु त्यांच्या या भूमिकेवर त्यांच्याच पक्षातील काही ज्येष्ठ नेत्यांनी प्रखर टीकासत्र उगारले आणि भाषावार प्रांतरचनेमुळे राज्यांत ऐक्य निर्माण होईल, त्यामुळे विकासाच्या विधायक योजना अधिक यशस्वी रीत्या राबविता येतील असा युक्तिवाद करून भाषावार प्रांतरचनेच्या तत्त्वाच्या आधारे देशाची प्रादेशिक पुनर्रचना करावी असा आग्रह धरला. यामुळे नेहरूंचा नाईलाज झाला. जनतेच्या मागणीपुढे आणि पक्षातील बहुमतापुढे नेहरूंना आपला विरोध बाजूला ठेवावा लागला. २२ डिसेंबर १९५३ रोजी संसदेत केलेल्या भाषणात जनतेच्या व राष्ट्राच्या हितसंवर्धनासाठी भारतीय संघराज्याची भाषावार प्रांतरचना आवश्यक आहे का, याचा वस्तुनिष्ठ अभ्यास करण्यासाठी एक समिती नेमली जाईल असे त्यांनी आश्वासन दिले त्यानुसार फाजल अली यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली गेली. पं. हृदयनाथ कुंझरू आणि सरदार पणिककर हे या समितीचे सदस्य होते.

फाजल अली समितीला तिच्या कार्याच्या स्वरूपाबद्दल केंद्र सरकारकडून पुढील सूचना देण्यात आल्या. एक भाषी राज्यांच्या निर्मितीबाबतच्या जनतेच्या मागणीचा विचार करावा. हे तत्त्व करावयाच्या प्रादेशिक बदलांबाबत शिफारसी केल्या. पंजाब व संयुक्त प्रांत हे दोन अपवाद वगळल्यास इतर सर्व बाबतीत समितीच्या शिफारसी एकमुखी होत्या. हिमाचल प्रदेशाचे पंजाबात विलीनीकरण फाजल अलींना मंजूर नव्हते, तर संयुक्त प्रांत जसाच्या तसा ठेवण्यास पणिककरांचा विरोध होता.

१५.११ अहवालातील शिफारसी

भारतीय संघराज्यात विद्यमान असलेल्या २७ राज्यांच्या व ३ केंद्रशासित प्रदेशांच्या जागी एकभाषी राज्याच्या तत्त्वानुसार प्रादेशिक पुनर्रचना करण्यात यावी हा समितीची मूलभूत शिफारस होती. अस्तित्वात असलेल्या अ व ब गटातील राज्यांमधील भेद नष्ट करून सोळा समान दर्जाची राज्ये निर्माण करावीत व तीन केंद्रशासित प्रदेश निर्माण करावेत; ब व क गटात मोडणाऱ्या मध्यभारत, सौराष्ट्र, त्रावणकोर, कोचीन, पेप्स. हिमाचल प्रदेश, अजमेर, त्रिपुरा इत्यादीचे स्वतंत्र अस्तित्व रद्द करावे, भाषेच्या आधारे त्यांचे पूर्णतः अगर अंशतः नजीकच्या राज्यांत विलीनीकरण करावे: सण्यात राज्ये व केंद्रशासित प्रदेश असे दोनच घटक असावेत अशा समितीच्या काही महत्वाच्या सूचना होत्या.

पंजाबचे भाषिक स्वरूप आणि दळणवळणाच्या गरजा लक्षात घेता पंजाबी सुभ्याची मागणी समितीला समर्थनीय वाटली नाही. ही मागणी मंजूर केल्यास तेथील आर्थिक जीवन विस्कळित होईल. शिवाय त्यामुळे तेथील जातीय व भाषिक समस्येचेही निराकरण होणार नाही उलट या समस्या अधिक तीव्र मात्र होतील असे मत समितीने व्यक्त केले. पंजाबबाबत समितीने दुसरी अशी सूचना केली पेप्स व हिमाचल प्रदेश स्वयंपूर्ण नसल्यामुळे आणि हे प्रदेश पंजाबशी

निगडित असल्यामुळे त्यांचे विलीनीकरण पंजाब मध्ये करावे, तसेच गुजराती भाषी व मराठी भाषी प्रदेश मिळून मुंबईचे द्विभाषिक राज्य निर्माण करावे अशा या शिफारसी होत्या. राजप्रमुखांचे पद रद्द करण्याचीही समितीने सूचना केली. एकभाषी राज्यांतील अल्पसंख्यांकावर अन्याय होऊन अल्पसंख्यांकावर अन्याय होऊ नये म्हणून त्यांना मातृभाषेतून "ची तरतूद राज्यसंस्कारांनी करावी, तसेच एक भाषी राज्यांच्या निर्मितीमुळे राष्ट्रीय एकात्मतेला तडा जाऊ नये, राष्ट्रीय ऐक्याची भावना सर्व राज्यांतील जनतेत कायम राहावी या हेतूने काही अखिल भारतीय सेवांचे पुनर्गठन करावे, त्यातील ५० टक्के नवे उमेदवार" संबंधित राज्याबाहेरील असावेत, व ठराविक मुदतीनंतर त्यांच्या बदल्या करण्यात याव्या; राज्यांच्या उच्च न्यायालयातील किमान एक तृतीयांश न्यायाधीश राज्याबाहेरील असावे, हिंदी या राष्ट्र भाषेबरोबरच इतर प्रादेशिक भाषा शिकण्यास लोकांना प्रोत्साहित करावे, तसेच प्रशासकीय व शैक्षणिक क्षेत्रात हिंदी व प्रादेशिक भाषेचा वापर राज्यात सुरू झाला तरी विद्यापीठांत व उच्च शैक्षणिक संस्थांत इंग्रजीचा वापर काही काळ सुरू ठेवावा, अशा काही महत्वाच्या सूचना समितीने केल्या.

फाजल अली समितीचा हा अहवाल जनतेपुढे येताच त्यावर बऱ्याच उलटसुलट प्रतिक्रिया झाल्या. ज्यांच्या मागण्या समितीने उचलून धरल्या नाहीत, त्यांनी अहवालाविरुद्ध टीकेचे मोहोळ उठविले. विशेषतः पंजाब व महाराष्ट्रातील जनमत विलक्षण प्रक्षुब्ध झाले. पंजाबी सुभ्याची मागणी मंजूर न झाल्यामुळे पंजाबी भाषी, तर मराठी भाषिकांचे वेगळे राज्य निर्माण न करता मुंबईचे द्विभाषिक राज्य निर्माण करण्याच्या सूचनेमुळे महाराष्ट्रीय संतप्त झाले. जेथे संबंधित पक्ष वादग्रस्त प्रश्न सामोपचाराने मिटविण्यास सिद्ध असतील तेथे आवश्यक ते बदल सर्वसंमतीने करण्याची तयारी सरकारने दर्शविली. त्याप्रमाणे काही ठिकाणी अहवालातील शिफारसीत बदलही करण्यात आले. परंतु मुंबईची समस्या जटिल ठरली. मुंबईसह महाराष्ट्राचे वेगळे राज्य व्हावे अशी महाराष्ट्रीय जनतेची मागणी होती. मुंबई

केंद्रशासित ठेवण्यास अगर मुंबई ही महाराष्ट्र व गुजराथची संयुक्त राजधानी करण्यासही त्यांचा तीव्र विरोध होता. अखेरीस स्थूलमानाने फाजल अली समितीच्या अहवालाच्या आधारे तयार केलेले राज्यपुनर्रचनेचे विधेयक संसदेत चर्चेला असताना दोन्ही पक्षांना मान्य असा तोडगा निघाला. राज्यपुनर्रचना विधेयकात करण्यात आलेली महाराष्ट्र व गुजराथ या दोन एकभाषी राज्यांच्या निर्मितीची व मुंबई शहर केंद्रशासित ठेवण्याची तरतूद रद्द करून, महाराष्ट्र, व सौराष्ट्र मिळून, मुंबई राजधानी असलेले मुंबईचे द्विभाषिक राज्य निर्माण करण्यास संबंधित पक्षांनी मंजूरी दिली. नेहरूंनी पंजाब व महाराष्ट्रातील वादळ थोपवून धरण्यात यावेळी यश मिळविले खरे. परंतु तेथील वादळ कायमचे मात्र शमले नाही. अखेरीस मूळ विधेयकात काही बदल होऊन ऑगस्ट १९५६ मध्ये राज्यपुनर्रचनेचा कायदा पारित झाला.

१५.१२ कायद्यातील तरतूदी

या कायद्याने १४ राज्यांच्या आणि ५ केंद्रशासित प्रदेशांच्या निर्मितीची व्यवस्था केली. आंध्रप्रदेश, आसाम, ओरिसा, बिहार, मध्यप्रदेश, मुंबई, मद्रास, म्हैसूर, उत्तर प्रदेश, केरळ, पंजाब, राजस्थान व पश्चिम बंगाल ही समान दर्जाची राज्ये, तर जम्मू काश्मीरच्या राज्याला विशेष दर्जा होता. दिल्ली, हिमाचल प्रदेश, मणीपूर, त्रिपुरा, अंदमान निकोबार, लखदीव, मिनिक्ॉय आणि अमीनदीवी बेटे हे केंद्रशासित प्रदेश होते. हैद्राबादचा तेलगू भाषी प्रदेश व १९५३ साली निर्माण करण्यात आलेले आंध्रचे राज्य मिळून नवे आंध्रप्रदेशचे राज्य निर्माण झाले; तर अस्तित्वात असलेल्या म्हैसूरच्या राज्यात हैद्राबाद, मुंबई व मद्रास राज्यातील कन्नड भाषी प्रदेश व कूर्ग समाविष्ट करण्यात आले. त्रावणकोर व कोचीन मिळून केरळचे राज्य अस्तित्वात आले. मुंबई राज्यात पूर्वीचा मुंबई राज्याचा प्रदेश, हैद्राबाद व मध्यप्रदेशातील मराठी भाषी प्रदेश व सौराष्ट्र व कच्छ यांचा अंतर्भाव झाला. मध्यप्रदेशात अस्तित्वात असलेला मध्यप्रदेशाचा भाग, विंध्यप्रदेश, भोपाळ व राजस्थानमधील हिंदी भाषी भाग समाविष्ट करण्यात आला; अजमेरचा अंतर्भाव राजस्थानात झाला, तर पतियाळा व पूर्व पंजाबचा संघ पंजाब राज्यात विलीन करण्यात आला. या प्रादेशिक पुनर्रचनेनुसार घटनेच्या पहिल्या परिशिष्टात परिवर्तन करण्यात आले. या तरतुदींमुळे हैद्राबाद, मध्यभारत, पेप्सू, सौराष्ट्र, त्रावणकोर, कोचीन, अजमेर, देश इत्यादींचे स्वतंत्र अस्तित्व लुप्त झाले. राज्यपुनर्रचना कायद्याच्या परिशिष्टात सर्व राज्यांच्या लोकसभेतील प्रतिनिधींची व त्यांच्या विधिमंडळातील सदस्यांची संख्या नमूद करण्यात आली.

१५.१३ विभागीय मंडळे

एकभाषी राज्ये अस्तित्वात आल्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेला धक्का लाग नये, सर्व राज्यातील जनतेत राष्ट्रीय ऐक्याची भावना वृद्धिंगत व्हावी आणि राज्य हा संघराज्याचा अविभाज्य व परस्परनिगडित घटक आहे ही जाणीव निर्माण व्हावी, संकुचित प्रादेशिक भाषिक निष्ठा जोपासल्या जाऊ नयेत म्हणून या कायद्याने काही तरतुदी केल्या. या हेतूने सर्व पाच विभागात विभागणी करण्यात आली व त्या विभागांच्या विकासासाठी व समान हितसंबंधाची जोपासना करण्यासाठी पाच विभागीय मंडळांची स्थापना करण्याची तरतूद करण्यात आली. उत्तर विभागात पंजाब, राजस्थान, दिल्ली व हिमाचल प्रदेश; मध्य

विभागात; उत्तर प्रदेश व मध्य प्रदेश: पूर्व विभागात बिहार, ओरिसा, आसाम पश्चिम बंगाल, मणीपूर व त्रिपुरा. पश्चिम विभागात आंध्रप्रदेश, मद्रास व केरळचा अंतर्भाव झाला.

प्रत्येक विभागीय मंडळात राष्ट्रपतींनी नियुक्त केलेला एक केंद्रीय मंत्री, त्या विभागात समाविष्ट असलेल्या राज्यांचे मुख्यमंत्री आणि राज्यपालांनी नियुक्त केलेले प्रत्येक राज्यांतील दोन मंत्री, केंद्रशासित प्रदेश ज्या विभागात समाविष्ट झालेले असतील त्या केंद्रशासित प्रदेशाचे राष्ट्रपतींनी नियुक्त केलेले प्रतिनिधी आणि काही सल्लागार यांचा समावेश करावयाचा होता. प्रत्येक विभागीय मंडळाचे अध्यक्षपद त्या मंडळातील केंद्रीय मंत्र्याकडे असावे व उपाध्यक्षपद त्या राज्यांतील मुख्यमंत्र्याकडे क्रमाने जावे, उपाध्यक्षपदाची कालमर्यादा एक वर्षाची असावी, विभागीय मंडळांच्या बैठकी संबंधित राज्यांत क्रमाने व्हाव्यात, त्या बैठकी अध्यक्षांना आमंत्रित कराव्यात, बैठकीतील निर्णय बहुमताने घेतले जावेत, आणि बैठकीत घेतलेल्या निर्णयांची माहिती संबंधित राज्य सरकारांना व केंद्र सरकारांना दिली जावी; तसेच विभागीय मंडळांनी संबंधित राज्यांच्या समान हितसंबंधाबाबत विचारविनिमय करून त्या अनुषंगाने राज्य सरकारांना सल्ला द्यावा, राज्यपुनर्रचना कायद्याच्या अंमलबजावणीतून प्रादुर्भूत होणाऱ्या समस्या, अल्पसंख्याकांच्या समस्या, राज्यांमध्ये उपस्थित होणारे वादग्रस्त प्रश्न यांवर चर्चा करून ते सोडविण्याबाबत राज्यसरकारांना विधायक सूचना कराव्यात; तसेच आंतरराज्यीय दळणवळण व सामाजिक व आर्थिक विकासाच्या योजनांवरही विचार करावा अशा तरतुदी करण्यात आल्या. याशिवाय भिन्न मागनां परस्परांजवळ आणण्याच्या हेतूने विभागीय मंडळांच्या संयुक्त बैठकी घेण्याचीही तरतूद या कायद्याने केली गेली.

१५.१४ महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती

१९५६ च्या राज्यपुनर्रचना कायद्यानुसार अस्तित्वात आलेल्या मुंबई राज्याने महाराष्ट्रीय जनतेचे समाधान झाले नव्हते. त्या व्यवस्थेमध्ये मराठी महाराष्ट्रीय जनता केंद्र सरकारवर रुष्ट होती. संघटित न केले की केंद्र सरकारवर दडपण आणून आपली मागणी मंजूर करवून घेता येते म्हणून मुंबईसह स्वतंत्र महाराष्ट्र राज्याची मागणी दडपण आणून पुढे रेटण्यासाठी महाराष्ट्रातील अनेक राजकीय पक्षांनी एकत्र येऊन संयुक्त महाराष्ट्र समितीची स्थापना केली. पत्रकारानी या मागणीला मोठ्या प्रमाणात प्रसिद्धी दिली या उद्दिष्टासिद्धीसाठी जनतेचे मोठे आंदोलन उभारण्याच्या हेतूने संयुक्त महाराष्ट्र समितीचे नेते व महाराष्ट्रात सर्वत्र दौरे करून सभा व मिरवणुका आयोजित करू लागले. 'मुंबईसह दाराष्ट्रालाच पाहिजे' अशी घोषणा महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी जाहीर सभांतून ऐकू येऊ लागली. या चळवळीला जनआंदोलनाचे स्वरूप येत असलेले पाहून ती दडपून टाकण्याचा सरकारने प्रयत्न केला. परंतु त्यामुळे आंदोलन स्थगित न होता जन प्रक्षोभ अधिक वाढला, व आंदोलन हिंसक रूप घेऊ लागले. मुख्य म्हणजे महाराष्ट्रातील काँग्रेस सदस्य, केंद्रातील महाराष्ट्राचे प्रतिनिधी आणि त्यावेळचे मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्री हे सर्व जनआंदोलनाचे समर्थक होते. पंतप्रधान पंडित नेहरू मात्र महाराष्ट्रीय जनतेची ही मागणी मान्य करण्यास उत्सुक नव्हते. याच वेळी डॉ. चिंतामणराव देशमुखांनी, केंद्रसरकार महाराष्ट्रीय जनतेबाबत पक्षपात करीत आहेत असे मत व्यक्त करून केंद्रीय मंत्रिमंडळातील आपल्या पदाचा राजीनामा दिला. १९५७ साली संयुक्त महाराष्ट्र समिती निवडणुकीच्या रिंगणात उतरली आणि त्यात यश मिळवून महाराष्ट्रीय जनता आपल्या पाठीशी आहे हे समितीने सिद्ध करून दिले. याच दरम्यान

सौराष्ट्राच्या भागात गुजराथी भाषी लोकांनी महागुजराथ जनता परिषदेमार्फत स्वतंत्र गुजराथच्या निर्मितीची मागणी पुढे रेटली. मुंबई गुजराथेत असावी असा त्यांचा दावा होता. अखेरीस महाराष्ट्रातील व सौराष्ट्रातील हिंसाचार व वाढता तणाव यांकडे दुर्लक्ष करणे केंद्र सरकारला अशक्य झाले. अनेकांनी पंतप्रधान पंडित नहरू यांचे मन वळविले आणि शेवटी मुंबई राज्याचे विभाजन करून त्यातून मराठी भाषी महाराष्ट्र व गुजराथी भाषी गुजराथ राज्याची निर्मिती करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. ही नवी चार मुंबई पुनर्रचना कायदा २५ एप्रिल १९६० रोजी पारित झाला, आणि १ मे १९६० संघर्ष संपला. महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली. पंजाबमधील हिंदी व पंजाबी भाषी प्रदेशांच्या सीमा निर्धारित कराव्या, हिमाचल प्रदेशातील नागरिकांशी भाषा व सांस्कृतिक दृष्ट्या जवळिक असलेल्या पंजाबमधील पर्वतीय भागांची माहिती द्यावी, ही पाहणी १९६१ सालच्या जनगणना अहवालाच्या आधारे करावी आणि प्रादेशिक बदलाची शिफारस करताना शासकीय व परिवहनाची सोय, आर्थिक स्थिती, प्रादेशिक संलग्नता या बाबी समितीने विचारात घ्याव्या; तसेच विद्यमान तहसिलींच्या सीमात बदल होणार नाही याचीही काळजी घ्यावी अशा सूचना केंद्र सरकारने शहा समितीला केल्या. या समितीने मे १९६६ मध्ये सादर केलेल्या अहवालातील प्रमुख शिफारसी पुढील प्रमाणे होत्या

- १) पंजाबचा काही पर्वतीय भाग हिमाचल प्रदेशाला जोडला जावा.
- २) उर्वरित पंजाबची पंजाब व हरयाणा अशी दोन स्वतंत्र राज्ये केली जावीत,
- ३) चंदीगढ हे हरयाणाला द्यावे असे समितीतील बहुसंख्य सदस्यांनी मत दिले.

केंद्र सरकारने या अहवालाच्या आधारे १९६६ साली पंजाब पुनर्रचना कायदा पास केला. त्यात पंजाबचे विभाजन करून बव्हंशी शिखांची वस्ती असलेल्या प्रदेशाचे पंजाबचे राज्य व हिंदी भाषी लोकांचे हरयाणा राज्य निर्माण करण्याची, तसेच पंजाबचा काही पर्वतीय भाग हिमाचल प्रदेशाला जोडण्याची तरतूद केली गेली. या प्रादेशिक बदलासाठी कोणते जिल्हे व तहसिली कोणत्या राज्याकडे असावेत ते कायद्यात नमूद केले गेले. तसेच चंदीगढ हे केंद्रशासित असावे, व पंजाब, हरयाणा व चंदीगढ यांना मिळून एक उच्च न्यायालय असावे अशाही तरतुदी या कायद्यान्वये करण्यात आल्या.

पंजाबमधील शीख समाजाचे या कायद्यानेही समाधान झाले नाही. चंदीगढ पंजाबमध्ये समाविष्ट केले जावे ही त्यांची आग्रही मागणी होती. त्यासाठी शिखांनी आंदोलन तीव्र केले. संत फत्तेसिंगांनी आमरण उपोषण करण्याची व ठराविक मुदतीत चंदीगढ पंजाबला दिले न गेल्यास आत्मदहन करण्याची घोषणा केली. तेव्हा केंद्र सरकारने शीख नेत्यांशी वाटाघाटी करून प्रक्षुब्ध शिखांना शांत करण्याचा प्रयत्न केला. अखेरीस या प्रश्नावर पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांचा निर्णय मान्य करण्यास शीख नेते तयार झाले. अनेक कारणामुळे हा निर्णय लवकर घेतला गेला नाही. हा प्रश्न धसाला लावण्यासाठी श्री पेरूमल यांनी उपोषण केले. त्यातच त्यांचा मृत्यू झाला. त्यामुळे पंजाबमधील लोकमत अधिकच प्रक्षुब्ध झाले. संत फत्तेसिंगांनी २६ जानेवारी १९७० पासून बेमुदत उपोषण सुरू करण्याची व १ फेब्रुवारी रोजी आत्मदहन करण्याची पुन्हा घोषणा केली. त्याप्रमाणे उपोषणाला प्रारंभही झाला. शेवटी २९ जानेवारीला इंदिरा गांधींनी या प्रश्नाबाबतचा निर्णय घोषित केला. चंदीगढ पंजाबला दिले जावे, त्या मोबदल्यात पंजाबमधील ११४ हिंदी भाषी खेडी व चंदीगढ

केंद्रशासित प्रदेशातील ६ खेडी हरयाणाला दिली जावीत, हरयाणाला नवी राजधानी वसविण्यासाठी केंद्रशासनाने २० कोटी रुपयांचे कर्ज द्यावे, पाच वर्षेपर्यंत चंदीगढ हे पंजाब व हरयाणाचे राजधानीचे शहर असावे, त्यानंतर चंदीगढचे हस्तांतरण पंजाबला केले जावे व या दोन राज्यातील इतर वादग्रस्त मुद्यांचा निकाल लावण्यासाठी एक आयोग नेमला जावा अशा इंदिरा गांधी यांच्या निर्णयातील तरतुदी होत्या. या निर्णयामुळे शिखांचे काही अंशी समाधान झाले. परंतु ठरल्याप्रमाणे चंदीगढचे हस्तांतरण पंजाबला न झाल्यामुळे शीख समाजातील असंतोष वाढू लागला.

१५.१४.१ मुंबई म्हैसूर सीमावादः

१९५६ सालच्या राज्यपुनर्रचनेनंतर लागलीच मुंबई राज्य सरकारने म्हैसूर राज्यात काही मराठी भाषी प्रदेशाचा अंतर्भाव करण्यावर आक्षेप घेतला होता. १९६० साली महाराष्ट्र । महाराष्ट्राच्या सीमेलगत या वादाचा अभ्यास करण्यास महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतर त्या राज्य सरकारनेही म्हैसूर राज्यातील सीमेलगतचा मराठी भाषी प्रदेश महाराष्ट्राकडे सोपविला जावा अशी मागणी केली. अभ्यास करण्यासाठी १९६६ साली महाजन आयोग स्थापन करण्यात आला. या चा ऑगस्ट १९६७ मध्ये दिला गेलेला अहवाल महाराष्ट्राला मान्य झाला नाही. हा वाद आयोगाच आजही संपलेला नाही.

१९०१ साली काही महत्त्वाचे प्रादेशिक बदल करण्यात आले. आसाम राज्यातील मालयाच्या भागाला १९६८ साली तेथील लोकांच्या मागणीनुसार आसाम राज्याच्या अंतर्गत सागत प्रदेशाचा दर्जा दिला गेला होता. १९७१ साली मेघालयला स्वतंत्र राज्याचा दर्जा दिला ला तसेच त्रिपुरा, मणीपूर व हिमाचल प्रदेश यांनाही राज्याचा दर्जा देण्यात आला. याबरोबरच आसाम राज्याची प्रादेशिक पुनर्रचना करून त्यातील मिझोराम व अरुणाचल यांचे दोन केंद्रशासित प्रदेश निर्माण करण्यात आले. १९७३ साली म्हैसूर राज्याचे नाव बदलून ते कर्नाटक असे ठेवण्यात आले. तसेच लखदीव अमीनदीव व मिनिक्ॉय या बेटसमूहाचे लक्षद्वीप असे नामांतरण केले गेले.

१५.१४.२ सिक्किमः

१९७५ साली झालेला एक महत्त्वाचा प्रादेशिक बदल म्हणजे सिक्किमचा घटकराज्य म्हणून भारतीय संघराज्यात झालेला अंतर्भाव हा होय. हिमालयाच्या कुशीत नेपाळ व भूतान यांच्या मध्ये वसलेले सिक्किमचे राज्य हे ब्रिटिशांचे संरक्षित राज्य होते. हे राज्य भारत व चीन सीमेलगत वसलेले असल्यामुळे भारताच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने हा प्रदेश मोक्याचा होता. म्हणूनच ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी हे संरक्षित राज्य बनविले होते. भारतातील ब्रिटिश सत्ता संपुष्टात आल्यानंतर सिक्किम हे आपोआपच भारताचे संरक्षित राज्य बनले. १९७० च्या सुमारास तेथील राजाने एका अमेरिकन मुलीशी विवाह केला. त्यानंतर चीनच्या प्रोत्साहनाने सिक्किम नरेशाने भारताचा प्रभाव झुगारून देण्याचा प्रयत्न सुरू केला. चीनशी वैमनस्य आलेले असताना भारत-चीन सालगतच्या सिक्किम मध्ये भारतविरोधी भूमिका बळावणे भारताच्या दृष्टीने धोक्याचे होते. याच सुमारास सिक्किमच्या नागरिकांनी लोकशाही शासनव्यवस्थेसाठी तेथे चळवळ सुरू केली. या चळवळीला जोर येत असलेला पाहून सिक्किम नरेशाने लोकशाही तत्त्वावर आधारित प्रशासकीय सुधारणा करण्याचे व भारताशी अधिक निकटचे आर्थिक व राजकीय संबंध प्रस्थापित करण्याचे

१९७३ साली मान्य केले. त्या आधारे सिक्किमला १९७४ मध्ये भारताच्या सहवर्ती राज्याचा दर्जा ला गेला. १९७४ साली तेथे लोकप्रतिनिधीगृहाची निर्मिती झाली. परंतु या प्रतिनिधी सभेच्या राजा अडथळे आणू लागला. तिचे निर्णय दडपून टाकू लागला. त्यामुळे तेथे वातावरण पागल. तेव्हा तेथील प्रतिनिधी सभेने भारतीय संसदेत सिक्किमला प्रतिनिधित्व मिळावे, सिक्किमचा अंतर्भाव भारतात व्हावा अशी मागणी केली. शेवटी घटनेच्या छत्तीसाव्या सार भारताचे घटक राज्य म्हणून भारतीय संघराज्यात सिक्किमचा अंतर्भाव मे १९७५ तंग होऊ लागले. तेव्हा तेथे म्हणजेच सिक्किमचा अंतर्भाव संशोधनानुसार भारताचे घटके मध्ये करण्यात आला. विलीनीकरण हा भारताचा केली. देशात विरोधी गटाच्या भारतात अधिकारारूढ झालेल्या पंतप्रधानपदी आलेल्या मोरारजीच्या या कृतीवर चीन, नेपाळ व पाकिस्तान यांनी आग पाखडली. सिक्किमचे भारताचा उघड साम्राज्यवाद आहे अशी प्रखर टीका चीन व पाकिस्तान सरकारने विरोधी गटाच्या नेत्यांनीही या निर्णयाचा निषेध केला. परंतु त्यानंतर दोनच वर्षांनी झालेल्या जनता पक्षाच्या सरकारने हा निर्णय मागे तर घेतला नाहीच. उलट या मोरारजी देसाईंनी आपली पूर्वीची विरोधी भूमिका सोडून सिक्किमला स्वातंत्र्य देण्याचा प्रस्ताव ठामपणे फेटाळून लावला. १९८६ सालापर्यंत आणखी प्रादेशिक बदल झाले नाहीत.

१५.१५ सारांश

भारतीय संघराज्यात संस्थानांचे झालेले सामिलीकरण हा संस्थानांच्या विलीनीकरणाच्या प्रक्रियेतील पहिला टप्पा ऑगस्ट १९४७ मध्ये संपला. विलीनीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे पन्नास हजार चौरस मैलाचा व सुमारे आठ कोटी पासष्ट लक्ष लोकवस्तीचा प्रदेश भारतात सामील झाला. यामुळे रोख रक्कम व गुंतवलेले भांडवल या रूपाने सुमारे ७७ कोटी रुपये भारत सरकारला मिळाले. पूर्वी सर्व संस्थानिक सुमारे ३० कोटी रुपये खाजगी तनख्याच्या रूपाने उचलत असत. सरदारांनी निर्धारित केलेल्या तनख्यांची एकूण रक्कम जेमतेम पाच कोटी ऐंशी लक्ष होती. शिवाय विलीनीकरणामुळे जो वित्तीय लाभ भारत सरकारला झाला त्या तुलनेत त्या तनख्यांची रक्कम अगदीच नगण्य होती. सरदारांच्या समंजस व्यवहारी धोरणामुळे संस्थानिकांनी हे क्रांतिकारी परिवर्तन कोणतीही कटुता न बाळगता बिनबोभाट मंजूर केले, एवढेच नाही तर याच धोरणामुळे ते हळू हळू भारतीय राजकारणाच्या प्रवाहात सामील झाले. उदाहरणार्थ, म्हैसूर नरेश प्रथम त्या राज्याचा गव्हर्नर व नंतर मद्रासचा गव्हर्नर बनला. बिकानेर, जयपूर, जोधपूर, पतियाळा, काश्मीर इत्यादी संस्थानांचे नरेश तर प्रत्यक्ष राजकीय क्षेत्रात सक्रिय भाग घेऊ लागले. सरदारांच्या इतर महत्त्वाच्या कार्यापेक्षाही संस्थानांसंबंधीच्या त्यांच्या अतुलनीय कामगिरी मुळे आधुनिक भारताच्या इतिहासात त्यांनी मानाचे स्थान मिळविले आहे. संस्थानांच्या विलीनीकरणाच्या कार्यात त्यांना मिळालेल्या अपरिमित यशामुळे त्यांनाही असीम समाधान लाभले. भारताच्या प्रादेशिक, राजकीय व आर्थिक एकात्मतेचा जो महान आदर्श शतकानुशतके केवळ स्वप्नवत् वाटत होता, आणि जो आदर्श साकार करणे स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतरही दुरापास्त वाटत होते, तो आदर्श विलीनीकरणाच्या धोरणामुळे वास्तवात उतरविता आला आहे, अशा शब्दात सरदारांनी आपल्या उद्दिष्टपूर्तीचे समाधान व्यक्त केले आणि ते पूर्णशाने सार्थही होते.

१५.१६ प्रश्न

१. हैद्राबाद संस्थानाचे भारतीय संघराज्यात विलिनिकरण कसे झाले.
२. विलिनिकरणाची प्रक्रिया कशा प्रकारे होती.
३. भाषांवर राज्यपुनर्रचनाती कशा प्रकारे झाली.
४. आंध्र राज्यनिर्मितीची मागणी काय होती.
५. महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती कशा प्रकारे झाली.

१५.१७ संदर्भ

- १) आचार्य जावडेकर आधुनिक भारत
- २) डॉ. सुमन वैद्य, डॉ. शांता कोठेकर आधुनिक भारताचा इतिहास, १,२,३
- ३) डॉ. र. म. लोहार आधुनिक भारताचा इतिहास
- ४) ए. आर. देसाई सोशल बॅकग्राउंड ऑफ इंडियन नॅशनॅलिझम
- ५) ग्रोव्हर बी. एल. अ न्यू लूक ऑन मॉडर्न इंडियन हिस्ट्री
- ६) डॉ. एम. व्ही. काळे भारताचा स्वातंत्र्य संघर्ष
- ७) बिपन चंद्र इंडियन स्ट्रगल फॉर इंडिपेन्डन्स
- ८) डॉ. सुमन वैद्य आधुनिक भारताचा इतिहास
- ९) खुराना के. एल. मॉडर्न इंडिया
- १०) प्रो. ताराचंद्र हिस्ट्री ऑफ फ्रीडम मुव्हमेन्ट इन इंडिया ११) ग्रोव्हर बी. एल. आधुनिक भारताचा इतिहास
- १२) डॉ. बी. एन. सरदेसाई, डॉ. व्ही.एन.नलावडे - आधुनिक भारताचा इतिहास
- १३) डॉ. श. गो. कोलारकर
- १४) गुप्त मणिकलाल
- १५) रामचौधरी एस. सी. आधुनिक भारत भारत का इतिहास हिस्ट्री ऑफ मॉडर्न इंडिया
- १६) मुजुमदार आर. सी. हिस्ट्री ऑफ फ्रीडम मुव्हमेन्ट इन इंडिया
- १७) पामदात रजनी इंडिया टुडे
- १८) कुबेर वाना भारताचा स्वातंत्र्य लढा १९३०-३४

१९) इंदूलकर गंगाधर राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ काल-आज आणि उदय

भारतीय संघराज्यात संस्थानांचे
विलीनीकरण

२०) गोडबोले अरविंद सावरकर विचार दर्शन

२१) राष्ट्रजागरण अभियान २००० संघगाथा, संघ आणि राजनिती, संघ-मुस्लीम समाज
संघ - राष्ट्रीय आंदोलने

२२) गजानन भिडे आधुनिक भारताचा इतिहास

munotes.in

घटनात्मक विकास (इ.स. १९१७ ते १९४७)

घटक रचना

- १६.० उद्दिष्टे
- १६.१ प्रस्तावना
- १६.२ घटनात्मक विकासाची सुरुवात
- १६.३ मॉटेग्यूची घोषणा
 - १६.३.१ घोषणा
 - १६.३.२ मॉटेग्यू घोषणेचे महत्त्व
- १६.४ १९१९ चा भारत सरकार कायदा.
 - १६.४.१ इ.स. १९१९ च्या कायद्यातील तरतुदी
 - १६.४.२ १९१९ च्या भारत सरकार सुधारणा कायद्याचे मूल्यमापन
- १६.५ नेहरू अहवाल
 - १६.५.१ नेहरू अहवालातील प्रमुख तरतुदी
- १६.६ गोलमेज परिषदा
 - १६.६.१ .१९१३ ते जाने १९३० नोव्हें) पहिली गोलमेज परिषद ()
- १६.७ इ.स. १९३५ चा भारत सरकार कायदा.
- १६.८ इ.स. १९३९ ते १९४७ या काळातील स्वातंत्र्य प्राप्ती साठीच्या घडामोडी.
 - १६.८.१ क्रिप्स मिशन
 - १६.८.२ वेव्हेल योजना
 - १६.८.३ कॅबिनेट मिशन व त्रिमंत्री योजना
 - १६.८.४ माऊंटबॅटन योजना
- १६.९ १९४७ चा भारतीय स्वातंत्र्य कायदा
- १६.१० स्वतंत्र भारताची राज्यघटना
 - १६.१०.१ भारतीय राज्य घटनेची वैशिष्ट्ये
- १६.११ सारांश
- १६.१२ प्रश्न
- १६.१३ संदर्भ

१६.० उद्दिष्टे

- इ.स. १८८५ ते १९०५ या काळातील राष्ट्रीय चळवळीची पार्श्वभूमी अभ्यासने
- राष्ट्रीय चळवळीचा इतिहास समजून घेणे.
- २० ऑगस्ट १९१७ मॉटेग्यू घोषणेचे महत्त्व अभ्यासणे.
- इ.स. १८८५ ते १९१७ या काळातील घटनात्मक विकासाचा मागोवा घेणे.
- घटनात्मक विकास आणि भारतीयांची प्रतिक्रिया अभ्यासणे.

१६.१ प्रस्तावना

स्वतंत्र भारताच्या राज्यघटनेची अंमलबजावणी २६ जानेवारी १९५० पासून सुरु केली. केवळ स्वातंत्र्य मिळाल्याने सर्व प्रश्न सुटले नव्हते तर पुढील काळामध्ये राष्ट्राचे ऐक्य टिकविण्याचे आणि त्याचबरोबर स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव आणि न्याय या तत्त्वावर आधारित नवा समाज निर्माण करावयाचा होता. सामाजिक व आर्थिक मागासलेपणा दूर करून लोकशाहीच्या मार्गाने नवसमाज निर्माण करण्याची व त्याचबरोबर धार्मिक, भाषिक, वांशिक, सांस्कृतिक विविधतेतून एकता साध्य करण्याची म्हणजेच राष्ट्रीय ऐक्य बळकट करण्याची भारतीय लोकांची आकांक्षा होती. भारतीय राज्यघटना हे त्याचेच प्रतिक आहे. ज्या तत्त्वांच्या आधारे देशात सामाजिक व आर्थिक परिवर्तन घडवून आणायचे आणि विविधतेतून राष्ट्राची एकता साध्य करायची ती आधारभूत तत्त्वे घटनेने ठरवून दिलेली आहेत. देशातील शासनव्यवस्थेचे स्वरूप राज्यघटनेने केलेल्या नियमानुसार ठरते. कोणत्याही देशाची राज्यघटना जनतेच्या व्यक्त वा अव्यक्त संमतीवर आधारलेली असते. जनतेची मान्यता हा तिचा खरा अधिकार असतो. राज्यघटनेने तयार केलेले नियम म्हणजे राजकीय व्यवस्थेचा एक आराखडा असतो, त्यात सहभागी होणाऱ्या लोकांमुळे तिला जीवंतपणा प्राप्त होतो. राजकीय व्यवस्थेमध्ये विविध पदांवर कार्य करणाऱ्या व्यक्तींची उद्दिष्टे, धोरणे, त्यांचे हितसंबंध तसेच समाजातील विविध गटांचे हितसंबंध या सर्वांचा परिणाम होऊन देशातील घटनात्मक आणि राजकीय प्रक्रिया चालू राहत असते. मानवी जीवनातील सर्वात प्रभावी म्हणजे राज्य होय. राज्य संस्थेची मूर्त बाजू म्हणजे शासन संस्था. शासन संस्थेचे कार्य ज्या आधारावर चालते त्यास राज्य घटना असे म्हटले जाते. समाजाच्या आजपर्यंतच्या राजकीय विकासाचे राज्यघटना हे एक गमक आणि प्रतिक आहे. भारतातील विविधतेतून दिसणारी एकता, भारतीय संसदीय लोकशाही शासनप्रणाली आणि भारताची राज्यघटना याला जागतिक इतिहासात आणि व्यवहारात प्रतिष्ठा, मानसन्मान आणि अभ्यासकांना तो चिंतनाचा विषय झाला आहे.

बंगालमध्ये इंग्रजी सत्तेची पायाभरणी झाली. प्लासीच्या युद्धानंतर भारतात इंग्रजी सत्तेचा अंमल सुरु झाला. हिंदुस्थानाच्या इतिहासाला एक निर्णायक वळण मिळाले. बक्सारच्या लढाईनंतर (१७६४) बंगाल प्रांतावर इंग्रजांचेच नियंत्रण प्रस्थापित झाले. इ.स. १७६५ ते १७७२ या काळात जी राज्यव्यवस्था निर्माण करण्यात आली. त्या व्यवस्थेला दुहेरी राज्यव्यवस्था असे म्हणतात. भारतीयांच्या दृष्टीने एक नाविष्यपूर्ण सत्ता (व्यवस्था) प्रस्थापित झाली. दुहेरी राज्यव्यवस्था ही ब्रिटीशांची धूर्त निती होती. क्लाइव्हने कोणतीही

जबाबदारी न स्विकारता आर्थिक आणि राजकीय लाभ पदरात पाडून घेतले. ईस्ट इंडिया कंपनीचे राज्य स्थापन झाले. एका व्यापारी कंपनीला राजकीय व्यवहाराबाबत मोकळीक देऊ नये. तिच्या कारभारावर व व्यवहारावर नियंत्रण प्रस्थापित करावे अशी धारणा इंग्लंडमधील जनतेची आणि राज्यकर्त्यांची होती. या धारणेतून १७७३ चा नियामक कायदा करण्यात आला. कंपनीचे भारतीय प्रदेशावर नियंत्रण आणि प्रशासन राहिल मात्र तिला ब्रिटीश संसदेच्या मार्गदर्शक तत्वानुसार काम करावे लागेल असे निर्बंध रेग्युलेशन ऑक्टने लादले. ईस्ट इंडिया कंपनीला पुढील २० वर्षांसाठी राज्यकारभार आणि व्यापार करण्याची सनद देण्यात आली.

इ.स. १७८४ मध्ये ब्रिटीश संसदेत पिटचा भारत विषयक कायदा पास झाला. या कायद्यानुसार जी घटना लागू करण्यात आली, ती १८५८ पर्यंत म्हणजे कंपनीची सत्ता संपेपर्यंत अमलात राहिली. इ.स. १७९३, १८१३, १८३३ आणि १८५३ या वर्षी फेरतपासणी कायदे, सनद आणि नुतनीकरणाचे कायदे पास करण्यात आले. १८१३ च्या कायद्यानुसार टप्प्याटप्प्याने कंपनीकडून व्यापाराची मक्तेदारी काढून घेण्यात आली. १८५३ च्या सनदी कायद्यात २० वर्षांचे बंधन संसदेने स्विकारले नाही. केव्हाही कंपनीची सत्ता काढून घेण्यात येईल असे धोरण स्पष्ट करण्यात आले. कंपनीची मृत्यूघंटा तेव्हाच वाजली होती. इ.स. १८५७ च्या उठावानंतर कंपनीची सत्ता संपुष्टात आली. १८५७ च्या उठावानंतर ब्रिटीश शासनाने भारतातील राज्यकारभाराबाबत मोठा बदल केला. त्यासाठी संसदेमध्ये दि. २ ऑगस्ट १८५८ रोजी कायदा पास करण्यात आला. या कायद्यामुळे राज्यकारभाराची चौकट निर्माण झाली. भारताच्या राज्यकारभारासाठी इंग्लंडमध्ये यंत्रणा निर्माण करण्यात आली. तिचे विशेष म्हणजे इंग्लंडच्या राज्यसत्तेच्या हाती सत्तेची सूत्रे देण्यात आली. संसदेचे नियंत्रण प्रस्थापित झाले. भारतमंत्री व भारतमंडळ निर्माण करण्यात आले. गव्हर्नर जनरल ला 'व्हाईसरॉय' म्हणजे राज्यसत्तेचा दूत असा किताब देण्यात आला. एक घटनात्मक सुधारणांचे युग सुरू झाले. या कायद्यात दोष होते. मात्र भारतीय बुद्धीजीवी वर्ग राजकीय सुधारणांचा आग्रह करत होते. मात्र व्यवस्था नाकारत नव्हते. एकाला एक जबाबदार अशी शासनव्यवस्था निर्माण करून त्यात टप्प्याटप्प्याने सुधारणा करण्याचे ब्रिटीशांच्या धोरणाविषयी भारतीय जनतेला अप्रूप वाटत होते. १८५८ चा सुधारणा कायदा, राणीचा जाहिरनामा, घटनात्मक चर्चेचे युग थोडक्यात फक्त संघर्ष करून भारतावर आपली सत्ता दृढ करण्यापेक्षा राजकीय सुधारणा देवून राज्यकारभार करावा असे धोरण ब्रिटीशांचे होते. राणीचा जाहिरनामा हा सुगंधी शब्दांचा शिडकावा असला तरी भारतीयांची दखल घेणे सुरू झाले.

इ.स. १८६१, १८७४, १८९२ आणि १९०९ च्या सुधारणा कायद्यांचे विश्लेषण केले तर केंद्रीय कार्यकारी मंडळाचा विकास करण्यात आला. भारतीय प्रतिनिधींना राजकीय अधिकार देण्यात आले. प्रश्न विचारण्याचा, उपप्रश्न विचारण्याचा, ठराव मांडण्याचा, अंदाजपत्रकावर चर्चा करण्याचा असे टप्प्याटप्प्याने अधिकार मिळाले. १८६१ च्या कायद्यानुसार भारतीय प्रतिनिधी (हिंदी प्रतिनिधी) कायदे मंडळात जाऊन बसला. भारतीयांना संसद, लोकशाही अधिकार आणि व्यक्तीस्वातंत्र्याची जाणीव झाली. लोकशाहीची पायाभरणी अशा पद्धतीने झाली. १९०९ च्या मोर्ले-मिंटो कायद्याने प्रथमच निवडणूकीचे तत्व मान्य केले. राष्ट्रीय सभेच्या कार्याला काही प्रमाणात यश मिळाले. लोक जागृतीचे व्यासपीठ निर्माण झाले. २० व्या शतकाच्या प्रारंभापासून ब्रिटीशांची फोडा आणि

राज्य करा ही निती असून एका बाजूला राजकीय सुधारणा करण्याचे धोरण दिसून आले. स्वराज्य आणि स्वदेशीने भारावून राष्ट्रीय चळवळ प्रभावीपणे स्वराज्याची मागणी करीत होती. अशा काळात १९१७ मध्ये जबाबदार राज्यपद्धती देण्याची घोषणा ब्रिटीश राज्यकर्त्यांनी केली. भारताच्या घटनात्मक इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण अशी ही घटना होती.

१६.२ घटनात्मक विकासाची सुरुवात

१) पहिल्या महायुद्धात हिंदुस्थान ब्रिटनची वसाहत असल्याने इंग्लंडच्या बाजूने भारत सहभागी झाला होता. भारतीय सैनिक आणि भारताची साधनसंपत्ती वापरली गेली होती. ब्रिटनला पहिल्या महायुद्धात मदत केल्यामुळे त्याचा मोबदला म्हणून हिंदुस्थानला स्वयं शासन मिळेल या अपेक्षेने नेमस्त नेत्यांनी व काँग्रेसने पाठिंबा दिला मात्र इंग्लंड ने जुजबी सुधारणा देऊन भारतीयांची फसवणुक करण्याचे धोरण स्विकारले होते.

इंग्लंडने पहिल्या महायुद्धात बेल्जीयम सारख्या लहान राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्याच्यासाठी युद्धात उडी घेतली होती. युरोपात बेल्जीयमचे स्वातंत्र्य अबाधित ठेवायचे आणि आशियात भारता बाबत साम्राज्यवादी भूमिका बाळगायची याबाबत भारतातील नेत्यांनी इंग्लंडला विचारणा केली. त्यातच अमेरिकेने जागतिक लोकशाहीच्या रक्षणासाठी आणि हुकूम शाहीला रोखण्यासाठी प्रे. विल्सनचे १४ तत्वे आमलात आणले होते. म्हणून स्वयंशासन मिळेल असे काँग्रेस नेत्यांना वाटत होते. मात्र तसे झाले नाही.

२) डॉ. अँनी बेझंट व लो. टिळक यांनी होमरूल चळवळ सुरू केली होती. नेमस्त काँग्रेसकडून स्वयंशासन मिळण्यासाठी प्रयत्न होत नाहीत यासाठी परिणामकारक व कृतिशिल कार्यक्रम होमरूल (स्वयंशासन) जाहिर करण्यात आला. डॉ. अँनी बेझंटने दि कॉमनवेल (The Commonweal) हे साप्ताहिक २ जानेवारी १९१४ रोजी सुरू करून धार्मिक स्वातंत्र्य, राष्ट्रीय शिक्षण, सामाजिक व राजकीय सुधारणा केल्यास ब्रिटीश राष्ट्रकूलांतर्गत स्वयंशासन प्राप्त करण्याचा होमरूल लीगचा कार्यक्रम जाहिर केला. होमरूल कार्यक्रमांमुळे आणि चळवळींमुळे राष्ट्रीय चळवळ प्रभावीपणे सुरू होती.

३) इ.स. १९१६ च्या लखनौ अधिवेशनात मवाळ, जहाल आणि मुस्लिम लीग यांची युती घडून आली होती. लो. टिळक आणि जहाल मतवाद्यांकडे नेतृत्व आले. मवाळ नेत्यांचा प्रभाव ओसरला होता. याच काळात इ.स. १९१७ मध्ये रशियात साम्यवादी क्रांती झाली. याचाही परिणाम भारतीय राष्ट्रीय चळवळीवर झाला.

४) जरी ब्रिटीशांचे राजकीय सुधारणा देण्याचे व चर्चेचे युग निर्माण करण्याचे धोरण मात्र अन्यायी कायदे करून भारतीयांच्या स्वातंत्र्याचा संकोच करण्याचे धोरण सुरूच होते. यामुळे, भारतीय जनतेत असंतोष निर्माण होत होता. कायदे मंडळात भारतीय प्रतिनिधी प्रभावीपणे कार्य करत होते. क्रांतिकारकांच्या कार्यामुळे दबाव वाढला होता. एकदरीत २० व्या शतकाच्या प्रारंभापासून राष्ट्रीय चळवळ प्रभावीपणे सुरू झाली

होती. त्यामुळे राजकीय सुधारणांचा हप्ता भारतीयांना द्यावा लागेल. या धारणेतून मॉटेग्यू घोषणा केली गेली होती.

१६.३ मॉटेग्यू घोषणा (२० ऑगस्ट, १९१७)

पहिल्या महायुद्धामध्ये मेसोपोटेमियातील मोहीम भारत सरकारकडे होती. या मोहिमेत फार मोठे नुकसान झाले होते. याची कारणे शोधण्यासाठी एका आयोगाची नेमणूक करण्यात आली. आयोगाने मोहिमेतील नुकसानाबाबत भारत सरकारला दोष दिला नाही तर दोष दिला तो भारतातील कालबाह्य आणि सदोष शासन यंत्रणेला. या अहवालावर हाऊस ऑफ कॉमन्समध्ये चर्चा झाली. तेव्हा याबाबत तत्कालीन भारतमंत्री मॉटेग्यू यांनीही याच पद्धतीचे मत व्यक्त केले. सुधारणा करण्याची सूचना केली. भारत सरकारचे अधिकार वाढवून राज्यकारभारात भारतीयांचा समावेश करण्याची मागणी मॉटेग्यूनी केली. त्यावेळी उद्देश होता भारतीयांचा विश्वास संपादन करण्याचा ब्रिटीश शासन लोकाभिमुख केले नाही तर आपण भारतावर राज्य करण्याचा हक्क गमावून बसू असा इशारा मॉटेग्यूने केला होता. या दृष्टीने मेसोपोटोमियन कमिशनचा अहवाल महत्वाचा आहे.

१२ जुलै १९१७ रोजी एडविन मॉटेग्यू याने इंग्लंडच्या कॉमन्स सभागृहात भारतीय लोकांना राज्यकारभारात अधिक स्थान देण्याबाबतची घोषणा केली, थोड्याच दिवसात मॉटेग्यूची भारतमंत्री म्हणून नियुक्ती झाल्यानंतर २० ऑगस्ट १९१७ रोजी कॉमन्स सभेत, भारतीय लोकांना प्रशासनाच्या सर्व विभागात सहभाग व जबाबदार राज्यपद्धती देण्याबाबतची घोषणा केली. यालाच मॉटेग्यू घोषणा असे म्हटले जाते. तसेच ही घोषणा ऑगस्ट महिन्यात केली गेली. त्यामुळे तिला ऑगस्ट घोषणा असे म्हणतात. त्यात खाली मुद्दांचा समावेश होतो.

१६.३.१ घोषणा:

- १) प्रशासनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात भारतीयांना जास्तीत जास्त सहभागी करून घेणे.
- २) भारतात वाढती जबाबदार राज्यपद्धती अस्तित्वात आणून त्याद्वारे स्वराज्याचे ध्येय साध्य करणे. या धोरणाचा विकास क्रमाक्रमानेच साध्य करणे.
- ३) भारतीयांच्या कल्याणाची व प्रगतीची जबाबदारी ब्रिटीश सरकार व भारत सरकार ने स्विकारणे.

४) भारतातील प्रतिक्रिया:

मॉटेग्यू घोषणेबाबत भारतात संदिग्ध प्रतिक्रिया उमटली, राष्ट्रीय सभेतील मवाळ नेत्यांनी ही घोषणा म्हणजे भारताचा मॅग्ना चार्टा या शब्दात घोषणेचे स्वागत केले. मॉटेग्यू घोषणेमुळे जहालांचे समाधान झाले नाही. लो. टिळकांनी 'दिल्ली बहोत दूर है,' अशी प्रतिक्रिया व्यक्त केली. डॉ. अँनी बेझंट यांनी मॉटेग्यू घोषणेवर उपहासात्मक टीका करताना केसरीच्या एका अग्रलेखात 'उजाडले पण सूर्य कोठे आहे?' अशी टीका केली होती. मुस्लिम लीगची प्रतिक्रिया ही गोंधळाची होती. तुर्कस्थानाच्या पराभवाने गोंधळलेल्या मुस्लिम लीगला हा हिंदू राष्ट्रवादाचा विजय व आपला पराभव वाटू लागला होता. मॉटेग्यू घोषणेवर चर्चा

करण्यासाठी राष्ट्रीय सभेचे विशेष अधिवेशन ऑगस्ट १९१८ मध्ये बोलाविण्यात आले. त्यात घोषणा निराशाजनक व असमाधानकारक आहे असे जाहीर करून, त्यात काही सुधारणा सुचवण्यात आल्या. त्यानंतर सुरेंद्रनाथ बॅनर्जीच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेसच्या एका गटाने घोषणेला पाठिंबा दर्शविला. हा गट नेमस्तवादी समजला जात होता. हा गट अधिवेशनातून बाहेर पडला. त्यांनी सरकारला सहकार्य करण्याचे धोरण जाहीर केले. सुरत काँग्रेस (१९०७) नंतरची ही दुसरी फूट असे म्हटले जाते. या नवनेमस्त गटाने 'नॅशनल लिबरल लीग' नावाचा पक्ष काढला. मात्र कालांतराने भारताच्या राजकीय घडामोडीत या पक्षाचे अस्तित्व नगण्य राहिले. पक्षही नामशेष झाला आणि मवाळांची कायमची निवृत्ती झाली.

१६.३.२ मॉटेग्यू घोषणेचे महत्त्व:

या घोषणेने भारतीय राजकारणात एक नवे युग निर्माण केले. मॉटेग्यू घोषणेचे घटनात्मक इतिहासात महत्त्वाचे स्थान आहे. या घोषणेतून ब्रिटीश सरकारने प्रथमच भारताबाबतचे आपले धोरण जाहीर केले होते. भारतात जबाबदार राज्यपद्धती निर्माण करणे म्हणजे लोक प्रतिनिधीच्या तर्फे चालवला जाणारा राज्य कारभार निर्माण करणे हे ध्येय जाहीर होते जे ध्येय यापूर्वी त्यांनी स्पष्ट शब्दांत नाकारले होते. पूर्वी भारतमंत्री मोर्लेंनी भारताबाबत स्वराज्याची शक्यता नाकारली होती. पण या घोषणेमुळे भारतीयांची स्वराज्याची मागणी ब्रिटीश सरकारने तत्त्वतः मान्य केली. एका अर्थाने हा राष्ट्रीय सभेचा मोठा विजय होता. एका अर्थी हा हिंदू - मुसलमान यांच्या ऐक्याचाही विजय होता. पुढच्या काळात मात्र या घोषणेचा पोकळपणा फोलपणा लक्षात आला. ब्रिटीश नियंत्रण कायम होते. ब्रिटीशांची दडपशाही थांबलेली नव्हती. या घोषणेनुसार मॉटेग्यू यांनी नोव्हेंबर १९१७ मध्ये भारताला भेट देऊन सर्व थरातील नेत्यांशी चर्चा केली. या भेटीवर आधारित घटनात्मक सुधारणा देणारा अहवाल जुलै, १९१८ ला प्रकाशित केला हाच अहवाल पुढे १९१९ च्या मॉटेग्यू चेम्स फर्ड सुधारणा कायद्याचा, मुख्य आधार होता. घोषणे नंतर घटनात्मक सुधारणांची तयारी सुरू झाली.

१६.४ १९१९ चा भारत सरकार कायदा

मॉटेग्यू घोषणेनंतर घटनात्मक सुधारणा देण्याची तयारी झाली. ब्रिटीशांनी निर्माण केलेल्या राज्यकारभारात भारतीयांचा सहभाग व स्वयंशासन देण्यात येईल. जबाबदार राज्यपद्धती देण्यात येईल असे भारतमंत्री एडविन मॉटेग्यू याने जाहीर केले होते. त्यावर आधारित ब्रिटीश संसदेने गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट २३ डिसेंबर १९१९ रोजी मंजूर करण्यात आला. या कायद्याचा मसुदा भारतमंत्री मॉटेग्यू व व्हाईसरॉय चेम्सफर्ड यांनी तयार केला होता. म्हणून या कायद्यास मॉटेग्यू - चेम्सफर्ड सुधारणा कायदा असे म्हटले जाते. मॉटेग्यूने घोषणा केल्यानंतर भारताचा दौरा केला. भारतातील अनेक व्यक्ती, संघटनांशी चर्चा केली. त्यानंतर अहवाल तयार केला. त्यालाच Report on Indian Constitutional Reforms असे म्हणतात. या अहवाला मध्ये भावी घटनात्मक सुधारणांसाठी चार तत्वे संगितली होती. ती पुढील प्रमाणे आहेत.

१) स्थानिक स्वराज्य संस्थांवर जास्त लोकनियंत्रण असावे.

- २) जबाबदार राज्यपध्दतीची सुरुवात प्रांतिक कारभारापासून करण्यासाठी प्रांतात द्विदल शासन पध्दती लागू करावी
- ३) भारत सरकारवर लोकप्रतिनिधींचा प्रभाव असावा. त्यासाठी जास्तीत जास्त वाव देण्यात यावा. भारत सरकार पार्लमेंटला जबाबदार असावे. त्यासाठी भारतातील कारभारावर भारत सरकारचेच नियंत्रण असावे. भारतातील कायदे मंडळाचा विस्तार करण्यात यावा. हे कायदे मंडळ जास्तीत जास्त प्रातिनिधिक बनवण्यात यावे.
- ४) हे बदल परिणामकारक व्हावेत यासाठी ब्रिटीश पार्लमेंट व भारतमंत्री यांचे भारत सरकार व प्रांतिक शासन यावरील नियंत्रण सैल करण्यात यावे. प्रांताबाबत भारतमंत्र्याचे नियंत्रण अजिबात नसावे. या अहवालास जहालमतवाद्यांनी विरोध दर्शविला. लो. टिळक, बिपिनचंद्र पाल, न.चि. केळकर इ. नी इंग्लंडमध्ये जाऊन बदल करण्यासाठी प्रयत्न केला. पण अपयश आले. लो.टिळक यांनी अहवालावर भाष्य करताना म्हटले होते, "ही योजना कोणत्याही प्रकारे स्वीकारण्यास योग्य नाही."

१६.४.१ इ.स. १९१९ च्या कायद्यातील तरतुदी:

इ.स. १९१९ चा सुधारणाविषयक कायदा डिसेंबर १९१९ मध्ये मंजूर झाला. या कायद्यानुसार भारताच्या राज्यकारभाराबाबत कोणते बदल झाले. नवी राज्यव्यवस्था कशी निर्माण केली होती. त्याचा विचार खालील प्रमाणे आहे.

- १) इंग्लंडमधील भारताच्या राजकीय व्यवस्थेबाबत झालेले बदल निर्माण करण्यात आलेली व्यवस्था यालाच विलायत सरकार असे म्हणतात.
- २) भारतातील मध्यवर्ती (केंद्रीय) राज्य व्यवस्था यालाच भारत सरकार असे म्हणत.
- ३) प्रांतिय व्यवस्था.

विलायत सरकार:

१) भारतमंत्री/भारत सचिव:

इ.स. १८५८ च्या कायद्यानुसार हे पद निर्माण करण्यात आले होते. कंपनीच्या काळातील संचालक मंडळ व नियामक मंडळाचे अधिकार भारत मंत्र्याला देण्यात आले होते. भारताच्या कारभारावरील विशेष म्हणजे प्रांतिक कारभारावरचे भारतमंत्र्याचे नियंत्रण कमी करण्यात आले. भारतमंत्री हा मंत्रिमंडळाचा सदस्य होता आणि तो भारतीय प्रशासनाबाबत संसदेत जबाबदार असे. त्याचे वेतन व भत्ते भारतीय तिजोरीतून दिले जात असे. यात १९१९ च्या कायद्यानुसार बदल करण्यात आला. भारत मंत्र्याचा पगार ब्रिटिश कोषातून देण्याची तरतूद करण्यात आली. भारत मंत्र्यावर ब्रिटीश पार्लमेंटचे नियंत्रण प्रभावी करण्यात आले. भारताचा गव्हर्नर जनरल व प्रांतातील गव्हर्नर राज्यकारभाराशी संबंधीत सर्व माहिती भारतमंत्र्याला देण्याचे भारतमंत्र्याच्या आदेशाचे पालन करण्याचे बंधन घालण्यात आले. १९१९ च्या कायद्यापूर्वी मध्यवर्ती व प्रांतिक कायदे मंडळात मांडल्या जाणाऱ्या विधेयकास भारत मंत्र्याची पूर्व परवानगी आवश्यक होती. आता काही अपवाद वगळता हे बंधन दूर झाले. प्रांताना या बाबत विशेष स्वातंत्र्य मिळाले. मात्र ते स्वातंत्र्य

परराष्ट्र लष्कर, चलन सार्वजनिक कर्ज इ. बाबतीत नव्हते. आर्थिक बाबींवरील नियंत्रण पूर्वी प्रमाणेच होते. भारताचा अर्थ संकल्प भारतमंत्र्याच्या आदेशानुसार तयार करण्यात येत असे. १९१९ च्या कायद्यानुसार भारतमंत्र्याचे अधिकार त्यात ब्रिटीश साम्राज्याचे हिताचे रक्षण करणे, गव्हर्नर जनरल आणि कार्यकारिणी परिषद आणि प्रांतियकारभारावर देखरेख ठेवणे. मोठ्या पगाराची व महत्त्वाची पदे निर्माण करणे किंवा रद्द करणे हे आंतर्भूत केले गेले. भारतमंत्री आणि ब्रिटीश पार्लमेंटचे संपूर्ण नियंत्रण भारतातील राज्य कारभारावर निर्माण केले होते.

२) भारत मंडळ:

भारत मंत्र्याला भारतीय राज्यकारभाराबाबत सल्ला देण्यासाठी १८५८ च्या कायद्यानुसार भारत मंडळाची निर्मिती करण्यात आली होती. भारत मंडळावर भारतमंत्र्याचे वर्चस्व होते. ते कायम राहिले. या मंडळाने भारताच्या राज्यकारभाराबाबत केलेल्या नियमांना पार्लमेंटची संमती आवश्यक होती. १९१९ पूर्वी भारत मंडळातील सदस्य संख्या १५ होती. त्यांचा कार्यकाळ ७ वर्षांचा होता. १९१९ च्या कायद्यानुसार ही संख्या ८ ते १२ च्या दरम्यान ठेवण्यात आली. त्यांचा कार्यकाळ ५ वर्षांचा करण्यात आला. त्यांचे वेतन व इतर खर्च ब्रिटनच्या कोषातून देण्याची तरतुद केली गेली.

३) हायकमिशनर:

हे नवीन पद तयार करण्यात आले. भारत मंत्र्यांची काही कामे त्याच्याकडे सोपविण्यात आली. उदा. भारतासाठी खरेदी करणे, भारतीय विद्यार्थी खाते इ. हाय कमिशनर ची नियुक्ती गव्हर्नर जनरल कडून करण्यात येत असे. गव्हर्नर जनरलचे काही अधिकार त्याला देण्यात आले. भारतातील केंद्र व प्रांतिय सरकारचा प्रतिनिधी म्हणून तो इंग्लंड मध्ये कार्य करत असे. व्यापारा संबंधी करार करणे. हे महत्त्वाचे काम त्याच्याकडे होते. त्याचा पगार मात्र भारतीय तिजोरीतून दिला जात असे.

भारतासाठी इंग्लंडमध्ये निर्माण करण्यात आलेली व्यवस्था:

- इंग्लंडचा राजा राणी (गृहशासन),
- ब्रिटीश पार्लमेंट,
- मंत्रिमंडळ,
- भारत मंत्री आणि भारत मंडळ,
- हायकमिशनर

२) भारतातील मध्यवर्ती राज्यव्यवस्था (केंद्रीय):

केंद्र सरकार मध्ये १) केंद्रीय कार्यकारीमंडळ २) गव्हर्नर जनरल (व्हाईसरॉय), ३) द्विगृही कायदे मंडळ

१) केंद्रीय कार्यकारी मंडळ:

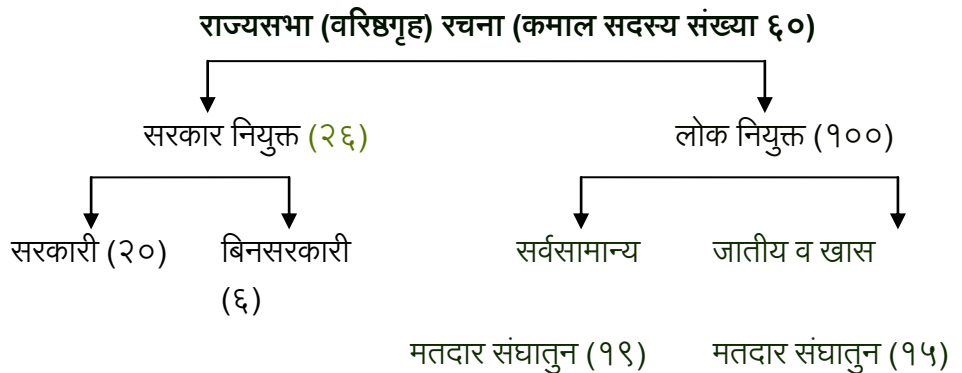
भारताचा राज्य कारभार गव्हर्नर जनरल आणि कार्यकारिणी परिषद यांचेकडे सोपविण्यात आला होता. गव्हर्नर जनरलच्या सल्यानुसार भारतमंत्र्याकडून कार्यकारिणी सदस्यांची नियुक्ती केली जात होती. १९१९ च्या कायदानुसार सभासद संख्या ८ करण्यात आली. त्यात गव्हर्नर जनरल व सरसेनापती असे दोन सदस्य व इतर ६ सभासद असत. ६ पैकी ३ सभासद भारतीय असावेत. त्यांचा कार्य काळ ५ वर्षांचा असावा. कार्यकारिणीमंडळाचे अध्यक्ष गव्हर्नर जनरल असावेत असे नमुद केले. तीन भारतीय सदस्यांकडे जे सरकार नियुक्त होते त्यांना शिक्षण, आरोग्य, कामगार यासारखी दुय्यम दर्जाची खाती सोपविण्यात आली होते. महत्त्वाची खाती ब्रिटीश सदस्यांकडे होती. प्रश्न विचारणे, चर्चा करणे, प्रतिकूल टीका करणे, मत नोंदवणे इ. अधिकार कार्यकारी मंडळास होते.

२) गव्हर्नर जनरल:

गव्हर्नर जनरलला व्यापक व अंतिम अधिकार होते. कायदेविषयक कार्यकारी सत्तेबाबतची सर्व सूत्रे त्याच्या हाती होती. ब्रिटीश पंतप्रधानाच्या सल्यानुसार राजा गव्हर्नर जनरलची साधारण ५ वर्ष कार्यकाळासाठी नियुक्ती करत असे. २ लाख ५६ हजार रुपये वार्षिक वेतन आणि १,७२, ७०० रु. इतर भत्ते त्यास मिळत असे. शासनविषयक, विधिविषयक व अर्थविषयक महत्त्वाचे अधिकार गव्हर्नर जनरलकडे होते. गव्हर्नर जनरल हा ब्रिटीश सम्राटाचा प्रतिनिधी असला तरी तो ब्रिटीश सम्राटाप्रमाणे भारतावर राज्य करीत असे दंडशक्ती, राजनीती व रणनीती अर्थनीतीवर त्याचा प्रभाव व अंमल होता. विधिमंडळाला चर्चा करण्याचा अधिकार होता. मात्र अंतीम निर्णय गव्हर्नर जनरलकडे होता. गव्हर्नर जनरलच्या संमतीशिवाय अर्थसंकल्प मांडता येत नसे.

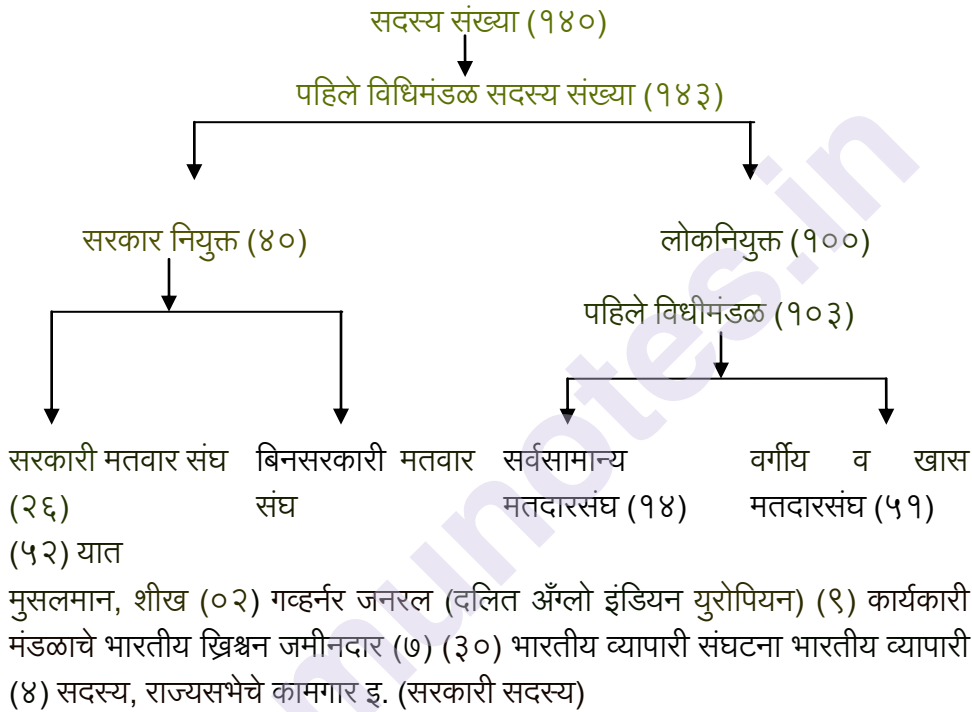
३) द्विगृही कायदेमंडळ:

मॉन्टेग्यु चेम्सफोर्ड सुधारणा कायदानुसार मध्यवर्ती द्विगृही कायदेमंडळाची स्थापना केली. राज्यसभा (Council of State) हे वरिष्ठ गृह आणि विधीमंडळ (Legislative Assembly) हे कनिष्ठ गृह या दोन्ही सभागृहांची मिळून कमाल सदस्य संख्या दोनशे असावी असे ठरले.

स्वतंत्र्य गृह स्थापन करण्याचा उद्देश १) कनिष्ठ सभागृहाचे नामंजूर केलेली विधेयके मंजूर करून घेणे २) या सभागृहातील प्रतिनिधी निवडून देण्यासाठीचे मतदारासाठी संपत्तीची अट होती. ज्यांचे वार्षिक उत्पन्न रु १०, ००० पेक्षा जास्त आहे. जो दरवर्षी ७५० रु पेक्षा जास्त शेतसारा भरत असे. ज्यांची शैक्षणिक किंवा सामाजिक कामगिरी उल्लेखनीय आहे. अशा पात्र व्यक्तींनाच मतदानाचा अधिकार होता. त्यामुळे फक्त श्रीमंत, जमीनदार व व्यापारी यांनाच सदस्य होण्याची संधी मिळत असे या गृहाची मुदत ५ वर्षांची होती. प्रसंगी मुदत वाढविण्याचे किंवा मुदतपूर्वी राज्यसभा बरखास्त करण्याचा अधिकार गव्हर्नर जनरल यांना होते. या सभागृहाच्या अध्यक्षाची निवड गव्हर्नर जनरल करीत असे. कामकाज बहुमताने चालत असे. एखाद्या निर्णयासंदर्भात मते समसमान झाल्यास अध्यक्षाला राखीव मत असे.

विधिमंडळ (Legislative Assembly)

केंद्रीय विधिमंडळाचे कनिष्ठ सभागृह:

या सभागृहाची सदस्य संख्या वाढविणे, जागेचे वाटप करणे, जागा भरण्याची पद्धत निश्चित करणे हे सर्व अधिकार गव्हर्नर जनरल आणि भारत मंत्र्याला होते. सरकार नियुक्त जागा सोडून उरलेल्या जागा प्रांतामधून लोकांनी निवडून द्यावयाच्या होत्या. त्यांचा कार्यकाळ ३ वर्षांचा निश्चित करण्यात आला होता. विधानसभा सदस्यांची निवड करण्यासाठीचे निकष मतदारांसाठीचे असे होते की ज्यांचे वार्षिक उत्पन्न रु. २००० पेक्षा जास्त आहे. जो प्रतिवर्षी ५० रु. पेक्षा जास्त शेतसारा भरतो, जो १५० रु. पेक्षा जास्त म्युनिसिपल टॅक्स भरतो. ज्याला घरभाड्याची मिळकत १८० रु.पेक्षा जास्त आहे.

कायदे मंडळातील सदस्य सभागृहात प्रश्न, उपप्रश्न विचारू शकत होते. स्थगन प्रस्ताव मांडू शकत होते. अंदाजपत्रकातील २५ बाबींवर मतदान करू शकत नव्हते. गव्हर्नर जनरलचे आर्थिक व्यवहारावर पूर्ण नियंत्रण होते. १/२ लोकसंख्येला फक्त मतदानाचा अधिकार होता.

ब्रिटीश साम्राज्याला विघातक विधेयकावर गव्हर्नर जनरल बंदी घालू शकत असे. एवढेच नाहीतर कायदेमंडळाची मान्यता नसलेले सरकारी विधेयक गव्हर्नर जनरल आपल्या अधिकारात संमत करू शकत असे.

इतर तरतुदी:

- १) १९१९ च्या भारत सरकार कायद्याने भारतात लोकसेवा आयोगाची स्थापना केली. या सेवांबाबत नियम करण्याचा अधिकार भारतमंत्र्याला दिला होता.
- २) या कायद्याचे मुल्यमापन (आढावा) करण्यासाठी दहा वर्षांनी एक कमिशन नियुक्त करावे अशी तरतूद करण्यात आली.
- ३) १९१९ च्या कायद्यात प्रत्यक्ष निवडणूकीचे तत्व स्विकारले गेले.

भारतातील प्रांतिक राज्यव्यवस्था:

इ.स. १९१९ च्या कायद्याने प्रांतांमध्ये काही प्रमाणात जबाबदार शासनपद्धती आणण्याचा प्रयत्न केला.

१) प्रांतिक कार्यकारी मंडळ:

या कायद्यानुसार प्रांतिक कार्यकारी मंडळामध्ये भारतीयांचा समावेश करण्यात आला. गव्हर्नरांच्या अधिकाराखालील प्रांतांमध्ये द्विदल राज्यपद्धती लागू करण्यात आली.

२) द्विदल राज्यपद्धती:

या कायद्यानुसार प्रांताच्या अखत्यारीतील विषय निश्चित करण्यात आले. यात स्थानिक स्वराज्य, सार्वजनिक आरोग्य, स्वच्छता, वैद्यकीय व्यवस्था, पाणीपुरवठा, जलसिंचन, महसूल, दुष्काळ निवारण, शेती, जंगले, शिक्षण सार्वजनिक बांधकाम, सहकारी संस्था, कायदा व सुव्यवस्था यात न्याय, पोलिस व तुरुंग हे खाते होते.

यावेळी ब्रिटीशांच्या नियंत्रणाखाली बंगाल, बिहार, ओरिसा, संयुक्त प्रांत पंजाब, उत्तर पश्चिमी प्रांत, मध्यप्रांत, मुंबई, मद्रास, आसाम, बर्मा इ. १० प्रांत होते.

प्रांतीय राज्यकारभारात (प्रांतीय कार्य पालिका) दोन भाग करण्यात आले. १) गव्हर्नर आणि त्याची कार्यकारिणी. २) गव्हर्नर आणि मंत्रिमंडळ या दोन्ही विभागाचे कार्यक्षेत्र स्वतंत्र ठेवण्यात आले. हे दोन्ही विभाग दोन प्रकारच्या संस्थांना जबाबदार ठेवण्यात आल्यामुळे या पद्धतीला द्विदल शासन पद्धती (Dyarchy) असे म्हणतात. प्रांतीय सूचीतील विषयाची विभागणी राखीव व सोपीव खाती असे करण्यात आली.

राखीव खाती:

अर्थ, महसूल, जलसिंचन, दुष्काळ निवारण, कायदा व सुव्यवस्था, उद्योग, कर्ज, वृत्तपत्र नियंत्रण इ. या खात्यांचा कारभार गव्हर्नरच्या कार्यकारी मंडळामार्फत चालविला जाणार होता. त्यांच्यावर सरकारचे नियंत्रण असणार होते. कार्यकारिणीचे सदस्य विधिमंडळाच्या नियंत्रणापासून मुक्त असून ते कार्याबाबत गव्हर्नरला जबाबदार होते. त्यांची नेमणूक गव्हर्नर करित असे.

सोपीव खाते:

स्थानिक स्वराज्य संस्था, सार्वजनिक आरोग्य व स्वच्छता, वैद्यकीय व्यवस्था, शिक्षण, सार्वजनिक बांधकाम, शेती, मच्छिमारी मदत व इतर अंमली पदार्थावरील कर कागदपत्रांच्या नोंदी, धार्मिक दानधर्म व देणग्या, उद्योग विकास, भेसळ, वजने मापे आणि याचा समावेश होता. वाचनालये. दुय्यम खाती या खात्यांचा कारभार गव्हर्नर व मंत्री यांच्याकडे होता. तुलनात्मक दृष्ट्या दुय्यम महत्वाच्या अशा या खात्यांचा कारभार लोकप्रतिनिधींकडे सोपवण्यात आला. सोपीव खात्यांच्या मंत्र्यांची नेमणूक गव्हर्नर कायदेमंडळाच्या सदस्यांमधून करत असे आणि हे मंत्री कायदेमंडळाला जबाबदार असणार होते.

प्रांतीय गव्हर्नर:

प्रांतांमध्ये ब्रिटीश सरकारचा प्रतिनिधी म्हणून गव्हर्नर कार्य करत असे. गव्हर्नरची नेमणूक गव्हर्नर जनरल आणि भारतमंत्री यांच्या सल्ल्यानुसार ब्रिटीश सम्राटांकडून ५ वर्षांसाठी करण्यात येत असे. गव्हर्नर प्रांताचा प्रमुख असे. गव्हर्नर हा आपल्या कार्याबाबत ग.ज. व भारतमंत्री यांना जबाबदार होता. प्रांतीय कारभारात गव्हर्नरला विशेष अधिकार होते.

गव्हर्नरचे अधिकार:

मंत्र्यांची व सभासदांची नियुक्ती बडतर्फी करण्याचा अधिकार होता. प्रांतीय विधिमंडळाचे अधिवेशन बोलावणे, स्थगित करणे, विसर्जित करणे आणि विधिमंडळाचे विधेयक मंजूर किंवा नामंजूर करण्याचा अधिकार होता. अर्थ संकल्पातील ८०% भाग स्वतः मंजूर करणे. २०% भागावर विधिमंडळाचा अधिकार असूनही अंतिम निर्णय गव्हर्नरचा होता.

द्विदल राज्यपध्दती अपयशाची कारणमिमांसा:

१ एप्रिल १९२१ पासून द्विदल राज्यपध्दतीला सुरुवात झाली. १९२१ ते १९३७ पर्यंत जवळजवळ १६ वर्षे ह्या राज्यकारभाराचा प्रयोग केला गेला. प्रत्यक्ष व्यवहारात खात्यांची विभागणी ही गैरसोयीची होती. उदा. विकासमंत्र्याकडे जंगल खाते नव्हते, कृषीमंत्र्याकडे पाटबंधारे व दुष्काळ निवारण या बाबी नव्हत्या. संयुक्त जबाबदारीच्या तत्वांचा अभाव होता. व्ही. डी. रेड्डी म्हणतात, “मी शेतीमंत्री असूनही शेती विकासासाठी लागणाऱ्या पाटबंधाऱ्याबाबत मला काही करता येत नाही.”

अपयशाची काही कारणे सैद्धांतिकदृष्ट्या खालील प्रमाणे:

- १) राज्यशास्त्रीय विचार करता सैद्धांतिक दृष्ट्या ही पद्धती सदोष होती.
- २) लोकप्रतिनिधी मंत्र्यांची केविलवाणी परिस्थिती होती.
- ३) राज्यकारभारात सुसूत्रता नव्हती.
- ४) अधिकारी वर्ग बेजबाबदार व शिरजोरीचे वर्तन करत होता.
- ५) आर्थिक अडचणी जास्तीत जास्त होत्या.
- ६) जनतेचे सहकार्य मिळत नव्हते.
- ७) राजकीय परिस्थिती अनुकूल नव्हते.
- ८) सांप्रदायिक तत्वावर प्रतिनिधीत्व अवलंबून होते.

थोडक्यात मंत्र्यांना धोरण ठरविण्याचे स्वातंत्र्य होते. पण अमलबजावणी करण्याचे नव्हते. प्रो. कुप लँड यांच्या मते, "ही द्विदल शासन प्रणाली तिच्या निर्मात्याचा हेतू पूर्ण करण्यास असमर्थ ठरली." सर एच. बटलर च्या मते, "द्विदल शासन पद्धत म्हणजे भारताला शिवी देण्याचा एक प्रकार झाला होता."

१६.४.२ १९१९ च्या भारत सरकार सुधारणा कायद्याचे मूल्यमापन:

मॉटेग्यू घोषणेनुसार मॉटेग्यू चेम्सफोर्ड सुधारणा कायदा लागू करण्यात आला. हा सुधारणा कायदा घटनात्मक व राष्ट्रीय चळवळीच्या इतिहासातील एक महत्त्वाचा टप्पा होता. स्वराज्याच्या दिशेने ही एक वाटचाल होती. १९१९ च्या कायद्यापूर्वी धनिक आणि प्रतिष्ठित भारतीयांना कायदेमंडळात प्रवेश होता. कार्यकारी मंडळात नेमणूकीने काही अंशी त्यांचा समावेश होत असे. या कायद्यानुसार लोकनियुक्त प्रतिनिधींचा प्रांतिक कार्यकारी मंडळात प्रवेश झाला. निवडणूकीचे तत्व, जबाबदार शासन पद्धतीचे तत्व त्यामुळे काही अंशी निर्माण करण्यात आले. या कायद्यानुसार भारतीयांचा समावेश संसदीय शासनपद्धतीत झाल्यामुळे त्यांना संसदीय लोकशाहीचे प्रशिक्षण मिळू लागले. कायदेमंडळाचा विस्तार व अधिकार वाढले. अर्थसंकल्प, खर्च याची चर्चा होवू लागली. मताधिकार वाढले. त्यामुळे एकाधिकारशाहीला काही अंशी आळा बसला आणि चर्चेचे युग सुरू झाले. द्विदल राज्यपद्धती अपयशी ठरली. कारण राज्य शासनाच्या तत्वात न बसणारी ती पद्धत होती. सरकार हा घटक अविभाज्य आहे. सामूहिकता, एकसूत्रीपणा हे सरकारचे विशेषण असते. जबाबदारीची विभागणी आणि खात्यांची विभागणी यामुळे शासनात अडचणी निर्माण होतात. ब्रिटीशांची 'फोडा आणि राज्य करा' ही नीती भारतीयांनी अनुभवली. द्विदल शासनपद्धतीची केलेली रचना त्यातून कर नीती भारतीयांना समजली. लोकशाहीचा मुखवटा तर अंतरंगमात्र एकाधिकार शाहीचे होते. अर्थ खात्यावरील गव्हर्नरचे नियंत्रण ही गोष्ट म्हणजे अर्था शिवाय जीवनाला अर्थ नाही. ही बाब निरर्थक वाटत होती. नोकर वर्गाला मंत्र्यांपेक्षा जास्त महत्त्व व अधिकार प्राप्त झाले होते.

केंद्रीय कायदेमंडळ द्विगृही झाले. स्वतंत्र मतदारसंघ निर्माण करण्यात आले. मात्र मताधिकार १/२% लोकानाच मिळाला. गव्हर्नर जनरल हा पूर्वीसारखाच अनियंत्रित सत्ताधीश राहीला. कार्यकारी मंडळाचा विस्तार झाला. मात्र सत्तेची सूत्रे केंद्रात गव्हर्नर जनरलकडे तर प्रांतात गव्हर्नरकडे कशी राहतील याची पद्धतशीर काळजी घेण्यात आली होती ब्रिटीश राजनिती व रणनीती अत्यंत धूर्त व चलाखीची होती. याचा प्रत्यय आला. एका बाजूला राजकीय सुधारणा आणि चर्चेचे युग निर्माण करण्याचा आभास तर त्याचवेळेला रौलट कायदा, जालियनवाला बाग हत्याकांडातील क्रूरता, क्रांतीकारकांच्या बाबतीतील दडपशाही, साम्राज्यवादी वृत्ती आणि वंश श्रेष्ठत्व हे ही दिसून आले.

आपली प्रगती तपासा.

१. १९१९ च्या भारत सरकार कायद्याचा थोडक्यात आढावा घ्या

१६.५ नेहरू अहवाल

इ.स. १९२९ ते १९३५ या काळात घटनात्मक विकासाच्या दृष्टीने ज्या घडामोडी झाल्या त्यात नेहरू अहवाल व गोलमेज परिषदा या दोन घटना महत्त्वपूर्ण आहेत. १९१९ चा सुधारणा कायदा भारतीयांचे समाधान करू शकला नाही. ब्रिटीशांच्या साम्राज्यवादी धोरणांविरुद्ध म. गांधींच्या नेतृत्वाखाली असहकार चळवळ सुरू करण्यात आली. काँग्रेसमधील दुसरा गट स्वराज्य पक्षाच्या माध्यमातून कायदेमंडळ प्रवेश करून सरकारकडे भारतीय जनतेची गाहाणी मांडून ते सोडविण्याचा प्रयत्न करीत होता. प्रांतात गव्हर्नरला व केंद्रात गव्हर्नर जनरलाला विशेष अधिकार असल्यामुळे स्वराज्य पक्ष निष्प्रभ ठरला. मॉटेग्यू चेम्सफोर्ड सुधारणा कायद्याचे दर दहा वर्षांनी परीक्षण करण्यात येणार होते. मात्र सुधारणा कायद्याचे लवकर परीक्षण करावे अशी भारतीय नेत्यांची मागणी होती. त्यामुळे १९२७ मध्ये सर जॉन सायमन यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमण्यात आली. सायमन कमिशनवर बहिष्कार टाकण्यात आला होता. कारण भारतीय राष्ट्रीय सभेला विश्वासात घेतले नव्हते व त्यात एकही भारतीय प्रतिनिधी नव्हता. सायमन परत जा अशा घोषणा सर्वत्र जनतेतील असंतोष वाढत गेल्याने लॉर्ड बर्कनहेड या भारतमंत्र्याने अवाहन केले. भारतीय नेत्यांनी सर्व संमतीने राज्यघटना तयार करावी आणि काँग्रेसने ते स्विकारले. काँग्रेसच्या कार्यकारी समितीने सर्वपक्षीय परिषद बोलावली. या परिषदेत पं. मोतीलाल नेहरू अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमण्यात आली. या समितीने १० ऑगस्ट १९२८ रोजी आपला अहवाल सादर केला. हाच नेहरू अहवाल म्हणून प्रसिध्दीस आला.

१६.५.१ नेहरू अहवालातील प्रमुख तरतुदी पुढीलप्रमाणे होत्या:

- १) कॉमनवेल्थ ऑफ इंडिया असे भारताचे स्वरूप असावे थोडक्यात स्वतंत्र वसाहतीचा दर्जा दिला जावा
- २) भारत संघराज्यात्मक राज्य असावे.
- ३) मध्यवर्ती कायदेमंडळ हे द्विगृही असेल सिनेट व हाऊस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्ह्ज ही ती दोन गृहे असावित.

- ४) गव्हर्नर जनरल राष्ट्रप्रमुख राहिल व राजाप्रमाणे त्याला अधिकार राहतील त्याची नेमणूक इंग्लंडच्या राजाने करावी.
- ५) गव्हर्नर जनरलने पंतप्रधान नेमावा आणि इतर मंत्री गव्हर्नर जनरलने पंतप्रधानांच्या सल्ल्याने नेमावेत.
- ६) भारतीय लोकांना व्यक्तीस्वतंत्र्य, समता, शिक्षण, रोजगार, आरोग्य याची हमी असावी आणि वृद्ध, अपंग, माता व मुलांची काळजी घेण्यात यावी.
- ७) प्रांतिक कायदे मंडळ एकगृही असावे
- ८) प्रांतासाठी गव्हर्नर हा इंग्लंडच्या राजाकडून नेमला जावा त्याचे वेतन प्रांताच्या तिजोरीतून दिले जावे.

डिसेंबर १९२८ मध्ये कलकत्ता येथे मोतीलाल नेहरू यांच्या अहवालास मान्यता देण्यात आली आणि हा अहवाल ब्रिटीश सरकारने ३१ डिसेंबर १९२९ पर्यंत स्विकारावा असा निर्वाणीचा इशारा अधिवेशनात ठराव करून देण्यात आला. या अहवालाचा स्वीकार न केल्यास काँग्रेसने असहकाराचा अहिंसक लढ्याचा मार्ग स्वीकारण्याचे ठरविले. नेहरू अहवाल काँग्रेसने स्वीकारला. मात्र मुसलमानांची प्रतिक्रिया वेगवेगळी होती. राष्ट्रीय सभेतील मुसलमानांनी नेहरू अहवालास संपूर्ण मान्यता दिली. मुस्लिम लीग मधील बहुसंख्य सदस्यांनी नेहरू अहवाल पूर्णपणे नाकारला. महंमद अली जीनांना मात्र हा अहवाल मान्य अथवा अमान्य नव्हता. हिंदू - मुसलमान एक जुटीची आवश्यकता त्यांना वाटत होती. पण मुसलमानांच्या मागण्यावर पाणीही ते सोडायला तयार नव्हते. यातून मार्ग काढण्यासाठी त्यांनी अनेक मुसलमान नेत्यांशी विविध गटांशी चर्चा करून काही मुद्दे तयार केले होते. त्यालाच जिनांचे चौदा मुद्दे म्हणले जाते.

आपली प्रगती तपासा.

१. नेहरू अहवालाचा मागोवा घ्या.

१६.६ गोलमेज परिषदा

इ.स. १९२९ मध्ये इंग्लंडमध्ये निवडणूका होऊन सरकार बदलले मजूर पक्ष सत्तेवर आला. पंतप्रधान रॅम्से मॅकडोनाल्ड राष्ट्रकुलाच्या मजूर पक्षाच्या परिषदेत बोलताना म्हणाले, काही महिन्यात भारताचा वसाहतीचे स्वातंत्र्य मिळून राष्ट्रकुलात समावेश होईल. १९२९ मध्ये ग.ज. ने इंग्लंडहून आल्यानंतर जाहीर केले की १९१७ च्या घोषणेनुसार भारताला वसाहतीच्या स्वातंत्र्याचा दर्जा देण्यात येईल. राष्ट्रीय सभेला ही तशीच अपेक्षा होती. त्यामुळे काँग्रेसने जाहीरनामा काढला की, संभाव्य गोलमेज परिषदेत स्वराज्याची तारीख व घटना निश्चित करण्यात येईल. मात्र जवाहरलाल नेहरू व सुभाषचंद्र बोस यांसारख्या तरुण नेत्यांना ही आशा अपेक्षा चुकीची वाटली होती. म्हणून त्यांनी राष्ट्रीय सभेच्या कार्यकारिणीचे राजीनामे दिले. म. गांधी व काँग्रेस नेते गव्हर्नर जनरल च्या भेटीस गेले होते, मात्र कोणतेही ठोस असे आश्वासन त्यांना मिळाले नाही. अशा परिस्थितीत १९२९ च्या राष्ट्रीय सभेच्या लाहोर अधिवेशनात संपूर्ण स्वातंत्र्याचे ध्येय जाहीर करण्यात

आले. १९३० मध्ये म. गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू झाली. या पार्श्वभूमीवर पहिली गोलमेज परिषद भरविण्यात आली.

घटनात्मक विकास (इ.स. १९१७ ते १९४७)

१६.६.१. १) पहिली गोलमेज परिषद (नोव्हें १९३० ते जाने १९३१):

२७ मे १९३० रोजी सायमन कमिशनचा अहवाल प्रसिध्द झाला या अहवालातील शिफारसींवर चर्चा करण्यासाठी नोव्हें १९३० मध्ये लंडन येथे पहिली गोलमेज परिषद भरविण्यात आली. या परिषदेला भारतीय संस्थानांचे १६ प्रतिनिधी संस्थानेतर भारताचे ५७ प्रतिनिधी आणि इंग्लंडमधील पक्षांचे १६ प्रतिनिधी असे ८९ सदस्य परिषदेत उपस्थित होते. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने मात्र या परिषदेवर बहिष्कार टाकला होता. या परिषदेचे अध्यक्ष हे पंतप्रधान मॅकडोनाल्ड हे होते. या परिषदेत सायमन कमिशनवर आधारीत खालील प्रस्ताव मॅकडोनाल्ड यांनी मांडले होते.

- १) भारतीय संघराज्य स्थापन करण्यात यावे.
- २) केंद्रात द्विदल राज्यपद्धती असावी.
- ३) प्रांताना संपूर्ण स्वायत्तता देण्यात यावी.
- ४) अल्पसंख्यांकाचे संरक्षण करण्यासाठी त्यांना कायदेमंडळात प्रतिनिधीत्व द्यावे.
- ५) केंद्रात अंशतः जबाबदार शासन पद्धती प्रस्थापित करावी.
- ६) जातीयता आणि-धर्मवार मतदारसंघ जाहीर होताच यावर वाद निर्माण झाला. शेवटी अनिर्णित अवस्थेत ही परिषद संपली. काँग्रेसने परिषदेस उपस्थिती राहावे, यासाठी सरकारने काँग्रेसचे मन वळवावे असे परिषदेतील सप्रू - जयकर - शास्त्री या नेत्यांनी, सुचविले होते.

१६.६.२ दुसरी गोलमेज परिषद (१९३१):

७ सप्टेंबर १९३१ रोजी लंडन येथे दुसरी गोलमेज परिषद भरली. काँग्रेसच्या वतीने म. गांधी हे एकमेव प्रतिनिधी म्हणून परिषदेत सामील झाले होते. काँग्रेसशिवाय मुस्लिम लीगचेही प्रतिनिधी या परिषदेत उपस्थित होते. या परिषदेत रम्से मॅकडोनाल्ड यांचा प्रभाव जास्त होता. या परिषदेत प्रामुख्याने जबाबदार सरकार देण्याचा निर्णय संमत होण्याची परिस्थिती निर्माण झाली होती परंतु मुस्लिम लीगने स्वतंत्र जातीय मतदारसंघाचा मुद्दा उपस्थित केला परंतु या मागणीस म. गांधींनी विरोध दर्शविल्यामुळे चर्चा अधिकच लांबली आणि शेवटी कोणताही निर्णय झाला नाही.

शेवटी रम्से मॅकडोनाल्ड यांनी एकतर्फी निर्णय जाहीर केले त्यामध्ये वायव्य सरहद्द प्रांत व सिंध हे दोन वेगळे प्रांत आणि जातीय मतदारसंघ हे महत्वाचे निर्णय घेतले. हिंदी लोकांच्या स्वातंत्र्याच्या मुलभूत मागणीस सरकार प्रतिसाद देत नाहीत म्हणून म. गांधी भारतात २८ डिसेंबर १९३१ रोजी परतले आणि सविनय कायदेभंग चळवळ पुन्हा सुरू केली.

१६.६.३. पुणे करार (१९३२):

दुसऱ्या गोलमेज परिषदेत दलितांसाठी/अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र मतदार संघाचा प्रश्न अनिर्णित राहिल्यामुळे, त्यासंबंधी निर्णय घेण्याचे संपूर्ण अधिकार इंग्लंडचे पंतप्रधान रॅम्से मॅकडोनाल्ड यांच्याकडे देण्यात आले. त्या अनुषंगाने मॅकडोनाल्ड यांनी १६ ऑगस्ट, १९३२ रोजी "जातीय निवाडा" जाहीर केला. त्यामध्ये मुस्लिम, शीख यांना आपले प्रतिनिधी स्वतंत्र मतदार संघातून निवडण्याचा अधिकार देण्यात आला. त्याचप्रमाणे दलितांसाठी/अस्पृश्यांसाठी (शेड्यूल्ड कास्ट्स) स्वतंत्र मतदार संघ जाहीर करण्यात आला.

१६.६.४ म. गांधीजींचे आमरण उपोषण:

हिंदूपासून दलितांना अलग करण्याच्या जातीय निवाड्याविरुद्ध गांधीजींनी आमरण उपोषण करण्याचा निर्णय जाहीर केला व जातीय निवाडा मागे न घेतल्यास २० सप्टेंबरपासूनच येरवडा तुरुंगात आमरण उपोषणास बसणार असल्याचे त्यांनी पंतप्रधानांला १८ ऑगस्ट रोजी पत्राने कळविले. म. गांधी यांच्या उपोषणाच्या वृत्ताने सर्वत्र खळबळ उडाली. पं. मदन मोहन मालवीय यांनी दलितांचे नेते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यासह सर्व राजकीय पक्ष व अन्य नेत्यांनी एक बैठक तात्काळ पुणे येथे बोलावली. या बैठकीत डॉ. आंबेडकरांचे मन वळविण्यासाठी सर्वच नेत्यांनी प्रयत्न केले. डॉ. आंबेडकर आपल्या भूमिकेवर ठाम होते. राजकीय दबाव वाढत गेला आणि म. गांधींचे प्राणांतिक उपोषण सुरूच असल्यामुळे त्यांची तब्बेत खालावत होती. त्यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी २५ सप्टेंबर १९३२ रोजी येरवड्याच्या तुरुंगात गांधीजींची भेट घेऊन चर्चा केली आणि या विषयावर तोडगा काढला. तेव्हा गांधीजींनी आपले उपोषण मागे घेतले. 'पुणे करार' या नावाने त्यास प्रसिद्धी दिली गेली. या करारानुसार ही घटना दलितांसाठी सर्वसाधारण मतदारसंघातून १४८ जागा व केंद्रीय मतदार संघात १८% जागा राखीव असाव्यात असे करारामध्ये नमूद करण्यात आले.

१६.६.५ तिसरी गोलमेज परिषद (१९३२):

हिंदुस्थानला घटनात्मक सुधारणा देण्याच्या उद्देशाने तिसरी गोलमेज परिषद दि. १७ नोव्हेंबर ते २४ डिसेंबर १९३२ या कालावधीत आयोजित करण्यात आली होती. या परिषदेत एकूण ४६ प्रतिनिधी उपस्थित होते. काँग्रेसने या परिषदेवर बहिष्कार टाकला होता. या परिषदेत हिंदुस्थानच्या प्रशासनात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी तपशिलावर योजना तयार केली होती. या योजनेच्या आधारावर भारत सरकार कायदा १९३५ च्या नुसार करण्यात आला. (Government of India Act 1935). तीन गोलमेज परिषदा भरविण्यात आल्यात. त्यापैकी दुसऱ्या गोलमेज परिषदेचा अपवाद वगळता दोन गोलमेज परिषदांमध्ये राष्ट्रीय सभेचा सहभाग नव्हता. तीन गोलमेज परिषदांमधील चर्चेवर आधारीत एक श्वेतपत्रिका काढण्यात आली. ब्रिटीश सरकारने जातीय निवाडा जाहीर केला. स्वतंत्र मतदार संघाच्या प्रश्नावरून वाद निर्माण झाला. पण पुणे कराराद्वारा तडजोड करण्यात आली. या सर्व घडामोडींवर व चर्चेवर आधारित सन १९३५ चा कायदा संमत करण्यात आला.

१. गोलमेज परीषदेचे परीक्षण करा.

१६.७ १९३५ चा कायदा

श्वेतपत्रिकेचा विचार करण्यासाठी व राज्य घटनेची रूपरेषा तयार करण्यासाठी लॉर्ड लिनलिथगोच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमण्यात आली होती. या समितीच्या आधारे

१९३४ मध्ये भारतमंत्री सर सॅम्युअल होअर याने ब्रिटीश संसदेसमोर विधेयक मांडले. २४ जुलै १९३४ रोजी पार्लमेंटने त्याला मान्यता दिली. २ ऑगस्ट १९३५ रोजी राजाने मान्यता दिल्यानंतर या कायद्यात ३२१ कलमे १९ परिशिष्टे असलेला हा कायदा ब्रिटीश संसदेने १९३५ चा हिंदुस्थान सरकारचा कायदा-म्हणून अस्तित्वात आणला.

इ.स. १९३५ च्या कायद्याने खालील घटनात्मक बदल घडवून आणले होते.

- १) या कायद्याने भारत मंडळ बरखास्त करण्यात आले. भारत मंत्राला सल्ला देण्यासाठी ३ ते ६ सदस्यांचे एक सल्लागार मंडळ नेमण्यात आले. या सल्लागार मंडळाचा पगार इंग्लंडच्या तिजोरीतून देण्यात येणार होता. सल्लागार मंडळाचा सल्ला घेणे अथवा न घेणे हे भारत मंत्र्याच्या मनावर अवलंबून राहणार होते.
 - २) या कायद्याप्रमाणे भारतीय संस्थाने व संस्थानेतर भारत यांचे एकत्रित संघराज्य स्थापन करण्याची योजना मांडली होती. प्रत्यक्षात मात्र संस्थानिकांनी या संघ राज्यात सामील होण्यास नकार दिला होता. ब्रह्मदेश भारतीय शासनापासून वेगळा काढण्यात आला. सिंध व ओरिसा हे दोन नवे प्रांत तयार करण्यात आले आणि ब्रिटीश भारतातील प्रांतांचे संघराज्य तयार करण्यात आले.
 - ३) या कायद्यानुसार राज्यकारभाराच्या खात्यांची सूची तीन गटात विभागली गेली होती.
- अ) मध्यवर्ती (केंद्रीय) सरकारची खाती: संरक्षण, परराष्ट्र धोरण, चलन, जकात, रेल्वे, पोस्ट इ.
- ब) प्रांतिक सरकारची खाती: जमीन, महसूल, शिक्षण, सुरक्षादल, स्थानिक स्वराज्य क) संयुक्त अधिकाराची खाती - पाटबंधारे, वीजपुरवठा, मजूर इ.

केंद्रीय शासनव्यवस्था: मध्यवर्ती कायदे मंडळ द्विगृही राहणार होते.

१) राज्यसभा (Council of State):

हे वरिष्ठगृह व संघराज्य परिषद (Federal Assembly) हे कनिष्ठ सभागृह. संस्थानांचे प्रतिनिधी व ब्रिटीश भारताचे प्रतिनिधी या दोन्हीचा समावेश दोन्ही गृहांमध्ये होणार होता. दोन्ही सभागृहातील संस्थानांचे प्रतिनिधी हे नेमलेले असणार होते. इतरही काही अल्प संख्याकांचे प्रतिनिधी (उदा. स्त्रिया, कामगार) सरकारने दोन्ही गृहात नेमायचे होते. इतर प्रतिनिधी लोकनियुक्त असणार होते त्यासाठी सर्वसाधारण तसेच वर्गीय व खास मतदारसंघ होते. संघराज्य परिषद या कनिष्ठ सभागृहाचे लोकप्रतिनिधी अप्रत्यक्ष निवडणूकीच्या मार्गाने

निवडून दिले जाणार होते. सर्वसाधारण सदस्य हे प्रांताच्या कायदे मंडळातील सदस्यांनी निवडून घ्यायचे होते. संपूर्ण देशासाठी व प्रसंगी प्रांतांसाठी कायदे करण्याचा अधिकार मध्यवर्ती कायदेमंडळालाच होता.

केंद्रात (मध्यवर्ती कार्यकारी मंडळ) द्विदल राज्यपद्धती:

१९१९ च्या कायद्यान्वये प्रांतिक सरकारमध्ये असलेली द्विदल राज्यपद्धती रद्द करून १९३५ च्या कायद्याने द्विदल पद्धती मध्यवर्ती कार्यकारी मंडळाला लागू करण्यात आली. राखीव व सोपीव अशी खाती विभागणी करण्यात आली होती. राखीव खात्यात संरक्षण, परराष्ट्र - व्यवहार, आदिवासी विभाग, अर्थ व धार्मिक बाबी ठेवण्यात आल्या. ३ ते ६ सदस्य असलेल्या कार्यकारी मंडळाकडे या खात्यांचा कारभार राहणार होता. हे कार्यकारी मंडळाचे सदस्य कायदेमंडळाचे पदसिद्ध सदस्य होते. परंतु त्यांना मतदानाचा अधिकार नव्हता. तसेच ते कायदेमंडळा ऐवजी गव्हर्नर जनरलला जबाबदार असणार होते. सोपीव खात्यांचा कारभार मंत्रिमंडळाकडे सोपवण्यात येणार होता. या मंत्रिमंडळात जास्तीत जास्त दहा सदस्य असावेत असे ठरले होते. गव्हर्नर जनरल हा मंत्रिमंडळाचा अध्यक्ष राहणार होता.

गव्हर्नर जनरल:

केंद्रामध्ये ग.ज. चे वर्चस्व राहणार होते. आर्थिक सूत्रेही गव्हर्नर जनरलच्याच हाती राहणार होती. विधिसत्तेबाबत ही त्यास पूर्वीपासून विशेषाधिकार होते.

प्रांतिक राज्यव्यवस्था:

१९३५ च्या कायद्यानुसार प्रांताना स्वायत्तता देण्यात आली. ब्रिटीश सरकारने व मध्यवर्ती सरकारने प्रांताच्या कारभारात हस्तक्षेप करू नये अशी कल्पना होती.

प्रांतिक कायदेमंडळे:

या कायद्यानुसार काही प्रांतात आसाम, बंगाल, बिहार, उत्तर प्रदेश, मुंबई व मद्रास येथे द्विगृही कायदेमंडळ स्थापन करण्यात आली. इतर प्रांतांमध्ये मात्र कायदेमंडळ एकगृही होती. द्विगृही कायदेमंडळात विधान परिषद (Legislative Council) हे वरिष्ठ सभागृह असणार होते. तर विधानसभा (Legislative Assembly) हे कनिष्ठ सभागृह असणार होते. प्रांतिक कायदेमंडळातील सर्व सदस्य हे प्रत्यक्ष निवडणूकीच्या मार्गाने निवडून आलेले असावेत अशी तरतूद या कायद्यात केली होती. प्रांतातील सर्व मंत्री हे लोकनियुक्त असणार होते. १९३५ च्या कायद्याने प्रांतिक स्वायत्तता निर्माण करण्यात आली तरी प्रांतांबाबत निर्णायक व अंतिम सत्ता गव्हर्नरचीच असणार होती.

"अनेक नियंत्रणे (ब्रेकस) असलेले पण इंजिनच नसलेले यंत्र या शब्दात दिली." पं. मदन मोहन मालवीय म्हणाले "ही पोकळ लोकशाही होती." बँ. जिनांना हा कायदा निरुपयोगी वाटला. १९३७ मध्ये नव्या राज्यव्यवस्थेसाठी प्रांतांमध्ये निवडणूका झाल्या. राष्ट्रीय सभेला फार मोठे यश मिळाले. मात्र काँग्रेस आणि मुस्लिम लीग यांच्यातील मतभेदांमूळे

तसेच १९३९ ला दुसरे महायुद्ध सुरु झाल्याने बॅ. जिना अधिक आक्रमक झाले आणि या कायद्याच्या आमंलबजावणीत अनेक अडथळे निर्माण झाले.

घटनात्मक विकास (इ.स. १९१७ ते १९४७)

आपली प्रगती तपासा.

१. १९३५ च्या भारतसरकार कायद्याचा थोडक्यात खुलासा करा ?

१६.८ इ.स. १९३९ ते १९४७ या काळातील स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठीच्या घडामोडी

इ.स. १९३९ ते १९४७ या काळात दुसरे महायुद्ध घडुन आले. अमेरिका व रशिया युद्धात इंग्लंडच्या बाजूने होते तरी सुध्दा इंग्लंडला अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागले होते. १९४२ मध्ये म. गांधींनी चले जाव चळवळ सुरु केली होती. याच सुमारास नेताजी सुभाष बाबूंनी आझाद हिंद सेनेमार्फत जपानच्या सहाय्याने ब्रिटीश सरकार विरुद्ध संघर्ष पुकारला होता. साम्राज्य सांभाळणे ब्रिटीशांना अवघड झाले होते. मात्र भारतासारखी वसाहत सोडण्यास ब्रिटीश तयार नव्हते. चले जाव चळवळ प्रभावीपणे सुरु झाली होती. आणि ब्रिटीश सरकारने चर्चेचे गुहाळ सुरु केले होते. त्याचाच एकभाग - क्रिप्स मिशन होते.

१६.८.१ क्रिप्स मिशन:

१९४२ मध्ये सर स्टॅफोर्ड क्रिप्स या मजूर पक्षाच्या नेत्याला ब्रिटीश पंतप्रधान विन्स्टन चर्चिल यांनी भारताच्या दौऱ्यावर पाठविले. भारतातील परिस्थितीचा अभ्यास करून त्यावर घटनात्मक मार्ग काढण्याचा या मिशनचा हेतू होता. क्रिप्स मिशनने खालील तरतुनी केल्या होत्या.

- १) युद्ध संपताच भारताला स्वातंत्र्य दिले जाईल.
- २) घटना तयार करण्यासाठी लोकनियुक्त घटना समितीची स्थापना केली जाईल.
- ३) घटना समितीमध्ये भारतीय संस्थानिकांचे सहकार्य घेतले जाईल. एखादया प्रांताला घटना मान्य न झाल्यास त्याला स्वतंत्र घटना तयार करण्याचा अधिकार दिला जाईल.
- ४) घटना तयार झाल्यानंतर घटना समिती व ब्रिटीश सरकार यांच्यात करार होईल.

युद्ध संपेपर्यंत भारतीयांनी ब्रिटीश सरकारला संपूर्ण सहकार्य करावे, नवीन घटना तयार होईपर्यंत भारताच्या संरक्षणाची जबाबदारी ब्रिटीश सरकारची राहिल.

क्रिप्स मिशनची योजना भारतातील कोणत्याही गटाला मान्य झाली नाही. म. गांधी टीका करताना म्हणाले, "दिवाळखोर बँकेचा पुढील तारखेचा चेक." मुस्लिम लीगने विरोध केला. कारण स्पष्ट शब्दात पाकिस्तानची तरतूद नव्हती. हिंदु महासभेनेही योजना फेटाळली. कारण छोडो भारत चळवळ सुरु होती.

राजाजी योजना:

ब्रिटीश सरकारने दडपशाहीने चले जाव चळवळ क्षीण केली. गांधीजींनी स्वातंत्र्याचा प्रश्न मुस्लिम लीगशी समझोता करुन सोडवायचा प्रयत्न केला पण मुस्लिम लीगची पाकिस्तानची मागणी होती. त्यामुळे राष्ट्रीय सभा व लीग यांच्यात समझोता घडवुन आणण्यासाठी सी. राजगोपालचारी यांनी मध्यस्थी केली. १९४४ च्या जून मध्ये राजाजींनी एक योजना मांडली. त्यालाच राजाजी योजना म्हणले जाते. खालील मुद्द्यांच्या समावेश होता.

- १) मुस्लिम लीगने भारताच्या स्वातंत्र्याच्या मागणीस पाठिंबा द्यावा आणि हंगामी सरकार स्थापन करण्यासाठी राष्ट्रीय सभेशी सहकार्य करावे.
- २) युध्दानंतर वायव्येकडील व पुर्वेकडील बहुसंख्य मुसलमान असलेले जिल्हे निश्चित करण्यासाठी समिती नेमण्यात. हिंदुस्थानात रहायचे की स्वतंत्र राज्य बनवायचे हे या जिल्ह्यांनी बहुमताने ठरवावे.

- ३) वेगळे व्हायचा निर्णय झाल्यास संरक्षण व्यापार व दळणवळण या बाबतीत दोन्ही

राज्यांमध्ये समझोता व्हावा. ही सर्व कलमे ब्रिटनने भारताबाबतची पूर्ण सत्ता व जबाबदारी सोडली तरच अंमलात येतील. राजाजी योजनेचे महत्त्व म्हणजे राष्ट्रीय सभा आणि नेते इतके दिवस द्विराष्ट्रवादास विरोध करत होते. या योजनेद्वारे प्रथमच स्वतंत्र मुसलमान राष्ट्रास त्यांनी मान्यता दिली. परंतु या योजनेने ही मुस्लिम लीगचे समाधान झाले नाही. कोणत्याही अटीशिवाय पाकिस्तान असे आडमूठे धोरण लीगचे होते. गांधीजींनी केलेल्या चर्चेस आणि योजनेला प्रतिसाद मिळाला नाही.

देसाई - लिआकत अली करार:

म. गांधींना घटनात्मक पेचप्रसंग सोडविण्यासाठी मुस्लिम लीगचे सहकार्य आवश्यक वाटत होते. मुस्लिम लीगच्या सहकार्याने सरकारवर दबाव आणता येईल असे त्यांना वाटत होते. राष्ट्रीय सभेचे सेंट्रल असेम्बलीमधील नेते भुलभाई देसाई यांनी आपले मित्र मुस्लिम लीगचे नेते नवाबजादा लिआकत अली खान यांच्या पुढे हंगामी सरकारसाठी एक योजना मांडली ती अशी होती.

- १) विधीसत्तेबाबत गव्हर्नर जनरलला विशेषाधिकार असू नयेत.
- २) कार्यकारी मंडळाचे सदस्य मुस्लिम लीग व राष्ट्रीय सभेने नेमलेले असावेत.
- ३) दोन्ही पक्षांच्या सदस्यांची संख्या समान असावी.
- ४) अल्पसंख्याकांच्या विशेषतः शिखांच्या व दलितांच्या प्रतिनिधींचाही समावेश त्यात करावा.
- ५) लष्कर प्रमुख हा या मध्यवर्ती कार्यकारी मंडळाच्या सभासद असावा. मात्र पाकिस्तान प्रश्नामुळे ही योजना बारगळली.

१६.८.२ वेव्हेल योजना:

इ.स. १९४४ मध्ये दुसऱ्या महायुद्धात जर्मनीची पिछेहाट सुरु झाली होती. चले जाव चळवळ ओसरली होती. चर्चिल सरकारची लोकप्रियता कमी झाली होती. निवडणूका जवळ येऊन ठेवल्या होत्या. त्यामुळे हुजुरपक्षाने भारताच्या घटनात्मक प्रश्नाकडे लक्ष द्यावचे ठरविले होते. त्याचाच एक भाग म्हणून जून १९४५ मध्ये नवे गव्हर्नर जनरल लॉर्ड वेव्हेल यांनी आपली योजना मांडली होती. तीच्यात खालील तरतुदी होत्या

- १) नवी घटना भारतीयांनीच तयार करावी.
- २) मध्यवर्ती कार्यकारी मंडळात गव्हर्नर जनरल व लष्करप्रमुख वगळता इतरमंत्री भारतीय असावेत, त्यात हिंदू व मुसलमानांची संख्या समान आसावी.
- ३) प्रांतांमधील संमिश्र सरकारे प्रस्थापित व्हावीत.
- ४) जपानबरोबरील युद्धात भारतीयांनी सरकारला सहकार्य करावे.

लॉर्ड वेव्हेल यांनी सिमला येथे विचार विनिमय करण्यासाठी एक परिषद बोलावली. राष्ट्रीय सभेच्या नेत्यांची सुटका करण्यात आली. पण परिषदेत एकवाक्यता झाली नाही. स्वातंत्र्या बरोबर फाळणी, मुस्लिम लीगची भुमिका असल्यामुळे वेव्हेल योजना ही बारगळली.

१६.८.३ कॅबिनेट मिशन व त्रिमंत्री योजना:

इ.स. १९४५ मध्ये महायुद्ध संपले. इंग्लंडमध्ये निवडणुका होऊन मजूर पक्ष सत्तेवर आला. बॅ. अँटली पंतप्रधान झाले. या नव्या सरकारच्या काळात इंग्लंडच्या राजाने भारताला संपूर्ण स्वराज्य देण्याची घोषणा केली. ब्रिटीश पंतप्रधान बॅ. अँटली यांनी एक मंडळ भारतात पाठविले. १९४६ मध्ये भारताच्या दौऱ्यावर आलेल्या मंडळास कॅबिनेट मिशन म्हटले जाते. या मंडळात लॉर्ड पेथिक लॉरेन्स हे भारतमंत्री, सर स्टॅफोर्ड क्रिप्स व अलेक्झांडर या तीन मंत्र्यांचा समावेश होता. म्हणून त्रिमंत्री योजना असे म्हटले जाते. त्यातील तरतुदी खालीलप्रमाणे होत्या.

- १) भारतीय संस्थाने व संस्थानेत्तर ब्रिटीश भारत मिळून एक संघराज्य स्थापन व्हावे.
- २) संघराज्याच्या कायदेमंडळात व कार्यकारी मंडळात संस्थानांचे व ब्रिटीश भारताचे प्रतिनिधी असावेत.
- ३) परराष्ट्रीय संबंध संरक्षण व दळणवळण ही खाती संघराज्य सरकारकडे असावीत. इतर विषय मात्र प्रांत व संस्थानच्या अखत्यारीत असावेत.
- ४) प्रांतांचे तीन गट असावेत
 - अ) बहुसंख्य हिंदू लोकसंख्या असलेले मुंबई, मद्रास, मध्यप्रदेश, बिहार, ओरीसा, संयुक्त प्रांत.
 - ब) बहुसंख्य मुसलमान लोकसंख्या असलेले पश्चिमेकडील प्रांत: पंजाब, सिंध, सरहद्द प्रांत यात शिखांना प्रतिनिधीत्व असावे.

क) बहुसंख्य मुसलमान लोकसंख्य असलेले पुर्वेकडील प्रांत: बंगाल व आसाम, आवश्यक वाटल्यास प्रत्येक गटाने स्वतःची स्वतंत्र घटना तयार करावी. कॅबिनेट मिशनने घटना समितीची व हंगामी सरकारची ही सूचना केली होती. त्रिमंत्री योजनेचा स्विकार भारतीयांनी केला. त्यानुसार घटना समितीच्या निवडणूका झाल्या आणि हंगामी सरकार स्थापन झाले होते.

१६.८.४ माऊंटबॅटन योजना:

घटना समितीमध्ये काँग्रेसला बहुमत मिळाले. त्यामुळे मुस्लिम लीगने घटना समितीवर बहिष्कार टाकला. हंगामी सरकार बाबतही मतभेद झाले होते. लीगने हंगामी सरकारवरही बहिष्कार टाकला. तरीसुद्धा सरकारचे काम सुरळीत चालले होते. त्यामुळे बहिष्कार मागे घेऊन लीगच्या नेत्यांनी मंत्रिमंडळात प्रवेश केला. कारण शांत बसून, एकाकी राहून पाकिस्तान मिळणार नाही असे त्यांना वाटले होते. कामकाजात अडथळे आणले जावू लागले होते. त्यामुळे काँग्रेस व लीग यांच्यातील मतभेद तीव्र झाले. सत्तांतराच्या आधी जातीय प्रश्न सोडवणे आवश्यक आहे. असे ग.ज. लॉर्ड वेव्हेल यांना वाटत होते. ते मान्य न झाल्याने वेव्हेलने राजीनामा दिला. ग.ज. पदी लॉर्ड माऊंटबॅटन आले आणि त्यांनी आपली योजना मांडली. ती खालील प्रमाणे होती.

- १) भारताची फाळणी होऊन दोन राज्ये स्थापन व्हावीत या राज्यांना जून १९४८ ऐवजी १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वातंत्र्य मिळावे.
- २) मुस्लिम लीगने मागणी केलेल्या पाकिस्तान मधील आसाम, या योजनेने पाकिस्तान मधून पूर्णपणे वगळला, बंगाल व पंजाबची फाळणी सुचवली परंतु निर्णय त्या प्रांतातील हिंदूंचे अधिक्य असलेल्या व मुसलमानांचे अधिक्य असलेल्या वेगवेगळ्या कायदेमंडळांनी घ्यावा.
- ३) आसाममधील सिलहट जिल्ह्यात व वायव्य सरहद्द प्रांतात सार्वमत घेवून त्यांना पाकिस्तानात जायचे आहे की भारतात राहायचे आहे हे ठरवावे. फाळणीची तरतूद असलेली योजना लीगने मान्य केली. फाळणी टाळता येणे शक्य नाही असे काँग्रेसला वाटत होते. त्यांनी ही फाळणीला मान्यता दिली.

१६.९ १९४७ चा भारतीय स्वातंत्र्य कायदा

माऊंटबॅटन योजनेवर आधारित स्वातंत्र्य कायदा ५ जुलै १९४७ रोजी ब्रिटीश पार्लमेंटमध्ये संमत झाला. या कायद्यातील तरतूदी खालील प्रमाणे होत्या

- १) १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत व पाकिस्तान ही दोन स्वतंत्र राज्ये निर्माण होतील.
- २) सीमा समितीच्या निवाड्याच्या आधारे या कायद्याने दोन्ही राज्यांच्या सिमा निश्चित केल्या. त्यानुसार आसाम भारतात राहिले. बंगाल व पंजाबची फाळणी झाली आणि सिलहट व वायव्य सरहद्द प्रांत पाकिस्तानला मिळाले.
- ३) दोन्ही राज्यांना स्वतंत्र वा सामाईक गव्हर्नर जनरल असावा. त्याची नेमणूक इंग्लंडच्या राजाने करावी.

- ४) दोन्ही राज्यांच्या घटना समित्या घटनानिर्मितीचे व राष्ट्रकुलात सामील होण्याचे स्वातंत्र्य दिले गेले.
- ५) नवी घटना अस्तित्वात येईपर्यंत १९३५ च्या कायदानुसार कारभार चालवावा. त्यात गव्हर्नर जनरल विशेष अधिकार नसतील.
- ६) इंग्लंडचा कोणताही अधिकार या राज्यांवर राहणार नाही.
- ७) भारतमंत्र्यांचे व त्याच्या सल्लागारांची माणसे स्वातंत्र्यानंतरही पूर्ववत सेवेत राहतील. १९४७ च्या या स्वातंत्र्य कायदानुसार १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले.

आपली प्रगती तपासा.

१. १९३९ ते १९४७ पर्यंतच्या घटनात्मक विकासाचा मागोवा घ्या.

१६.१० स्वतंत्र भारताची राज्यघटना

१५ ऑगस्ट, १९४७ ला भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकार समोर जे प्रमुख आव्हाने होती, त्यापैकी स्वतंत्र राज्यघटना निर्मिती हे एक होते. यासाठी १९४६ मध्ये घटना समितीच्या निवडणूका होऊन घटना समिती तयार करण्यात आली होती. २९६ सदस्या पैकी सर्वसामान्य २१०, मुस्लिम ७८, शीख ४ व इतर ४ असे प्रतिनिधी होते. घटना समितीचे पहिले अधिवेशन डॉ. सच्चिदानंद सिन्हा यांच्या अध्यक्षतेखाली २ डिसेंबर, १९४६ रोजी दिल्ली येथे भरले होते. या अधिवेशनात डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांची घटना समितीचे कायमचे अध्यक्ष म्हणून निवड झाली. तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना मसुदा समितीचे अध्यक्षपद देण्यात आले. या समितीने प्रत्यक्ष राज्यघटना तयार करण्याचे काम करावयाचे होते. के. एम. मुन्शी, गोपाल स्वामी अचंगार, अल्लादी, कृष्णस्वामी अय्यर, सय्यद मोहम्मद सादुल्लाह, बी. एन. मित्तर, डी. पी. खेतान हे मसुदा समितीचे सदस्य होते. या सात सदस्यांपैकी पाच सदस्य मृत्यू, राजीनामा, परदेशगमन, स्थानिक राजकारण या कारणांमुळे मसुदा समितीच्या कामकाजात पुरेसा भाग घेऊ शकले नाहीत, साहजिकच राज्यघटनेची सर्व जबाबदारी मसुदा समितीचे अध्यक्ष या नात्याने डॉ. आंबेडकरांवर आली आणि त्यांनी रात्रंदिवस मेहनत घेऊन जगातील अनेक लोकशाही राष्ट्रांच्या राज्यघटनेचा अभ्यास करून भारताची राज्यघटना तयार करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य निःसंशय व समर्थपणे पूर्ण केले. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना 'भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार' म्हटले जाते. ही राज्यघटना तयार करण्यासाठी २ वर्षे, ११ महिने १७ दिवस लागले. अखेर डॉ. आंबेडकरांनी २६ नोव्हेंबर, १९४९ रोजी राज्यघटना तयार करून घटना समितीचे अध्यक्ष डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांच्या हाती सुपूर्द केली. यावेळी पंतप्रधान पंडित नेहरू, सरदार वल्लभभाई पटेल, मौलाना आझाद इत्यादी मान्यवर उपस्थित होते. या राज्यघटनेची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी २६ जानेवारी, १९५० पासून झाली.

१६.१०.१ भारतीय राज्य घटनेची वैशिष्ट्ये:

भारतीय राज्य घटना लिखित स्वरूपाची असून आपल्या देशाचा राज्यकारभार कसा चालेल, केंद्र व राज्य यांचे अधिकार, नागरिकांचे हक्क व कर्तव्ये, तसेच न्यायालयाचे स्वातंत्र्य इत्यादी विषयीची माहिती लिखित स्वरूपात आहे.

भारतीय राज्यघटना प्रविर्ध असून त्यामध्ये ३९५ कलमे असून त्यांची विभागणी २२ भागात केलेली आहे. शेवटी ९ परिशिष्टे जोडण्यात आलेली आहेत. या घटनेच्या प्रास्ताविका मध्ये घटनेचे ध्येय व उद्दिष्ट प्रतिबिंबित झाली आहेत. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व सामाजिक न्यायाच्या तत्वावर आधारित अशी ही राज्य घटना आहे. लोकांचे सार्वभौमत्व, धर्मनिरपेक्षता, मुलभूत हक्क, मार्गदर्शक तत्वे, संघराज्यात्मक स्वरूप, एकेरी नागरिकत्व, दृढ व परिवर्तनीय, द्विगृही कायदेमंडळ, आणीबाणीचे अधिकार प्रौढ मताधिकार असे अनेक महत्वाचे वैशिष्ट्ये या राज्य घटनेत समाविष्ट केलेली आहेत. या घटनेच्या अनेक विधे वैशिष्ट्यांमुळे जगातील इतर देशांच्या राज्यघटनांपेक्षा ही राज्यघटना भिन्न आहे. ती आदर्श राज्यघटना करण्याचा प्रयत्न घटनाकर्त्यांनी केलेला असून त्यामध्ये ते बहुतांशी यशस्वी झाले आहेत.

१६.११ सारांश

जबाबदार राज्यपद्धती घोषणा ऑगस्ट घोषणा किंवा मॉन्टेग्यू घोषणा म्हणून ओळखली जाते. त्या घोषणेवर आधारित मॉन्टेग्यू चेम्सफोर्ड सुधारणा कायदा करण्यात आला. मात्र यामुळे भारतीयांचे समाधान झाले नाही. १९२० मध्ये म. गांधी व राष्ट्रीय सभेच्या झेंड्याखाली असहकार चळवळ सुरू झाली. चोरीचोराच्या हिंसक घटनेमुळे गांधीजी व्यथित झाले. असहकार चळवळ मागे घेतली. काँग्रेस अंतर्गत एक गट (वैचारिक मतभेद असलेला) स्वराज्य पक्षाने कायदे मंडळात प्रभावी कार्य केले. मात्र गव्हर्नर जनरल व गव्हर्नरला विशेष अधिकार असल्यामुळे स्वराज्य पक्ष निष्प्रभ ठरला. सायमन कमिशन आले. सायमन कमिशनला उग्र निदर्शनांना तोंड द्यावे लागले. यानंतर नेहरू अहवाल, बॅ. जीनांचे १४ मुद्दे गोलमेज परिषदा, जातीय निवाडा, पुणे करार, सविनय कायदे भंग आंदोलनाच्या मिठाच्या सत्याग्रहामुळे संपूर्ण हिंदुस्थान पेटल्यामुळे ८४ हजार सत्याग्रही तुरुंगात गेले. सशस्त्र क्रांतीचे कार्य या घडामोडींमुळे १९३५ चा कायदा, १९३७ च्या निवडणूका १९४० नंतर पाकिस्तान निर्मितीसाठी बॅ. जीना अधिक आग्रही व आक्रमक झाले. १९४२ ची चले जाव चळवळ, १९३९ चे दुसरे महायुद्ध १९३९ - १९४५ महायुद्धकालीन घडामोडी राज्यघटना निर्मितीची घोषणा, माऊंटबॅटन योजना भारताची फाळणी, घटना निर्मिती. इ. सर्व घडामोडी मुळे भारतीय राज्यघटनेला २० व्या शतकाची ही पार्श्वभूमी लाभली आहे.

१६.१२ प्रश्न

- १) मॉन्टेग्यू चेम्सफोर्ड सुधारणा कायद्यातील तरतुदी लिहा.
- २) इ.स. १९३५ च्या सुधारणा कायद्याचे महत्त्व स्पष्ट करा.

३) इ.स. १९३९ ते १९४७ या काळात झालेल्या घटनात्मक घडामोडीचा आढावा घ्या.

घटनात्मक विकास (इ.स. १९१७ ते १९४७)

४) भारतीय राज्यघटना निर्मितीची पार्श्वभूमी सांगा.

१६.१३ संदर्भ

- १) गर्गे स. मा. कुलकर्णी अरा. भारतीय राज्यघटनेचा इतिहास, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे प्रथमावृत्ती १९७५.
- २) Kapur AC : Constitutional Hestory of India (1765 - 1984), S. Chand & company ltd; New Delhi, 1985. Third revised edition.
- ३) देशपांडे अरविंद, घटनात्मक विकास १८५७ ते १९५०, य. च. महा. मु. वि. नाशिक प्रथामवृत्ती, १९९१.
- ४) पवार जयसिंगराव (१९७४), हिंदुस्थानचा राजकीय आणि घटनात्मक इतिहास, अजब पुस्तकालय, कोल्हापूर.
- ५) कदम य. ना. (२००३), समग्र भारताचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर. ६) तांबोळी एन. एस. (२००५), आधुनिक भारत निराली प्रकाशन पुणे.

आझाद हिंद सेना आणि १९४६ चे नाविक बंड

घटक रचना

१७.० उद्दिष्टे

१७.१ प्रस्तावना

१७.२ विषय विवेचन

(अ) १७.२.१ आझाद हिंद सेना

१७.२.१.१ काँग्रेस व सुभाषचंद्र बोस

१७.२.१.२ नेताजी जर्मनीकडे

१७.२.१.३ नेताजी सुभाषचंद्र बोसांचे जर्मनीतील वास्तव्य

१७.२.१.४ नेताजी सुभाषचंद्र बाबूंचे जपानमध्ये आगमन

१७.२.१.५ दक्षिण आशियातील राष्ट्रवादी भारतीयांचे कार्य

१७.२.१.६ रासबिहारी बोस व आझाद हिंद फौज

१७.२.१.७ नेताजी आझाद हिंद सेनेचे सर सेनापती

१७.२.१.८ हंगामी सरकारची स्थापना

१७.२.१.९ आझाद हिंद फौजेची कामगिरी

१७.२.१.१० सुभाष ब्रिगेडची कामगिरी

१७.२.१.११ आझाद हिंद फौजेचे शेवटचे पर्व

१७.२.१.१२ आझाद हिंद सेनेचे महत्त्व

१७.२.१.१३ आझाद हिंद फौजेतील अधिकाऱ्यांवरील खटला

१७.२.१.१४ आझाद हिंद फौजेच्या माघारीची कारणे

१७.२.१.१५ आझाद हिंद फौजेच्या कार्याचे परीक्षण

१७.२.१.१६ १९४६ चे नौदलाचे बंड (नाविकांचे बंड)

१७.२.१.१७ १९४६ च्या नाविकांच्या बंडाची कारणे

१७.२.२.१८ नौदलातील बंडाची सुरुवात

१७.३ सारांश

१७.४ प्रश्न

१७.५ संदर्भ

१७.० उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर तुम्हाला आझाद हिंद सेना आणि नाविकांचे १९४६ चे बंड:

१. सुभाषचंद्र बोस यांच्या नेतृत्वाखाली 'आझाद हिंद सेनेने देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी दिलेल्या लढ्याची माहिती सांगता येते.
२. नाविकांच्या बंडामुळे स्वातंत्र्य मिळण्याच्या दृष्टीने निर्माण झालेल्या अनुकूल परिस्थितीचे आकलन स्पष्ट करता येते.
३. देशाला स्वातंत्र्य मिळण्यासाठी कोणकोणते विविध घटक कारणीभूत झाले ते सांगता येते.
४. भारतीय राष्ट्रीय चळवळीला मिळालेला आंतरराष्ट्रीय प्रतिसाद या विषयी माहिती सांगता येते.

१७.१ प्रस्तावना

आझाद हिंद सेनेचे संस्थापक नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे जहालमतवादी होते. इंग्रजांना धडा शिकवण्यासाठी भारताच्या स्वातंत्र्यसंग्रामातील अखेरच्या लढाईचे नेतृत्व करण्याचे कार्य नियतीने नेताजींच्या हाती सोपवले. नेताजींनी हे पवित्र कार्य असीम साहस आणि तन, मन, धन यांचा त्याग केलेल्या हिंदी सैनिकांच्या 'आझाद हिंदसेना' या संघटनेद्वारे पार पाडले.

१९४२ ते १९४७ हे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याचे अंतिम पर्व असल्याने ते अनेक महत्वाच्या घडामोडींनी भरलेले होते. या पर्वात 'भारत छोडो आंदोलन, आझाद हिंद-सेनेचा लढा, आणि भारतीय नौदलातील १९४६ चे नाविकांचे बंड या प्रमुख घडामोडी झाल्या. त्याचबरोबर भारतीय राष्ट्रीय चळवळीला मिळालेला आंतरराष्ट्रीय प्रतिसाद आणि त्यातून हिंदुस्थानची फाळणी होऊन भारत आणि पाकिस्तान ही दोन राष्ट्रे जगाच्या नकाशावर आशिया खंडात नव्याने उदयास आली. १९४२ ते १९४७ या काळात भारतातील ब्रिटिश सत्तेचा पाया खिळखिळा झाला. 'छोडो भारत' आझाद हिंद सेना आंदोलनातून भारतीय जनतेच्या प्रखर ब्रिटिशविरोध व्यक्त झाला. लष्कर (पायदल), नौदल (नाविकदल) व विमानदल (हवाईदल) हे ब्रिटिश सत्तेचे आधारस्तंभ होते. ते ही आता ब्रिटिशविरोधी बनल्याने भारतावर आपली सत्ता या पुढे फार काळ टिकवता येणार नाही याची जाणीव ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना झाली. आणि ब्रिटिश साम्राज्याचा शेवट डोळ्यांपुढे दिसू लागला तो केवळ भारत छोडो आंदोलन, आझाद हिंद सेनेचा लढा आणि १९४६ मधील नौदलातील नाविकांचे बंडामुळे. प्रस्तुत घटकात या सर्व घडामोडींचा आढावा घेण्यात देशाला स्वातंत्र्य मिळण्यास कारणीभूत ठरलेल्या विविध घटकांचा परामर्शही घेतला आहे.

१७.२ विषय विवेचन

१९४२ च्या 'भारत छोडो' आंदोलनाने आग्नेय आशियातील भारतीय जनतेत अपूर्व उत्साह निर्माण केला होता. भारतात ते आंदोलन सुरू असतानाच आग्नेय आशियात भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी एक आघाडी उघडण्यात आली होती. भारतीय लष्कराचे जे हजारो सैनिक व अधिकारी जपानला शरण गेले होते त्यांना संघटित करून सुभाषचंद्र बोस यांनी 'आझाद हिंद सेने' ची पुनर्बांधणी केली होती. आझाद हिंद सेनेने भारताला ब्रिटिश साम्राज्यवादाच्या

जोखंडातून मुक्त करण्यासाठी ब्रिटिश फौजांविरुद्ध भारतीय सीमेवर तीव्र संघर्ष केला. त्या संघर्षात आझाद हिंद सेनेला अपयश आले होते. तरी तिचा झुंजार लढा व्यर्थ ठरला नाही.

हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासातील आझाद हिंद सेनेचा लढा एक तेजस्वी पृष्ठ आहे. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी आपल्या विलक्षण प्रभावी उपायाने भारतीय जनतेत जी एक शौर्याची, पराक्रमाची परंपरा निर्माण केली. त्या आझाद हिंद सेनेच्या कामगिरीचा प्रभाव ब्रिटिशांच्या सेवेतील नौसैनिकांवर व वैमानिकांवरही झाला होता. त्यातून १९४६ साली नाविकदलात भारतीय नौसैनिकानी उठाव घडवून आणले. आणि भारतातील ब्रिटिश सत्ता खिळखिळी केली त्याचा पुढे स्वातंत्र्यासाठी फायदा झाला. 'आझाद सेना' आणि भारतीय नौदलातील नाविकांचे बंड या विषयी माहिती खालील प्रमाणे आहे.

(अ) १७.२.१ आझाद हिंद सेना:

थोर बंगाली क्रांतिकारक व हिंदुस्थानचे महान देशभक्त नेताजी सुभाषचंद्र बोस आय.सी.एस. (ICS) परीक्षा पास झाले होते व अधिकारी म्हणून ते रुजू ही झाले होते. पण जेव्हा इंग्लंडच्या राजसिंहासनशी एकनिष्ठ राहण्यासाठी शपथ घेण्याची वेळ आली तेव्हा त्यांनी ती घेण्यास नकार दिला व उच्च अधिकाराच्या जागेकडे पाठ फिरवून ते स्वातंत्र्य चळवळीत सामील झाले. म. गांधीच्या अहिंसा व सत्याग्रह या तत्त्वज्ञानाशी नेताजींचे विचार जुळणारे नव्हते त्यांनी चित्तरंजन दासबाबूंचे शिष्यत्व पत्करून स्वराज्य पक्षाच्या उभारणीस वाहून घेतले. भारतीय इतिहासातील राणा प्रताप व छत्रपती शिवाजी महाराज त्यांचे प्रेरणा स्थानी होते. १९२७ साली सायमन कमिशन विरोधी नेताजींनी बंगालमध्ये वातावरण निर्माण करून सोडले होते. तसेच ब्रिटिश सत्तेच्या विरोधात असंतोष निर्माण केला होता.

१७.२.१.१ काँग्रेस व सुभाषचंद्र बोस:

१९३८ मध्ये दुसऱ्या महायुद्धाचे ढग युरोप झाकोळून टाकत होते. त्यावेळी काँग्रेसचे एक प्रभावी नेते सुभाषचंद्र बोस ब्रिटिश साम्राज्यशाही विरुद्ध संघर्ष करण्याच्या तयारीत होते. काँग्रेस मधील तरुण कार्यकर्त्यांचा एक गट जहाल प्रागतिक विचारांनी भारलेला होता. त्या गटाचे नेतृत्व सुभाषचंद्र बोसकडे आले होते. १९३८ सालच्या काँग्रेसच्या हरिपुरा येथील वार्षिक अधिवेशात सुभाषचंद्र बोस यांची एकमताने अध्यक्षपदी निवड झाली. पुढील १९३९ सालीही त्रिपुरी अधिवेशनात त्यांची पुन्हा काँग्रेसच्या अध्यक्षपदी निवड झाल्यानंतर त्यांनी सहा महिन्यांच्या आत ब्रिटिशांनी हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य द्यावे. असा निर्वाणीचा इशारा काँग्रेसने ब्रिटिश सरकारला द्यावा असा प्रस्ताव मांडला परंतु गांधीजींनी त्यांचा हा प्रस्ताव स्वीकारला नाही. त्यामुळे महात्मा गांधी व राष्ट्रीय सभेच्या अन्य नेत्यांशी त्यांचे मतभेद झाले व त्यांनी राष्ट्रीय सभेच्या अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला. १९३९ च्या मे मध्ये 'फारवर्ड ब्लॉक' नावाच्या पुरोगामी गटाची स्थापना केली. महायुद्ध सुरू होताच सुभाषचंद्र बाबुंनी स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी ब्रिटिश विरोधी लढ्याचा पवित्रा घेतला. त्यांनी सत्याग्रहाची मोहिम सुरू केली. ब्रिटिश सरकारने त्यांना तुरुंगात टाकले. तुरुंगात त्यांनी प्राणांतिक उपोषण केले. उपोषणामुळे त्यांची प्रकृती बिघडली तेव्हा सरकारने १९३९ च्या डिसेंबर मध्ये त्यांची तुरुंगातून मुक्तता केली. व त्यांच्या घरीच त्यांना नजरकैदेत ठेवले.

१७.२.१.२ नेताजी जर्मनीकडे:

या कडक नजर कैदेतून नेताजी १५ जानेवारी १९४१ रोजी निसटले. ते निसटल्याचे सरकारच्या लक्षात १० दिवसांनी आले. विविध नावे व वेष परिधान करून नेताजींनी हिंदुस्थानची सरहद्द ओलांडली. झियाउद्दीन हे नाव धारण करून पठाणाच्या वेशात असलेले सुभाषचंद्र बोस १९ जानेवारीला पेशावरला पोहचले तेथे भगताराम तलवार ह्या विश्वासू सहाय्यकाने त्यांना काबूलला पोचविण्याची व्यवस्था केली. अनेक अडचणीवर मात करून ते काबूल येथे पोहचले. तेथून ते रशियात दाखल झाले होते. मास्कोहून विमानाने ते बर्लिनला येऊन पोहचले. हिटलरचा उजवाहात रिबेन ट्रॉप याने नेताजींचे बर्लिन मध्ये स्वागत केले. जर्मनीमधील हिंदी लोकांची सेना उभारण्याचे कार्य हाती घेऊन नेताजींनी ३ हजाराचे लष्करही (Free India Army) उभारले युद्धात इंग्रज फौजेतील भारतीय सैनिक जर्मनीकडून कैद झाले होते. त्यांचे मन वळवून नेताजींनी दुसरी एक फौज (Liberation Army) तयार केली होती.

१७.२.१.३ नेताजी सुभाषचंद्र बोसांचे जर्मनीतील वास्तव्य :

जर्मनीतील वास्तव्यात रिबेन ट्रॉपच्या सहकार्याने व जर्मनीतील काही स्वातंत्र्य प्रेमी भारतीयांच्या मदतीने नोव्हेंबर १९४१ मध्ये फ्री इंडिया सेंटर स्थापन केले गेले. जयहिंद ही घोषणा व 'जनगणमन' हे राष्ट्रगीत म्हणण्याचे ठरविण्यात आले. तसेच भारताचा ध्वज म्हणून तिरंगा फडविण्यात आला. त्यानंतर आझाद हिंद रेडियोचे स्वतंत्र प्रक्षेपण केंद्रही त्यांनी सुरू केले. या आझाद हिंद रेडियोवर नेताजी भारतीय जनतेशी संवाद साधु लागले. ब्रिटिशांच्या साम्राज्यवादातून स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी वाटेल तो त्याग करण्यासाठी ते भारतीय जनतेला आवाहन करू लागले होते. परंतु जर्मन सरकारची व्हावी तितकी मदत आपल्याला होत नव्हती. भारतापासून हजारो मैल अंतरावर असलेल्या जर्मनीत बसून भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी आपण ठोस कार्यवाही करू शकणार नाही याची तीव्र खंत त्यांना वाटत होती.

१७.२.१.४ नेताजी सुभाषचंद्र बाबूंचे जपानमध्ये आगमन:

दरम्यान याच वेळेस जपानने ६ डिसेंबर १९४१ रोजी अमेरिकेच्या पर्लहर्बर या नाविक तळावर हल्ला करून जपान दुसऱ्या महायुद्धात उतरले होते. जपान - अमेरिका युद्ध सुरू होताच अतिशय वेगाने अतिपूर्वतील इंग्लिश-फ्रेंच डच वसाहतींवर कब्जा मिळवून जपान मलायात येऊन पोहचले होते. जपानी सैन्य ब्रह्मदेशात उतरून भारताच्या सीमेनजीक येऊन ठेपले आग्नेय आशियातील ह्या परिस्थितीने सुभाषचंद्र बाबूंचे लक्ष वेधून घेतले जपानच्या मदतीने भारतीय स्वातंत्र्याचा मार्ग लवकर गाठता येईल असे त्यांचे पक्के मत बनले त्याच वेळी योगायोगाने आग्नेय आशियात येऊन ब्रिटिश विरोधी लढ्याचे नेतृत्व त्यांनी स्वीकारावे असे इंडियन इंडिपेन्डन्स लीगने दिलेले आमंत्रण त्यांना मिळाले. सुभाष बाबूंना ही सुवर्णसंधीच वाटली. त्यांनी लागलीच हे आमंत्रण स्वीकारले. जर्मनीच्या कील बंदरातून एका खास जर्मन यू बोटीतून प्रवास करीत ब्रिटिश युद्ध नौकांचा मारामदागास्कर नजीक उभ्या असलेल्या जपानी पाणबुडीत ते चढले आणि तीन महिन्यांचा अत्यंत धोक्याचा प्रवास संपवून १६ मे १९४३ रोजी ते टोकिओला पोचले. अनपेक्षितपणे टोकिओ आकाशवाणीवरून नेताजींनी २१ जून रोजी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी होण्याचे

भारतीयांना पुन्हा अवाहन करून साम्राज्यवादी ब्रिटिशांविरुद्ध युद्धात सक्रीय सहभाग घेण्यास प्रोत्साहित केले.

१७.२.१.५ दक्षिण आशियातील राष्ट्रवादी भारतीयांचे कार्य:

सुभाष बाबू टोकिओला येऊन पोहचले त्यापूर्वी आग्नेय आशियाच्या काही भागात भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी लढण्याच्या विचाराला मुर्त रूप आले होते. परंतु सर्वमान्य नेत्याच्या अभावामुळे त्या कार्याला गती येत नव्हती. सयाम, मलाय, ब्रह्मदेश इत्यादी देशांमध्ये स्थायिक झालेल्या भारतीयांची संख्या बरीच होती. त्यात भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याशी संबंधित असलेल्या काही व्यक्ती होत्या. इंग्लंड दुसऱ्या महायुद्धात गुंतले असल्याने त्या संधीचा फायदा घेऊन भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी आग्नेय आशियात हालचाली कराव्यात असे काहीना वाटू लागले. अशा मंडळीमध्ये स्वामी सत्यानंद ग्यानी, प्रतिमसिंग आणि अमरसिंग व जपानमध्ये वास्तव्य करीत असलेले पूर्वाश्रमीचे भारतीय क्रांतिकारक रासबिहारी बोस हे आघाडीला होते. स्वामी सत्यानंद यांनी सयाममध्ये वास्तव्य करण्याच्या भारतीयांना संघटित करण्यासाठी भारत थाई सांस्कृतिक संघाची स्थापना केली होती. तर अमरसिंग व प्रतिमसिंग यांनी 'इंडियन इंडिपेन्डन्स लीग' प्रस्थापित करून पर्ल हर्बरवरील जपानच्या हल्यापूर्वीचे ब्रिटिशांविरुद्धी प्रचाराचा नारळ फोडला होता. ह्या सुमारास मलाया मध्येही तेथील काही भारतीयांनी पुढाकार घेऊन 'इंडियन इंडिपेन्डन्स लीग ऑफ मलायाची स्थापना केली होती. यामागेही जपानी अधिकाऱ्यांची प्रेरणा होती. अशातच मलायामधील जपानच्या मोहिमेत ब्रिटिशांची पीछेहाट होऊ लागली आणि सुमारे पंचेचाळीस हजार भारतीय सैनिक जपानच्या हाती पडले. त्यात कॅप्टन मोहनसिंग होते. जपानच्या ताब्यातील भारतीय सैनिकांचे स्वतंत्र लष्करीदल संघटित करावे असे त्यांना सूचविले गेले. आणि त्यांना युद्धबंदी न मानता स्वतंत्रपणे कार्य करण्याची मुभा देण्यात येईल असे अभिवचन जपानी अधिकाऱ्यांनी दिल्यानंतर त्यांनी ते काम स्वीकारले. ले. कर्नल निरंजसिंग गिल, ले. कर्नल जगन्नाथराव भोसले इत्यादी अधिकारी त्यांच्या मदतीसाठी पुढे आली. अशा प्रकारे मोहनसिंग यांच्या नेतृत्वाखाली आज्ञाद हिंद फौजेचे प्रथम गठन झाले.

१७.२.१.६ रासबिहारी बोस व आज्ञाद हिंद फौज:

व्हॉइसरॉयवरील बॉम्ब हल्ल्याच्या खटल्यात हवे असणारे रासबिहारी बोस इग्रंज सरकारच्या हातावर तुरी देऊन इ.स. १९१५ साली हिंदुस्थानातून जपानमध्ये आले होते. त्यांनी जपानी महिलेशी विवाह केला होता व जपानचे नागरिकत्व स्वीकारले होते. त्यामुळे जपानच्या सरकारशी त्यांचा संबंध होता. ह्या वयोवृद्ध क्रांतिकारकाबद्दल भारतीयांच्या मनात असलेला आदर लक्षात घेऊन जपानव्याप्त आग्नेय आशियातील सर्व भारतीयांना संघटित करण्याची जबाबदारी जपानच्या सरकारने त्यांच्यावर सोपवली. भारताच्या स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी कार्य करण्याची ही उत्तम संधी आहे असे वाटून त्यांनी जपान सरकारच्या सूचना स्वीकारल्या जपानने जिकलेल्या प्रदेशात लक्षावधी भारतीय लोक राहत होते या भारतीय लोकांची संघटना बांधून रासबिहारी बोस यांनी 'हिंदी स्वातंत्र्य संघ' (Indian Independence League) स्थापन केली होती. लवकरच त्यांनी पूर्वेकडील देशात राहणाऱ्या हिंदी लोकांच्या प्रतिनिधिंची बैठक टोकिओ या ठिकाणी घेऊन 'आज्ञाद भारतीय सेना' (Indian National Army) स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला (मार्च १९४२)

थोडक्यात रासबिहारी बोस यांनी 'इंडियन इंडिपेंडन्स लीग' जपानमध्ये स्थापन केली होती तर कॉ. मोहनसिंग यांच्याकडे सर्व युद्ध कैदी सोपवून त्यातून 'इंडियन नॅशनल आर्मी' हे सेनादल स्थापन केले. भारतीय जनेतत ही सेना 'आझाद हिंद सेना' वा 'आझाद हिंद फौज' या नावाने परिचित झाली. कमांडर-इन चीफ पदी कॅ. मोहनसिंगाची नियुक्ती करण्यात आली. परंतु पुढे कॅ. सिंग व जपानी सेना अधिकारी तसेच रासबिहारी बोस यांच्यात मतभेद झाल्यामुळे आझाद सेनेची धुरा सांभाळण्यासाठी सुभाष बाबूंना आमंत्रित करावे असाही एकमुखी निर्णय येथे घेण्यात आला.

१७.२.१.७ नेताजी आझाद हिंद सेनेचे सर सेनापती:

सुभाष बाबूंनी टोकिओत जपानच्या पंतप्रधानांची भेट घेऊन कॅ. मोहन सिंगांना काढून टाकण्यावरून जे मतभेद निर्माण झाले होते. ते संपुष्टात आणले. त्यामुळे हिंदुस्थानातून ब्रिटिशांची हकालपट्टी करून हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी सुभाष बाबूंनी चालविलेल्या प्रयत्नात जपानने सर्व प्रकारचे साहाय्य देण्याचे कबूल केले. टोकिओतून ते सिंगापूरला गेले व तेथे ४ जुलै १९४३ रोजी संस्थापक रासबिहारी बोस यांनी विनंती केल्यावरून सुभाष बाबूंनी हिंदी स्वातंत्र्य संघ व इंडियन इंडिपेंडन्स लीग चे अध्यक्षपद स्वीकारले आणि नेताजी हे हिंदी स्वातंत्र्य संघाचे अध्यक्ष व आझाद हिंद फौजेचे (इंडियन इंडिपेंडन्स लीगचे) सरसेनापती बनले याचवेळी त्यांनी आझाद हिंद फौजेस 'चलो दिल्ली'ची घोषणा दिली.

१७.२.१.८ हंगामी सरकारची स्थापना:

लोकांनी मोठ्या प्रेमाने त्यांना 'नेताजी' ही पदवी बहाल केली. पुढे याच नावाने ते हिंदुस्थानच्या इतिहासात अजरामर झाले. आझाद हिंद फौजेचे नेतृत्व स्वीकारल्याबरोबर तिची पुनर्रचना करण्याच्या कार्यास त्यांनी सुरुवात केली. प्रशिक्षण केंद्रांत कार्यक्षमता आणली गेली. स्त्रियांचीही लष्करी प्रशिक्षण केंद्रे सुरू करण्यात आली. २१ ऑक्टोबर १९४३ रोजी नेताजींनी 'हंगामी सरकारची' स्थापना केली आणि हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यासाठी आपण इंग्लंड व अमेरिका यांच्या विरुद्ध युद्ध पुकारत आहोत असे जाहीर केले. या घटनेचे पडसाद सर्व जगभर उमटले. जपान, जर्मनी, इटाली, ब्रह्मदेश, चीन, मांचुरिया इत्यादी अनेक राष्ट्रांनी नेताजींच्या या हंगामी सरकारास मान्यता दिली. लवकरच जपानी फौजांनी जिंकून घेतलेले अंदमान व निकोबार हे भारतीय प्रदेश या हंगामी सरकारकडे सुपूर्त करण्यात आले. त्याचप्रमाणे पूर्वेकडील देशात राहणाऱ्या भारतीय जनतेतील अनेक उत्साही तरुण आझाद हिंद सेनेत सामील झाले होते. खास स्त्रियांचीही एक बटालियन 'झाशीची राणी' या नावाने कॅ. लक्ष्मी स्वामिनाथन यांच्या नेतृत्वाखाली उघडण्यात आली होती. सुभाषबाबूंनी आझाद हिंद सेनेस जर्मनीची मान्यता घेतली होती. सिंगापूर रेडिओ स्टेशन सुरू करून त्यांनी देशवासियांना स्वातंत्र्य लढ्यात सामील होऊन दिल्लीवर स्वारी करण्यासाठी 'चलो दिल्ली' असा रेडिओ वरून संदेश दिला होता. दिल्लीच्या लाल किल्ल्यावर स्वतंत्र हिंदुस्थानचा ध्वज फडकावण्याचा त्यांचा निर्धार होता. आपल्या स्वतंत्र सरकारला जगातील १३ देशांनी राजनैतिक मान्यता त्यांनी घेतली होती. हंगामी स्वतंत्र हिंदुस्थानचे सरकार जपानच्या हातातील बाहुले नव्हते. ते रितसर स्थापन झालेले सरकार होते. एप्रिल १९४४ मध्ये रंगनूला 'नॅशनल बँक ऑफ आझाद हिंद' ही

सरकारची राष्ट्रीय बँक स्थापन केली होती. आझाद हिंद सेनेमध्ये कर्नल जगन्नाथराव भोसले, कॅ. शहानवाझखान, कॅप्टन प्रेम सेहगल, कॅ. गुरुदयालसिंग चिलन आदी वरिष्ठ सेनाधिकारी सामील झाले होते. १५.२.१.९ आझाद हिंद फौजेची कामगिरी : १. नेतार्जीने तेरांचीला तेजस्वी उत्तर :

जपानी फौजा व आझाद हिंद फौजा निश्चित केले यांनी संयुक्तपणे मोहिम काढून हिंदुस्थानची भूमी मुक्त करावयाची असे धोरण होते. परंतु या धोरणास आग्नेय आशियातील जपानी फौजांचा सेनापती फिलद मार्शल काउंट तेरांची याने विरोध केला. त्याच्यामते आझाद हिंद फौजेतील सैनिक शरण आलेल्या फौजेतील असल्यामुळे त्यांचे नितीधैर्य खचले असल्यामुळे ते जपानी सैनिकाप्रमाणे संकटात कसोटीस उत्तरू शकणार नाहीत. तेव्हा भारतीय भूमी जपानी फौज मुक्त करतील आणि आझाद हिंद फौजेने हेरगिरी व प्रचार एवढेच काम करावे. नेतार्जींनी तेरांचीच्या उत्तरला तेजस्वी उत्तर दिले ते म्हणाले जपानी सैनिकांच्या पराक्रमाने मिळणारे हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य आम्ही स्वीकारणार नाही. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यासाठी भारतीय सैनिक रक्त व प्राण खर्ची करण्यास कधीही तयार आहेत. त्यामुळे आझाद हिंद फौजेच्या एका तुकडीने आघाडीचे बाजू स्वीकारली होती.

१७.२.१.१० सुभाष ब्रिगेडची कामगिरी:

आझाद हिंद फौजेच्या गांधी ब्रिगेड, आझाद ब्रिगेड व नेहरू अशा तीन ब्रिगेड होत्या. नेतार्जींनी या ब्रिगेडना दिलेल्या नेत्यांच्या या नावाने त्या नेत्याबद्दल नेताजीस किती आदर होता, हे स्पष्ट होते. या तीन ब्रिगेड मधून शूर जवान निवडून चौथी ब्रिगेड तयार केली. या चौथ्या ब्रिगेडमधील सैनिकांनीच आपल्या ब्रिगेडचे नाव 'सुभाष ब्रिगेड' असे ठेवले होते. जनरल शहानवाज खान या ब्रिगेडचे कमांडर होते. ही ब्रिगेड ब्रह्मदेशातील जपानी फौजांबरोबर राहणार होती. सुभाष ब्रिगेड ब्रह्मदेशात जाऊन छावणी करून राहिली लवकरच्या या ब्रिगेडच्या १ क्रमांच्या बटालियनला पश्चिम ब्रह्मदेशातील आराकान प्रदेशातील ब्रिटिश ठाणी जिकण्याचा हुकूम देण्यात आला. सुभाषब्रिगेडने कलादन खोऱ्यात यशस्वी प्रवेश करून तेथील ब्रिटिश फौजांचा पराभव करून तेथील ब्रिटिश सैनिकांची छावणी काबीज केली. त्यानंतर सुभाष ब्रिगेडने जपानी लष्कराच्या मदतीने हिंदुस्थानच्या सरहद्दीतील माऊडॉक हे ठाणे जिंकून घेतले. हिंदुस्थानच्या भूमीवर आझाद हिंद फौजेने मिळविलेला हा पहिला विजय होता. त्यामुळे भारतीय सैनिक आनंदाने बेहोष होऊन व आपल्या भूमीचे चुंबन घेऊ लागले होते. हिंदुस्थानचा तिरंगा तेथे डौलाने फडकवला गेला होता. परंतु साधन सामुग्री अभावी आणि ब्रिटिशांच्या संभाव्य हल्ले होण्याची शक्यता असल्यामुळे जपानी सैनिकांनी माघार घेण्याचे ठरविले. तेव्हा आझाद हिंद फौजेच्या सैनिकांनी जपानी अधिकाऱ्यांना सांगितले की आम्ही येथून माघार घेऊ शकत नाही. आमची दिल्ली पुढे आहे. कॅप्टन सुरजमल याच्या नेतृत्वाखाली भारतीय सैनिक तेथेच राहिले तेथे राहणे म्हणजेच मृत्युच्या जबड्यात राहण्यासारखेच होते. पण हे असामान्य धाडस भारतीय सैनिकांनी दाखविले. सुरजमलच्या नेतृत्वाखाली भारतीय फौज तेथे मे १९४४ ते सप्टेंबर १९४४ पर्यंत होती. तिने अनेक वेळा ब्रिटिशांचे हल्ले परतवून लावून महान पराक्रम करून दाखविला होता. सुभाष ब्रिगेडच्या दुसऱ्या दोन बटालियन्सनी अशाच प्रकारचे शौर्य अनेक लढ्यात दाखविले गेले. लवकरच जपानी फौजेबरोबर सुभाष ब्रिगेडने नागा प्रदेशातील कोहिमा शहराकडे कूच केले व ते शहर जिंकून तेथे तिरंगा फडकविला.

आझाद हिंद सेनेने जपानी लष्कराबरोबरच भारतीय सरहद्दीकडे कूच केली होती. तिने अंदमान निकोबार ही बेटे प्रथम जिंकली नेताजींनी त्यांची नावे अनुक्रमे 'शहीद' व 'स्वराज्य' अशी ठेवली. त्यानंतर तिने आसाम मधील मोराई, कोहिमा, मणिपूर, विष्णूपूर ही ठिकाणे जिंकून जपान्यांच्या बरोबर इंफाळला वेढा घातला आझाद हिंद सेनेच्या इतिहासात भारतीय सीमेवरील इंफाळचा लढा चिरस्मरणीय ठरला. आझाद हिंद सेनेची लष्करी शक्ती मर्यादित होती. तिच्याजवळचा शस्त्रास्त्र साठा व अन्न धान्याचा पुरवठा अपुरा होता. आझाद हिंद सेनेच्या जवानांना हालअपेष्टा व उपासमार यांना तोंड द्यावे लागले तरीसुद्धा ते ब्रिटिश फौजांशी प्राणपणाने लढत होते. १९४४ च्या अखेरीस दुसऱ्या महायुद्धाचे पारडे पालटू लागले इंग्लंड - अमेरिकेची सरशी होऊ लागली जपानची पीछेहाट होऊ लागली. जपानच्या सक्रिय मदतीविना आझाद हिंद सेनेचा ब्रिटिश फौजांविरुद्ध टिकाव लागेनासा झाला. १९४५ मध्ये ६ ऑगस्ट व ९ ऑगस्ट या दिवशी अमेरिकेने हिरोशिमा व नागासाकी या दोन जपानी शहरांवर अणुबॉम्ब टाकले. त्या भयंकर संहारानंतर जपानने शरणागती पत्करली. ब्रिटिश फौजांनी आता आक्रमक पवित्रा घेऊन हिंदुस्थानच्या भूमीवरून आणि ब्रह्म देशातून जपानी व आझाद भारतीय फौजा मागे हटविण्यास सुरुवात केली व त्यात ते यशस्वी झाले. शेवटी ब्रिटिश फौजांनी रंगून काबीज केले व तेथील आझाद हिंद फौज कैद करून टाकली.

जपानच्या पराभवामुळे नेताजीचे स्वप्न भंगले. आझाद हिंद फौजेने असामान्य पराक्रम करून देखील जागतिक परिस्थिती प्रतिकूल बनल्याने त्यांना अपयश आले होते १८ ऑगस्ट १९४५ रोजी नेताजी बँकॉकहून टोकियोकडे विमानाने निघाले असता मार्गातच चीनजवळच्या फार्मोस बेटामधील ताय पै विमान तळावर त्यांच्या विमानास अपघात झाला व त्यात ते जबर जखमी होऊ त्याच रात्री ते मृत्युमुखी पडले. अर्थात हा जपानी सरकारचा वृत्तांत होता. हिंदुस्थानातील जनतेला हा वृत्तांत खरा वाटत नाही. स्वतंत्र भरताने नेताजींच्या मृत्युसंबंधी दोन चौकशी समित्या नेमल्या पण त्यांच्याकडूनही नेताजींच्या मृत्युचे गूढ पूर्णपणे उकलले नाही.

१७.२.१.१२ आझाद हिंद सेनेचे महत्त्व :

आझाद हिंदसेना भारतीय स्वातंत्र्य लढा जिंकू शकली नाही. हे जरी खरे असले तरी आपल्या मायभूमीसाठी प्राणपणाने लढा देऊन देशवासियां समोर त्यागाचा एक नवा आदर्श उभा केला. सुभाष बाबुंनी देशाबरोबर स्वतंत्र हिंदुस्थानचे हंगामी सरकार स्थापन करून हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य लढ्यास आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नेऊन ठेवले. आझाद हिंद सेनेतील विविध जाती जमातींच्या सैनिकांनी जातिधर्म विसरून देशासाठी एक व्हावे आणि देशासाठी लढा द्यावा. हे उदाहरण भारतीय जनतेसमोर ठेवले होते आझाद हिंद सेनेने देशासाठी दिलेल्या सशस्त्र लढ्याचा ब्रिटिशांवर इतका जबरदस्त परिणाम झाला की, त्यांना आपले राज्य हिंदुस्थानावर फार काळ चालणार नाही. याची धास्ती वाटू लागली. आझाद हिंद सेनेला ब्रिटिशांविरुद्धच्या युद्धात रणांगणात पराभव पत्करावा लागला असला, तरी ब्रिटिश सत्तेचे धैर्य खच्ची करणारा सेनेचा हा नैतिक विजयच होता. आझाद हिंद सेना शरण आल्यानंतर ब्रिटिश सरकारने राजद्रोहाच्या आरोपाखाली सेनेवर खटला दाखल केला.

थोडक्यात उद्दिष्ट सिद्धित अपयश येऊनही भारतीय स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या प्रक्रियेला सुभाष बाबूंनी व त्याच्या आज्ञाद हिंद सेनेने वेग दिला. याबद्दल दुमत वाटत नाही. सुभाष बाबूंनी व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी केलेले अपूर्व बलिदान व्यर्थ ठरले नाही. भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रमातील हे एक अविस्मरणीय प्रकरण होय.

१७.२.१.१३ आज्ञाद हिंद फौजेतील अधिकाऱ्यांवरील खटला:

आज्ञाद हिंद फौजेतील सुमारे पंधराशे सैनिकांना व अधिकाऱ्यांना ब्रिटिश सैन्याने १९४५च्या मध्यात कैद केले. युद्ध समाप्तीनंतर त्यांना युद्ध कैदी म्हणून भारतात आणले गेले. त्यांच्यावर राजद्रोहाचा आरोप लावून दिल्लीच्या ऐतिहासिक लालकिल्ल्यात खास लष्करी न्यायालयापुढे १९४५ च्या उत्तरार्धात त्यांच्यावरील खटल्याची सुनावणी करण्यात आली. मे. ज. शहानवाझ खान, मेजर जगन्नाथराव भोसले, कर्नल धिल्लन, कॅ. सहगल, कॅ. लक्ष्मी स्वामीनाथन इत्यादी अधिकाऱ्यांवर राजद्रोहाचा खटला सुरू होण्याची वार्ता ऐकताच त्यांच्या बचावासाठी शक्य ती सर्व मदत करण्याचा निर्णय काँग्रेसने घेतला. स्वातंत्र्यासाठी लढणे हा गुन्हा नाही. आज्ञाद हिंद फौजेच्या धाडसी कार्याबद्दल भारताला अभिमान वाटतो. आज्ञाद हिंद सेनेने केलेले अग्निदिव्य व सुभाषबाबूंनी स्वातंत्र्यासाठी केलेला भव्य व उदात्त प्रयत्न यामुळे भारतीयांची छाती आदराने भरून आले आहे. अशा आशयाचे पत्रक काँग्रेसच्या सरचिटणीसांनी काढले. मुस्लिम लिंग आणि हिंदुमहासभा यासारखे इतर भारतीय पक्षही आज्ञाद हिंद फौजेतील अधिकाऱ्यांच्या समर्थनार्थ पुढे सरसावले. देशाच्या राजकीय जीवनात पुन्हा एकदा ऐक्याची आणि नवचैतन्याची लाट उसळली. हिंदु, मुस्लिम, शीख, दलित भारतीय आपआपले पूर्वीचे मतभेद विसरून आरोपींच्या मदतीसाठी निधी गोळा करू लागले. काँग्रेसने तर आरोपींच्या बचावासाठी कायदे पंडिताची एक समिती स्थापन केली. भूलाभाई देसाई, कैलासनाथ कटाजू, तेजबहादुर सर्प हे प्रसिद्ध कायदेपंडित ह्या समितीचे काम करीत होते. जवाहरलाल नेहरूंनी कित्येक वर्षांनंतर वकिलाचा काळा डगला चढवून आरोपींचे वकीलपत्र घेतले.

बचावाचे काम करीत असताना भूलाभाई देसाई यांनी आरोपी निर्दोष असल्याचे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला त्याचबरोबर मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी लढणे हा प्रत्येक नागरिकाचा जन्मसिद्ध हक्क आहे असेही जाहीर केले. मातृभूमीसाठी प्राणार्पणाची तयारी ठेवून नेटाने लढलेल्या अधिकाऱ्यांना गुन्हेगार ठरविता येणार नाही. सुभाषचंद्र बोसांनी प्रस्थापित केलेले हंगामी सरकार आंतरराष्ट्रीय नियमांच्या निकषावर उतरणारे होते आणि अशा सरकारचे अधिकारी आंतरराष्ट्रीय नियमांच्या निकषावर उतरणारे होते आणि अशा सरकारचे अधिकारी म्हणून कर्तव्यपालन केलेल्या अधिकाऱ्यांवर राजद्रोहाचा आरोप लावणे कायदेशीर दृष्ट्या चूक आहे म्हणून त्यांना कोणतीही शिक्षा करणे समर्थनीय ठरणार नाही अशी आग्रही व आक्रमक भूमिका त्यांनी घेतली आज्ञाद हिंद फौजेच्या अधिकाऱ्यांनीही दयेची भीक मागण्याचे साफ नाकारले. लष्करी कोर्टाने बचाव समितीचा युक्तिवाद फेटाळून लावला. शहानवाज, सहगल, धिल्लो यांना दोषी ठरवून दीर्घ मुदतीच्या शिक्षा फर्माविल्या. त्याविरुद्ध जनतेने देशभर संतप्त प्रतिक्रिया व्यक्त केली. लोकमताच्या दडपणाखाली ह्या कडक शिक्षा सरकारला रद्द कराव्या लागल्या. भारतीय सैनिकांतही आपल्या बांधवांनी केलेल्या साहसी उपक्रमाच्या बातमीने नवा आत्मविश्वास निर्माण झाला. ब्रिटिश सत्तेविषयीची भीती नष्ट झाली. त्यामुळे भारतीय सैनिकांच्या व अधिकाऱ्यांच्या ब्रिटिश

निष्ठेला तडा जाऊ लागला. याची जाणीव ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना झाल्या खेरीज राहिली नाही. तसेच आझाद हिंद फौजेमध्ये सर्व जातीचे, धर्माचे, भारतीय लोक खांद्याला खांदा लावून एकजुटीने देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी लढले. ह्या गोष्टीचा नैतिक परिणाम भारतीयांवर झाल्याखेरीज राहिला नाही. संरक्षक दलावर ह्या खटल्याची झालेली प्रतिक्रिया लवकरच राज्यकर्त्यांच्या व भारतीयांच्या अनुभवाला आली.

१७.२.१.१४ आझाद हिंद फौजेच्या माघारीची कारणे:

१) प्रतिकूल परिस्थिती:

आझाद हिंद फौजा व जपानी फौजा जसजशा आराकानाच्या जंगलातून भारतीय हद्दीकडे येत तसतशी त्यांची पिछाडी कमकुवत होई जंगलातून शस्त्रास्त्रे अन्नपाणी, वस्त्रे, औषधे यांची रसद पुरविणे अवघड होत असे इफाळला वेढा दिला, त्याचवेळी पावसाळा सुरू झाल्यामुळे आझाद हिंद सेनेला ब्रह्मदेशाकडून होणारा पुरवठा बंद पडला. दारूगोळ्याची कमतरता अन्न-धान्याचे दुर्भिक्ष, रोगराई यामुळे सैनिक पटापट मरू लागले त्यामुळे मातृभूमीवर पाय ठेवलेला असतानाही आझाद हिंद सेनेला नाईलाजाने माघारी फिरावे लागले.

२) अमेरिकेची चढाई व जपानचा पाडाव:

आझाद हिंद फौज माघार घेत असतानाच ऑक्टोबर १९४४ मध्ये अमेरिकेने टोकिओवर चाल केली जपानला नमविण्यासाठी अमेरिकेने पॅसिफिक महासागरात आपले सामर्थ्य एकवटले. यावेळी जपान स्वसंरक्षणासाठी ब्रह्मदेशातील जपानी लष्कर माघारी बोलावले जपानच्या पाठिंब्या नाहीसा झाल्यामुळे ब्रिटिशांनी आझाद हिंद फौजेविरुद्ध चढाईचे धोरण स्वीकारून त्यांच्याकडून मंडाले आणि रंगून परत घेतले. ६ ऑगस्ट व ९ ऑगस्ट १९४५ रोजी अमेरिकेने जपानच्या हिरोशिमा व नागासाकी शहरावर अणुबॉम्ब टाकून ही शहरे उद्ध्वस्त केली. तेव्हा जपानने शरणागती पत्करली. त्यामुळे आझाद हिंद फौजेचा आधारच नष्ट झाला. परिणामी त्यांना माघार घ्यावी लागली.

३) आझाद हिंद फौजेला काँग्रेसच्या नेत्यांचा पाठिंबा नव्हता:

काँग्रेसचे नेते म. गांधी, पंडित जवाहरलाल नेहरू, डॉ. राजेंद्र प्रसाद इत्यादी नेत्यांचा सशस्त्र क्रांतीवर विश्वास नव्हता. त्यांचा सत्य, अहिंसा या तत्वांवर दृढ विश्वास होता. त्यामुळे त्यांनी नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या आझाद हिंद फौजेला पाठिंबा दिला नाही. त्यामुळेच नेताजी परदेशात जाऊन बाहेरची मदत घेऊन स्वातंत्र्यासाठी इंग्रजांशी लढत होते. परंतु देशातील काँग्रेस नेत्यांचा पाठिंबा नसल्यामुळे नेताजींचा पक्ष एकाकी ठरला हिंदुस्तानच्या भूमीवर नेताजी फौजेसह आले. तेव्हा त्यांना अपेक्षित असलेली जनक्रांती हिंदुस्थानात घडू शकली नाही. कारण काँग्रेसने स्वीकारलेली अहिंसा व सत्य ही तत्त्वे यामुळे नेताजींना काँग्रेसवाल्यांनी मदत केली नाही.

४) नेताजी सुभाषबाबूंचे निधन:

१५ ऑगस्ट १९४५ रोजी नेताजी सिंगापूर पडल्यावर सायगावला गेले. सायगावहून जपानी विमानातून टोकियोस निघाले वाटेत विमान अपघात होऊन त्यातच १८ ऑगस्ट १९४५ रोजी त्यांचा अंत झाला. त्यामुळे आझाद हिंद सेनेच्या पुनरुज्जीवनाची आशा नष्ट झाली.

५) आझाद हिंद फौजेतील दोष:

आझाद हिंद फौजेत अनेक दोष असल्यामुळे या फौजेला अपयश पत्करावे लागले. १) रासबिहारी बोसच्या वेळची गटबाजी नेताजींच्या आमगनानंतर नष्ट होऊ शकली नाही. २) फौजेतील सर्वच सैनिक देशभक्तीने प्रेरित होऊन सामील झालेले नव्हते. त्यांच्यात स्वार्थत्याग, निष्ठा या गुणांचा अभाव होता.

१७.२.१.१५ आझाद हिंद फौजेच्या कार्याचे परीक्षण:

- १) आझाद हिंद फौज पराक्रमात व शौर्यात यत्किंचितही कमी पडली नाही. जपानी लष्करी अधिकाऱ्यांनी तिच्या पराक्रमाबद्दल प्रथम शंका व्यक्त केली होती पण त्यांनीच पुन्हा तिच्या शौर्याची व देशभक्तीची स्तुती केली जगातील कोणत्याही राष्ट्रीय फौजेस शोभेल अशीच कामगिरी तिने केली होती.
- २) आझाद हिंद फौजेच्या सुभाष ब्रिगेडचे कमांडर शहानवाज खान म्हणतात की, अपुरी साधनासामग्री व शस्त्रास्त्रे असूनही आम्ही ब्रह्मदेशाची सरहद्द ओलांडून हिंदुस्थानच्या अंतर्गत भागात १५० मैलांपर्यंत धडक मारली होती. आम्ही जेव्हा आक्रमक पवित्रा घेऊन पुढे येत होते. तेव्हा ब्रिटिशांना आमचा एकदाही पराभव करता आला नाही. अथवा आम्ही जिंकून घेतलेले एकही ठाणे त्यांना परत घेता आले नाही. सुभाष ब्रिगेडच्या या मोहिमेत आमचे एकूण ४००० सैनिक कामी आले होते.
- ३) आझाद हिंद फौजेतील सैनिक व अधिकारी कैद झाल्यावर त्यांच्यावर ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध राजद्रोह केल्याचा व युद्ध केल्याचा आरोप ठेवून दिल्लीतील लालकिल्ल्यात त्यांच्यावर खटला भरण्यात आला. हा खटला सर्व देशभर गाजला आझाद हिंद फौजेतील सैनिक व अधिकारी यांची लोकप्रियता पराकोटीस पोहोचली होती. राष्ट्रासाठी प्राणार्पण करणारे वीर म्हणून हिंदी जनता त्यांच्याकडे पाहू लागली. आझाद हिंद फौजेतील सैनिक म्हणजे पूर्वीचे ब्रिटिश फौजेतीलच सैनिक; पण देशभक्त दाखविण्याची संधी जेव्हा त्यांना मिळाली तेव्हा त्यांचे देशप्रेम उफाळून वर आले. ज्यांच्या जोरावर आपण हिंदुस्थानात राज्य करायचे त्या भारतीय सैनिकांच्या मनात हिंदुस्थानबद्दल प्रेम व ब्रिटिश सत्तेबद्दल द्वेष असेल तर आपणास येथे फार काळ राज्य करता येणार नाही. हे सत्य इ.स. १९४४-४५ सालानंतर ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना प्रकर्षाने उमजले; आणि त्यांनी हिंदुस्थान सोडून जाण्याचा निर्णय पक्का केला. अशा प्रकारे हिंदुस्थान सोडून जाण्याच्या ब्रिटिशांच्या निर्णयास नेताजी सुभाषचंद्र बोस व त्यांची आझाद हिंद फौज यांचा पराक्रम व देशभक्ती बऱ्याच प्रमाणावर कारणीभूत झालेली होती.

१. आझाद हिंद फौजेवर थोडक्यात टिप लिहा.

१७.२.१.१६ ब) १९४६ चे नौदलाचे बंड (नाविकांचे बंड):

दुसऱ्या महायुद्धाची रण धुमाळी चालू असता १९४२ साली अतिपूर्वेकडे रासबिहारी बोस आणि नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी आझाद हिंद सेना स्थापन करून भारतीय स्वातंत्र्यासाठी जो लष्करी संघर्ष केला. त्याचे इंग्रजांच्या साम्राज्यवादी धोरणावर व भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीवर दूरगामी परिणाम झाले होते. आझाद भारतीय सेनेतील अधिकाऱ्यांवर व सैनिकांवर सरकारने चालविलेल्या खटल्यांमुळे तर हिंदी लोकांच्या राष्ट्रप्रेमास उधाण आले होते. एकूण आझाद हिंद सेनेच्या तेजस्वी कामगिरीचा परिणाम इंग्रजांच्या हिंदुस्थानातील लष्करावरही झाला होता. आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी भारतीय सैनिकांनी इंग्रजांविरुद्ध जो संघर्ष केला तो न्याय्यच होता. अशीच भावना भारतीय लष्करात जोराने फैलावू लागली. त्याचा परिणाम म्हणजेच इंग्रजांच्या 'रॉयल इंडियन नेव्ही' मध्ये बंड घडून आले. प्रांतातून नवी सरकारे सत्तारूढ होऊन काहीसे स्थिरस्थावर होते न होते तोच ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना एका नव्या आपत्तीला तोंड द्यावे लागले. १८ फेब्रुवारी १९४६ रोजी मुंबई बंदरात उभ्या असलेल्या जहाजांवरील भारतीय नौसैनिकांनी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांविरुद्ध व पर्यायाने ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध सशस्त्र उठाव केला. चांगले अन्न व चांगली वागणूक मिळण्यासाठी भारतीय नौसैनिकांनी केलेला संप असे याचे वर्णन ब्रिटिश अधिकारी करीत असले तरी, तो संप नसून उठाव विद्रोह होता हे भारतीयांप्रमाणे ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी ही मनोमन ओळखले आणि म्हणूनच ह्या घटनेमुळे राज्यकर्ते अतिशय अस्वस्थ झाले होते. मुंबईतील भारतीय नौसैनिकांच्या ह्या उठावामागे अनेक कारणे होती त्यांचा आढावा पुढील प्रमाणे घेता येईल.

१७.२.१.१७ १९४६ च्या नाविकांच्या बंडाची कारणे:

याचवेळी राष्ट्रीय काँग्रेसचे वार्षिक अधिवेशन मौ. आझाद यांच्या अध्यक्षतेखाली कराची येथे भरले असता रॉयल इंडियन नेव्हीमधील काही अधिकारी त्यांच्या भेटीस आले होते. या अधिकाऱ्यांनी मौ. आझाद यांना या भेटीत सांगितले की, ब्रिटिश सरकार व काँग्रेस यांच्यामध्ये संघर्ष उभा राहिल्यास आम्ही काँग्रेसची बाजू घेऊन प्राणपणाने लढू. १८ फेब्रुवारी १९४६ रोजी ब्रिटिशांच्या रॉयल इंडियन नेव्हीच्या बंडाची कारणे पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१) राष्ट्रसभेची खंबीर स्वातंत्र्यवाची भूमिका:

१८ फेब्रु. १९४६ रोजी नौदलात झालेल्या बंडास हिंदुस्थानात राष्ट्रीय सभेने चालवलेली स्वातंत्र्याची चळवळ व त्यांची साम्राज्यवाद विरोधी भूमिका कारणीभूत होती. "जे युद्ध साम्राज्यवादी हेतूंनी प्रेरित आहे व जे भारतातील आणि अन्य ठिकाणची साम्राज्यशाही बळकट करण्यासाठी लढले जात आहे. त्या युद्धात आपण ब्रिटिशांशी कोणतेही सहकार्य करणार नाही अशी खंबीर भूमिका राष्ट्रीय सभेने घेतल्यामुळेच नौदलतील सैनिकात असंतोष निर्माण होण्यास अनुकूल पार्श्वभूमी तयार झाली होती

२) आझाद हिंद सेनेच्या कामगिरीचा प्रभाव:

आझाद हिंद सेनेची कामगिरी म्हणजे इंग्रजी सत्तेविरुद्धच एक मोठे बंडच होते. ते नुकतेच घडून येऊन त्याचे उदाहरण नौदलातील सैनिकांसमोर त्यांना स्वातंत्र्याची प्रेरणा देत उभे होते. आपल्या देश बांधवांना गुलामीत जखडून साम्राज्यवादी सरकारविरुद्ध बंड पुकारणे हा आपला जन्मसिद्ध अधिकार आहे. अशा भावना नौदलातील सैनिकांच्या मनामध्ये निर्माण झाली होती.

३) सर्वसामान्य जनतेच्या मनातील देश प्रेमाच्या भावनेचा प्रभाव:

संपूर्ण हिंदुस्थान देशातील हजारो लोक देशभक्तीने प्रेरित होऊन इंग्रजांच्या दडपशाहीविरुद्ध सामना करून लढ्यांचा कार्यांचा मार बंदुकीच्या गोळ्या झेलून देशासाठी तुरुंगात जात होते. प्रसंगी हौताम्य पत्करत होते. आणि आपण साम्राज्यवादी सरकारच्या आज्ञा पाळून नौदलातील गणवेश परिधान करून मिरवणे भूषणास्पद नाही असे नौदलातील सैनिकांना वाटू लागल्यानेच त्यांच्यात बंडाची भावना निर्माण झाली होती.

४) वश श्रेष्ठत्वाचा इंग्रजांचा भारतीय सैनिकांना आलेला अनुभव:

पारतंत्र्याच्या काळात ब्रिटिश लष्करातील भारतीय सैनिकांना इंग्रजांच्या वंशभेदाचे व साम्राज्यवादी धोरणाचे चटके नेहमीच बसत पण आता दुसरे महायुद्ध संपल्यावर हे चटके अधिक जाणवू लागले होते. वास्तविक नौदलातील भारतीय सैनिकांना ब्रिटिश नौदलातील सैनिकांइतकाच पराक्रम दाखवून महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर नौदलातील हिंदी सैनिकांच्या वाट्याला साम्राज्यवादी सरकारकडून उपेक्षाच आली. आपण गाजविलेल्या शौर्याचे साम्राज्यवादी सरकारने चीज केले नाही. अशी भावना नौदलातील भारतीय सैनिकांत सर्वत्र पसरली होती.

५) आझाद हिंद सैनिक व ४२ च्या चलेजाव चळवळीतील क्रांतिकारकांशी त्यांचा आलेला संबंध:

अशा असंतोषाच्या काळातच नौदलातील सैनिकांचा आझाद हिंद सेनेमधील क्रांतिकारी सैनिक व चलेजाव चळवळीतील क्रांतिकारक देशभक्त यांच्याशी संबंध प्रस्थापित झाले हे क्रांतिकारक त्यांना साम्राज्यवादी सत्तेचे जोखड फेकून देण्याविषयी आग्रह करू लागले होते. अशा प्रकारे नौदलातील सामान्य सैनिकांच्या मनात असंतोष खदखदत होता आणि मग त्याचा स्फोट १८ फेब्रुवारी १९४६ या दिवशी बंडाच्या रूपाने घडून आला.

१७.२.२.१८ नौदलातील बंडाची सुरुवात:

प्रत्यक्ष बंडाची ठिणगी पडण्यापूर्वी नौदलात स्वातंत्र्यप्रेमाचे वारे वाहू लागले होते. मुंबई बंदरात रॉयल इंडियन नेव्हीच्या अनेक नौका नांगरून उभ्या होत्या 'तलवार' ही त्यापैकीच एक प्रसिद्ध लढाऊ नौका. या नौकेवरील सैनिकांच्या एक गटाने 'आझाद हिंद चळवळ' नावाची एक गुप्त संघटनाही स्थापन केली होती. संघटनेच्या नावावरून त्यांनी सुभाषचंद्र बाबूंच्या आझाद हिंद सेने पासून प्रेरणा घेतली होती, हे स्पष्ट होते. १ डिसेंबर १९४५ हा 'नौदलदिन' म्हणून साजरा होणार होता त्या दिवशी 'तलवार' या नौकेस भेट देण्याचे निमंत्रण

मुंबईतील अनेक प्रतिष्ठित नागरिकांना दिलेले होते. अशा प्रसंगी आपल्या मनातील इंग्रजांविषयी द्वेष उघड करण्याचे 'तलवार' वरील नौदल सैनिकांनी ठरवले होते त्यांनी अत्यंत गुप्तपणे नौकेच्या भिंतीवर मोठमोठ्या अक्षरात पुढील घोषणा रंगवल्या 'भारत छोडो', 'साम्राज्यवाद्यांचा धक्का असो', 'आताच बंड करा', 'ब्रिटिशांना ठार करा', या घोषणा पाहताच गोऱ्या नौदल अधिकाऱ्यांना धक्काच बसला. चौकशी सुरू झाली. दुसऱ्या दिवशी 'तलवार'ला लष्कर प्रमुखांच्या भेठी होत्या. त्याही दिवशी या घोषणा नव्याने लिहिलेल्या आढळल्या परिणामी गोऱ्या अधिकाऱ्यांनी नौकेवरील पहारा कडक करून खास गुप्तहेरांकडून चौकशी सुरू केली. बी.सी.दत्त या नौदल सैनिकांच्या नेतृत्वाखाली हे सर्व घडून आल्याचे स्पष्ट झाले. दत्त यांना अटक करण्यात आली पण हा प्रकार बाहेर येऊ शकला नाही. या प्रक्षोभक घटनेविषयी अत्यंत गुप्तता पाळली गेली होती. पण नौदल सैनिक स्वस्थ बसलेले नव्हते. १८ फेब्रुवारी १९४६ हा दिवस त्यांनी उठावासाठी निश्चित केला होता. त्या दिवशी 'तलवार' वरील नौदल सैनिकांनी 'भूक हरताळ' संप सुरू केला. (१८ फेब्रुवारी) रॉयल इंडियन नेव्हीत असा प्रकार कधीच घडला नव्हता. त्यामुळे गोरे अधिकारी चक्रावून गेले होते. त्यांची धावपळ सुरू झाली. नौदलातील ध्वजाधिकारी रिअर अॅडमिरल नौकेवर तातडीने आले. त्यांनी संपवाल्यांशी चर्चा केली. आणि त्यांच्या लक्षात आले की हा संप राजकीय दृष्टीकोनातून घडून आला आहे. सायंकाळी नौदल सैनिकांनी एक संप समितीची स्थापना केली. समितीने तयार केलेल्या मागणी पत्रकात सुधारित सेवाशर्ती व चांगला अन्नपुरवठा या मागण्यांबरोबर आझाद हिंद सेनेतील सैनिकांसह हिंदुस्थानातील सर्व राजबंदांची सुटका करावी आणि इंग्रजांनी हिंदुस्थान सोडून जावे अशा क्रांतिकारी मागण्याही केल्या होत्या. मुंबईतील या बंडखोर नौदल सैनिकांचे नेतृत्व एम.एस.खान, मदन आणि दत्त हे नौदलातील, तीन सैनिक करीत होते. त्यांनी 'तलवार' वरील बिनतारी यंत्रणेच्या साहाय्याने अन्य युद्ध नौकांवरील आपल्या नौका सोडून 'तलवार'च्या दिशेने कूच केले.

नौदलातील बंड:

भारतीय नाविक बंड (याला रॉयल इंडियन नेव्ही म्युटिनी (शाही भारतीय नौदलाचे बंड) किंवा मुंबईचे बंड किंवा नाविक उठाव या नावाने ओळखले जाते) हे ब्रिटिश भारतीय आरमारामध्ये झालेले बंड होते. याची सुरुवात १८ फेब्रुवारी, १९४६ रोजी जहाजांवर आणि किनाऱ्यावरील आस्थापनांमध्ये, शाही भारतीय नौदलातील नाविकांच्या संपाने झाली. त्यानंतर मुंबईमध्ये उघड बंडाची सुरुवात होऊन हे लोण कराची ते कोलकाता असे पूर्ण ब्रिटिश भारतात पसरले आणि तेथील नाविकांकडून त्याला पाठिंबा मिळाला. यात ७८ जहाजांमधील २०,००० पेक्षा जास्त नाविक आणि किनाऱ्यावरील आस्थापनांतील कर्मचाऱ्यांचा सहभाग होता

"तलवार" या नौकेवर उघड उघड बंड पुकारून नौदल सैनिक मुंबईच्या रस्त्यावर आले. त्यांना पाहून लोकांमध्ये अभूतपूर्व उत्साह संचारला. हजारो देशप्रेमी लोक त्यांच्या मिरवणुकीत सहभागी झाले. त्यामध्ये कापडगिरण्या, कारखाने, रेल्वे वर्कशॉपमधील शेकडो कामगार सहभागी झाले होते त्यांच्या 'इन्किलाब झिंदाबाद' आणि 'हिंदू-मुस्लिम एक है' या नाऱ्यांनी मुंबईचे मुख्य रस्ते गजबजून गेले होते.

नौदल सैनिकांनी अचानक पुकारलेला संप म्हणजे एकप्रकारे ब्रिटिश साम्राज्याविरुद्ध बंडखोरीच होती. हा उठाव पाहून इंग्रज सरकार हादरून गेले. कोणत्याही परिस्थितीत हा उठाव चिरडून टाकण्याचा इंग्रज सरकारने निश्चय केला. पोलिस दल सशस्त्र सैन्यदल यांना पाचारण केले गेले. सतत चार दिवस मुंबईच्या रस्त्यांवर पोलिसांच्या गाड्या आणि रणगाडे फिरत होते. उठावात सामील झालेले लोक व सैन्यदल यांची धुमश्चक्री चालू राहिली. अनेक वेळा गोळीबार झाले. लोक रणगाड्यांवर व सशस्त्र सैनिकांवर दगडविटांचा मारा करून आपला प्रतिकार करीत होते. सरकारजवळ प्रभावी शस्त्रे व साधने होती तर उठावात सहभागी झालेले लोकनिशस्त्र होते. त्यांनी सरकारच्या गोळीबारास दाद न देता संघर्ष चालूच ठेवला. चार दिवसातील गोळीबारात २२८ जण मृत्युमुखी पडले. तरीही लोक मागे हटले नाहीत.

नौदल सैनिकांनी मात्र या वेळी आपल्या शस्त्रांनी प्रतिकार केला. भूदलाच्या सशस्त्र दलाने जेव्हा नौदलाच्या 'कॅसल' या बराकीस वेढा दिला तेव्हा उभयदलात गोळीबार घडून आला.

उठावात सहभागी झालेल्या नौकांना आणि त्यांच्या बराकींना वेढून त्यांची रसद बंद करण्याचा सरकारने निर्णय घेतला आणि सशस्त्र दलातील सैनिकांचे पहारे बसवण्यात आले. हे जेव्हा मुंबईतील लोकांना समजले की सरकार नौदल सैनिकांची कोंडी करून त्यांना शरण आणू पाहत आहे. तेव्हा मुंबईतील शेकडो देश प्रेमी नागरिकांनी खाद्य पदार्थांची पुडकी घेऊन गेट वे ऑफ इंडियाकडे कूच केले. आणि ही पुडकी नौदल सैनिकांना यशस्वीरित्या पोहचवली. नौदल उठावातील एक प्रमुख नेते बी. सी. दत्त यांनी या प्रसंगावर 'म्युटिनी ऑफ द इन्सॉसंट' नावाचे पुस्तक लिहिले आहे. इतिहासकार रजनी पामदत्त यांनी या उठावाचे वर्णन आपल्या 'इंडिया टुडे' या ग्रंथात केले आहे.

उठाव चालू राहिला असता तर त्यातून भीषण रक्तपात घडून आला असता आणि राष्ट्रीय सभेच्या ध्येयधोरणात न बसणारी ही घटना असल्याने कोणीतरी मध्यस्थी करून नौदल सैनिकांचा हा उद्रेक शमवण्यासाठी मदत करण्याची आवश्यकता होती. असे जाणकाराना वाटले त्यामुळे राष्ट्रसभेचे नेते सरदार पटेल व मुस्लिम लीगचे नेते बॅ जिना यावेळी मुंबईस धावून आले आणि त्यांनी नौदल सैनिक व सरकार यांच्यात वाटाघाटी करून कोणात्याही नौदल सैनिकास शिक्षा होणार नाही व बंड करून उठल्याबद्दल कोणताही सूड उगवला जाणार नाही. असे सरकारच्या वतीने आश्वासन दिले गेले. हे आश्वासन मिळाल्यावर रॉयल इंडियन नेव्हीमधील बंडखोर सैनिकांनी २३ फेब्रुवारी १९४६ रोजी सकाळी सरकार पुढे शरणागती स्वीकारली. अशा प्रकारे नौदलातील हा अभूतपूर्व उठाव शांत झाला. १५.२.१.१९ नौवलातील उठावाचे राष्ट्रीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महत्त्व : स्वातंत्र्य चळवळीतील याउठावाचे महत्त्व खालील प्रमाणे सांगता येते.

१) इंग्रजांचा लष्करावरील विश्वास उडाला:

१८५७ साली सैनिकांनी इंग्रज सत्तेविरुद्ध उठाव केला होता. इंग्रज सरकारने तो ९० वर्षांपूर्वी मोडून काढल्यानंतर भारतीय लष्कराची त्यांनी पुनर्रचना केली होती की हिंदी सैनिकांमध्ये राष्ट्रभक्तीची प्रेरणाच निर्माण होऊ नये. म्हणून भारतीय सैनिकांच्या फलटणी जातीच्या पायावर उभारून त्यांच्यात कधीच एक राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण होणार नाही याची काळजी घेतली होती. पण सरकारच्या विश्वासाने पहिला तडाखा आझाद हिंद

सेनेच्या निर्मितीने बसला तर दुसरा तडाखा नौदलातील सैनिकांच्या उठावाने बसला. त्यामुळे इंग्रज सरकारचा लष्कारावरील विश्वासच उडला आणि भारतात आपल्याला लष्करी शक्तीच्या जोरावर राज्य करता येणार नाही याची त्यांना जाणीव झाली.

२) आझाद हिंद सेनेच्या कृतीचे हे पुढचे पाऊल:

आझाद हिंद सेनेने जेव्हा हिंदुस्थानच्या भूमीवर प्रवेश केला त्यावेळी भारतीय लोक स्वातंत्र्य प्रेमाने भारावून जाऊन आपल्या आंदोलनात सहभागी होतील अशी नेताजींची अपेक्षा होती. ४२च्या चळवळीतील भूमिगत कार्यकर्त्यांचे असे काही 'आझाद दस्ते' निर्माण झाले होते. हिंदुस्थानच्या भूमीवर आझाद हिंद फौज येताच हे "आझाद दस्ते" तिला जाऊन मिळणार होते. पण भूमिगतांची चळवळ लवकरच संपुष्टात आल्याने नेताजींचे हे स्वप्न साकार झाले नाही. १९४६ च्या नौदलाच्या या उठावात मात्र बंड करून उठलेल्या सैनिकांशी लोकांनी मोठ्या देशभक्तीने व निर्भीड वृत्तीने सहकार्य केल्याचे दिसून येते. प्रा. ग. प्र. प्रधान हे आपल्या स्वातंत्र्यसंग्रामाचे महाभारत' या ग्रंथात म्हणतात. 'नाविकबंडाचे खरे महत्त्व हे की या बंडामध्ये लोकशक्ती आणि बंडखोर नाविकांनी शक्ती यांचा संगम होऊन त्यांनी ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध दंड थोपटले होते. सुभाषचंद्र बोस यांनी सुरू केलेल्या लढ्याचेच हे पुढचे पाऊल होते.'

३) अंतिम स्वातंत्र्यसंग्रामाचे तिसरे पर्व:

हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील अंतिमपर्व १९४२च्या 'चलेजाव' संग्रामाने सुरू झाले. या अंतिम पर्वाचेही तीन भाग होते. सन १९४६ चा नौदलाचा उठाव हा या पर्वाचा शेवटचा भाग होता. त्या भागाचे महत्त्व सांगताना प्रा. ग. प्र. प्रधान लिहितात, '१९४२ मधील चलेजाव चळवळ हे पहिले पर्व एकावेळी ब्रिटिशांच्या बाजूने लढणाऱ्या सैनिकांनी व अधिकाऱ्यांनी सुभाष बाबूंच्या नेतृत्वाखाली भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी केलेला पराक्रमी संग्राम हे दुसरे पर्व. तिसऱ्या पर्वांमध्ये नाविकांनी बंड केले असताना सर्वसामान्य जनतेने त्यांच्याशी हात मिळवणी केली आणि दोघांनी मिळून संयुक्तपणे ब्रिटिशसत्तेला आव्हान दिले. या तिसऱ्या पर्वात जे घडले त्यावरून भविष्य काळात काय घडेल याची ब्रिटिशांना कल्पना आली आणि त्यांनी साम्राज्याचा गाशा गुंडाळून भारत सोडून जाण्याचा निर्णय घेतला.'

४) अॅटलीची घोषणा:

नौदलाचे बंड फेब्रुवारी १९४६ मध्ये झाले आणि १९ मार्च १९४६ रोजी इंग्लंडचे पंतप्रधान अॅटली यांनी ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये जाहीर केले की हिंदुस्थानातील राजकीय पेचप्रसंग सोडविण्यासाठी म्हणजे हिंदुस्थानला लवकरात लवकर स्वातंत्र्य देण्यासाठी आपल्या मंत्रिमंडळातील तीन सदस्यांचे एक शिष्ट मंडळ (कॅबिनेट मिशन) पाठवले जाईल ही घोषणा करण्यास जी परिस्थिती निर्माण झाली. त्यामध्ये नौदलातील सैनिकांचे बंड ही एक अतिशय महत्त्वपूर्ण घटना होती असे म्हणाले जाते.

अशाप्रकारे हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य लढ्याच्या अंतिम पर्वात आझाद हिंद सेनेची तेजस्वी कामगिरी व नौदलातील सैनिकांचा स्वयंस्फूर्त उद्रेक या महत्त्वाच्या घटना मानल्या जातात. हे दोन्हीही उठाव वरवर अयशस्वी झाल्याचे दिसत असले तरी शेवटी त्यांच्या परिणामाच्या

दृष्टीने विचार करता ते यशस्वी झाले हेच स्पष्ट होते. या दोन्ही उठावांमुळे हिंदुस्थानावर आता सैन्य बळाच्या जोरावर राज्य करता येणार नाही. ही राज्यकर्त्यांची भावना बळावत गेली. परिणामी हिंदुस्थान शक्य तितक्या लवकर सोडून जाण्याचा ब्रिटिशांनी निर्णय घेतला. आणि पुढच्या साली म्हणजे १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले आपली प्रगती तपासा. १. नौदलातील १९४६ च्या नाविक बंडा विषयी सविस्तर माहिती विशद करा.

क) १७.२.२ भारतीय राष्ट्रीय चळवळीला मिळालेला आंतरराष्ट्रीय प्रतिसाद:

राष्ट्र सभेच्या स्थापनेपासून ती भारतीय लोकांच्या न्याय हक्कांसाठी झगडत होती जसजसा काळ जाऊ लागला तसतसे तिने वेगळे स्वरूप धारण केले. लोकमान्य टिळक व म. गांधीच्या नेतृत्वाखाली तिने तीव्र प्रतिकाराची चळवळ सुरू केली तर दुसरे महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर हिंदुस्थानातील जनतेतील विश्वासात न घेता हिंदुस्थानला दुसऱ्या महायुद्धात ओढले असताना काँग्रेसमधील अनेक क्रांतिकारक नेत्यांना स्वातंत्र्य मिळविण्याची दुसरे महायुद्ध एक सुवर्णसंधी आहे असे वाटले. भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाला आंतरराष्ट्रीय प्रतिसाद ही अनुकूल मिळू लागला होता. अमेरिका, चीन, ऑस्ट्रेलिया या राष्ट्रांनी इंग्लंडवर दबाव आणून हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य देण्यासाठी प्रोत्साहित केले तर नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या नेतृत्वाखाली स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या आझाद हिंद सेनेला सहकार्य करून जर्मनी आणि जपान यांनी महत्वाचे योगदान दिले. भारतीय राष्ट्रीय चळवळीला मिळालेल्या आंतरराष्ट्रीय प्रतिसादाचा आढावा पुढील प्रमाणे घेता येईल.

१) अमेरिका:

अमेरिका हे लोकशाहावादी राष्ट्र असल्याने व पहिल्या युद्धात सहभागी होत असताना अमेरिकेने आपण लोकशाहीच्या संरक्षणासाठी दोस्त राष्ट्रांच्या बाजूने युद्धात उतरत आहोत असे जाहीर करून लोकशाही मुल्यांचे रक्षण करण्यासाठी अमेरिकेने पुढाकार घेतला होता. तेव्हापासून अमेरिकेला हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीबद्दल आस्था वाटत होती. दुसरे महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर इंग्लंड-अमेरिका पुन्हा एकाच बाजूने युद्धात उतरले होते. या युद्धात इंग्लंड-अमेरिका युती होऊन अँटलॅन्टिक सनदेनुसार स्वातंत्र्य, लोकशाही, स्वयंनिर्णय इ. तत्वांचा उद्घोष करण्यात आला. प्रत्येक राष्ट्रास त्याचे भवितव्य ठरविण्याचा अधिकार मान्य करण्यात आला पण १९४१ मध्ये चर्चिलने जाहीर केले की, अँटलॅन्टिक सनद हिंदुस्थानला लागू राहणार नाही. इंग्लंडचा हा कट्टर साम्राज्यवाद अमेरिकेला पसंत पडला नाही. युद्ध संपल्यानंतर साम्राज्यतर्गत स्वराज्य देण्यास चर्चिलचा विरोध होता हीच गोष्ट हिंदी लोकांच्या असंतोषाचे व त्याच्या असहकाराचे कारण होते. पूर्वेकडील जपानविरुद्ध युद्ध जिंकण्यासाठी हिंदुस्थानाचे सहकार्य आवश्यक आहे असे अमेरिकन राष्ट्राध्याक्ष रूझवेल्ट यांचे मत होते. परिणाम प्रे. रूझवेल्टनी चर्चिलवर दबाव आणून हिंदुस्थानला स्वराज्य देण्यासाठी योजना तयार करण्यास भाग पाडले या मागे अमेरिकेचा स्वार्थी दृष्टीकोन वरवर दिसत असला तरी लोकशाहीचा प्रसार करणे हा मुळ हेतु असल्यामुळे अमेरिकेचे भारतीय राष्ट्रीय चळवळीला अनुकूल प्रतिसाद देवून हिंदुस्थानला लवकरात लवकर स्वातंत्र्य कसे मिळेल या दृष्टीने प्रयत्न केले होते.

२) चीन:

१९४९ च्या चीनी क्रांतीनंतर कम्युनिस्ट चीन आणि भारत यांचे संबंध फारसे सलोख्याचे राहिले नसले तरी, दुसऱ्या महायुद्धाच्या दरम्यान भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीस चीनचा अनुकूल प्रतिसाद होता कारण १९११च्या क्रांतीने चीनने अनियंत्रित राजसत्तेचा शेवट करून लोकशाही शासन व्यवस्थेची निर्मिती केली. थोडक्यात १९४९ पूर्वी चीनही लोकशाहीचा पुरस्कर्ता होता. दुसऱ्या महायुद्धात चीन दोस्तांच्या गटात होता. चीनचे सरसेनापती बॅंग-काय-रोकने १९४२ साली हिंदुस्थानला भेट दिली. त्यावेळी त्यांनी हिंदी लोकांच्या न्याय मागण्या सरकारने लवकर पुऱ्या कराव्यात अशा प्रकारचे आवाहन त्यांनी ब्रिटिश सरकारला केले होते. थोडक्यात अमेरिकेप्रमाणेच आशिया खंडातील आणि हिंदुस्थानचे शेजारी राष्ट्र चीनचाही भारतीय राष्ट्रीय चळवळीला सकारात्मक प्रतिसाद मिळल्यानेच दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर इंग्लंडला हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यासाठी वेव्हल योजना (१९४५) कॅबिनेट मिशन म्हणजेच त्रिमंत्री शिष्ट मंडळ (१९४६), लंडन परिषद अँटलीची घोषणा आणि लॉर्ड माऊंटबॅटन यांची फाळणीची योजना या सारख्या योजना राबवून स्वातंत्र्याच्या दृष्टीने अनुकूल वातावरण तयार केले.

३) ऑस्ट्रेलिया:

भारतीय राष्ट्रीय चळवळीला अमेरिका चीन राष्ट्रांप्रमाणेच एकेकाळी ब्रिटनची वसाहत असलेल्या ऑस्ट्रेलियाने अनुकूल प्रतिसाद देवून इंग्लंड लवकरात लवकर हिंदुस्थानाची साम्राज्यवादातून मुक्तता करून स्वातंत्र्य द्यावे यासाठी इंग्लंडवर दबाव आणण्यास सुरुवात केली होती. ऑस्ट्रेलियाचे परराष्ट्रमंत्री डॉ. इव्हेंट यांनीही हिंदी प्रश्नाची लवकर सोडवणूक करण्याची सूचना ऑस्ट्रियन पार्लमेंट मध्ये ब्रिटिशांना केली होती. त्यामुळेच भारतीय राष्ट्रीय चळवळीला सर्व स्तरातून आणि देश विदेशातून अनुकूल प्रतिसाद मिळू लागल्यामुळेच ब्रिटिशांना हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य द्यावे लागले.

४) इंग्लंडची संसद:

इंग्लंड राष्ट्र स्वतःच्या देशात लोकशाहीचा पुरस्कार करते एवढेच नव्हेतर जागतील लोकशाहीचा प्रथम पुरस्कर्ता म्हणून म्हणवून घेते आणि आपल्या वसाहतींवर मात्र साम्राज्यवादी राज्य करते हे खुद्द ब्रिटिश संसदेतील अनेक सभासदांना पटत नव्हते. संसदेने ब्रिटिश भारताच्या अनेक प्रश्नांकडे विलायत सरकारचे लक्ष वेधले होते. व भारतीयांच्या प्रश्नांकडे तातडीने लक्ष द्यावे म्हणून आपली मते स्पष्ट पणे मांडावयास सुरुवात केली होती. व भारतीयांच्या राष्ट्रीय चळवळीस एक प्रकारे प्रोत्साहन दिले होते.

५) जर्मनी:

भारतीय राष्ट्रीय चळवळ काँग्रेसची गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली लढ्या बरोबरच अनेक डाव्या विचारसरणीच्या क्रांतिकारांच्या चळवळीचे योगदान होते. भारताला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी कोणत्याही मार्गाचा अवलंब करण्याची सुभाषचंद्र बोस यांची तयारी होती. दुसरे महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर ब्रिटिशांना अडचणीत आणण्यासाठी आणि हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी हिच सुवर्णसंधी आहे. आणि या संधीचे आपण सोने केले पाहिजे आणि त्यासाठी कोणताही मार्गाचा अवलंब करण्यास नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या सारखे

नेते तयार होते म्हणून इंग्लंडच्या विरुद्ध दुसऱ्या महायुद्धात जर्मनी व जपान या हूकूमशाह्यांची पाठिंबा घेण्याची तयारी केली त्यासाठी ते २७ जानेवारी १९४१ रोजी ब्रिटिश सरकारच्या नजरकैदेतून सुटका करून काबूल - रशिया - इटालीच्या मदतीने जर्मनीत जाऊन भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केला. हिटलर व मुसोलिनी या नेत्यांच्या भेटी घेतल्या हिटलरचा उजवा हात रिबेन ट्रॉप याच्या मदतीने बर्लिन रेडिओवरून ब्रिटिशाविरुद्ध भारतीय जनतेला स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी होण्याचे आव्हान करून ब्रिटिशाविरुद्ध जर्मनीला पाठिंबा दिला तर जर्मनीने भारतीय राष्ट्रीय चळवळीला अनुकूल प्रतिसाद दिला. त्यामुळे ब्रिटिशांना लवकरात लवकर भारताला स्वातंत्र्य देण्याच्या दृष्टीने पाऊल टाकावे लागले.

६) जपान:

जपानने अमेरिकेच्या पर्लहर्बरवर हल्ला केला आणि दुसऱ्या महायुद्धात जपानअमेरिका युद्ध भडकले आणि जागतिक युद्धाला वेगळे वळण लागले. अतिपूर्वेकडील युद्धात जपानने दोस्त राष्ट्राविरुद्ध आघाडी उभारली दक्षिण आशियातील युद्धात भारताचे सहकार्य मिळविण्यासाठी भारताच्या राष्ट्रीय चळवळीला पाठिंबा देऊन जपानच्या ताब्यात ब्रिटिशांच्या लष्करातील जे भारतीय सैनिक युद्ध कैदी म्हणून जपानच्या ताब्यात होते त्या सैनिकांनी आझाद हिंद सेना रासबिहारी बोस यांच्या अध्यक्षतेखाली उभारली होती. या आझाद हिंद सेनेचे नेतृत्व सुभाष बाबूंकडे आले सुभाषचंद्र बोस यांनी स्थापन केलेल्या आझाद हिंदच्या हंगामी सरकारला जगातील जपान, जर्मनी, इटाली, ब्रह्मदेश, चीन, मांचुरिया, यासारख्या अनेक देशांनी पाठिंबा देऊन एक प्रकारे भारतीय राष्ट्रीय चळवळीला आपला पाठिंबा जाहीर केला होता. भारतीय राष्ट्रीय चळवळ २८ डिसेंबर १८८५ रोजी स्थापन झालेल्या राष्ट्रीय सभेपासून सुरू झाली तेव्हापासून मवाळ काँग्रेस, जहाल काँग्रेस, गांधीवादी काँग्रेस, क्रांतिकारी चळवळी डाव्या विचारसरणीच्या चळवळी नेताजींच्या नेतृत्वाखालील आझाद हिंद सेनेचा लढा तर गांधीच्या नेतृत्वाखालील चलेजाव चळवळ असा विचित्र टप्प्यातून राष्ट्रीय चळवळ तावून सुलारखुन निघाली.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या दरम्यान तर भारतीय राष्ट्रीय चळवळ जोमात आली. या भारतीय राष्ट्रीय चळवळीला अमेरिका, जपान, चीन, ऑस्ट्रेलिया, इटाली, जर्मनी, ब्रह्मदेश, मांचुरिया या देशांचा सकारात्मक पाठिंबा मिळून आंतरराष्ट्रीय प्रतिसाद मिळाला.

१७.३ सारांश

आझाद हिंद सेनेत सर्व जाती-जमाती, निरनिराळ्या प्रांतांचे, वेगवेगळ्या भाषांचे सैनिक होते. सेनेत एकात्मतेची भावना होती. 'कदम कदम बढाए जा', या गीताशी समरस होऊन नेताजी आणि त्यांचे लष्कर यांनी आझाद हिंदुस्थानचे स्वप्न साकारण्यासाठी विजयी घोडदौड सुरू केली. सहस्रो सशस्त्र हिंदी सैनिकांची फौज तयार झाल्यावर आणि पूर्व आशियाई देशातील लाखो हिंदी जनतेचा भारतीय स्वातंत्र्याला पाठिंबा मिळवल्यावर नेताजींनी २१ ऑक्टोबर १९४३ रोजी स्वतंत्र हिंदुस्थानचे दुसरे हंगामी सरकार स्थापन केले. या हंगामी सरकारला जपान, जर्मनी, चीन, इटली, ब्रह्मदेश इत्यादी देशांनी त्यांची मान्यता घोषित केली. या हंगामी सरकारचे आझाद हिंद सेना, हे प्रमुख लष्कर बनले ! आझाद हिंद सेनेचा ब्रिटीश सत्तेच्या विरोधात लष्करी उठाव सुरू होताच जपानचे

सत्ताधीश जनरल टोजो यांनी इंग्लंडकडून जिंकलेली अंदमान व निकोबार ही दोन बेटे आझाद हिंद सेनेच्या हाती सुपूर्द केली. २९ डिसेंबर १९४३ रोजी स्वतंत्र हिंदुस्थानचे प्रमुख म्हणून नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी अंदमानला भेट दिली आणि आपला स्वतंत्र ध्वज तिथे फडकवून सेल्युलर तुरुंगात शिक्षा भोगलेल्या क्रांतीकारकांना आदरांजली वाहिली.

८ फेब्रुवारी, १९४६ रोजी शाही भारतीय नौसेनेच्या खलाशी व इतर खालच्या स्तरावर काम करणाऱ्या कामगारांनी कामाच्या परिस्थितीबाबत तक्रार करत बंद पुकारला. त्यांना मिळणारे राहाण्याच्या ठिकाणाचा आणि अन्नाचा निकृष्ट दर्जा हे या संपाचे तात्कालिक कारण होते. [३] १९ फेब्रुवारीच्या पहाटेपर्यंत याचे नेतृत्व करण्यासाठी केंद्रीय समिती निवडण्यात आली. या समितीचे नेते म्हणून सिग्नलमॅन लेफ्टनंट मोहम्मद शरिफ आणि पेटी ऑफिसर टेलिग्राफिस्ट मदन सिंग यांची प्रधान आणि उपप्रधान म्हणून एकमताने नेमणूक करण्यात आली. [४] या बंदाला भारतीय जनतेमध्ये थोड्याफार प्रमाणात पाठिंबा मिळाला होता, परंतु बहुतांश राजकीय नेत्यांनी पाठिंबा देण्याचे टाळले होते. काँग्रेस आणि मुस्लिम लीगने या संपाचा निषेध केला होता.

१७.४ प्रश्न

१. आझाद हिंद सेनेच्या कामगिरीचा प्रभाव स्पष्ट करा.
२. आझाद हिंद फौजेच्या माघारीची कारणे लिहा.
३. आझाद हिंद सेनेचे महत्त्व अधोरेखित करा.
४. आझाद हिंद सैनिक व ४२ च्या चलेजाव चळवळीतील क्रांतिकारकांशी त्यांचा आलेला संबंध स्पष्ट करा.
५. १९४६ चे नौदलाचे बंड (नाविकांचे बंड) स्पष्ट करा.

१७.५ संदर्भ

- १) गर्गे स. मा. कुलकर्णी अरा. भारतीय राज्यघटनेचा इतिहास, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे प्रथमावृत्ती १९७५.
- २) Kapur AC : Constitutional Hestory of India (1765 - 1984), S. Chand & company ltd; New Delhi, 1985. Third revised edition.
- ३) देशपांडे अरविंद, घटनात्मक विकास १८५७ ते १९५०, य. च. महा. मु. वि. नाशिक प्रथामवृत्ती, १९९१.
- ४) पवार जयसिंगराव (१९७४), हिंदुस्थानचा राजकीय आणि घटनात्मक इतिहास, अजब पुस्तकालय, कोल्हापूर.
- ५) कदम य. ना. (२००३), समग्र भारताचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर. ६) तांबोळी एन. एस. (२००५), आधुनिक भारत निराली प्रकाशन पुणे.

स्वातंत्र्य आणि फाळणी

घटक रचना

- १८.० उद्दिष्टे
- १८.१ प्रस्तावना
- १८.२ सत्तातराच्या वाटाघाटी
- १८.३ भारतीय पुढाऱ्यांशी चर्चा
- १८.४ भारताच्या फाळणीचा पहिला मसुदा
- १८.५ फाळणीचा दुसरा मसुदा
- १८.६ माऊंटबॅटन योजना
- १८.७ भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा – १९४७
- १८.८ पाकिस्तानची निर्मिती
- १८.९ भारत स्वतंत्र झाला
- १८.१० सारांश
- १८.११ प्रश्न
- १८.१२ संदर्भ

१८.० उद्दिष्टे

१. भारताच्या फाळणीस जबाबदार कोण होते हे अभ्यासता येते.
२. भारताच्या फाळणीचा पहिला मसूदा कसा होता ते समजते.
३. भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा समजू शकाल.
४. पाकिस्तानच्या निर्मितीची कारणे लक्षात येतील.

१८.१ प्रस्तावना

इ.स. १९४६ मधील ब्रिटिश कॅबिनेट मिशनच्या शिफारशी नामंजूर करण्याची सूचना गांधीजींनी काँग्रेसला दिली. या शिफारशीमधील मुस्लिम बहुसंख्य राज्यांच्या एकत्रीकरणाबद्दल गांधीजी साशंक होते. त्यांच्या मते ही फाळणीची नांदी होती. पण जरी पक्ष गांधीजींचा सल्ला खचितच मानत असे, तरी यावेळी मात्र त्यांनी हा सल्ला मानला नाही. कारण पंडित नेहरू आणि पटेलाना माहित होते की जर ब्रिटिशांच्या शिफारशी मान्य नाही केल्या तर राज्य कारभाराचे नियंत्रण मुस्लिम लीग कडे जाईल. इ.स. १९४६ आणि इ.स. १९४८च्या दरम्यान ५,०००हून जास्त माणसे दंगलींमध्ये मारली गेली. जी भारताची फाळणी दोन राष्ट्रांत करेल अश्या प्रत्येक योजनेचा गांधीजींनी जोरदार विरोध केला. भारतातील बहुसंख्य मुस्लिम, जे हिंदू आणि शिखांच्या सोबत राहत होते, ते फाळणीला

अनुकूल होते. म्हणजे, मुस्लिम लीगचे नेते, मोहम्मद अली जिना यांना, पश्चिम पंजाब, सिंध, उत्तर-पश्चिम फ्रॉंटियर प्रांत आणि पूर्व बंगालमध्ये बराच पाठिंबा होता. -मुस्लिमांमधील अंतर्गत युद्ध टाळण्याचा एकमेव मार्ग म्हणून काँग्रेसने फाळणीच्या आराखड्याला मान्यता दिली. काँग्रेस नेत्यांना माहित होते की गांधीजी फाळणीला तीव्र विरोध करतील आणि गांधीजींच्या पक्षातील आणि देशातील पाठिंब्यामुळे त्यांच्या अनुमतीशिवाय पुढे जाता येणार नाही. गांधीजींच्या निकटच्या सहकाऱ्यांनी फाळणीचा (त्या परिस्थितीतील) सर्वोत्तम पर्याय म्हणून स्वीकार केला होता. सरदार पटेलानी गांधीजींना पटवून देण्याचा प्रयत्न केला की, फाळणी हा अंतर्गत युद्ध टाळण्यासाठी एकमेव पर्याय आहे. शेवटी उद्वेगाने गांधीजींनी आपली अनुमती दिली.

त्यांनी उत्तर भारतातील तसेच बंगालमधील प्रक्षुब्ध जमावाला शांत करण्यासाठी हिंदू आणि मुस्लिम समाजातील नेत्यांसोबत दीर्घ चर्चा केल्या. इ.स. १९४७च्या भारत-पाकिस्तान युद्धाच्या पार्श्वभूमीवरदेखील, भारत सरकारचा फाळणी करारानुसार ठरलेले ५५ कोटी रुपये पाकिस्तानला न देण्याचा निर्णय त्यांना आवडला नाही. सरदार पटेलाने साख्या नेत्यांना वाटत होते की, या पैशांचा उपयोग पाकिस्तान युद्धासाठी भांडवल पुरवण्यासाठीच करेल. सर्व मुस्लिमांना पाकिस्तानात पाठवून द्यावे या मागणीने परत जोर पकडला होता. तसेच हिंदू आणि मुस्लिम नेते एकमेकांना समजून घेण्यात असमर्थता दाखवीत होते. या सर्व कारणांनी गांधीजी अत्यंत व्यथित झाले होते. त्यांनी या दंगली बंद करण्याच्या आणि पाकिस्तानला ५५ कोटी देण्याच्या मागणीसाठी आमरण उपोषण चालू केले. गांधीजींना भीती वाटत होती की, पाकिस्तानमधील अस्थिरतेमुळे आणि असुरक्षिततेमुळे तेथील लोकांचा भारताबद्दलचा राग वाढेल आणि या दंगली देशाच्या सीमा ओलांडून जातील, तसेच हिंदू आणि मुस्लिमांमधील शत्रुत्व परत डोके वर काढील आणि त्याची परिणती अंतर्गत बंडात होईल. त्यांच्या आयुष्यभराच्या सहकाऱ्यांसोबतच्या अनेक वादविवादानंतरही गांधीजी आपल्या निर्णयावरून मागे हटले नाहीत आणि शेवटी सरकारने आपला निर्णय मागे घेतला आणि पाकिस्तानला ५५ कोटी रुपये दिले. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ, अखिल भारतीय हिंदू महासभा यांचे नेते यांचे तसेच अन्य हिंदू नेते, मुस्लिम नेते व शीख नेते यांनी हा हिंसाचार थांबवण्याचे आणि लोकांकडून शांतता राखण्याची मागणी करण्याचे वचन दिले. यानंतर गांधीजींनी संत्र्याचा रस पिऊन आपले उपोषण सोडले.

१८.२ लॉर्ड माऊंटबॅटन यांची नियुक्ती

२४ मार्च १९४७ रोजी लॉर्ड माऊंटबॅटन यांचा भारताचे गव्हर्नर जनरल म्हणून शपथविधी झाला ते भारतातील अखेरचे ब्रिटिश गव्हर्नर जनरल होते. हे पद स्वीकारण्यापूर्वी माऊंटबॅटन यांनी दोन अटी घातल्या होत्या त्या म्हणजे,-

- १) ब्रिटिशांनी भारत सोडण्यासाठी निश्चित कालमर्यादा निर्धारित केली जावी.
- २) भारतातील आणीबाणीची परिस्थिती लक्षात घेता त्यांना निर्णय स्वातंत्र्य व कार्य स्वातंत्र्य दिले जावे. या दोन्ही अटी ब्रिटिश मंत्रिमंडळाने मान्य केल्यानंतर माऊंटबॅटन भारतात गव्हर्नर जनरलच्या पदाची जबाबदारी स्वीकारण्यास तयार झाले. लॉर्ड माऊंटबॅटन यांना अटलींनी बरेच निर्णय स्वातंत्र्य व कार्य स्वातंत्र्य दिले असले तरी

ब्रिटिश सरकार च्या मूलभूत धोरणाबाबत स्थूलमानाने मार्गदर्शनपर असे एक सूचनापत्रही त्यांना भारतात येण्याच्या वेळी दिले होते. ते म्हणजे १६ मे १९४६च्या कॅबिनेट मिशन योजनेनुसार भारतात नवी शासन व्यवस्था प्रस्थापित करण्याची शक्यतो प्रयत्न करावा; परंतु हे उद्दिष्टे १ ऑक्टोबर पर्यंत साध्य न झाल्यास भारतातील विद्यमान परिस्थितीत कोणती पावले उचलणे आवश्यक आहे याबद्दलचे आपले मत ब्रिटिश सरकारला कळवावे. हंगामी सरकारला दैनंदिन शासनाबाबत जास्तीत जास्त स्वातंत्र्य द्यावे. सत्तांतर सुरळीत होण्यासाठी भारतीय नेत्यांशी चांगले संबंध ठेवावेत. लॉर्ड माऊंटबॅटन यांना त्यांच्या अधिकार ग्रहणाच्या वेळी भारतातील वाढत्या तणावपूर्ण परिस्थितीचीपूर्ण जाणीव होती. जिना पाकिस्तानच्या मागणीवर अडून बसले तर सत्तांतराची कमाल कालमर्यादा ब्रिटिश सरकारने जाहीर केल्याचा आनंद एकीकडे काँग्रेस वर्तुळात होता. तर दुसरीकडे त्या घोषणेने ध्वनित होणाऱ्या देशाच्या विभाजनाच्या विरुद्ध पुन्हा एकदा जनआंदोलन उभे करावे असे गांधीजींना वाटत होते.

अशा स्थितीत भारतातील दोन्ही महत्त्वाच्या पक्षांशी सलोखा ठेऊन सत्तांतराच्या योजनेला त्यांची लवकरात लवकर संमती मिळवावयाची व सत्तांतर शक्य तितक्या सुरळीतपणे घडवून आणावयाचे ही लॉर्ड माऊंटबॅटन त्यांच्या समोरील उद्दिष्टे होते.

१८.३ सत्तांतराच्या वाटाघाटी

सत्तांतराची कोणती योजना सर्वमान्य ठरेल याचा अंदाज घेण्यासाठी लॉर्ड माऊंट बॅटन यांनी ताबडतोब भारतीय नेत्यांशी बोलणी सुरू केली सर्व नेत्यांची एकत्र बैठक बैठक बोलविण्या ऐवजी त्यांनी प्रत्येक आघाडीच्या नेत्याशी वैयक्तिक रित्या बोलणी करण्याचा मार्ग स्वीकारला. स्वतः काही नवे मुद्दे त्यांच्या पुढे मांडण्या ऐवजी स्वतः फारसे न बोलता भारतीय नेत्यांना त्यांनी मोकळेपणे बोलू दिले. त्यांची भूमिका समाजावून घेतली.

३१ मार्च ते ४ एप्रिल या ४-५ दिवसात लॉर्ड माऊंटबॅटन ह्यांनी म. गांधीची भेट घेतली. भारतीय पंचप्रसंग सोडविण्यासंबंधी म. गांधींनी लॉर्ड माऊंटबॅटन यांना पुढील सल्ला दिला. जिनांना मंत्रिमंडळ बनविण्यासाठी संधी द्या त्यांनी ही जबाबदारी स्वीकारली तर काँग्रेस त्यांना सहकार्य देईल. फक्त अट एकच ती म्हणजे जीना यांनी संपूर्ण हिंदुस्थानात शांतता प्रस्थापित करावी सत्तांतर होण्यापूर्वी जिनांनी पाकिस्तानची योजना बळाचा वापर न करता सर्वांकडून मान्य करून घ्यावी. तसे झाले म्हणजे एखाद्या प्रांतावर किंवा प्रांताच्या भागावर कुठल्याही प्रकारची सक्ती राहणार नाही. जर जिना ह्या गोष्टीला मान्यता देत नसतील तर ती संधी काँग्रेसला देण्यात यावी.

म. गांधीच्या वरील प्रकारच्या सल्ल्यामुळे माऊंट बॅटन क्षणभर हादरलेच त्यानंतर ते जिनांना ५ एप्रिल १९४७ रोजी भेटले त्यावेळी जीनांची ताठर भूमिका त्यांना दिसून आली. ७ एप्रिल रोजी माऊंटबॅटन व जिना यांची दुसरी बैठक झाली. तेव्हा मुसलमान हे हिंदुपेक्षा कसे वेगळे आहे. स्वातंत्र राष्ट्राची मुसलमानांना का आवश्यकता आहे; हे त्यांनी समजावून सांगितले. १० एप्रिल रोजी दोघांमध्ये तिसरी भेट झाली तेव्हा पाकिस्तानच्या मागणी पासून जिना तसूभर ही ढळत नाही हे त्यांना दिसून आले.

१८.४ भारतीय पुढाऱ्यांशी चर्चा

भारतीय पुढाऱ्यांशी चर्चा केल्यानंतर माऊंटबॅटन यांनी प्रांतांच्या गव्हर्नरांनी भेट घेऊन त्यांचेही मनोगत जाणून घेतले असता त्यांच्या लक्षात आले की, पाकिस्थानात जाण्याला पंजाबमधील शिखांना विरोध आहे तसे पूर्व पंजाबमधील गैर मुस्लिमांनाही पाकिस्थानला विरोध आहे. तर बंगालचे गव्हर्नर सुहावर्दी व शरदचंद्र बोस यांनी स्वतंत्र बंगालची मागणी केली. तर वायव्य सरहद्द प्रांतांतील खुदाई खिदमतगार संघटनेने पाकिस्थानच्या निर्मितीला विरोध केला होता. भौगोलिक दृष्ट्या हा प्रांत संकल्पित पाकिस्थानाच्या प्रदेशाला लागून होता. त्यामुळे येथील ८० टक्के मुस्लिम जनतेचे मत अजमावणे आवश्यक आहे असे माऊंटबॅटन यांचे मत बनले. १९ एप्रिल पर्यंत म्हणजे भारतात आल्यापासून एक महिन्याच्या आतच भारताचे विभाजन अटल असल्याचा निष्कर्ष माऊंटबॅटन यांनी काढला होता. त्यानंतर लगेच माऊंटबॅटन व त्यांचे प्रमुख सल्लागार इस्मे; सर एरिक मेव्हिल व सर जॉर्ज ऑबेल यांनी मिळून देशाच्या फाळणीचा कच्चा मसुदा तयार केला. तो घेऊन इस्मे व ऑबेल २ मे रोजी इंग्लंडला गेले. ब्रिटिश मंत्रिमंडळाने ब्रिटिश हिताच्या दृष्टीने त्यात थोडे फेरबदल केल्यानंतर तो मसुदा घेऊन ते १० मे रोजी भारतात परत आले त्यानुसार तो मसुदा मान्यतेकरीता भारतीय नेत्यांच्या पुढे ठेवण्यासाठी माऊंटबॅटन यांनी १७ मे रोजी त्यांना भेटीसाठी बोलविले.

१८.५ भारताच्या फाळणीचा पहिला मसुदा

ज्या दिवशी नव्या योजनेचा मसुदा घेऊन इस्मे व ऑबेल भारतात परत आले त्यादिवशी लॉर्ड माऊंटबॅटन सिमला येथे होते पंडीत नेहरू आणि कृष्णन मेनन हे ही त्यांचे अतिथी म्हणून सिमल्यात होते. योजनेचा मसुदा सर्वांपुढे मांडण्यापूर्वी नेहरूंना दाखवून त्यांची पूर्व संमती मिळवून घेता येईल असे बॅटन यांना वाटल्यामुळे त्यांनी नेहरूंना हा मसुदा दाखविला होता. नेहरूंनी त्यावर तीव्र प्रतिक्रिया देऊन या मसुद्याला विरोध केला. कारण त्या योजनेनुसार त्यावेळी कार्यरत असलेली केंद्रीय शासनयंत्रणा बरखास्त होत होती. सर्व प्रांतांना व संस्थानांना स्वायत्ततेचे अधिकार मिळणार होते. भारताची प्रादेशिक अखंडता संपुष्टात येऊन हा खंडप्राय देश लहान-लहान स्वतंत्र राज्यात विभागला जाणार होता. अशा प्रकारचे सत्तांतर नेहरूंना व काँग्रेसला कदापिही मान्य होणे शक्य नव्हते. देशाच्या स्वातंत्र्या इतकीच देशाची अखंडता कायम राहणे ह्या काँग्रेसच्या तात्विक भूमिकेचा मूलाधार होता. तर गांधींना देशाच्या फाळणीची कल्पना मुळात मान्य नव्हती. स्वातंत्र्यासाठी व शांततेसाठी देशाच्या अखंडत्वाची जबर किंमत देणे त्यांना मान्य नव्हते. फाळणीपेक्षा यादवी परवडेल असे त्यांचे मत होते. काँग्रेसच्या कार्यकारिणीला गांधीजींची भूमिका पटत नव्हती. देशात शांतता नांदण्यासाठी एक अपरिहार्य आपत्ती म्हणून फाळणी मान्य करावी असे काँग्रेसमध्ये अनेकांना वाटत होते. परंतु अशा स्थितीत सत्तांतर व्हावयाचे ते प्रबळ केंद्रशासनाच्या हाती व्हावे. प्रांतिक शासकांच्या हाती नाही. अशी त्यांनी ठाम भूमिका होती म्हणूनच नेहरूंनी या मसुद्याला विरोध केला म्हणूनच 'माऊंटबॅटन' यांनी ती योजना मागे घेतली.

१८.६ फाळणीचा दुसरा मसुदा

फाळणी विषयी नेहरूंची अत्यंत प्रतिकूल प्रतिक्रिया लक्षात घेऊन माऊंट बॅटन यांनी फाळणीसंबंधी दुसरा मसुदा तयार केला. त्यात मुस्लिम लीग व काँग्रेस यांना एक संघ राज्य मंजूर नसेल तर भारताची फाळणी करून भारत व पाकिस्तान अशी दोन सार्वभौम राज्ये तयार करण्यात येतील. प्रादेशिक तत्वावर लष्कराची विभागणी करण्यात येईल. ती राज्ये घटनासमितीला जबाबदार राहतील. प्रादेशिक तत्वावर लष्कराची विभागणी करण्यात येईल. असे नमूद करण्यात आले. पं. नेहरूंना फाळणीचा हा मसुदा दाखविल्यावर त्यांनी तिला मंजुरी दिली. परंतु जिनांनी मात्र पुन्हा आडमुठी भूमिका घेतली. मुस्लिम लीगने फाळणीला नकार दिला. एवढेच नव्हेतर पूर्व आणि पश्चिम पाकिस्तानला जोडण्यासाठी भारतातील ८०० मैलांची भूपट्टी मुस्लिम लीगने मागितली होती. पण यावेळी काँग्रेसचे नेते जागरूक होते व त्यांनी तसे होऊ दिले नाही.

३ जून १९४७ रोजी सायं. ७ वाजता व्हाईसरॉय माऊंटबॅटन यांनी आकाशवाणी वरून पंतप्रधान अटली यांच्यावतीने फाळणीची योजना घोषित केली. ती योजना माऊंटबॅटन योजना म्हणून ओळखली जाते. त्यानुसार १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी सत्तांतर करण्याचे घोषित करण्यात आले. पंजाब व बंगाल प्रांतांची फाळणी करण्यात येणार होती. बलुचिस्तान वायव्यसरहद प्रांत व आसाममधील सिलहट जिल्ह्यात सार्वमत घेण्यात येणार होते. त्यानंतर पं. नेहरू, बॅ. जिना सरदार बलखेसिंग यांनी देशातील जनतेला केलेल्या आवाहनाचे प्रक्षेपण झाले. पं. नेहरूंनी 'जयहिंद' म्हणून भाषणाची समाप्ती केली. तर जिनांनी 'पाकिस्तान जिंदाबाद' म्हणून आपले भाषण संपादिले.

१८.७ माऊंटबॅटन योजना

मुस्लिम लीगने आडमुठे धोरण अवलंबिल्यामुळे त्रिमंत्री योजना असफल झाल्यानंतर मुसलमान बहुसंख्य असलेल्या प्रदेशांच्या पाकिस्तान निर्मितीची पंजाब व बंगाल यांच्या फाळणीची योजना होती. तसेच भारत व पाकिस्तान या दोन स्वतंत्र राज्यांचा समावेश होता. लॉर्ड माऊंटबॅटन यांनाही योजना पसंत पडल्यामुळे आणि सर्वांना ती मान्य असल्यामुळे त्यांनी ती योजना ३ जून १९४७ रोजी प्रसिद्ध केली. तिलाच माऊंटबॅटन योजना म्हणून ओळखले जाते. या माऊंटबॅटन योजनेत एकूण २० कलमे होती. त्यातील ठळक मुद्दे पुढील प्रमाणे:

- १) अस्तित्वात असलेल्या भारतीय घटना समितीचे कामकाज चालू राहिल परंतु घटनासमिती तयार करित असलेली घटना ज्यांना मान्य नसेल त्यांच्यावर ती लादली जाणार नाही. ज्यांना घटना समितीचे निर्णय मान्य नसतील त्यांनी आपली स्वतंत्र घटनासमिती बनवून आपल्या घटनेबाबत निर्णय घ्यावा.
- २) पंजाब व बंगाल प्रांतांच्या कायदेमंडळातील सदस्यांची दोन गटात विभागणी केली जाईल. एक गट मुस्लिम बहुसंख्य प्रदेशांच्या प्रतिनिधींचा व दुसरा गैर मुस्लिम बहुसंख्य जिल्ह्यांच्या प्रतिनिधींचा त्यांच्या वेगवेगळ्या बैठका होतील व तेथे प्रांतांच्या विभाजनाचा निर्णय बहुमताने घेतला जाईल. त्यांनी बहुमताने विभाजनाचा निर्णय

- घेतल्यास त्या दोन गटांनी कोणत्या घटना समितीत सामील व्हावयाचे ते ठरविण्याची मुभा त्यांना राहिल.
- ३) सिंधने कोणत्या घटनासमितीत सामील व्हावयाचे ते तेथील विधि मंडळातील सदस्य साधारण बहुमताने ठरवतील.
 - ४) वायव्य सरहद्द प्रांत व बलुचिस्तान यांच्या राजकीय भवितव्याबद्दल निर्णय तेथे सार्वमताने घेतला जाईल.
 - ५) आसाम प्रांतातील सिलहट जिल्ह्याच्या राजकीय भवितव्याबद्दलचा निर्णय सार्वमताद्वारा घेण्यात येईल. सिलहट शिवाय आसमचा उर्वरित प्रदेश कार्यान्वित असलेल्या घटनासमितीच्या कक्षेत राहिल.
 - ६) संस्थानांवरील ब्रिटिश सार्वभौमत्व संपल्यानंतर त्यांना त्यांच्या भवितव्याबद्दल निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य राहिल.
 - ७) भारताची दोन स्वतंत्र स्थायत्त राज्ये प्रस्थापित होण्याचा निर्णय झाल्यास त्या दोन स्वायत्त सरकारांनी फाळणीशी संलग्न असलेल्या समस्यांवर वाटाघाटी करून निर्णय घ्यावा.
 - ८) भारतात प्रस्थापित होणाऱ्या दोन स्वायत्त राज्यांनी सत्तेच्या हस्तांतरणातून उद्धवणाऱ्या बाबी संबंधी इंग्लंडच्या सरकारशी करार करावेत.
 - ९) ब्रिटिश सरकार १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी हिंदुस्थानची सत्ता सोडून देईल.
 - १०) भारत व पाकिस्तान या दोन राज्यांच्या सीमा ठरविण्यासाठी एक सीमा कमिशन नियुक्त केले जाईल.

राष्ट्रीय सभेच्या वर्किंग कमिटीने माऊंटबॅटन योजनेला त्याच दिवशी मान्यता दिली. बॅ. जिनांना सर्व बंगाल व पंजाब पाहिजे होता. त्यांनी योजना स्वीकारावयास थोडी खळबळ केली. पण शेवटी त्यांनाही मान्यता द्यावी लागली. महात्मा गांधी सर्वात अधिक दुःखी होते. पं. नेहरू व सरदार पटेल यांनी युक्तिवाद करून त्यांचे मत परिवर्तन केले खरे परंतु त्यांच्या हृदयातील दुःख नाहीसे झाले नाही. 'फाळणीमुळे देशाची हानीच होणार आहे १५० वर्षांची गुलामगिरी जाईल हे खरे पण आपले स्वातंत्र्य फार काळ टिकणार नाही. फाळणीच्या योजनेमागील दूष्टपणा दिसत आहे. या विचाराने मला वेदना होतात.' असे उद्गार ते काढू लागले. हिंदू महासभेने फाळणीस आपला कडवा विरोध दर्शविला समाजवादी पक्षाने आपली नापसंती जाहीर केली. शिखांनी लाहोर येथे परिषद घेऊन आपल्याला भारताची फाळणी मंजूर नसल्याचे जोरदार मत व्यक्त केले. तथापि राष्ट्रसभा व लीग या दोन प्रमुख राजकीय पक्षांनी फाळणी मंजूर केल्यावर ब्रिटिश सरकारने इतर पक्षांच्या मतांकडे फारसे लक्ष दिले नाही. प्रदेशांची फाळणी करून सीमा ठरविण्यासाठी रॅडक्लिफ कमिशन नियुक्त केले. बॅ. जिनांना हिंदी नोकरशाहीचीही फाळणी पाहिजे होती. त्यांना मुसलमानेत्तर अधिकारी पाकिस्तानात राहवयास नको होते. त्यांच्या इच्छेप्रमाणे नोकरशाहीची एवढेच नव्हेतर लष्कराची, लष्करी साधनसामग्रीचीही फाळणी करण्यात आली.

१८.८ भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा – १९४७

लॉर्ड माऊंट बॅटन यांनी हिंदुस्थानच्या फाळणीची योजना मांडली. हिंदुस्थानातील सर्व पक्षांनी व नेत्यांनी फाळणीस मान्यता दिली. भारताला स्वातंत्र्य देणारे बील १८ जुलै १९४७ रोजी ब्रिटिश पार्लमेंट मध्ये अँटली सरकारने मांडले. अवघ्या चौदा दिवसात ते दोन्ही सभागृहांनी मंजूर करून इंग्लंडच्या राजाने त्याला संमती देताच त्याचे कायद्यात रूपांतर झाले. यानंतर भारत व पाकिस्तान ही दोन नवी स्वतंत्र सार्वभौम राष्ट्र निर्माण झाली. या कायद्याला भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा असे म्हणतात. या कायद्यातील तरतुदी पुढील प्रमाणे आहेत.

- १) ब्रिटिश पार्लमेंटकडे व हिंदुस्थान सरकारकडे हिंदुस्थानातील असलेली सर्व सत्ता १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत सरकार व पाकिस्तान सरकार यांच्याकडे देण्यात येईल. १५ ऑगस्ट रोजी भारत व पाकिस्तान ही दोन राष्ट्र निर्माण होतील.
- २) घटना निर्माण होईपर्यंत व त्या घटनांची अंमलबजावणी होईपर्यंत दोन्ही राज्यांच्या घटना-परिषदा त्या-त्या राज्यांच्या कायदेमंडळाचे कार्य करतील. राज्यांचे कायदेमंडळ तयार होईपर्यंत सध्याचे सर्व कायदे त्या स्वरूपात अस्तित्वात असतील.
- ४) १५ ऑगस्ट १९४७ नंतर हिंदुस्थानातील कोणत्याही प्रदेशावर इंग्लंडच्या सरकारचा हक्क राहणार नाही.
- ५) दोन्ही देशांना स्वतंत्र कायदेमंडळ असतील, त्यांना आपल्या देशासाठी कायदे बनवण्याचा अधिकार राहिल.
- ६) घटना परिषदांनी आपापल्या देशांसाठी घटना निर्माण कराव्यात. घटना निर्माण होऊन त्यांनी अंमलबजावणी सुरू होईपर्यंत १९३५च्या कायद्याप्रमाणे राज्यकारभार व्हावा. अर्थात त्यात बदल करण्याचा अधिकार कायदेमंडळांना राहिल.
- ७) भारत मंत्री व त्याचे कार्यालय बंद करण्यात येईल.
- ८) ब्रिटिश राष्ट्रकुटुंबात (राष्ट्रकुल परिषदेत) राहवयाचे किंवा नाही याचा निर्णय उभय राष्ट्रांनी स्वतंत्रपणे घ्यायचा आहे.
- ९) ब्रिटिश सरकारचे संस्थांनांशी झालेले सर्व करारमदार रद्द करण्यात येत आहेत. संस्थांनांशी भारत किंवा पाकिस्तान यांच्यात सामिल व्हावे अगर स्वतंत्र राहावे.
- १०) वायव्य सरहद्दीवरील रानटी टोळ्यांशी इंग्रजांनी केलेले करार १५ ऑगस्ट पासून रद्द होतील.
- ११) ब्रिटनच्या राजाचे 'हिंदुस्थानचा सम्राट' हे पद या कायद्याने रद्द करण्यात येत आहे.

१८.९ पाकिस्तानची निर्मिती

ऑगस्टच्या पहिल्या आठवड्यापर्यंत शासकीय अधिकाऱ्यांची व कर्मचाऱ्यांची विभागणी झाली. ७ ऑगस्ट रोजी जिना स्वतः कराचीला रवाना झाले. ११ ऑगस्टच्या पाकिस्तानच्या घटना समितीच्या बैठकीत त्यांची अध्यक्ष म्हणून निवड करण्यात आली व कायदे आझम अशी उपाधीही त्यांना प्रदान करण्यात आली. १२ ऑगस्ट रोजी ह्या घटना समितीपुढे जिनांनी केलेल्या भाषणाचा सूर आतापर्यंतच्या भाषणाहून बराच वेगळा होता. पाकिस्तान हे धर्माधिष्ठित राज्य राहणार ह्या अनेकांच्या अपेक्षेला जीनांनी आपल्या भाषणाने धक्का दिला. पाकिस्तानमधील सर्व नागरिकांना वंश अगर धर्मभेद न मानता समान अधिकार दिले जातील. धर्माच्या आधारे कोणावरही पक्षपात केला जाणार नाही. धर्मही खाजगी बाब आहे. ती राजकीय अधिकाराच्या आड येणार नाही असे निसंघिपणे प्रतिपादित केले. १३ ऑगस्ट रोजी लॉर्ड माउंट बॅटन कराचीला गेले. १४ ऑगस्टच्या सकाळी ब्रिटिश सम्राट सहावे जार्ज यांचा संदेश पाकिस्तानच्या घटना समितीपुढे ब्रिटिश सत्तेचा प्रतिनिधी या नात्याने वाचून दाखविला त्यांनी पाकिस्तानाच्या नवोदित राज्याला शुभेच्छा दिल्या आणि जिनाची नियुक्ती पाकिस्तानचे गव्हर्नर जनरल म्हणून झाल्याची घोषणा केली. आणि १४च्या ऑगस्ट मध्यरात्री म्हणजे १२ नंतर पाकिस्तान हे स्वतंत्र राज्य बनले. लियाकत अली हे पाकिस्तानचे पहिले पंतप्रधान बनले आणि बॅ. जीना हे पहिले गव्हर्नर जनरल.

१८.१० भारत स्वतंत्र झाला

भारताच्या स्वातंत्र्याची घोषणा १४ ऑगस्टच्या मध्यरात्री म्हणजेच रात्री १२ नंतर १५ ऑगस्ट रोजी दिल्ली येथील संसद सदनाच्या मुख्य सभागृहात भरलेल्या भारताच्या घटना समितीच्या बैठकीत केली गेली. सभागृह गच्च भरले होते. संसद सदना बाहेर हजारांचा जमाव ही ऐतिहासिक घोषणा ऐकायला आणि भारताच्या ऐतिहासिक महत्त्वाच्या प्रसंगी त्यात सहभागी होण्यासाठी उभा होता. १४ ऑगस्ट १९४७च्या रात्री बरोबर १२ वाजता हिंदुस्थानाचे १८० वर्षांचे पारतंत्र्य नष्ट झाले. भारत स्वतंत्र झाला. असंख्य हतात्म्यांनी क्रांतिकारकांनी व स्वातंत्र्यवीरांनी उरी बाळगलेले कित्येक वर्षांचे स्वातंत्र्याचे स्वप्न पुरे झाले. रात्री १२-४५ वाजता घटना परिषदेची बैठक सुरू झाली. सर्वांच्या अंगात आवेश व जोम संचारला होता. यावेळी पं. जवाहरलाल नेहरू आपल्या भाषणात आत्मविश्वासाने म्हणाले. "आम्ही नियतीबरोबर अनेक वर्षांपूर्वी एक करार केला होता. ती प्रतिज्ञा पुरी करण्याची वेळ आता आली आहे. पूर्णांशाने नव्हे पण बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात पूर्ण करण्याचा क्षण आला आहे. मध्यरात्रीचा १२ वाजण्याचा टोल पडताच सारे जग ज्यावेळी निद्रिस्त झाले असेल त्यावेळी स्वतंत्र आणि सचेतन भारत जन्माला आला असेल इतिहासात क्वचित असा क्षण येतो जेव्हा आपण जुन्यातून नव्यात पदार्पण करतो. जेव्हा एका युगाचा अंत होतो आणि दीर्घ दडपलेल्या राष्ट्राचा आत्मा बोलका होतो." अशा ह्या पवित्र व गंभीर प्रसंगी भारतीयांच्या आणि अखिल मानवजातीच्या सेवेला वाहून घेण्याची शपथ सर्वांनी घ्यावी असे कळकळीचे आवाहन केले. त्यानंतर स्वतंत्र भारताचे पहिले गव्हर्नर जनरल म्हणून लॉर्ड माउंट बॅटन यांनी चेल्या भाषणात, "आजपासून मी तुमचा घटनात्मक प्रमुख आहे. भारताच्या - केलेल्या भाषणात, हितसंबंधांची जोपासना करण्यास मी कटिबद्ध

आहे." असे त्यांनी आश्वासन दिले. त्यानंतर घटना समितीचे अध्यक्ष डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांनी "भारतावरील ब्रिटिश प्रभुत्वाचा अंत आज झालेला असून यापुढे इंग्लंडशी आमचे संबंध समानतेच्या सदभावनेच्या व परस्पर हिताच्या आधारावर निर्धारित होतील" असे घोषित केले. सर्व भाषणे आटोपल्यानंतर स्वतंत्र भारताचा राष्ट्रध्वज संसद सदनावर फडकविण्यात आला. स्वातंत्र्याचा उषःकाल झाल्याच्या मंगल प्रसंगाची साक्ष म्हणून एकवीस तोफांची सलामी देण्यात आली. १५ ऑगस्टला नेहरूंच्या नेतृत्वाखालील स्वतंत्र भारताच्या नव्या मंत्रिमंडळाचा शपथविधी पार पडला भारताच्या स्वातंत्र्य सोहळ्याचा प्रसंग स्वतः डोळ्यांनी पाहिलेले कॅम्पबेल जॉन्सन यांनी 'मिशन विथ माऊंटबॅटन' या आपल्या पुस्तकात ह्या घटनेचे रेखाटलेले शब्दचित्र मोठे बोलके आहे. "ह्या प्रसंगाच्या वेळी जनतेचा हर्षउल्लास पाहून अगदी स्थितप्रज्ञ वृत्तीची व्यक्तीही प्रभावित झाल्याखेरीज राहिली नसती." असे या ग्रंथात त्यांनी लिहिले आहे.

अशा प्रकारे १४ ऑगस्ट १९४७च्या मध्यरात्री १२ वाजता ब्रिटिशांनी भारताला स्वातंत्र्य देऊन १८० वर्षांहून जास्त काळ असलेल्या राजवटीचा शेवट झाला. भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू तर गव्हर्नर जनरल लॉर्ड माऊंट बॅटन बनले. भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले ही घटना जगाच्या इतिहासात अनन्य साधारण आहे. हिंदी जनतेने महात्माजींच्या नेतृत्वाखाली दिलेल्या स्वातंत्र्याच्या लढ्याला जगाच्या इतिहासात तोड नाही. स्वातंत्र्य लढ्यात सशस्त्र क्रांतिकारकांनी केलेल्या बलिदानाची किंमत खचितच कमी नाही तथापि मुख्य संघर्ष महात्मा गांधीजींच्या अहिंसात्मक नेतृत्वाखालीच दिला गेला. त्यामुळे हिंदी स्वातंत्र्याचे फार मोठे श्रेय महात्मा गांधीजी व राष्ट्रसभा यांच्याकडे जाते, हे एक ऐतिहासिक सत्य होय.

१८.११ सारांश

१९४६ नंतर देशाची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत नाजूक झाल्याने ब्रिटिशांना हिंदुस्थान सोडून जाण्याशिवाय दुसरा पर्याय उरला नव्हता. त्यातून हिंदुस्थानची फाळणी करून भारत आणि पाकिस्तान या दोन राष्ट्रांची निर्मिती केली. लॉर्ड माऊंटबॅटन यांनी फाळणीची योजना तयार करून ती ब्रिटिश पार्लमेंट समोर मंजूर करून घेतली त्यानंतर ३ जून १९४७ रोजी माऊंटबॅटन योजना यानावाने ओळखली गेली. काँग्रेस व मुस्लिम लिग या दोघांना ती योजना मान्य झाल्यानंतर १८ जुलै १९४७ रोजी भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा ब्रिटिश पार्लमेंटने मंजूर केल्यानंतर त्याचे भारतीय स्वातंत्र्य कायद्यात रूपांतर झाले आणि १४ ऑगस्ट १९४७ रोजी पाकिस्तान आणि १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत हे देश जगाच्या नकाशावर स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून उदयास आले. स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू बनले तर पहिले गव्हर्नर जनरल म्हणून लॉर्ड माऊंट बॅटन यांची तर बॅ. जीना यांची पाकिस्तानचे गव्हर्नर जनरल म्हणून आणि लियाकत अली यांची पंतप्रधान म्हणून नियुक्ती केली गेली.

१८.१२ प्रश्न

- १) भारतीय स्वातंत्र्य कायदा आणि हिंदुस्थानच्या फाळणीचा सविस्तर वृत्तांत लिहा?
- २) भारतीय सत्तांतराचा सविस्तर वृत्तांत विशद करा?
- ३) हिंदुस्थानच्या फाळणीविषयी लॉर्ड माउंट बॅटन यांची गव्हर्नर जनरल म्हणून भूमिका विशद करा.
- ४) भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा आणि पाकिस्तानची निर्मिती याविषयी सविस्तर माहिती लिहा?

१८.१३ संदर्भ

- १) आधुनिक भारताचा इतिहास - डॉ. सुमन वैद्य - डॉ. शांता कोठेकर साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
- २) हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास - डॉ. जयसिंगराव पवार - फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
- ३) भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाचा इतिहास - डॉ. बाबुराव पवार - सचिन पब्लिशर्स, नाशिक.
- ४) आधुनिक भारताचा इतिहास, पुस्तक-२ यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक.

नव शक्तींचा उदय - पददलित वर्ग

घटक रचना

- १९.० उद्दिष्टे
- १९.१ प्रस्तावना
 - १९.१.२ पार्श्वभूमी
- १९.२ पददलितांच्या उध्दारातील समाज सुधारकांचे कार्य
 - १९.२.१ महात्मा जोतिबा फुले (१८२७-१८९०)
 - १९.२.२ छ. राजर्षी शाहू महाराज (१८७६-१९२२)
 - १९.२.३ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (१८९१-१९५६)
- १९.३ सारांश
- १९.४ प्रश्न
- १९.५ संदर्भ

१९.० उद्दिष्टे

१. पददलित अस्पृश्य, वंचित वर्ग आणि त्यांचा राष्ट्रिय प्रवाहातील सहभाग
२. म. पुले, म. गांधी व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मानव मुक्तीच्या लढ्याची ओळख करून देणे.
३. पददलितांसाठी कार्य करणाऱ्या समाजसेवी संस्था, समाज सुधारक यांच्या कार्याचा आढावा घेणे.
४. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील पददलितांचा सहभाग व कार्याचा परिचय करून देणे.
५. भारतीय राष्ट्रीय चळवळीत पददलित वर्गाच्या सहभागाची माहिती मिळविणे.

१९.१ प्रस्तावना

'ऑल इंडिया डिप्रेस्ड क्लासेस काँग्रेस कॉन्फरन्स'मध्ये मंजूर करण्यात आलेले एकूण तेरा ठराव देशातील पददलित चळवळीला व्यापक दिशा देणारे ठरले. या परिषदेतून प्रथमतःच देशातील पददलितांच्या उन्नतीवर सखोलपणे एकत्रितपणे विचारमंथन करण्यात आले. यातून पददलित वर्गाची भक्कम वैचारिक भूमिका तयार झाली व आधुनिक भारताच्या इतिहासात डॉ. आंबेडकर या नव्या नेतृत्वाचा उदयही झाला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अध्यक्षतेखाली आठ व नऊ ऑगस्ट १९३० रोजी नागपूर येथे आयोजित 'ऑल इंडिया डिप्रेस्ड क्लासेस काँग्रेस कॉन्फरन्स'मध्ये (अखिल भारतीय पददलित वर्ग काँग्रेस) बहिष्कृत वर्गाच्या व्यापक चळवळीचा तसेच त्यांच्या नागरी हक्क व

घटनात्मक संरक्षणाचा मूलभूत पाया रचला गेला. या ऐतिहासिक घटनेला नुकतीच ९० वर्षे पूर्ण झाली. अखिल भारतीय स्तरावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाचा स्वीकार करून अस्पृश्य समाजाच्या राजकीय हक्कांना प्रथमतः अखिल भारतीय स्तरावर एकसंधपणे वाचा फोडणारी ही पहिलीच परिषद होय.

१९१९च्या सुधारणा कायद्यातील तरतुदीनुसार दर दहा वर्षांनी ब्रिटिश वसाहतीमध्ये संवैधानिक सुधाराच्या अभ्यासाकरिता आणि भारतातील राजकीय परिस्थितीचा आढावा घेण्याकरिता ब्रिटिश सरकारने १९२८ मध्ये सर जॉन सायमन यांच्या अध्यक्षतेत नेमलेल्या सात सदस्यीय 'इंडियन स्टॅच्यूटरी कमिशन'ला सहकार्य देण्याकरिता केंद्र सरकारच्या अखिल भारतीय समितीशिवाय प्रत्येक प्रांतिक विधी मंडळाने आपआपली समिती नेमली होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे मुंबई विधिमंडळाचे सभासद असल्यामुळे मुंबई प्रांतिक समितीवर ३ ऑगस्ट १९२८ रोजी इतर सभासदांबरोबर डॉ. आंबेडकरांचीसुद्धा निवड झाली. तसेच वऱ्हाड व मध्यप्रांतातील विधान परिषदेचे सभासद गणेश अकाजी गवई आणि लक्ष्मण कृष्णाजी ओगले यांची इतर सभासदांसह वऱ्हाड प्रांतातील प्रतिनिधींची समिती नेमण्यात आली. अशा प्रकारे देशभरातून विविध प्रांत विधिमंडळातील अस्पृश्य वर्गाच्या नेत्यांनी देशाच्या भावी राज्यघटनेतील त्यांचे नागरी हक्क व घटनात्मक संरक्षणाकरिता 'सायमन कमिशन'पुढे आपली साक्ष नोंदवून आपल्या राजकीय मागण्या उघडपणे मांडल्या.

'सायमन कमिशन'च्या अहवालातील शिफारशीबाबत दलित समाजाची प्रतिक्रिया जाणणे आणि भावी ध्येयधोरणाची आखणी करणे, त्याचप्रमाणे भारताच्या भावी राज्यघटनेची योजना गोलमेज परिषदेमध्ये आखली जाणार होती, त्यात अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी पाठविणे अत्यावश्यक आहे आणि त्यासाठी अखिल भारतीय स्तरावर अस्पृश्य वर्गाचे अधिवेशन आयोजित करावे यावर वऱ्हाड व मध्य प्रांतातील तत्कालीन पददलित नेत्यांचे एकमत झाले. त्या अनुषंगाने दशरथ पाटील आणि लक्ष्मण ओगले यांनी मुंबईला जाऊन डॉ. आंबेडकरांची भेट घेतली. परंतु डॉ. आंबेडकरांना 'डिप्रेस्ड क्लासेस असोसिएशन'च्या नावाखाली रावबहादूर एम. सी. राजा यांनी स्थापन केलेल्या संस्थेअंतर्गत अखिल भारतीय अस्पृश्य परिषद बोलावण्याचे मान्य नव्हते. त्यांच्या मते, 'ही अशी संघटना आहे की त्या संघटनेचे केवळ पदाधिकारी आहेत, सभासद नाहीत. अस्पृश्य वर्गाला अशा नामधारी व बोगस संघटनेचा काहीच उपयोग नाही.' डॉ. आंबेडकरांच्या आग्रहास्तव ८ व ९ ऑगस्ट १९३० रोजी पददलित काँग्रेसच्या नावाखाली अखिल भारतीय परिषद नागपूरला बोलावण्याचे निश्चित झाले. तसेच सर्व पुढाऱ्यांना एक दिवस अगोदर म्हणजे सात तारखेलाच नागपुरात बोलावून घ्या, असा सल्ला त्यांनी दिला. त्यानुसार नागपुरात 'ऑल इंडिया डिप्रेस्ड क्लासेस काँग्रेस कॉन्फरन्स'चे कार्यालय स्थापन करण्यात आले. या परिषदेची धुरा सांभाळण्याकरिता तयार करण्यात आलेल्या स्वागत मंडळात प्रामुख्याने टी. सी. साखरे (नागपूर), दशरथ पाटील (बेला), विश्राम सवाईथूल (नागपूर), लक्ष्मण कृ. ओगले (अमरावती), हरदास एल. एन. (कामठी), पी. के. भटकर (अमरावती), शामराव जी. राहाटे (वडगाव), एच. डी. बेहाडे (नागपूर) या प्रमुख नेत्यांचा समावेश होता. या नेत्यांनी पददलित वर्गाच्या राजकीय क्रांतीला प्रथमतः चालना देणे तसेच त्यांच्या सामाजिक जीवनात आमूलाग्र परिवर्तन घडवून आणण्याकरिता संघटितपणे डॉ. आंबेडकरांना बळ दिले.

१९.१.२ पार्श्वभूमी:

पाश्चात्य शिक्षण आणि ब्रिटिशकालीन शैक्षणिक सुधारणा यामुळे बुद्धीजीवी, नवशिक्षितांचा वर्ग उदयास आला. उदारमतवादी विचार आणि तत्त्वज्ञानामुळे लोकशाही संस्था, आणि शिक्षणाचा प्रभाव वाढला. पददलित, वंचित आणि महिला राष्ट्रीय चळवळीत सहभागी झाले. या नविन सामाजिक गटांच्या उदयामुळे स्वातंत्र्य चळवळीला जन आंदोलनाचे स्वरूप प्राप्त झाले. असहकार चळवळ, सविनय कायदेभंग चळवळ, जंगल सत्याग्रह सुरू झाले. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी सामाजिक प्रश्नांकडे लक्ष दिले. कायदे करून संरक्षण देण्याचा प्रयत्न केला. २०व्या शतकात राष्ट्रीय चळवळीत अस्पृश्य, महिला वर्ग या नव्या सामाजिक गटाचा उदय झाला. म्हणजेच काँग्रेसची चळवळ समाजाच्या तळापर्यंत होती हे स्पष्ट आले.

परंपरेने शुद्र, आधुनिक काळातील अस्पृश्य, अलीकडे दलित म्हणून संबोधले जाणारे वंचित, उपेक्षित असा समाज घटक आणि त्यांचा सामाजिक स्तर उचावण्यासाठी झालेल्या चळवळींचा अभ्यास या घटकात आपण करणार आहोत. अस्पृश्यता नष्ट करणे. अस्पृश्यांचा उद्धार करणे हा मानव मुक्तीचा लढा होता. सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळीचा पाया प्राचीन काळात गौतम बुद्ध व वर्धमान महावीर यांच्या कार्यामुळे घातला गेला. महान मानवतावादी धर्म संस्थापक व तत्वज्ञ होऊन गेले. मानव मुक्तीचा लढा, सामाजिक आणि धार्मिक जीवनातील स्थित्यतरांचे ते शतक होते. त्या विचारांचा, तत्वांचा जगभर प्रसार झाला. आज ही अनेक अनुयायी कार्य करीत आहेत. मध्ययुगामध्ये भक्ती चळवळीच्या रूपाने संतांनी सामाजिक एकात्मतेसाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. ज्ञानदेवे रचिला पाया, तुका झालासे कळस. रामानुज, रामानंद, चैतन्य, कबीर, नानक, संत तुकाराम या सर्वांनी अस्पृश्योदाराचे कार्य केले. ब्राह्मोसमाज, आर्य समाज, सत्यशोधक समाज, प्रार्थना समाज, रामकृष्ण मिशन असे संस्थात्मक कार्य ही वंचितांच्या उद्धारासाठी झाले. अस्पृश्य परंपरा नष्ट करण्यासाठी व वंचित आणि त्यांचा सामाजिक स्तर उंचावण्यासाठी मोठ्या प्रभावीपणे कार्य १९व्या शतकात सुरू झाले. हा कनिष्ठ मानला गेलेला वर्ग लोक संख्येच्या जवळ जवळ २०% होता. हा वर्ग १९३१च्या जनगणनेच्या अहवालानुसार ५ कोटी १ लाख ९२ हजार एवढा होता. लोकसंख्येने मोठा असणाऱ्या या वंचित वर्गाच्या उद्धारासाठी मानव मुक्तीसाठी, सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणा चळवळी घडवून आल्या

१९.२ पददलितांच्या उद्धारातील समाज सुधारकांचे कार्य

अस्पृश्यांच्या बंधमुक्तीसाठी १९व्या शतकापासून समाज सुधारकांनी प्रयत्न सुरू केले होते. संस्थात्मक पातळीवरही प्रयत्न झाले. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याच्या काळातही आर्थिक शोषण व सामाजिक विषमतेच्या प्रश्नासाठी चळवळी सुरू होत्या. स्वातंत्र्य लढ्याचा तो एक महत्त्वपूर्ण भाग होता. १९व्या शतकाच्या प्रारंभापासून शेतकऱ्यांचे, आदिवासींचे लढे आर्थिक शोषणाच्या विरोधात सुरू होते. पुढे शहरांमधून कामगारांच्या चळवळी सुरू झाल्या. २०व्या शतकात रशियन राज्यक्रांती नंतर साम्यवादी विचारधारेचा पार्टीबा मिळाल्यानंतर काँग्रेस अंतर्गत समाजवादी विचारांचा वर्ग आर्थिक शोषण व सामाजिक विषमतेच्या विरोधात लढ्याचे नेतृत्व करू लागला. सामाजिक एकात्मता व भारतीय जनतेचे संघटन या शिवाय स्वातंत्र्याचा प्रश्न सुटणार नाही याची जाणीव काँग्रेसला झाली होती.

त्यामुळे स्वातंत्र्य चळवळीचे स्वरूप फक्त राजकीय न राहता बऱ्याच अशी सामाजिकही बनले. आधुनिक भारताचे जनक राजा राममोहन रॉय यांच्या कार्यापासून समाज व धर्म सुधारणा चळवळीचा पाया घातला गेला. त्या चळवळीला कृतीशील, प्रभावी, परिणामकारक व वैचारिक अधिष्ठान म. फुलेंच्या विचारांमुळे मिळाले.

१९.२.१ महात्मा जोतिबा फुले (१८२७-१८९०):

महाराष्ट्रातील श्रमजीवी, वंचित वर्गाच्या शोषणाची आणि सामाजिक गुलामगिरीची अभ्यासपूर्ण मांडणी करणारे कृतीशील पहिले समाज सुधारक म्हणून त्यांचे ते वंदन केले जातात. थॉमसपेन यांच्या 'राईट्स ऑफ मॅन' या ग्रंथापासून त्यांना समाजसुधारणेची प्रेरणा मिळाली. मानवी समता आणि स्वातंत्र्य या तत्वांवर आधारित नव समाज रचनेची मागणी ते करतात आणि त्यासाठी त्यांनी चळवळी केल्या. जातिभेद खोटा आहे, ब्राह्मण्य, पोथीनिष्ठा, ग्रांथिक प्रामाण्य त्यांनी नाकारले. पारंपारिक हिंदुधर्म संस्था व समाज व्यवस्थेतले दोष त्यांनी परखडपणे मांडले. शुद्रांची गुलामगिरी व दैन्य संपविण्यासाठी त्यांनी लोक शिक्षणाचा आधार घेतला. आणि यासाठी १८४८ साली पुण्यामध्ये त्यांनी पहिली मुलींची शाळा सुरू केली. १८५१ मध्ये अस्पृश्यांसाठी दोन शाळा सुरू केल्या. 'बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची' स्थापना करून सामाजिक क्रांती घडवून आणली. १८७३ मध्ये सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली, 'शेतकऱ्यांचा असूड' आणि सार्वजनिक सत्यधर्म हे समाज परिवर्तनासाठीचे महत्त्वपूर्ण ग्रंथ त्यांनी लिहिले. दिनबंधू आणि दीनमित्र या सत्यशोधक चळवळीच्या वृत्तपत्रांनी समाज प्रबोधनाचे कार्य केले. जात, वर्ण, लिंग, पंथ, जन्मस्थळ या बाबींना फुलेंनी महत्त्व दिले नाही. समतेचा पुरस्कार केला. समता प्रधान समाजव्यवस्थेची निर्मिती त्यांना आवश्यक वाटत होती. म. फुलेंनी आपल्या 'गुलामगिरी', अस्पृश्यांची कैफियत, सार्वजनिक सत्यधर्म इ. ग्रंथांतून जातिभेद व अस्पृश्यता या हिंदुधर्माच्या दोषांवर टीका केली.

म. फुलेंनी समताप्रधान समाज व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न केले. अनेक समाज सुधारकांनी त्यांच्यापासूनच प्रेरणा घेतली. गोपाळबाबा वेलंगकर, शिवराम जानबा कांबळे इ. समाज सुधारकांनी अस्पृश्यता निर्मूलनाचे कार्य केले. शिवराम जानबा कांबळे अस्पृश्यांचा महत्त्वपूर्ण कार्य करणारा नेता होता त्यांनी अस्पृश्यांची पहिली परिषद बोलावली. ते पुणे येथून निघणारे सोमवंशीय मित्र या मासिकाचे संपादक होते. ब्रिटिश सरकारकडे इ.स. १९१० मध्ये त्यांनी अस्पृश्यांच्या जीवनात सुधारणा करावी अशी मागणी केली.

१९.२.२ छ. राजर्षी शाहू महाराज (१८७६-१९२२):

पुरोगामी विचारांच्या महाराष्ट्रातील एक राजे राजर्षी शाहू महाराज सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळीत सहभागी झाले होते. ही इतिहासातील उल्लेखनीय घटना आहे. अतिशय गाजलेले व परिवर्तनाचा (धार्मिक) मानबिंदु असलेले वेदोक्त प्रकरण, आंतरजातीय विवाहाला प्राधान्य, अस्पृश्योद्धार, ब्राह्मण्याला, जातीभेदाला विरोध, १९०२ मध्ये मागास जातींना नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण देणारा ऐतिहासिक निर्णय, पुनर्विवाह नोंदणी कायदा, जन्माधिष्ठित भेदभाव नाकारणारी समाज सुधारक सत्यशोधक चळवळ प्रभावी पणे राबविण्यासाठी त्यांनी उपाय योजना केली होती. कृतीशील समाज सुधारक, कोल्हापूर

संस्थान हे मागासलेल्या आणि आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल विद्यार्थ्यांसाठी वसतीगृह आणि माहेर घर होते.

इतर समाज सुधारक:

अस्पृश्यता विरोधी चळवळ दक्षिण भारतात रामास्वामी पेरियार यांनी सुरू केली. त्याचप्रमाणे शुद्र एझवा कुटुंबात जन्माला आलेले नारायण गुरू यांनी १८८८ मध्ये शिवरात्रीच्या दिवशी 'अरवीपूरम चळवळ' सुरू केली. मंदिर प्रवेश नाकारलेल्या एका शुद्राने अरवीपूरम येथे शिव मंदिरात शिवाच्या मूर्तीवर अभिषेक केला. या घटनेच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ अस्पृश्यता विरोध दर्शविण्यासाठी संत नारायण गुरू यांनी ही चळवळ सुरू केली होती. नारायण गुरू यांना डॉ. पल्पू व कुमारन आसन यांचे सहकार्य मिळाल्याने ही चळवळ जोमाने सुरू झाली.

महाराष्ट्रातील अस्पृश्यता विरोधी चळवळीत तसेच सामाजिक व धार्मिक सुधारणेत महत्त्वपूर्ण कार्य कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी केले. ते पाश्चत्य शिक्षण घेतलेले बुद्धिनिष्ठ समाज सुधारक होते. विज्ञानवाद आणि मानवतावाद याने ते प्रभावित झाले होते. अस्पृश्यतेद्वाराचे कार्य प्रभावीपणे करण्यासाठी 'डिप्रेस्ड क्लास मिशन' नावाची संस्था स्थापन केली. त्यांना नारायण गणेश चंदावरकर यांचे विशेष सहाय्य लाभले. त्यासाठी हिंदुधर्मातील दोष, वैगुण्य याचा त्याग केला पाहिजे अशी भावना समाजात निर्माण करण्याचे त्यांनी प्रयत्न केले. 'डिप्रेस्ड क्लास मिशन' या संघटनेच्या शाखा भारतातील मोठ्या शहरांमध्ये सुरू केल्या होत्या. न्या. म. गो. रानडे यांच्या मृत्युनंतर नारायण गणेश चंदावरकर यांनी राष्ट्रीय सामाजिक परिषद १९२८ मध्ये भरविली आणि त्यात ठराव करण्यात आला. अस्पृश्यता निर्मूलन करणे. अस्पृश्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी प्रयत्न करणे. यासाठी चंदावरकरांनी शाळा सुरू करून सोयी सवलती निर्माण केल्या होत्या.

म. गांधींनी अस्पृश्यता निवारणाचा प्रश्न जन जागरणातून आणि चळवळीतून करण्याचा प्रयत्न केला. ते दलितांना 'हरिजन' आणि आदीवासींना 'गिरिजन' या नावाने संबोधत होते. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ तळागाळापर्यंत पोहोचविण्याचे महान कार्य गांधी युगात झाले. स्त्रीया, पददलित मोठ्या प्रमाणावर स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी झाले होते. त्यामुळेच गांधीयुगात जन आंदोलन सुरू झाले होते. भारतीय स्वातंत्र्याची चळवळ लोकाभिमुख करून तिची पूर्तता स्वातंत्र्य प्राप्तीत करण्यासाठी महान त्यागाची करण्याची क्षमता फक्त म. गांधामध्येच होती त्यांचे धर्म आणि समाज सुधारणा विषयक विचार अत्यंत मौलिक स्वरूपाचे होते.

अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य आणि अपरिग्रह या पाच नैतिक नियमांवर त्यांची विचारसरणी आधारलेली होती. नीतीशास्त्र, राजनीती आणि समाजरचना यांना आधारभूत होईल असा धार्मिक मानवतावाद म. गांधींना अभिप्रेत होता. सत्य आणि अहिंसा या तत्वांवर आधारीत रस्कीनच्या ग्रंथांचा आधार घेतलेला 'सर्वोदयवाद' म. गांधींनी स्विकारला. व्यक्तीप्रमाणे समाजाचीही सामाजिक व राजकीय प्रगती होत असते. हे सर्वोदयवादाचे मुख्य सूत्र आहे. दलित आणि पीडित वर्गाची सेवा करून त्यांना समता व न्याय मिळवून दिला पाहिजे. त्यासाठी 'सत्याग्रह' हे तत्त्वज्ञान त्यांनी सांगितले. उच्चनीच भाव आणि अस्पृश्यता नष्ट करणे हे सामाजिक प्रगतीसाठी गरजेचे आहे. असे विचार म.

गांधींचे होते. गांधी युगात सामाजिक प्रश्न सोडविण्यासाठी म. गांधींनी प्रत्यक्ष कृतीवर भर दिला. त्यांच्या सामाजिक चळवळीला अध्यात्मनिष्ठा आणि मानवतावादाची पार्श्वभूमी होती. 'मानव प्रतिष्ठा' हे त्यांच्या विचारांचे केंद्रस्थान होते. यासाठीच त्यांनी अस्पृश्यांना 'हरिजन' असे नाव दिले. अस्पृश्यता हा हिंदु समाजाला लागलेला कलंक आहे. असे विचार म. गांधींचे होते. सामाजिक संबंधांची पूर्णरचना झाली पाहिजे. पारंपारिक व्यवस्था बदलली पाहिजे. लोकशाही समता, बंधुभाव, मानवी हक्क जोपासले गेले पाहिजेत. त्यासाठी म. गांधींनी 'ऑल इंडिया हरिजन सेवक संघाची' स्थापना १९३२ मध्ये केली. या संघाच्या माध्यमातून मानवाची प्रतिष्ठापना व अस्पृश्य वर्गाची उन्नती करण्यासाठी कार्य केले. जनजागरणासाठी व प्रबोधनासाठी 'हरिजन' हे साप्ताहिक सुरू केले. दलित वस्तीत जावून राहणे. हाती झाडू घेवून स्वच्छता करणे. टाकलेली कामे करून लोकांपुढे एक वेगळा आदर्श गांधींनी ठेवला. व्यावहारिक समाज सुधारक म्हणून त्यांचे कार्य उल्लेखनीय आहे. म. गांधींनी शाळा सुरू केल्या. शिक्षण, आरोग्याचे महत्त्व पटवून दिले. आश्रम, वसतीगृह स्थापन करून तळागाळातील वंचितांच्या उद्धाराचे कार्य केले. ब्रिटिश सरकारने १९३२ मध्ये जातीय निवाडा जाहीर करून अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र मतदार संघ निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यावेळी म. गांधींनी त्यांना स्पष्टपणे सांगितले कि अस्पृश्य हा हिंदु समाजाचा अविभाज्य घटक आहे. आणि त्यांना आम्ही वेगळे होऊ देणार नाही. हा राजकीय प्रश्न डॉ. आंबेडकर यांच्याशी चर्चा करून पुणे कराराच्या द्वारे त्यांनी सोडविला. यावरून सामाजिक एकात्मता गांधींना अभिप्रेत होती हे स्पष्ट होते.

१९.२.३ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (१८९१-१९५६):

म. फुलेंच्या नंतर भारतीय समाजव्यवस्थेतील पारंपारिक दोषांवर, जातीभेद व अस्पृश्यता यावर कठोर टिका करून अस्पृश्योद्धारासाठी संघर्ष, करणारे एकमेव नेते म्हणजे डॉ. भिमराव उर्फ बाबासाहेब आंबेडकर होय. त्यांनी शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा ही शिकवण दिली. अस्पृश्यांना ताठ मानेने जगता यावे यासाठी जनजागरणासाठी बाबासाहेबांनी 'मूकनायक' जनता, समता व प्रबुद्धभारत अशी वृत्तपत्रे सुरू केली. इ.स. १९२४ मध्ये अस्पृश्यांचे संघटन करण्यासाठी आणि त्यांच्या हिताचे रक्षण, त्यांना हक्कांची जाणीव करून देण्यासाठी 'बहिष्कृत हितकारिणी' ही संघटना निर्माण केली. १९२६ मध्ये रहिमतपूर (सातारा जिल्हा) येथे भरलेल्या पददलितांच्या परिषदेत त्यांनी त्यांना गावकीचे व वतनदारीचे हक्क सोडून देण्याचा आदेश दिला. हिंदूप्रमाणे दलितांना समतेची वागणूक मिळाली पाहिजे यासाठी इ.स. १९२७ मध्ये महाड येथे 'चळदार तळ्याचा सत्याग्रह' केला. नाशिकचा काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह तर इतिहास प्रसिद्ध आहे. त्यामुळेच १९३५ मध्ये काळाराम मंदिर दलितांसाठी खुले केले गेले.

१९३७ मध्ये चवदार तळ्याची केस बाबासाहेबांनी उच्च न्यायालयात जिंकली. सामाजिक न्याय आणि समतेसाठी चळवळी, सत्याग्रह, जनजागरण, घटनात्मक व कायदेशीर अधिकाराचा वापर या उच्च विद्याविभूषित समाज सुधारकाने केला आणि ते संपादन करून घेतले.

इ.स. १९२९ ते १९३७ या काळात डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांना राजकीय हक्क मिळावेत यासाठी चळवळ केली. सायमन कमिशन समोर आपली बाजू मांडली. डॉ. बाबासाहेब

आंबेडकरांनी इंग्लंडमधील दुसऱ्या गोलमेज परिषदेत दलितांच्या राजकीय अधिकारांसाठी प्रभावीपणे त्यांची बाजू मांडली. त्या वेळेला डिप्रेस्ड क्लासच्या वतीने राव बहादूर श्रीनिवास प्रतिनिधी म्हणून हजर होते. स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी त्यांनी केली. १९३२च्या जातीय निवाड्यात ती ब्रिटिश सरकारने मान्यही केली होती. मात्र म. गांधींच्या आग्रहामुळे डॉ. आंबेडकर व म. गांधी यांच्यात तडजोड होवून पुणे कराराच्या माध्यमातून अस्पृश्यांना राखीव जागा मान्य करण्यात आल्या. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राजकीय सुधारणांचे मोठे यश होते.

इ.स. १९४२ मध्ये देशातील अस्पृश्यांना संघटीत करण्यासाठी 'शेड्यूल्ड कास्टफेडरेशन' नावाचा राजकीय पक्ष नागपूर येथे स्थापन केला. त्याचेच नाव पुढे रिपब्लिकन पार्टी असे पडले. शिक्षणाशिवाय अस्पृश्यांच्या जीवनात परिवर्तन अशक्य आहे. त्यासाठी त्यांनी 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी' स्थापन केली. यासंस्थेद्वारे औरंगाबाद व मुंबई येथे महाविद्यालयांची स्थापना केली गेली, इ. १९४२ ते १९४६ या काळात ते गव्हर्नर जनरलच्या कार्यकारी मंडळाचे सभासद बनले होते.

भारतीय समाज व्यवस्थेवरील परंपरांचा, अनिष्ट चालीरितींचा प्रभाव कमी होत नाही. सामाजिक न्याय व समता प्रस्थापित होत नाही. जातीभेद, अस्पृश्यते सारखा कलंक पुसला जात नाही. यामुळे व्यथित होऊन येवला जि. नाशिक येथे बाबासाहेबांनी घोषणा केली होती की 'जरी मी हिंदू म्हणून जन्माला आलो, तरी हिंदू म्हणून मरणार नाही.' शेवटी १९५६ मध्ये याच भूमीतला पूर्वीचा वैभवशाली असा बौद्ध धर्म स्विकारून सामाजिक परिवर्तनाचा व स्थित्यंतराचा नवा अध्याय सुरू केला. आपल्या लाखो अनुयायांसह त्यांनी बौद्ध धर्मात प्रवेश केला. हे धर्मचक्र परिवर्तन जगाच्या इतिहासात अद्वितीय ठरले आहे. बाबासाहेबांनी *Castes in India, The problem of Rupee; Thoughts on Pakistan; who were the shudras* असे अनेक नामवंत ग्रंथ लिहिले. त्यामुळे सामाजिक परिवर्तनाचे मानबिंदू ठरले. भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार म्हणून त्यांना आजही मानाचे स्थान आहे.

कामगारपक्ष, कामगारांचे संघटन त्यांचे अधिकार त्यासाठीच्या लढ्याचे नेतृत्व यामुळे शहरातील कामगार संघटीत होऊ लागला. त्यांचा आर्थिक स्तर उंचावू लागला. लष्करामध्ये अस्पृश्यांसाठी नोकऱ्या मिळव्यात यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी प्रयत्न केले.

अस्पृश्यांच्या आर्थिक जीवनात सुधारणा व्हावी यासाठी अस्पृश्यांना सरकारी (शासकीय) नोकऱ्या मिळव्यात यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी विशेष प्रयत्न केले. इ.स. १९४२ मध्ये भारत सरकारने अस्पृश्यांसाठी शासकीय नोकऱ्यांमध्ये राखीव जागा असाव्यात याला अनुमती दिली. १९४७ मध्ये अनु. जातीसाठी निश्चित टक्के जागा राखीव असाव्यात हे मान्य करण्यात आले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय राज्य घटनेचा मसुदा तयार केला. मसुदा (लेखन) समितीचे ते अध्यक्ष होते. सामाजिक, राजकीय व आर्थिक न्याय अस्पृश्यांसह सर्व वंचित गटांना मिळावा यावर त्यांचा कटाक्ष होता आणि त्यात त्यांनी मोलाची कामगिरी केली, त्यांच्यामुळे ते शक्यही झाले. आधुनिक भारताच्या इतिहासात सामाजिक न्याय, आर्थिक शोषणा विरुद्धचा आवाज, जातीभेद निर्मूलन, अस्पृश्योद्धार, आणि अस्पृश्यता नष्ट

करण्यासाठीची चळवळ, कामगारांचे प्रश्न, राजकीय आणि शासकीय नोकऱ्यांमधील आरक्षण इ.साठी ऐतिहासिक कार्य डॉ.

नव शक्तीचा उदय - पददलित वर्ग

बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले. घटनेचा मसुदा तयार करताना व घटनेचा सरनामा पाहिल्यास हे चिरकाल टिकणारे कार्य केवळ बाबासाहेबांमुळे आहे हे स्पष्ट होते. त्यामुळे भारतात सामाजिक एकात्मता निर्माण होण्यास मदत झाली. सर्वच वंचित गटांना आपल्या न्याय हक्कांची जाणीव झाली. नवी मूल्ये, नवी व्यवस्था निर्माण होण्यास मदत झाली. ग्रांथिक प्रामाण्य जावून बुद्धि प्रमाण्याचे युग आले. वर्षानुवर्ष गुलामगिरीत पिचत पडलेल्या वंचित वर्गाला न्याय मिळाला. मानवाची बंधमुक्ती करून मानव्याचा हा लढा यशस्वी केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य म्हणजे मानवता आणि मानव मुक्तीची गाथा आहे. हा वर्ग पुढे राष्ट्रीय चळवळीत सक्रिय झाला.

१९.३ सारांश

शिवराम जानबा कांबळे यांनी सोमवंशी मित्र या वृत्तपत्रातून १ मार्च १९०९ साली आवाहन केले की मुलींना देवदासी करू नये. ज्या मुरळ्या आहेत त्यांच्यासोबत लग्न करण्याची ज्यांची इच्छा/ तयारी असेल, त्यांना जात पंचायतीकडून परवानगी असावी, अशा लोकांनी सहा करून आम्हास कळवावे. याबाबत सरकारने आयपीसी ३७३ प्रमाणे १६ वर्षांच्या आतील मुलीला वेश्येचा धंदा किंवा कामासाठी विकेल किंवा तसा प्रयत्न केला तर त्यास १० वर्षांची सक्त मजुरीची शिक्षा देण्यात येईल. असा कायदा झाला. १८ एप्रिल १९०९ मध्ये सोमवंशी मित्र पत्रव्यवहार करणाऱ्या शिवूबाई या मुरळीसोबत गणपतराव हनुमंतराव गायकवाड यांनी विवाह केला, व याला सर्व अस्पृश्य समाजाने (महार, मंग, ढोर, चांभार) इ. मान्यता दिली. आंबेडकरी कार्यकर्त्यांनी १३ जून १९३६ रोजी देवदासी, मुरळी जोगतीन यांची परळ मध्ये परिषद घेतली व सर्व शोषित वर्गाला आवाहन केले. बाळकृष्ण जानोजी देवरुखकर यांना अस्पृश्य स्त्रियांच्या दुःखाची चांगलीच जाणीव होती आणि समाजात अशा प्रकारची वागणूक मिळणाऱ्या अस्पृश्य स्त्रियांना समान वागणूक मिळावे असेही नमूद केले आहे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे स्वतः एका शोषित घराण्यामध्ये जन्माला आले होते. लहानपणापासूनच समाजामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारचा भेद भाव पाहत आले होते. समाज सुधारणेची चळवळ ब्रिटीश वसाहत काळात सुरू झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एकमेव व्यक्ती नव्हते कि ज्यांनी उच्च वर्णीयांच्या विरोधात आवाज उठवला होता.

१९४६-४९ च्या काळात आंबेडकरांनी भारतीय संविधानाची रचना केली, व या रचनेमध्ये प्रामुख्याने शोषित समाजाची प्रगती कशी होईल यावर भर दिला. म्हणूनच त्यांना “भारतीय राज्यघटनेचे शिलपकार” म्हणून संबोधले जाते.

दलित ओळख, आत्मसन्मान आणि सत्तासंघर्ष याची सुरुवात संगीत आणि गाण्यांमधून होणाऱ्या सांस्कृतिक रुढींचा विरोध आणि उठाव यातून होताना दिसून येते. गाण्यांमधून व संगीतामधून निर्माण होणाऱ्या आठवणी आणि त्यात असणाऱ्या भावनांना जागृत करण्याची क्षमता ही दलित लढा सातत्याने सुरू ठेवण्या साठीचे शक्तीस्त्रोत ठरले आहे. आंबेडकरी जलसा हे त्याचे ठळक उदाहरण आहे. आंबेडकरी दलित रंगभूमी ही देखील दलित समजाच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक पुनर्रचनेसाठी उत्प्रेरक ठरली आहे. याची सुरुवात

आंबेडकरी संमेलनातून होऊन टप्प्याटप्प्याने लोकनाट्य, पथनाट्य यातून प्रगत झाले. बी.एस.शिंदे यांनी म्हटल्याप्रमाणे एकतेची भावना निर्माण करणे हे दलित नाट्याचे प्रमुख उद्देश होय. याव्यतिरिक्त काही चित्रपटांमध्ये देखील आपल्याला जातीविषयक प्रश्नांची संवेदनशील मांडणी केलेली दिसून येते

१९.४ प्रश्न

१. पददलित उध्दारासाठी म. ज्योतीबा फुले यांचे कार्य स्पष्ट करा.
२. अस्पृश्य उध्दारासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य अधोरेखित करा.
३. पददलित उध्दारासाठी छ. राजर्षी शाहू महाराज यांचे थोडक्यात कार्य स्पष्ट करा.
४. अस्पृशता नाहीशी करण्यासाठी समाज सुधारकांनी केलेल्या कार्याचा आढावा घ्या.

१९.५ संदर्भ

१. शं. वा. जावडेकर - आधुनिक भारत
२. धनंजय कीर - म. जोतिबा फुले यांचे चरित्र
३. डॉ. सरोजीनी बाबर - स्त्री शिक्षणाची वाटचाल
४. कुमार केतकर - कथा स्वातंत्र्याची
५. ग. प्र. प्रधान - स्वातंत्र्य संग्रामाचे महाभारत
६. Tara Chand, History of the freedom moment in India Vols 1-4
७. AliAruna Asaf, TheResurgence of Indian women
८. प्रा. डॉ. सौ. सरल धाराणकर - आधुनिक भारतातील स्त्री जीवन
९. डॉ. मु. ब. शहा व डॉ. रामकृष्ण मेटकर - सामाजिक पुनर्बांधणीची दिशा
१०. डॉ. जयसिंगराव पवार व प्रा. मंजुश्री पवार - आधुनिक भारताचा इतिहास
११. प्राचार्य य. ना. कदम- समग्र भारताचा इतिहास

नव शक्तींचा उदय - महिला वर्ग

घटक रचना

- २०.० उद्दिष्टे
- २०.१ प्रस्तावना
- २०.२ १८५७ च्या उठावातील महिला राज्यकर्त्या
१. झाशीच्या राणी लक्ष्मीबाई
 २. बेगम हजरत महाल
- २०.३ भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांची कामगिरी
१. भगिनी निवेदिता
 २. मॅडेलीन स्लेड (मीराबेन)
 ३. मवर (मेरी पॉल)
 ४. मार्गरेट कझिन्स
 ४. डॉ. अँनी बेझंट
- २०.४ भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील स्त्री क्रांतीकारक
१. सौ. येसुबाई गणेश सावरकर
 २. मादाम कामा
 ३. श्रीमती दुर्गादेवी बोहरा
 ४. सुहासिनी गांगुली
 ५. वीणा दास
 ६. प्रीतीलता वड्डेवार
 ७. कल्पना दत्त
 ८. सरलादेवी घोषाल
- २०.५ म. गांधीच्या कार्यापासून प्रेरणा घेऊन कार्य करणाऱ्या महिला क्रांतीकारकाच्या कामगिरीचा आढावा
१. सरोजिनी नायडू
 २. स्वरूपराणी
 ३. कमला नेहरू
 ४. कस्तुरबा गांधी
 ५. कमलादेवी चटोपाध्याय
 ६. अरुणा असफअली
 ७. सुचेता कृपलानी

८. विजयालक्ष्मी पंडित

९. श्रीमती इंदिरा गांधी

२०.६ आझाद हिंद फौजेतील महिला क्रांतीकारकांचे योगदान

१. कुमारी कॅप्टन लक्ष्मी स्वामीनाथन

२. मानवती पाण्डेय (आर्या)

३. जानकी दावर

४. बेला दत्त

५. कुमारी बेला मुकर्जी

६. ले.प्रतिमा सेन

२०.७ सारांश

२०.८ प्रश्न

२०.९ संदर्भ

२०.० उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला:

१. १८५७ च्या उठावातील महिला राज्यकर्त्यांची माहिती मिळते.
२. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांची कामगिरी समजते.
३. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील स्त्री क्रांतीकारकांची माहिती मिळते.
४. म. गांधीच्या कार्यापासून प्रेरणा घेऊन कार्य करणाऱ्या महिला क्रांतीकारकाच्या कामगिरीचा आढावा मिळते.
५. आझाद हिंद फौजेतील महिला क्रांतीकारकांचे योगदान समजते.

२०.१ प्रस्तावना

स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये स्त्रीला मानव म्हणून जीवन व्यतीत करण्याचे स्वातंत्र्य नव्हते. 'चूल आणि मूल', भोगवस्तु, किंवा खाजगीमालमत्ता म्हणून तिच्याकडे बघण्याची मानसिकता समाजाची होती. शतकापासून स्त्री आणि स्त्री १९ ब्रिटिश काळात विशेष करून . जीवनाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलू लागला होता. भारतीय समाजामध्ये विज्ञाननिष्ठ ., पाश्चात्य शिक्षणामुळे समता हे मुख्य समाजात रुजू लागले होते. स्त्रीला शिक्षण देणे ., तिला स्वावलंबी बनविणे, अनिष्ट चालींविरुद्ध लढा देणे चळवळ करणे यासाठी समाज . सुधारकांचे, संस्थात्मक कार्य सुरू झाले. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांची संवैधानिक ., कायदेशीर मदतही या चळवळींना झाली. शतकाच्या प्रारंभापासून स्त्री जीवनात परिवर्तन घडुन २० . येऊ लागले होते. १९व्या शतकाच्या प्रारंभापासून भारतात राष्ट्रवादाचे वारे वाहू लागले होते. भारतातील शेतकरी ., आदिवासी यांनी आर्थिक शोषणाच्या विरोधात सशस्त्र लढा दिला. यात महिलांचाही सहभाग होता .

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महिला शक्तीचा (गटाचा) उदय झाला. भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात स्त्रियांनीही मोठे योगदान दिले होते. त्याचा प्रारंभ ठळकपणे झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांच्या कार्यापासून झाला होता. झाशीच्या राणीपासून ते जंगल सत्याग्रहापर्यंत आदिवासी स्त्री, अर्धनग्न, अर्धपोटी, आणि मुलं पाठीशी बांधून मुठभर गवत हातात घेऊन तिने सत्याग्रह केला. ही एक मोठी परंपरा स्त्रीक्रांतीकारकांची आहे. त्याचा अभ्यास आपण या घटकात करणार आहोत.

झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, बेगम हजरत महाल आणि इतर महिलानी ब्रिटिशांशी संघर्ष केला. नाशिकमध्ये येसुवहिनी सावरकर (बाबाराव - सावरकरांच्या पत्नी) यांनी क्रांती कार्यात सहभाग घेतला. स्वदेशी, देशभक्ती, ही काँग्रेसची चळवळ मं. गांधीजींच्या चळवळीपासून राष्ट्रीय चळवळ सामान्यापर्यंत जावून पोहोचली होती. महिलांचा मोठा सहभाग वाढला होता. स्वातंत्र्य लढ्याला जन आंदोलनाचे स्वरूप प्राप्त झाले होते. एकीकडे स्त्री, समाज व धर्म सुधारणा चळवळ सुरू होती. दुसऱ्या बाजूला स्वातंत्र्यासाठी स्त्रीया क्रांती कार्यात पुरुषाबरोबर करत होत्या असे चित्र २०व्या शतकात दिसत होते. स्त्री शिकली, स्त्री बोलू लागली, संघर्ष करू लागल्या. नारीशक्ती अबला न राहता सबला झाली. स्त्री मुक्तीचा नारा सुरू झाला, तीने स्वातंत्र्य चळवळीत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.

भारतात ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध संघटित उठाव प्रथम १८५७ मध्ये झाला. त्याआधीच्या बंडाचे स्वरूप मात्र स्थानिक होते. ते आर्थिक शोषणाच्या विरोधातले होते. हा उठाव मात्र राजकीय होता. इ.स. १७५७ ते १८५७ या शंभर वर्षांच्या काळात ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी सत्ता विस्तार करताना वैध-अवैध साधनांचा वापर करून ते साध्य केले होते. भारतात ब्रिटिश सत्ता दृढ (भक्कम) करणे. यातूनच उत्तर प्रदेशातील झाशी हे संस्थान खालसा करण्याचे धोरण ब्रिटिशांनी राबविले. या देशात प्रथमच एक स्त्री राज्यकर्ती झाशीची राणी ब्रिटिशांविरुद्ध रणागणांत उतरली होती. महिलांच्या क्रांतिकार्याचा हा प्रारंभ ठरला होता. त्यानंतर बेगम हजरत महाल या अयोध्येच्या नबाबाच्या पत्नीने क्रांतीकार्यात सहकार्य केले होते. या महिला क्रांतीकारकांच्या कार्याचा आढावा पुढील प्रमाणे आहे.

२०.२ १८५७ च्या उठावातील महिला राज्यकर्त्या

व्यापाराच्या उद्देशाने आलेल्या ब्रिटिशांनी हळूहळू राजकीय सुत्रे ताब्यात घेतली. प्लासीच्या लढाईनंतर बंगाल, बिहार ओरीसा त्यानंतर संपूर्ण भारतभर आपली राजकीय हुकूमशाही प्रस्थापित केले. त्यासाठी त्यांनी तैनाती फौज पद्धत, दत्तक वारसा नामंजूर करून राज्ये खालसा करण्याचे धोरण अवलंबिले गेले. त्यामुळे संस्थानिक इंग्रजावर संतापले. इ.स. १८१८ ते इ.स. १८५६ या काळात सातारा, झाशी, जगदिशपूर, हैद्राबाद, कर्नाटक, तंजावर, सुरत म्हैसूर, संस्थाने पूर्णपणे हतबल झाली होती. आपली संस्थाने वाचविण्यासाठी झाशीची राणी लक्ष्मीबाई व लखनौच्या बेगम हजरत महाल यांनी शर्थीने प्रयत्न केले होते.

१. झाशीच्या राणी लक्ष्मीबाई:

उत्तरप्रदेशातील झाशी संस्थानाचे संस्थानिक रघूनाथरावांचे निपूत्रीक निधन झाल्याने त्यांचे धाकटे बंधू गंगाधरराव नेवाळकर यांना संस्थानिक म्हणून गादीवर बसवण्यात आले.

इ.स. १८४२ मध्ये गंगाधररावांचा लक्ष्मीबाईंशी विवाह झाला. तेव्हा त्या आठ वर्षांच्या होत्या. इ.स. १८५१ला पुत्रप्राप्ती झाली परंतु अवघ्या तीन महिन्याचा आतच त्याचा मृत्यु झाला. इ.स. १८५३ ला गंगाधररावांचाही मृत्यु झाला. मृत्युपुर्वी संस्थान झाशी करीता पाच वर्षांचा आनंदराव (दामोदर गंगाधर) यास दत्तक घेतले होते - त्यावेळी 'एलिस' नावाचा इंग्रज अधिकारी उपस्थित होता. या काळात डलहौसीने 'खालसा' धोरणाचा अवलंब केलेला होता. त्यानुसार झाशी संस्थानाचा दत्तक वारस नामंजूर केला हे ऐकताच 'मेरी झाशी नही दूंगी' ही घोषणा राणी लक्ष्मीबाईंनी केली होती.

मंगल पांडेच्या फाशिमुळे इ.स. १८५७ला उठावाची सुरुवात झाली. झाशी संस्थानाचा दत्तक वारस नामंजूर केल्यामुळे व राणीच्या मिळणाऱ्या वैयक्तिक तनख्यातून संस्थानाचे पूर्वीचे कर्जाचे हसे कापून घेण्यास इंग्रजांनी सुरुवात केल्यामुळे राणी लक्ष्मीबाईंनी १८५७च्या उठावात सहभाग घेतला. ब्रिटिश उठाव दडपत असतांना त्यांचा अधिकारी सर ह्यू रोज याने दक्षिणेकडून औरंगाबाद, उज्जैन, इंदूर, महू जिंकून ताब्यात घेतले होते. आपला मोर्चा झाशीकडे वळवला होता. ५ एप्रिल १८५७ रोजी झाशीच्या राणीचा इंग्रजांशी सामना झाला. राणीला तात्या टोपे मदतीस धावून आले. परंतु राणीचा पाडाव झाला. तेव्हा राणी दत्तक मुलासह निवडक सैन्यानीशी निसटली इंग्रजांनी तिचा पाठलाग केला. उभयतांमध्ये पुन्हा काल्पी येथे संघर्ष झाला, यात राणी जखमी झाली. १७ जून रोजी तिचे निधन झाले 'मेरी झाशी नही दूंगी' अशी घोषणा करीत राणीने आपला देह ठेवला पण पारतंत्र्य स्वीकारले नाही.

२. बेगम हजरत महाल:

अवधच्या पदच्युत नबाबाची पत्नी हजरत महाल हीने आपला अकरा वर्षांचा मुलगा कादीर याला नबाब म्हणून घोषित करून कारभार सुरू केला होता. ३० मे १८५७ मध्ये उठावाची सुरुवात लखनौला झाली. बेगम हजरत महाल यात सहभागी झाली, उठाव दडपून टाकण्यासाठी कॅपबेल लखनौवर चालून आला. नेपाळच्या जंग बहादूरच्या मदतीने त्याने लखनौची कोंडी केली. बेगम ने प्रतिकार केला. परंतु त्यात त्यांना यश आले नाही. हजरत महाल इंग्रजांच्या हातावर तुरी देऊन निसटली पण कॅपबेलने अयोध्या ताब्यात घेतले.

१८५७च्या उठावानंतर ब्रिटिश विरोधी चळवळीचे नेतृत्व सुशिक्षित वर्गाकडे आले. ब्रिटिशांची दडपशाही आणि क्रूरता उठावात दिसून आली. या साम्राज्यवादी सत्तेशी संघर्ष शस्त्रानेच केला पाहिजे. याची जाणीव भारतीयांना झाली. झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, बेगम हजरत महाल यांच्या क्रांतीकार्यामुळे आणि हौतात्म्यामुळे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याला प्रेरणा मिळाली.

आपली प्रगती तपासा.

१. १९५७ च्या उठावातीग महिलांच्या कार्याची चर्चा करा.

२०.३ भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांची कामगिरी

मानवाची सेवा करण्यासाठी भारतीय तत्वज्ञानाने भारावलेल्या काही परदेशीय महिलांनी भारतातील स्वातंत्र्य लढ्यात सहभाग घेतला होता. यामुळे राष्ट्रीय चळवळीला लोक

चळवळीचे स्वरूप प्राप्त झाले होते. त्यातील काही ठळक महिलांची कामगिरी पुढील प्रमाणे आहे.

नव शक्तीचा उदय - महिला वर्ग

१. भगिनी निवेदिता:

ही मूळची आयर्लंडची कु. मार्गरेट नोबल. स्वामी विवेकानंदान बरोबर ती भारतात आली. स्त्री वर्गामध्ये सुधारणा व्हावी या चळवळीला भगिनी निवेदिताचे मोठे सहकार्य केले. या स्वामी विवेकानंदांच्या मानस कन्या होत्या. भारतात त्या भगिनी निवेदिता झाल्या. त्यांनी भारतीय स्त्रियांसाठी भरीव कार्य केले. स्त्रियांसाठी 'शारदा-मंदिर', वस्तीगृह स्थापन केले. भारत, भारताचे स्वातंत्र्यमुल्य, हित, आदर्श त्यांना पूज्य वाटे. त्यातूनच त्यांनी स्वदेशीचा पुरस्कार केला. स्वदेशी चळवळ यशस्वी करण्यासाठी प्रयत्न केले. रविंद्रनाथ टागोरांनी त्यांना 'लोकमाता' असे संबोधले होते.

२. मॅडेलीन स्लेड (मीराबेन):

म. गांधींचीच्या शिष्या होत्या. गांधीजींच्या या शिष्या पुढे मिराबेन नावाने प्रसिध्द झाल्या, भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात त्यांनी सहभाग घेतला. अनेक वेळा त्यांना तुरुंगवासही सहन केला. मॅडेलीन या मुळच्या इंग्लंडच्या सर तृडमंड स्लेड यांच्या कन्या, म. गांधींनी सुरू केलेल्या सविनय कायदेभंग चळवळीत त्या सक्रिय सहभागी होत्या. १९३१ मध्ये त्या गोलमेज परिषदेला म. गांधीबरोबर इंग्लंडला गेल्या होत्या.

३. मदर (मेरी पॉल):

या मूळच्या फ्रान्सच्या होत्या. महर्षी अरविंदांच्या पाँडेचरी आश्रमात त्या व त्यांचे पती रिचर्ड पॉल आले होते. त्या वातावरणाने प्रभावित झाले होते. मदर (माताजी) यांनी भारताला मातृभूमी मानले. आध्यात्मिक क्षेत्रात चांगली कामगिरी केली. महर्षी अरविंदांच्या तत्त्वज्ञानाला वाहिलेल्या 'आर्य' या मासिकाचा अंक काढण्यात त्यांचा मोठा वाटा होता.

४. मार्गरेट कझिन्स:

या जन्माने आयरिश होत्या. इ.स.१९१५ मध्ये त्या भारतात आल्या. डॉ. अँनी बेझंट यांच्या होमरूल चळवळीत सहभागी झाल्यात. दलित उद्धारासाठी त्यांनी चांगले काम केले. १९३२ मध्ये स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेतल्यामुळे त्यांना एक वर्षाची तुरुंगवासाची शिक्षा झाली होती. सन १९२४ मध्ये त्यांनी अखिल भारतीय महिला परिषद आयोजित केली होती.

४. डॉ. अँनी बेझंट:

थिऑसॉफीच्या कार्याचा आरंभ भारतात सुरू करण्यासाठी त्या १८९३ मध्ये भारतात आल्या. भारतातील प्राचीन विद्या, तत्त्वज्ञान, धर्म व संस्कृती यांचा त्यांनी अभ्यास केला. १९१४ मध्ये त्यांनी 'न्यू इंडिया' हे इंग्रजी दैनिक सुरू केले. तेव्हापासून त्या राजकारणात सक्रिय झाल्या होत्या. लो. टिळकांच्या बरोबरीने त्यांनी स्वातंत्र्य संग्रामात सहभाग घेतला. होमरूल चळवळ, होमरूल लीगची स्थापना आणि विस्तार त्यांनी घडवून आणला. निद्रिस्त भारताला जागे करणे हे आपले कर्तव्य आहे. असे त्या अभिमानाने सांगत. राष्ट्रीय

चळवळीत मोठा उत्साह व प्रेरणा डॉ. अँनीबेझंट यांच्या कार्यामुळे मिळाली. महिलांना पुरुषांप्रमाणेच मताधिकार मिळाला पाहिजे अशी मागणी त्यांनी काँग्रेसच्या अधिवेशनात स्वतः अध्यक्ष असताना केली होती.

भारतीय महिलांमध्ये सामाजिक जागृती आणि राजकीय स्वातंत्र्याची भावना निर्माण करण्यात या महिलांनी महत्त्वपूर्ण कार्य केले होते.

२०.४ भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील स्त्री क्रांतीकारक

इ.स. १८५७ च्या उठावानंतर भारतीयांमध्ये राष्ट्रवादी भावना वाढीस लागली त्यातूनच राष्ट्रीय सभेची स्थापना (१८८५) झाली. सुरुवातीला मवाळ परंतु ब्रिटिशांच्या दडपशाही धोरणामुळे काँग्रेस जहाल बनली. दूष्काळ व प्लेगची साथ व ब्रिटिशांचे आर्थिक धोरण यामुळे अनेक तरुण क्रांतीकारी मार्गाकडे वळले त्यांच्यात प्रखर राष्ट्रनिष्ठा आणि देशासाठी प्राणार्पण करण्यासाठी प्रवृत्ती निर्माण झाली होती. पुरुष क्रांतीकारकां बरोबर या स्वातंत्र्य चळवळीत इंग्रजांना विरोध करण्यासाठी महिला क्रांतीकारक देखील सहभागी झाल्या होत्या. त्यात प्रामुख्याने खालील प्रमाणे आहेत.

१. सौ. येसुबाई गणेश सावरकर:

'शस्त्राशिवाय स्वातंत्र्य नाही' या विचारसरणीतून वि. दा. सावरकरांनी इ.स. १९०० मध्ये 'मित्रमेळा' संघटनेची स्थापना केली होती. इ.स. १९०४ मध्ये तिचेच 'अभिनव भारत' म्हणून नामकरण करण्यात आले होते. क्रांतीकारकांना पिस्तुले पुरवणे, प्रशिक्षण देणे; काडतूस पुरवणे या सारखी कामे या संघटनेच्या माध्यमातून केली जात होती. इ.स. १९०६ मध्ये सावरकर इंग्लंडला गेले असता. त्यांचे मोठे बंधु गणेश सावरकर यांनी कामकाज पाहण्यास सुरुवात केली होती. इंग्रजांची नजर या संस्थेवर होतीच परिणामी इ.स. १९०८ मध्ये घराची झडती घेतली. त्यात आक्षेपार्ह कागदपत्रे सापडली. त्यातील बरीच कागदपत्रे त्यांची पत्नी सौ. येसुवहीनींनी जाळली होती तरीही गणेशपंतावर खटला भरून त्यांना अंदमानला पाठवले होते. त्यामुळे अनंत कान्हेरे या क्रांतीकारकाने नाशिकचे कलेक्टर जॅक्सनची हत्या केली. या घटनेचे परिणाम सौ. येसूवहीनींना सोसावे लागले. इंग्रजांच्या धाकामुळे त्यांना कोणी मदत करायला धजत नव्हते. अशा परिस्थितीतही नाशिकमध्ये क्रांतीकार्यात भाग घेणाऱ्या कुटूंबातील महिलांमध्ये स्वदेशी व देशभक्तीचा प्रसार करण्यासाठी 'आत्मनिष्ठ युवती समाज'ची स्थापना त्यांनी केली होती. ही 'अभिनव भारत' संस्थेची एक शाखा होती. तेथे 'केसरी'तील ब्रिटिशांविरुद्ध असलेल्या लेखांचे वाचन, चर्चा होत असे. त्यात सुमारे १००-१२५ सभासद महिला होत्या. शेवटी इ.स. १९१८ मध्ये असाह्य स्थितीत येसूवहीनींचा अंत झाला.

२. मादाम कामा:

मादाम कामा या प्रखर देशभक्त होत्या. प्लेगमधून वाचल्यानंतर श्यामजी कृष्ण वर्मा यांच्या बाणेदार वृत्तीच्या प्रभावाने राष्ट्रस्वातंत्र्याच्या कार्यात सामावल्या गेल्या. युरोपात भारतीय वेषातल्या कामाबाईंनी 'वंदे मातरम्' लिहिलेला ध्वज मोठ्या अभिमानाने फडकवला आणि इंग्रजांनी भारतात चालविलेल्या जुलमी राज्यकारभाराचे चित्र स्पष्ट करीत 'तुम्ही न्यायाचाच

पक्ष घ्या' आणि भारताच्या स्वातंत्र्याचा विचार करा.' अशा खणखणीत शब्दात इशारा दिला. शेवटी हा ठराव संमत झाला. लंडनमध्ये १८५७चा जो उत्सव झाला. त्यासाठी त्यांनी अध्यक्ष राणाजी बरोबर संदेश, देणगी साहाय्य पाठविले होते. वि.दा. सावरकरांच्या विचारांनी भारवून त्यांना वि. दा. सावरकरांना मदत केली. अंदामानाची शिक्षा ठोठावल्यानंतर त्यांचे धाकटे बंधू नारायणराव सावरकर यांच्या शिक्षणासाठी आणि गणेश सावरकर यांच्या पत्नी सौ. येसूवहीनी यांना आर्थिक मदत मादाम कामा यांनी केली होती.

३. श्रीमती दुर्गादेवी बोहरा:

भगतसिंग यांच्या साँडर्स वधाच्या खटल्यातील क्रांतीकारक भगवतीचरण यांची पत्नी म्हणजे म्हणजे दुर्गादेवी बोहरा होय. बॉम्ब तयार करीत असतांना स्फोट होऊन क्रांतीकारक भगवतीचरण यांचा मृत्यु झाला. परंतु त्यांचे क्रांतीकार्य त्यांच्या पत्नीने चालू ठेवले. लाहोर कटाच्या खटल्याचा निकाल लागल्यानंतर उत्तरेकडे पोलिसांचे लक्ष होते. या आघाताचे उत्तर देण्यासाठी जमलेल्या सभेमध्ये दक्षिण भारतातून ते द्यावे व मुंबई गव्हर्नरला गोळी घालावी असे ठरले होते. ते काम दुर्गादेवीने स्वतः आपल्याकडे घेतले होते. आपला मुलगा शशी याला बरोबर घेऊन त्या मुंबईला आल्या. कर्जत येथील जनार्दन बाळकृष्ण यांच्या मदतीने गव्हर्नरच्या बंगल्यावर नजर ठेवली. परंतु गव्हर्नर त्यांच्या हाती लागले नाहीत. अशा निराश अवस्थेत परतत असतांना लॅमिंग्टन रोडवरील माजदा सिनेमासमोर एका गोया साऊंटर त्यांनी पिस्तूलाने गोळी झाडली आणि मोटारीतून फरार झाल्या. त्यांचा पाठलाग झाला. पण त्या कधीच इंग्रजांच्या हाती लागल्या नाहीत.

४. सुहासिनी गांगुली:

बंगाल मधील चितगाव कटातील कल्पना दत्त आणि यांची मैत्रिण सुहासिनी गांगुली. या क्रांतीकारकांनी १७ एप्रिल १९३० रोजी पोलीसांचे शस्त्रागार व दारुगोळा लुटण्यात यश मिळविले. या कटातील क्रांतीकारकांना आश्रय देण्याचे काम सुहासिनी गांगुली यांनी केल्यामुळे त्यांना इंग्रजांनी अटक केले होते.

५. वीणा दास:

कोलकत्याच्या ग. संस्कृत महाविद्यालयाचे प्राचार्यश्री वेणीमाधव दास यांची ही कन्या होती. तिने वयाच्या २०व्या वर्षी बी.ए. पदवी मिळवली होती. क्रांतीची दिक्षा घेतल्यानंतर ब्रिटिश धोरणाला वचक बसविण्यासाठी हीने पदवीदान समारंभात १९३२ रोजी कोलकत्याच्या कॉलेजमध्ये, बंगालचा गव्हर्नर जाताच सहा गोळ्या स्टॅन्ले जॅक्सनवर झाडल्या. परंतु नेम चुकल्यामुळे. तिथेच तिला पकडण्यात आले व ९ वर्षांची सक्त मजुरीची शिक्षा ठोठावली.

६. प्रीतीलता वड्डेवार:

बंगालमधील डालघाट पटिया येथे गरीब घराण्यात जन्मली होती. बालवयातच सुर्यसेनच्या क्रांतीकार्याने प्रभावित होऊन ती क्रांतीकारकांच्या गटात सहभागी झाली होती. तिने चितगाव कटात मोठे सहकार्य केले. मे १९३२ रोजी सुर्यसेन बरोबर लालघाटाजवळील खेड्यात गेली असता, पोलीसांनी गराडा घातला. मशीनगन्सच्या मारा सुरू झाला तेव्हा दोघांनी ही पिस्तूलाने त्याला उत्तर दिले. त्यात कॅमेरान ठार झाला. त्यानंतर क्रांतीकारक

पसार झाले. प्रितीलता भुमिगत झाली. परंतु तिचे क्रांतीकार्य चालुच होते. रामकृष्णची तुरुंगात असताना ४० वेळा भेट घेतली पोलीसांना त्याचा पत्ताही नव्हता. रेल्वेचे गोरे अधिकारी दर शनिवारी रात्री आपल्या बायकोसह येतात. दारु पिऊन नाचरंग करीत असत. तेथे आपला हेतू पूर्ण करून घ्यावा असे प्रितीला सांगण्यात आले होते. त्यानुसार प्रितीने मुसलमानी वेश धारण करून क्लबमध्ये प्रवेश केला. नाचगाणे सुरू झाल्यावर तिने गोळ्यांचा मारा सुरू केला. गोरे अधिकारी खिडक्यांतून उड्या मारून पळून जाण्याचा प्रयत्न करू लागले. परंतु त्यांना परतावे लागले कारण १३ गोऱ्यांना जबर जखमा झाल्या. मिसस होत्या सुलीव्हान हिला ठार मारून क्रांतीकारक परतले तरीही प्रिती परतली नाही. आपण शत्रूच्या हाती सापडू नये म्हणून कल्पना दत्त कडून घेतलेले पोटॅशियम सायनाईड खाऊन वाटेतच तिने आत्महत्या केली.

७) कल्पना दत्त:

चितगाव कटातील प्रमुख क्रांतीकारकांपैकी कल्पना दत्त ही एक होती. या कटाची तयारी कित्येक महिन्यांपासून सुरू होती. या कटात कल्पना दत्त सोबत प्रितीलता बड्डेदार, सुहासिनी गांगुली, जीवन घोष हे ही होते. यासाठी पोलीसांचे खाकी गणवेश तयार करण्यात आले होते. त्यांच्या कृतीची सुरुवात १७ एप्रिल १९३० रोजी सुरू झाली. पोलीसांचे शस्त्रगार व दारूगोळा ताब्यात घेण्यात यश मिळविले. धाडी घालताना क्रांतीकारकांची इंग्रज सैन्याशी चकमक उडाली. त्यात जीवनघोष ठार झाला. या हल्ल्याचे खरे सूत्रधार सुर्यसेन व मास्टरदा हे होते. या कटामुळे कल्पना दत्तचा चुलत भाऊ झुनकू याला जन्मठेपेची शिक्षा झाली. इ.स. १९३३च्या फेब्रुवारीत सुर्यसेनला पकडण्यात आले. पुढील तीन महिन्यांनंतर कल्पना दत्त व तारकेश्वरी दस्तीदार यांनाही पकडले. सुर्यसेन व तारकेश्वरी दास्तीदार यांना फाशी व कल्पना दत्तला जन्मठेप व काळेपाणी अशा शिक्षा दिल्या. इ.स. १९३७ मध्ये रविंद्रनाथ टागोर, अँड्रयूज व म. गांधी यांच्या प्रयत्नांमुळे कल्पना दत्त तरुंगातून सुटली.

८. सरलादेवी घोषाल:

रविंद्रनाथ यांची भाची सरलादेवी. ह्या देखील क्रांतीकारक विचारांनी भारावलेल्या होत्या. त्यांनी आपले विचार ना. गोखले यांना पत्राद्वारे कळविले होते. या क्रांतीकारी विचारांच्या महिलेने शारिरिक शिक्षण देण्यास क्लब सुरू केले त्यांच्या क्रांतीकारी विचाराने प्रभावित होऊन शांती घोष, सुनीती चौधरी या शाळकरी मुलींनी कलेक्टर स्टीव्हन्सनला आपल्या पिस्तुलाने टिपले. दोघींना जन्मठेपेची शिक्षा झाली. क्रांतीकारक विचारांच्या प्रसाराचे काम सरलादेवींनी केल्यामुळे क्रांतीकारक वर्गामध्ये स्त्रीयांची संख्या वाढली.

२०.५ म. गांधीच्या कार्यापासून प्रेरणा घेऊन कार्य करणाऱ्या महिला क्रांतीकारकाच्या कामगिरीचा आढावा

म. गांधीच्या कार्यापासून प्रेरणा घेऊन कार्य करणाऱ्या महिला क्रांतीकारकांची भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील कामगिरी अतिशय उल्लेखनीय आहे. राष्ट्रीय चळवळीत कार्य करीत असताना तुरुंगवास, पाठीतील काठीचे प्रहार, संसारीक समस्या, लहान मुले, पती, वैयक्तिक समस्या इ.ला तोंड देत, वेळप्रसंगी प्राणाची आहुती देऊनही त्यांनी कार्य केले होते.

१. सरोजिनी नायडू:

वयाच्या १८व्या वर्षापासून भारतीय जनसेवेचे व्रत हाती घेतले होते. सन १९११ ते १९४२ पर्यंत स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेतला होता. त्यासाठी १९३०, १९३२ व १९४२ साली तुरुंगवास भोगावा लागला होता. म. गांधीच्या त्या शिष्या होत्या. होमरूल चळवळीतही महत्वाची कामगिरी त्यांनी बजावली होती. इ.स.१९२५ मध्ये त्या राष्ट्रीय सभेच्या अध्यक्षा म्हणून निवडल्या गेल्या. भारतीय महिलांना मताधिकार मिळावा म्हणून १९१९ मध्ये त्या इंग्लंडला गेल्या होत्या. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर उत्तरप्रदेशच्या त्या पहिल्या महिला राज्यपाल झाल्या. स्वातंत्र्य चळवळीत महिलाही नेतृत्व करून शकतात. हा आदर्श त्यांनी महिलांपुढे ठेवला.

२. स्वरूपराणी:

पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्या मातोश्री म्हणजे स्वरूपराणी यांनी सविनय कायदेभंग चळवळी अनुक्रमे इ.स.१९३० आणि १९३२ मध्ये सहभाग घेऊन महत्वाची भूमिका बजावली होती. त्यामुळे त्यांना तुरुंगवासही सोसावा लागला होता.

३. कमला नेहरू:

पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्या पत्नी व इंदिरा गांधींच्या मातोश्री. स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी झाल्या होत्या त्याबद्दल त्यांना १९३१ मध्ये तुरुंगवासही झाला होता.

४. कस्तुरबा गांधी:

राष्ट्रपिता म. गांधी यांच्या पत्नी कस्तुरबा गांधींनी चंपारण्य सत्याग्रह, असहकार चळवळ, सविनय कायदेभंग चळवळीत, मिठाचा सत्याग्रहात सहभाग घेतला होता. चळवळींचे मार्गदर्शन केले. म. गांधींना इ.स.१९२२ मध्ये सहा वर्षांची शिक्षा सुनावली तेव्हा त्या काळात चळवळींसाठी मार्गदर्शन केले होते. जनता त्यांना 'बा' या नावाने संबोधली होती. तुरुंगवास भोगल्यामुळे आजारी पडून २२ फेब्रुवारी १९४४ रोजी त्यांचाही अंत झाला.

५. कमलादेवी चटोपाध्याय:

'तेजस्वी महिला' म्हणून ओळख असणाऱ्या कमलादेवी चटोपाध्याय. यांनी मिठाच्या सत्याग्रहात भाग घेऊन सविनय कायदेभंग चळवळीत मोठे योगदान दिले होते. परिणाम त्यांना ९ वर्ष कठोर कारावास भोगावा लागला होता. तसेच त्यांना भारतीय रंगमंच व हस्तकलेच्या उद्धारक मानले जात असे. भारताच्या सांस्कृतिक राजदूत म्हणूनही त्या ओळखल्या जात. त्यांना इ.स. १९६५ मध्ये मेगॅसेसे पुरस्कार मिळाला. इ.स.१९८७ मध्ये 'पद्मविभूषण' पदवी देऊन त्यांना सन्मानित केले होते.

६. अरुणा असफअली:

भूमिगत स्वातंत्र्यसैनिकांपैकी अत्यंत महत्वाच्या महिला क्रांतीकारक होत्या. जेव्हा नेते मंडळी तुरुंगात होती तेव्हा त्यांनी स्वातंत्र्य चळवळ चालू ठेवली होती. त्यांना पकडण्यासाठी इंग्रज सरकारने रु. पाच हजारचे पारितोषिक लावले होते. इ.स. १९४६

पर्यंत त्यांनी स्वातंत्र्य चळवळ चालवली. इ.स. ९ ऑगस्ट १९४२ रोजी मुंबई येथे त्यांच्या हस्ते झेंडावंदन केला गेला. अनेक वेळा तुरुंगवास त्यांच्या वाट्याला आला होता.

७. सुचेता कृपलानी:

जे. बी. कृपलानी यांच्या पत्नी होत्या. इ.स. १९४२ मध्ये अरुणा असफअली व उषा मेहता यांच्याबरोबर त्या भूमिगत होत्या. त्यांनी भूमिगत राहून स्वातंत्र्य चळवळीत सहभाग घेतला होता

८. विजयालक्ष्मी पंडित:

पं. मोतीलाल नेहरूंची कन्या आणि पं. जवाहरलाल नेहरू यांची बहीण होती. यांनी भारतीय स्वातंत्र्यासाठी परदेशात राहून मोठे योगदान दिले. इ.स. १९४३ ते ४५ या काळात अमेरिकेत ठिकठिकाणी जाऊन कार्य केले होते. इ.स. १९३७ मध्ये उत्तर प्रदेशच्या त्या पहिल्या महिला मंत्री होत्या. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या पहिल्या महिला अध्यक्षा म्हणून महत्वाची कामगिरी त्यांनी बजावली होती.

९. श्रीमती इंदिरा गांधी:

भारताच्या प्रथम महिला पंतप्रधान होत्या श्रीमती इंदिरा गांधी. ह्या म. गांधींच्या विचाराने प्रभावित होऊन त्यांनी स्वातंत्र्य चळवळीत सहभाग घेतला होता. परिणाम त्यांना इ.स. ११ सप्टेंबर १९४२ ते १३ मे १९४३ या काळात तुरुंगवास भोगावा लागला होता. स्वातंत्र्य चळवळी सहभागी होऊन मोठे योगदान दिले. या शिवाय दुर्गाबाई देशमुख बिणादास, अनुसयाबाई काळे, शांती घोष, लिला रॉय, राणी गाईडलू इ. महिलांनी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत महत्त्वपूर्ण कार्य केले होते.

आपली प्रगती तपासा.

१. स्वातंत्र्यचळवळीतील महिलांच्या कार्याचा मागोवा घ्या.

२०.६ आझाद हिंद फौजेतील महिला क्रांतीकारकांचे योगदान

भारताला स्वतंत्र्य मिळवायचे असेल तर आक्रमक भूमिकेचा स्वीकार करणे आवश्यक आहे. या वरून मतभेद झाल्यानंतर सुभाषचंद्र बोस हे काँग्रेसमधून बाहेर पडले व त्यांनी इ.स. १९३९ मध्ये फॉरवर्ड ब्लॉकची स्थापना केली. भारताचे वीस हजार कैदी जपानच्या ताब्यात होते. त्यांना संघटीत करून रासबिहारी बोस यांनी 'आझाद हिंद सेने'ची स्थापना केली होती. याची जबाबदारी सुरुवातीला कॅ. मोहनसिंग आणि नंतर सुभाष चंद्र बोस यांच्यावर सोपवली होती. भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात अधिक तिब्रता येण्यासाठी आजाद हिंद सेनेत स्त्री आणि पुरुष यांच्या स्वतंत्र पलटणी तयार करण्यात आल्या होत्या.

१. कुमारी कॅप्टन लक्ष्मी स्वामीनाथन:

आझाद हिंद सेनेमध्ये स्त्रीयांसाठी स्वतंत्र पलटण तयार करण्यात आली होती तिचे नाव 'झाशीची राणी पलटण' असे होते. त्यांची कमांडर म्हणून इ.स. १४ जुलै १९४३ पासून कॅ.

लक्ष्मी स्वामीनाथन ह्या संघटक म्हणूनही काम पाहत होत्या. नेताजींच्या सानीध्यात राहून जीवनातील धकाधकी, असुरक्षितता, मृत्युशी झुंज यांचे पूर्ण अनुभव आले. त्यांना लष्करी शिक्षण देण्यात आले. त्यांची संख्या १५० ते ३०० पर्यंत वाढली. ब्रह्मदेशात मेमियो येथे छावणीत असतांना बॉम्ब वर्षाव सुरू झाला. त्यावेळी लक्ष्मीबाईंना 'मेजर लक्ष्मी' म्हणून व डॉ. लक्ष्मी म्हणून अशा दुहेरी भूमिका कराव्या लागल्या. आझाद हिंद सेनेत झाशी रेजिमेंटने उल्लेखनीय कामगिरी बजावली. झाशीची राणी पलटणीतील उल्लेखनीय कामगिरी करणाऱ्या स्त्री क्रांतीकारक

२. मानवती पाण्डेय (आर्या):

अप्पर बर्माच्या निवासी असलेल्या मानवतीबाईने आझाद हिंद सेनेत परिचारिकेचे प्रशिक्षणाबरोबरच लष्करी शिक्षण घेऊन संघर्षाच्या वेळी मोठे योगदान दिले होते. त्या ब्रह्मदेशातच जन्मल्या व वाढल्या. कृष्णचंद्र आर्या या स्वातंत्र्य सैनिकाशी त्यांनी विवाह केला. त्यानंतर त्या भारतातच स्थायिक झाल्या.

३. जानकी दादर:

या मलेशियातील होत्या. उच्च घराण्यातील असतांना देखील त्यांनी आपली बहीण पार्वती हिला घेऊन राणी रेजिमेंटमध्ये नाव नोंदले आणि ब्रह्मदेशात ५०० मुलींच्या तुकडीत त्या सहभागी झाल्या. जानवी दादर यांच्याकडे कमांडर म्हणून जबाबदारी एप्रिल १९४४. मोलमिनमध्ये राणी लक्ष्मी रेजिमेंटने आधुनिक शस्त्रास्त्रांनी युक्त असलेल्या सैन्याबरोबर केवळ लहान बंदूकीच्या सहाय्याने सोळा तास लढा दिला होता. त्यांच्या कामगिरीची स्तुती करताना जपानचे अधिकारी म्हणतात, की 'जानकी एक कर्तबगार अधिकारी आहे.'

४. बेला दत्त:

राणी रेजिमेंटमध्ये हिने वयाच्या १७ व्या वर्षी भाग घेतला होता. परिचारिका म्हणून तिने रात्रंदिवस रोग्यांची सेवा केली होती.

श्रीमती शकुंतला गांधी (शहा) : रंगून येथे जन्मलेल्या वयाच्या १७व्या वर्षी आझाद हिंद सेनेत भरती होण्याचा निर्णय त्यांनी घेतला. लष्करी इस्पीतळात त्यांनी जास्तीत जास्त वेळ काम केले होते.

५. कुमारी बेला मुकर्जी:

लीगच्या अधिकारी म्हणून बेलाताईंचा कॅ. लक्ष्मी व नेताजी बरोबर निकटचा संबंध आला होता. आझाद हिंद सेनेत महत्त्वाची भूमिका त्यांनी बजावली. युद्धावरून आलेल्या घायाळ सैनिकांची सेवा करण्याकरीता प्रशिक्षण परिचारिका कमी पडत असत. त्या वेळी सामान्य स्त्रियांना ते काम करावे लागत असे.

६. ले.प्रतिमा सेन:

या ब्रह्मदेशाच्या होत्या. वयाच्या २१व्या वर्षी रेजिमेंटमध्ये भरती झाल्या. त्यांनी पलटणीत भरती करण्यासाठी अनेक मुली मिळविल्या होत्या. राणी झाशी रेजिमेंटमध्ये केरळाच्या डी.

कल्याणी अम्मा, पी नारायणी कुट्टी (पोडुवल), रमा मेहता (खांडवाला) अशा अनेक महिलांनी या रेजिमेंटमध्ये महत्त्वाची कामगिरी केली.

स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांचा सहभाग सुरू झाला. विचारांची देवाण-घेवाण वाढत गेली, शिक्षणाचा प्रसार झाला. दळणवळणाची साधने वाढली, प्रसार माध्यमांचा उदय झाला. आधुनिक मुल्ये रुजू लागलीत राज्यघटनेत संवैधानिक प्रयत्न सुरू झाले. स्त्रीने जीवनात केलेल्या महत्त्वाच्या कार्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर परिवर्तन सुरू झाले. ही नवविचारांच्या मुल्यांची देणगी समजली जाते.

आपली प्रगती तपासा.

१. आज्ञाद हिंद फौजेतील महिला या कार्याचा थोडक्यात खुलासा करा.

२०.७ सारांश

भारताला स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी अनेक लोकांनी बलिदान दिले आहे. सत्याग्रह, असहकार, इंग्रजांनी विरोध, विदेशी मालावर बहिष्कार असे अनेक विविध उपाय त्यावेळेस सामान्य जनतेनेही काले.

लहानापासून मोठ्या पर्यंत सर्वजन स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी आसूसलेला होता. त्यात महीला देखील मागे राहील्या नव्हत्या. त्यांनी आपलं घर, कुटुंब ही जबाबदारी सांभाळताना स्वातंत्र्य चळवळीतही सहभाग नोंदवला. देशाच्या या आंदोलनात पुरुषांबरोबरच स्त्रियांनीही मोठा सहभाग घेतला होता. गांधीजींच्या प्रेरणेने महिलावर्ग या लढ्यात उतरला हे खरं असलं तरी सुरुवातीला गांधीजी स्त्रियांच्या सहभागाबाबत तितकेसे उत्साही नव्हते. पण स्त्रियांचा उत्साह व कामगिरी पाहून त्यांनी मनापासून दाद दिली होती. मात्र स्वातंत्र्य मिळाल्यावर स्त्रियांच्या या कामगिरीची म्हणावी तेवढी दखल घेतली गेली नाही. हा विषय अभ्यासकांच्या मनात जागाच राहिला. बेचाळीसच्या लढ्याच्या सुवर्णमहोत्सवाच्या वेळी या आंदोलनात सहभागी झालेल्या महिलांचा एक मेळावा ऑगस्ट क्रांती मैदानात झाला होता हे स्मरते. महात्मा गांधींच्या प्रेरणेने स्त्रिया स्वातंत्र्याच्या लढ्यात उतरल्या. सूतकताई, स्वदेशीचा पुरस्कार, परदेशी मालाची होळी, मिठाचा सत्याग्रह असे लढ्याचे वेगवेगळे मार्ग त्यावेळी हाताळले गेले. त्यात स्त्रिया मोठ्या संख्येने सामील होत्या. मणिबेन नानावटी, मृदुला साराभाई, मणिबेन कारा, कमलाबेन पटेल, अवंतिकाबाई गोखले अशा अनेकजणींबद्दलचे या पुस्तकातले लेख त्यांच्या कामगिरीचा सखोल वेध घेणारे आहेत. ब्रिटिशांशी जिद्दीने लढणा-या आणि वेगवेगळ्या स्तरांवरील क्रांतिकार्यात भाग घेणा-या या सा-या स्त्रियांची कामगिरी मोलाची ती यात शंकाच नाही. तर पेरिन कॅप्टन, तैयबजी कुटुंबातील स्त्रिया, मिठूबेन पेटिट, खिलाफत चळवळीतील महिला, दलित स्त्रिया अशा अल्पसंख्याक गटांमधील स्त्रियांच्या सहभागाचं मूल्यमापन करणारे लेख महत्त्वाची माहिती पुरवतात.

२०.८ प्रश्न

१. अस्पृशता नाहीशी करण्यासाठी समाज सुधारकांनी केलेल्या कार्याचा आढावा घ्या.
 २. म. फुले द्रष्टे समाज सुधारक होते. स्पष्ट करा.
 ३. म. गांधींनी अस्पृश्योद्धारासाठी केलेली कामगिरी स्पष्ट करा.
 ४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक समतेसाठी केलेल्या चळवळीची माहिती लिहा.
-

२०.९ संदर्भ

१. शं. वा. जावडेकर - आधुनिक भारत
२. धनंजय कीर - म. जोतिबा फुले यांचे चरित्र
३. डॉ. सरोजीनी बाबर - स्त्री शिक्षणाची वाटचाल
४. कुमार केतकर - कथा स्वातंत्र्याची
५. ग. प्र. प्रधान - स्वातंत्र्य संग्रामाचे महाभारत
६. Tara Chand, History of the freedom moment in India Vols 1-4
७. AliAruna Asaf, TheResurgence of Indian women
८. प्रा. डॉ. सौ. सरल धाराणकर - आधुनिक भारतातील स्त्री जीवन
९. डॉ. मु. ब. शहा व डॉ. रामकृष्ण मेटकर - सामाजिक पुनर्बांधणीची दिशा
१०. डॉ. जयसिंगराव पवार व प्रा. मंजुश्री पवार - आधुनिक भारताचा इतिहास
११. प्राचार्य य. ना. कदम- समग्र भारताचा इतिहास.

भारतीय कामगार संघटना

घटक रचना

- २१.० उद्दिष्टे
- २१.१ प्रस्तावना
- २१.२ विषय विवेचन
 - २१.२.१ कामगार वर्गाची परिस्थिती सुधारण्यासाठीचे काही तुरळक प्रयत्न
 - २१.२.२ सुरुवातीच्या राष्ट्रवाद्यांचा दृष्टिकोन
 - २१.२.३ मळे कामगारांना राष्ट्रवाद्यांचा पाठिंबा
 - २१.२.४ ब्रिटिश मालकीच्या रेल्वे कंपनीत संप
 - २१.२.५ कामगार वर्गाचा विस्तार व कामगार चळवळीस गती
 - २१.२.६ कामगार वर्ग आणि राष्ट्रीय चळवळ
 - २१.२.७ आयटकची स्थापना
 - २१.२.८ कामगारांची बदलत्या राजकीय परिस्थितीस प्रतिसाद
 - २१.२.९ ट्रेड युनियन - एक नवे नेतृत्व
 - २१.२.१० मीरज खटला
 - २१.२.११ सविनय कायदेभंग व कामगार चळवळ
 - २१.२.१२ कामगार - किसान पक्षात कम्युनिस्ट एकत्र
 - २१.२.१३ कम्युनिस्टांची वेगळी भूमिका
 - २१.२.१४ १९४२चे चलेजाव आंदोलन व कामगार चळवळ
- २१.३ सारांश
- २१.४ प्रश्न
- २१.५ संदर्भ

२१.० उद्दिष्टे

आधुनिक भारताच्या स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या इतिहासातील कामगार संघटना आणि डाव्या चळवळीचा विचार आपण या घटकात करणार आहोत. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीच्या समग्र अभ्यास करीत असताना नवीन शक्ती या उदयाचा परमार्श घेताना कामगार संघटने बरोबरच भारतातील डाव्या चळवळीचा ही आढावा घेणे आवश्यक आहे. या घटकांचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास

१. डावे म्हणजे काय व उजवे म्हणजे काय शब्दांची ओळख होते.

२. भारतात डाव्या विचारसरणीचा उदय व कारणाचा परमार्श घेता येतो.
३. भारतात कम्युनिस्टांच्या नेतृत्वाखालील झालेल्या कामगाराच्या उठावाविषयी माहिती मिळते.
४. दुसरे महायुद्ध आणि भारतातील कम्युनिस्टचे धोरण जाणून घेता येते.
५. भारतातील कष्टकरी वर्गामध्ये नव्या जाणिवा कशा जागृत झाल्या हे स्पष्ट करता येते.
६. कामगार - चळवळीची उदय प्रक्रिया व परिणाम विशाद करता येतात.
७. भारतातील कामगार संघटनांच्या (चळवळी) स्थापनेच्या पार्श्वभूमीचा अभ्यास करता येतो.
८. कामगार संघटना विषयी सुरुवातीच्या राष्ट्रवाद्यांचा दृष्टिकोन समजून घेता येतो.
९. राष्ट्रीय चळवळीशी कामगार संघटनाचा संबंध अभ्यास करता येतो.
१०. कामगार संघटनावरील राजकीय परिस्थितीचा परिणाम समजून घेता येतो.
११. कामगार चळवळीचा सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीतील सहभागाचा अभ्यास करता येतो.
१२. कामगार चळवळीना काँग्रेसची कशी चालना मिळाली हे समजून घेता येतो.
१३. चलेजाव चळवळीतील (छोडो भारत आंदोलन) कामगारांच्या सहभागाचा अभ्यास करता येईल.

२१.१ प्रस्तावना

आधुनिक भारतामध्ये प्रथम उच्चभू बुद्धिजीवी वर्गामध्ये जागृती सुरू झाली. कष्टकरी वर्गापर्यंत ही जागृती झिरपायला काही काळ जावा लागला. पण एकदा कष्टकऱ्यांमध्ये नव्या जाणिवा जागृत झाल्यावर भारताच्या राष्ट्रीय चळवळीला नवे व अर्थपूर्ण परिमाण प्राप्त झाले. अभिजन वर्गापुरती मर्यादित राष्ट्रीय चळवळ बहुजन समाजापर्यंत पोहोचली. तेव्हा तिला जोम प्राप्त झाला. काळाच्या ओघात राजकीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीला कष्टकऱ्यांच्या समस्यांची दखल घ्यावी लागली. मात्र ही दखल पुरेशी नसल्याने कष्टकऱ्यांच्या चळवळी स्वातंत्र्य आंदोलनाशी पूर्णपणे एकजीव झाल्या नाहीत. कष्टकऱ्यांच्या चळवळींनी स्वातंत्र्य आंदोलनाशी नाते जोडले; पण गरजेनुसार आपले स्वतंत्र अस्तित्वही कायम राखले. 'समाजवाद' हे कष्टकऱ्यांच्या हक्कांचा पुरस्कार करणारे तत्वज्ञान आहे. भारताच्या आधुनिकतेला आकार देणाऱ्या घटकांपैकी समाजवादाचा उदय हा एक महत्वपूर्ण घटक होता. भारताच्या राष्ट्रीय जागृतीने हे जे जनताभिमुख वळण घेतले त्याचा अभ्यास आपण आता करणार आहोत.

२१.२ विषय विवेचन

भारतात कामगार चळवळीचा इतिहास साधारणतः कारखान्यांच्या स्थापने पासून सुरू होतो. १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतात आधुनिक उद्योग उभे राहू लागले होते. त्यात रेल्वे, टपाल, तार यासारख्या सेवा-सुविधांचे जाळे विणले जाऊ लागले होते. त्याचबरोबर आधुनिक कामगार वर्गही उदयास येऊ लागला होता. भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन आणि भारत एक राष्ट्र म्हणून उभे राहण्याची प्रक्रिया आणि भारतातील कामगार चळवळीचा विकास या बाबी एकमेकांशी इतक्या निगडीत आहेत की भारतातील कामगार वर्गाचा उदय आणि विकास याचा परामर्श घेतल्याशिवाय भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या इतिहासाचा अभ्यास पूर्णच होऊ शकत नाही. १९व्या शतकाच्या शेवटी भारतीय राष्ट्रवादी बुद्धिजीवींचा कामगार वर्गाच्या चळवळीशी संबंध येण्या अगोदरच मुंबई, कलकत्ता, सुरत, चेन्नई, कोझमतूर इत्यादी शहरातील सुती कापड गिरण्यातील कामगारांनी रेल्वे व मळ्यातील कामगारांनी संपासह अनेक आंदोलने केली होती. तथापि बहुतेक सर्व आंदोलने तुरळक, उत्स्फूर्त व असंघटित स्वरूपाची आणि आर्थिक प्रश्नांवर आधारित होती. त्यांना कसलाही व्यापक राजकीय पाया नव्हता.

सन १८५४ मध्ये मुंबई येथे पहिली कापडगिरणी व १८५५ मध्ये बंगालमध्ये तागाची गिरणी सुरू झाली. यानंतर पुढील ५० वर्षात भारताच्या विविध भागात कापड, ज्यूट, व कोळसा इ. उद्योग सुरू होऊन त्यात हजारो मजूर काम करू लागले. त्याचबरोबर मजूरविषयक प्रश्नही निर्माण झाले. परंतु उद्योगपती कारखानदार किंवा मील मालक यापैकी कोणीही त्याकडे लक्ष दिले नाही. सरकारही ह्या प्रश्नासंबंधी काही हालचाल करीत नव्हते.

२१.२.१ कामगार वर्गाची परिस्थिती सुधारण्यासाठीचे काही तुरळक प्रयत्नः

१९व्या शतकात इ.स. १८५४ मध्ये मुंबई येथे जरी कापडगिरणी सुरू झाली असली तरी त्याच्यापूर्वी चहा व निळ्या मळ्यात मजूर वर्ग राबत होता. इंग्लंड प्रमाणेच भारतातही कमी मजुरी, भरपूर काम, बालमजूर इत्यादी समस्या निर्माण झाल्या होत्या त्यामुळे मजुरांच्या समस्या सोडविण्याची आवश्यकता वाटू लागली बंगालमध्ये शशिपार बॅनर्जी या ब्राह्मो समाजातील सुधारकाने इ.स. १८७० मध्ये एक 'कामगार मंडळ' स्थापन करून "भारत श्रमजीवी" हे मासिक कामगारांना शिक्षण देण्याच्या हेतूने सुरू केले.

भारतीय मजुरांच्या स्थितीत सुधारणा व्हावी म्हणून भारतीय मजुरांनी नव्हे तर लॅकेशायरच्या कापड गिरणी मालकांनी इंग्लंडमध्ये सर्वप्रथम मागणी केली होती. इंग्लंडमधील कारखानदारांना भारतीय मजुरांबद्दल एवढा पुळका वाटण्याचे कारण म्हणजे भारतातील भांडवलदारांनी भारतीय मजुरांकडून कमी मोबदल्यात काम करून घेतल्यामुळे त्यांच्या उत्पादनात निश्चितच वाढ होऊन भारतीय कापड उद्योग लॅकेशायरच्या कापड उद्योगाला प्रतिस्पर्धी ठरू शकला असता.

वरील कारणामुळे भारतीय मजुरांच्या स्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी एक आयोग स्थापन करावा अशी त्यांनी मागणी केली होती. त्याप्रमाणे १८७५ मध्ये एका आयोगाची स्थापना करण्यात आलीही होती.

इ.स. १८७८ मध्ये मुंबई कायदे मंडळात कामगारांच्या कामाचे तास कमी करण्यात यावेत यासंबंधी शोराबजी शापूरजी बंगाली यांनी ठराव मांडण्याचा प्रयत्न केला. पण तो अयशस्वी ठरला. मुंबईमध्ये नारायण मेघाची लोखंडे यांनी इ.स. १८८० मध्ये "दीनबंधु" या इंग्रजी-मराठी साप्ताहिकाचे प्रकाशन सुरू केले. तर इ.स. १८८१ मध्ये लॉर्ड रिपनच्या काळात पहिला फॅक्टरी ॲक्ट पास करण्यात आला. या कायद्याने

- (१) सात वर्षांच्या खालील मुलांना कारखान्यामध्ये काम करण्यास बंदी घातली.
- (२) ७ ते १२ वर्षे वयोगटातील कामगारांना (मुलांना) ९ तासांपर्यंतचे काम द्यावे.
- (३) कामगारांना महिन्यातून चार दिवस सुट्ट्या देण्यात याव्यात.
- (४) कामाच्या दिवशी मध्ये एक तास विश्रांतीसाठी सुट देण्यात यावी.
- (५) कारखान्यांच्या पहाणीसाठी इन्स्पेक्टरस नेमण्यात यावेत. या काचाट्यातून चहा कॉफी; नीळ उत्पादकांना वगळण्यात आले होते.

इ.स. १८८४ मध्ये नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी मुंबई येथे कामगारांची जाहीर सभा घेतली त्यांनी कामगारांच्या वतीने त्याच्या मागण्या सादर करणारा जाहिरनामा फॅक्टरी कमिशनला सादर केला. आणि १८९० मध्ये त्यांनी "बॉम्बे मिल अँड मिलहॅण्डस् असोसिएशन" ही संघटना स्थापन केली. ते "मुंबई मिल असोसिएशन"चे अध्यक्ष होते. तथापि ती कामगार संघटना नव्हती. कारण संघटनेसंबंधीचे नियम त्यांच्या संघटनेत नव्हते तथापि श्री. लोखंडे यांना कामगार कल्याणाविषयी अतिशय कळकळ होती. त्यांच्यामुळे कामगार वर्गात जागृती झाली होती. त्यांचे हे सारे प्रयत्न लोकहिताच्या स्वरूपाचे होते. त्यास संघटित कामगार चळवळीचा प्रारंभ म्हणता येणार नाही. खरे तर, राष्ट्रीय चळवळीच्या मुख्य प्रवाहाने या वेळेपर्यंत कामगारांच्या प्रश्नांकडे पुरेसे लक्ष दिले नव्हते.

२१.२.२ सुरुवातीच्या राष्ट्रवाद्यांचा दृष्टिकोन:

सुरुवातीच्या राष्ट्रवाद्यांचा कामगारांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन अगदीच मवाळ होता. साम्राज्यवादाच्या विरोधातील चळवळ त्यावेळी अगदीच बाल्यावस्थेत होती. अशा वेळी भारतीय जनतेमध्ये कोणत्याही कारणास्तव फूट पडून ब्रिटिश राजवटीविरुद्धचा लढा कमजोर पडू देण्याची तत्कालीन राष्ट्रवादी मंडळींची इच्छा नव्हती. "ज्या प्रश्नात समग्र राष्ट्र सहभागी होऊ शकेल. अशा प्रश्नावरच राष्ट्रीय काँग्रेसने आपले लक्ष केंद्रित केले पाहिजे." असे स्पष्ट प्रतिपादन १८८६ मधील राष्ट्रीय काँग्रेसच्या दुसऱ्या अधिवेशनात दादाभाई नौरोजी यांनी केले होते. पुढील काळात राष्ट्रीय चळवळ जसजशी प्रबळ होऊ लागली तसतशी राष्ट्रवाद्यांमधील कामगारांविषयी अधिक सहानुभूती बाळगणारे गट पुढे येऊ लागले साहजिकच राष्ट्रीय काँग्रेस कामगारवर्गास अधिकाधिक अनुकूल बनत गेली. कामगारांना संघटित करून त्यांची शक्ती वाढविण्याचे प्रयत्न करण्यात आले जे अनेक वर्ग वा गट एकत्र येऊन साम्राज्यवादाविरुद्ध संघर्ष करीत होते. त्यांच्यात कामगारवर्ग अधिक प्रबळ कसा होईल. याकडे लक्ष दिले गेले होते.

तथापि या टप्प्यावर राष्ट्रवाद्यांची एतदेशीय मालकांच्या विरोधात कामगार वर्गाचे प्रश्न हाती घेण्याची तयारी नव्हती. खरेतर, बहुतेक सर्व राष्ट्रवादी वृत्तपत्रांनी कामगारांच्या कामाची परिस्थिती नियमित करण्यासाठी सरकारी कायद्याची गरज नसल्याचे प्रतिपादन केले होते. या काळात भारतीयांच्या मालकीच्या कापडगिरण्यांतील कामगारांच्या संपांना सामान्यतः पाठिंबा देण्यात येत नसे. कारण साम्राज्यवादाच्या विरोधात संघर्ष करणाऱ्यामध्येच फूट पडू नये, अशी त्यामागे राष्ट्रवाद्यांची भूमिका होती. तत्कालीन राष्ट्रवादी नेत्यांनी केवळ कामगार कायदांनाच विरोध केला होता. असे नव्हे तर भारतातील दारिद्र्य आणि मागासलेपण दूर करण्यासाठी औद्योगिकीकरण हाच एकमेव उपाय असल्याचे त्यांचे मत होते. या प्रक्रियेत अडथळा आणणारा कोणताही प्रस्ताव उचलून धरण्याची त्यांची तयारी नव्हती. अर्थात त्या वेळेसही गोपाळ गणेश आगरकर यांच्या प्रभावाखाली असलेल्या 'सुधारक' या राष्ट्रवादी वृत्तपत्राने कामगारांच्या मागण्यांस पाठिंबा दिला होता. आणि गिरणीमालकांनी त्यांना सवलती द्याव्यात, अशी मागणी केली होती. तथापि तत्कालीन राष्ट्रवादी आंदोलकांमध्ये अशा प्रवृत्तीचे दर्शन अभवानेच घडते. ब्रिटिशांच्या मालकीच्या कारखान्यातील भारतीय कामगारांचा प्रश्न उभा राहताच वातावरणात आमूलाग्र बदल होत असे. या ठिकाणी कामगारांना पूर्ण पाठिंबा देण्यात राष्ट्रवाद्यांना कोणतीच अडचण वाटत नव्हती. कारण येथे मालक व कामगार एकाच राष्ट्राचे अविभाज्य घटक नव्हते, अशा स्वरूपाचे मत १८९१ मधील वार्षिक राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष पी. आनंद चार्ल्स यांनी व्यक्त केले होते.

२१.२.३ मळे कामगारांना राष्ट्रवाद्यांचा पाठिंबा:

आसामधील चहाच्या मळ्यातील कामगारांवर जवळपास गुलामगिरीचे जिणे लादण्यात आले होते. कामावरून पळून जाणाऱ्या कामगारांना अटक करून शिक्षा देण्याचा कायदेशीर अधिकार युरोपिय मळेवाल्यांना देण्यात आला होता. त्याविरुद्ध भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस व राष्ट्रीय वृत्तपत्रांनी एक मोहिम आरंभली होती. वसाहतवादी राजवटीच्या मदतीने परकीय भांडवलदारांनी चालविलेल्या कामगारांच्या अमर्याद शोषणाचा निषेध करण्यासाठी राष्ट्रीय अस्मितेला कुंकर घालण्यात व प्रतिष्ठेला आवाहन करण्यात आले होते.

२१.२.४ ब्रिटिश मालकीच्या रेल्वे कंपनीत संप:

ब्रिटिश मालकीच्या आणि व्यवस्थापनाखालील एका रेल्वे कंपनीत कामगारांच्या एका गटाने केलेला संप हा योगायोग नसावा. मे १८९९ मध्ये ग्रेट इंडियन पेनिनसुलर रेल्वेतील सिग्नल कामगारांनी आपले वेतन, कामाचे तास आणि सेवाशर्ती या मागण्यासाठी त्यांनी संप केला त्यावेळेस बहुतेक सर्व राष्ट्रवादी वृत्तपत्रांनी या संपाला पाठिंबा दिला. 'केसरी' व 'मराठा' या टिळकांच्या वृत्तपत्रांनी त्यासाठी प्रदीर्घ मोहीम चालविली होती. फिरोजशहा मेहता, दिनशा वाच्छा व बनर्जी या प्रतिष्ठित राष्ट्रीय नेत्यांनी मुंबई व बंगाल प्रांतांत सार्वजनिक सभा आयोजित करून संपकरी कामगारांसाठी निधी उभा केला. वरील प्रकरणांमधील शोषक परकीय होते एवढे कारण त्यांच्या विरोधातील आंदोलनाला राष्ट्रीय प्रश्नांचे स्वरूप देण्यासाठी आणि राष्ट्रीय चळवळीचा एक अविभाज्य भाग बनविण्यासाठी पुरेसे होते.

२१.२.५ कामगार वर्गाचा विस्तार व कामगार चळवळीस गती:

१९व्या शतकाच्या शेवटी कामगार वर्गाचा विस्तार होत गेला. त्यावेळी राष्ट्रवादी बुद्धिजीवी वर्गात एक नवी प्रवृत्ती पुढे आली. बिपिनचंद्र पाल व जी. सुब्रमण्यम अय्यर यांच्यासारखे नेते प्रबल भांडवलदारांपासून कमजोर कामगारांचे रक्षण करण्यासाठी कायद्यांची आवश्यकता असल्याचा युक्तिवाद करू लागले. १९०३ मध्ये जी सुब्रमण्यम अय्यर यांनी कामगारांना आपल्या हक्कांच्या रक्षणासाठी कामगार - संघटना स्थापन करण्यास सांगितले जनतेने या कामी त्यांना मदत केली पाहिजे असेही त्यांचे मत होते त्यासाठी त्याच्या विस्तारासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत म्हणून त्यासाठी कामगार चळवळीस गती देण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न सुरू झाले.

इ.स. १९०३-०८ या काळातील 'स्वदेशी चळवळ' हा कामगार चळवळीच्या इतिहासातील एक प्रमुख टप्पा होता. 'व्यावसायिक आंदोलक आणि औद्योगिक संपातील 'संघटनेचे सामर्थ्य' ही त्या काळातील दोन वैशिष्ट्ये होती.' हे दोन्ही घटक एकत्र आल्याने अनेक वेळा संप केले जात असत. स्थायी कामगार संघटनांची स्थापना करणे, संप चालविणे, कामगारांना कायद्याची मदत मिळवून देणे आणि कामगारांसाठी निधी उभा करणे यासारखा कार्यात स्वदेशी चळवळीच्या कार्यकर्त्यांनी स्वतःस उत्साहाने झोकून दिले होते. बिपिनचंद्र पाल, चित्तरंजन दास, लियाकन हुसेन आदी राष्ट्रीय नेत्यांनी सार्वजनिक सभातून संपकरी कामगारांना पाठिंबा देणारी भाषणे केली. अश्विनीकुमार बॅनर्जी, प्रभात कुमार रॉय चौधरी, प्रेमतोष बोस आणि अपूर्वकुमार घोष या स्वदेशी चळवळीच्या प्रमुख नेत्यांनी स्वतःस कामगारांच्या लढ्यांना वाहून घेतले. सरकारी छापखान्यातील रेल्वे व ताग उद्योगांतील कामगारांचे संघटन करणे आणि या संघटनांना जनतेचा व्यापक पाठिंबा मिळविणे या संदर्भात त्यांनी केलेले कार्य व त्यास मिळालेले यश विशेष महत्त्वाचे आहे मानले जाते. संपकरी कामगारांना पाठिंबा देण्यासाठी कोलकत्त्याच्या रस्त्यांतून वारंवार मिरवणूका काढण्यात येत होत्या. मिरवणूकीत सामील होणाऱ्या लोकांना अल्पोपाहार दिला जाई. अखिल भारतीय पातळीवरील कामगार संघटना स्थापन करण्याचे प्रयत्न याच काळात झाले असले तरी ते यशस्वी झाले नाहीत. स्वदेशीच्या काळात कामगार चळवळीचे लक्ष फक्त आर्थिक प्रश्नावरून केलेली आंदोलने आणि चळवळी यांवरून त्या काळच्या अधिक व्यापक प्रश्नांकडे वळले होते. आतापर्यंत कामगार चळवळ आर्थिक प्रश्नावर तुलनात्मकदृष्ट्या असंघटित स्वरूपाचे व उत्सर्जित संप करीत असत. ती आता राष्ट्रवाद्यांच्या पाठिंब्याने आर्थिक प्रश्नावर संघटित संप करू लागली. पुढील काळात कामगार वर्ग अधिक व्यापक राजकीय चळवळीत सहभागी झाला होता.

१६ ऑक्टोबर १९०५ रोजी बंगालची फाळणी अमलात आल्यावर त्याचदिवशी राष्ट्रीय पातळीवर त्याचे पडसाद उठले ते तीव्र आंदोलनाच्या स्वरूपात. त्यामध्ये बंगाल प्रांतातील कामगारांचा संप व हरताळ यांच्यात समावेश होता. तागाच्या गिरण्या व कारखान्यातील कामगार व रेल्वेतील हमाल असे सर्वजण या हरताळात सहभागी झाले होते. तमिळनाडूमधील तुतीकोरीन येथील परकीय मालकीच्या कापडगिरणीत १९०८ च्या फेब्रुवारी - मार्च मध्ये सुब्रमनीय शिवा यांनी एक संप घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला होता. सुब्रमनीय शिवा व स्वदेशी चळवळीचे प्रख्यात नेते चिदंबरम् पिलाई यांना अटक झाली. तेव्हाही तुतीकोरीन व तिरुनेवेल्ली येथे व्यापक प्रमाणावर संप व दंगे झाले. १९०७ मध्ये

पंजाब मधील चळवळीने उचल खाल्ली चळवळीचा एक भाग म्हणून रावळपिंडी येथील शस्त्रागारातील व रेल्वे अभियांत्रिकी कामगारांनी संप केले. त्यानंतर लाला लजपतराय व अजित सिंग यांना हद्दपार करण्यात आले टिळकांवर भरण्यात आलेला खटला आणि नंतर त्यांना झालेल्या शिक्षेच्या वेळी कामगारांनी केलेली निदर्शने या काळातील सर्वात मोठे निदर्शने होते.

२१.२.६ कामगार वर्ग आणि राष्ट्रीय चळवळ:

इ.स.१९०८ नंतर राष्ट्रीय चळवळ काहीशी मंदावली होती. त्याच वेळेस कामगार चळवळही संध झाली होती. परंतु पहिल्या महायुद्धानंतरच्या काळात राष्ट्रीय चळवळीने परत उचल खाल्ली तेव्हा कामगार चळवळीने देखील आपली पूर्वीची शान परत मिळविली. १९१६ मधील होमरूल लीग चळवळ ते १९१९ मधील रौलट सत्याग्रह आणि नंतर १९२०-२२ मधील असहकाराची चळवळ व खिलाफत चळवळ या काळात राष्ट्रीय चळवळ सतत प्रबळ होत गेली. कामगारवर्गाच्या हालचालींनाही या काळात पुन्हा गती प्राप्त झाली. कामगार वर्गाने आपल्या वर्गीय हक्काचे रक्षण करण्यासाठी एक अखिल भारतीय संघटना उभी केली. याच काळात कामगारवर्ग राष्ट्रीय राजकारणाच्या मुख्य प्रवाहात मोठ्या प्रमाणात सहभागी झाला.

२१.२.७ आयटकची स्थापना:

'ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेस'ची (आयटक) स्थापना ही १९२० मधील सर्वाधिक महत्त्वाची घटना होती. इ.स.१९१८ मध्ये भारतात "मद्रास लेबर युनियन" स्थापना झाली व येथूनच ट्रेड युनियन्सला प्रारंभ झाला. ही ट्रेड युनियन अॅनी बेझंटचे सहकारी बी.पी.वाडिया यांनी सुरू केली होती. या संघटनेद्वारे देशात प्रथमच औद्योगिक क्षेत्रात मोठ्या संघटना तयार करण्याचा प्रयत्न झाला. "आंतरराष्ट्रीय मजूर संघटनेपासून प्रेरणा घेऊन राष्ट्रीय नेत्यांनी राष्ट्रीय स्तरावर मजूरांची संघटना उभी करण्याचा निर्णय घेतला व ३१ ऑक्टो. १९२० रोजी 'All India Trade Union Congress (AITUC)' ची स्थापना करण्यात आली. आयटकचे पहिले अध्यक्षपद लाला लजपतराय यांना देण्यात आले. तर श्री. जोसेफ बाप्टिस्टा हे उपअध्यक्ष आणि दिवाण 'चमनलाल' हे पहिले चिटणीस बनले होते. आयटकच्या पहिल्या अधिवेशनाच्या अध्यक्षपदावरून बोलताना लालालजपतराय म्हणाले होते की, "भारतीय कामगारांनी अधिक वेळ न दवडता राष्ट्रीय पातळीवर संघटित झाले पाहिजे."

आयटकच्या दुसऱ्या अधिवेशनात दिवाण चमनलाल यांनी स्वराज्यविषयक ठराव मांडला. त्यावेळी ते म्हणाले, "भांडवलदारांसाठी नव्हे तर कामगारांसाठी स्वराज्य असले पाहिजे." लाल लजपतराय यांच्याशिवाय त्याकाळचे अनेक प्रख्यात नेते आयटकशी संबंधित होते. चितरंजन दास आयटकच्या तिसऱ्या व चवथ्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष होते. सी.ए.अँड्र्यूज, जे. एम. सेनगुप्ता, सुभाषचंद्र बोस, जवाहरलाल नेहरू, आणि सत्यमूर्ती हे कामगार चळवळीशी संबंधित असलेले अन्य नेते होत. १९२२ मधील गया येथील राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अधिवेशनात आयटकच्या स्थापनेचे स्वागत केले आणि तिच्या कामात मदत करण्यासाठी राष्ट्रीय काँग्रेसच्या प्रतिष्ठित सभासदांची एक समिती नियुक्त करण्यात आली होती. १९२६ च्या अधिवेशनाच्या अध्यक्ष श्री. व्ही. व्ही. गिरी होते त्यांनी आपल्या भाषणात

मजुरांच्या नैतिकतेवर भर दिला. याशिवाय सरोजिनी नायडू, पंडित जवाहरलाल नेहरू, सुभाषचंद्र बोस इत्यादींनी संघटनेचे अध्यक्षपद भूषविले. १९२७ पर्यंत आयटकची सदस्य संख्या १,५०,५५५ एवढी झाली होती. तर सुमारे ५७ कामगार संघटना तिच्याशी संलग्नित झाल्या होत्या या संघटनेवर इंग्लंड येथील मजूर पक्षाच्या विचारांचा प्रभाव होता. असे असले तरी ह्या संघटनेवर नारायण मल्हार जोशी सारख्या मवाळ नेत्यांचा विशेष प्रभाव होता. त्याचबरोबर महात्मा गांधीजींच्या अहिंसा तत्वज्ञानाचा पगडाही या संघटनेवर होता.

२१.२.८ कामगारांची बदलत्या राजकीय परिस्थितीस प्रतिसाद:

पहिले महायुद्ध संपले त्यावेळी रशियात साम्यवादी क्रांती झाली होती. त्याचा प्रभाव भारतावरही पडला. महायुद्धकाळात वस्तूंचे भाव दुपटीने वाढले असले तरी मालकवर्गाने कामगारांच्या वेतनात मात्र काहीच वाढ केली नव्हती. भांडवलदार वर्ग श्रीमंत बनत गेला तर कामगार गरीब. कामगारांच्या हलाखीच्या काळातच भारतीय राजकारणात महात्मा गांधींना प्रवेश झाला. गांधीजींनी कामगार व शेतकरी वर्गाला आपल्या चळवळीत सामील करून घेतले. १९१८ मध्ये पाहिले महायुद्ध संपल्यावर राष्ट्रसंघाची निर्मिती झाली. राष्ट्रसंघाची एक शाखा म्हणून "आंतरराष्ट्रीय मजूर संघटना" (International Labour organization) (ILO) निर्माण झाली. त्याबरोबरच मजूर वर्गाला आपल्या मागण्या सादर करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठ मिळाले. या बदललेल्या राजकीय परिस्थितीला कामगारांनी उत्तम प्रतिसाद दिला होता. १९२० मध्ये एकूण १२५ कामगार संघटना देशात कार्यरत होत्या. त्यांची सभासद संख्या २,५०,००० एवढी होती. राष्ट्राच्या प्रमुख राजकीय घडामोडींतील कामगारांचा सहभाग लक्षणीय होता. पंजाब मधील दडपशाही व गांधीजींची अटक यांच्या परिणाम म्हणून अहमदाबादमधील व गुजरातच्या अन्य भागातील कामगारांनी संप, आंदोलने व निदर्शने केली. नोव्हेंबर १९२१ मध्ये प्रिन्स ऑफ वेल्स या ब्रिटिश राजपुत्राच्या भेटीवर बहिष्कार टाकण्याच्या आवाहनाला देशभरातील कामगारांनी संप करून प्रतिसाद दिला. मुंबईमध्ये १,४०,००० कामगारांनी हस्ताळ केला होता.

२१.२.९ ट्रेड युनियन - एक नवे नेतृत्व:

१९२८ पर्यंत कामगार वर्गात अभूतपूर्व राजकीय जागृती झाली होती. कामगार किसान वर्गात राष्ट्रीय भावना निर्माण झाल्यामुळे इंग्रजांच्या दडपशाही विरुद्ध सशस्त्र लढा देण्यासाठी हा वर्ग पुढे आला. ट्रेड युनियन चळवळीत लढाऊपणा दिसून येऊ लागला. आर्थिक व राजकीय क्षेत्रात देशाची शक्ती म्हणून कामगार वर्गाकडे पाहण्यात येऊ लागले. या सर्वांमध्ये मुंबई गिरणी कामगार युनियन (लालबावटा) आघाडीवर होती. तिची संख्या १९२९ मध्ये ६५००० झाली. १९२९ मध्ये जुन्या सुधारणावादी युनियन नेत्यांना बाजूला सारून नवे नेतृत्व पुढे येऊ लागले त्याचा परिणाम ब्रिटिश सरकारवर नक्कीच झाला. जानेवारी १९२९ मध्ये लेजिस्लेटिव्ह असेंब्ली समोर भाषण करताना लॉर्ड आयर्विन म्हणाले होते की, कम्युनिस्ट विचार सरणीच्या प्रचारामुळे आम्हाला खूपच चिंता वाटते आणि ती विचारसरणी अडविण्याचा उपाय सरकार योजिल्याशिवाय राहणार नाही.

२१.२.१० मीरज खटला:

आयर्विन सरकारने कामगार चळवळीतील काही प्रमुख ३२ नेत्यांना मार्च १९२९ मध्ये पकडले त्यांच्यावर खटला भरण्यासाठी त्यांना मीरज येथे आणण्यात आले. भारतातील सर्व औद्योगिक केंद्रापासून दूर असलेल्या मीरज येथे कामगार नेत्यांना आणण्यात आले होते. या

आरोपीमध्ये ३ आरोपी इंग्रज होते तेही कोर्टाच्या पिंजऱ्यात उभे राहिले. हा खटला ३१/२ वर्षे चालला. या खटल्याने संपूर्ण जग हादरले. आईन्स्टाईन, एच.जी. वेल्स, अमेरिकेचे अध्यक्ष फॅकलीन डी रुझवेल्ट, रोमारोलॉ, हेरॉल्ड लस्की इत्यादींनी सरकारवर टिका केली. खटल्यातील आरोपींचा बचाव करण्यासाठी डावे उजवे दोन्ही गटांनी अटोकाट प्रयत्न केले. जानेवारी १९३३ मध्ये या खटल्याचा निकाल देण्यात आला. मजुफ्फर अहमद यांना काळे पाण्याची शिक्षा ठोठविण्यात आली. १२ वर्षासाठी काळ्यापाण्याची शिक्षा पुढील व्यक्तींना ठोठावण्यात आली. डांगे, घाटे, जोगळेकर, निंबळकर तर १० वर्षांची काळ्या पाण्याची शिक्षा पुढील व्यक्तींना ठोठावण्यात आली होती. बॅडले, मिरजकर, उस्मानी. ब्रिटिश कामगार चळवळीच्या इतिहासात १०० वर्षांपूर्वी डोरचेस्टरच्या कामगारांच्या खटल्याचे जे महत्त्व होते तेच महत्त्व वाढती भारतीय कामगार चळवळ रोखण्यासाठी मिरज खटल्याचे आहे समजले जाते. मिरज येथे खटला भरण्यासाठी आणण्यात आलेल्या नेत्यांची नावे : (१) एस.ए.डांगे (२) किशोरीलाल घोष (३) डी. आर. ठेंगडी (४) एस. व्ही. घाटे (५) के. एन. जोगळेकर (६) एस. एच. झाबवाला (७) शौकत उस्मानी (८) मुजफ्फर अहमद (९) फिलिफस्प्रेट (१०) बी. एफ. बॅडले (११) लक्ष्मणराव कदम (१२) एस. डी. मिरजकर (१३) पी. सी. जोशी (१४) ए. ए. आळवे (१५) जी. आर. कासले (१६) गोपाळ बसक (१७) धर्मवीर सिंह (१८) जी. एम. अधिकारी (१९) एम. ए. मजीद (२०) आर. एस. निंबळकर (२१) विश्वनाथ मुकर्जी (२२) केदारनाथ सहगल (२३) राधारमण मैत्र (२४) धरनी गोस्वामी (२५) गौरीशंकर (२६) शिवनाथ बॅनर्जी (२७) शसुल हुदा (२८) गोपेन्द्र चक्रवर्ती (२९) सोहनसिंह जोश (३०) एम. जी. देसाई (३१) अयोध्या प्रसाद (३२) लेस्टर हर्चिसन ही होती.

आपली प्रगती तपासा.

१. आयटकच्या कार्याची चर्चा करा.

२१.२.११ सविनय कायदेभंग व कामगार चळवळ:

महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वात सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू करण्यात आली या काळात कामगार व शेतकरी हे काँग्रेसचे हात आणि पाय आहेत अशा घोषणा दिल्या जात होत्या. ४ फेब्रुवारी १९३० रोजी जी. आय. पी. रेल्वेच्या २०,००० कामगारांनी हरताळ केला. ६ एप्रिल रोजी जी. आय. जी. रेल्वेच्या कामगार संघटनेने एक नव्या प्रकारचा सत्याग्रह केला आयटकचे विभाजन होऊन कम्युनिष्ट बाहेर पडले असे असले तरी देशभरातील कामगार सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत सहभागी झाले. सोलापूरचे गिरणी कामगार, कराचीतील गोदी कामगार. कोलकत्यातील वाहतुक व गिरणी कामगार आणि चेन्नई मधील गिरणी कामगारांनी सरकारशी मोठी झुंज दिली. कामगारांनी संप केला. तेव्हा

पोलिसांनी मोठ्या प्रमाणात अटकसत्र सुरू केले. या अटकसत्राच्या निषेधार्थ अखिल भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस कमिटीने ६ जुलै हा दिवस 'गांधीदिन' म्हणून पाळण्याचे ठरविले. ४९ कारखान्यातील कामगारांनी काम बंद केले. ५०,००० कामगारांनी त्या दिवशी हरताळ पाळला होता. १९३१-३६ या काळात कामगार चळवळ मंदावली १९३७-३९ या काळात प्रांतिक स्वायत्ततेबरोबरच प्रांतामध्ये लोकनियुक्त कायदेमंडळे अधिकारावर आली त्याबरोबरच कामगार वर्गाच्या हालचालीनाही जोर आला. दरम्यानच्या काळात कम्युनिस्टांनी आपल्या आत्मघातकी पक्षाभिमानाची धोरणाचा त्याग केला आणि इ.स. १९३४ मध्ये ते पुनश्च राष्ट्रीय राजकारणाच्या मुख्य प्रवाहात सामील झाले.

२१.२.१२ कामगार - किसान पक्षात कम्युनिस्ट एकत्र:

इ.स. १९२५ नंतर डाव्या विचार प्रणालीचे विविध प्रवाह एकत्र आले. त्यांचा राष्ट्रीय चळवळीवर लक्षणीय प्रभाव पडू लागला. १९२७च्या सुरुवातीला भारताच्या विविध भागातील कम्युनिस्ट गट कामगार किसान पक्षात (वर्कर्स अँड पिझंटस् पार्टी (W.P.P.) एकत्र आले. श्रीपाद अमृत डांगे, मुझफ्फर अहमद, पी. सी. जोशी, सोहनसिंग जोश इत्यादींचा या पक्षाच्या नेत्यांमध्ये समावेश होता. कामगार - किसान पक्ष राष्ट्रीय काँग्रेस मधील डावागट म्हणून राष्ट्रीय व प्रांतिक पातळीवर अधिकाधिक शाक्तिमान होत गेला. कामगार - किसान पक्षाच्या व्यापक आघाडीत डाव्या गटाखाली कार्यरत असलेल्या कम्युनिस्टांनी १९२८ पर्यंत कामगार संघटनात चांगलाच जम बसविला. एप्रिल - सप्टेंबर १९२८ या काळात कम्युनिस्टांच्या नेतृत्वाखालील गिरणी कामगार युनियनने (GKU) मुंबईत घडवून आणलेल्या गिरणी कामगारांचा सहा महिन्यांना प्रदीर्घ संप कामगार चळवळीच्या इतिहासात महत्त्वपूर्ण गणला जातो. या संपानंतर गिरणी कामगार युनियन झपाट्याने पुढे आली व तिने कामगार चळवळीत अग्रस्थान मिळविले. १९२८ पर्यंत तिच्या सभासदांची संख्या ३२४ वरून ५४,००० पर्यंत वाढली. १९२७-२९ या काळात कम्युनिस्ट व जहाल राष्ट्रवाद्यांच्या प्रभावाखाली देशभरातील कामगारांनी अनेक संपामध्ये व निदर्शनांमध्ये भाग घेतला. नोव्हेंबर १९२७ मध्ये आयटकने सायमन आयोगावर बहिष्कार टाकण्याचा निर्णय घेतला. इ.स. १९२८च्या अखेरीपासून कम्युनिस्टांनी राष्ट्रीय चळवळीशी संलग्न राहून व तिच्या मुख्य प्रवाहाचा एक भाग म्हणून कार्य करण्याचे आपले मूळ धोरण बदलले.

२१.२.१३ कम्युनिस्टांची वेगळी भूमिका:

सप्टें. १९४० मध्ये आयटकने साम्राज्यवाद व फॅसिस्टवाद विषयी सहानुभूती दर्शविण्यास नकार देणारा ठराव पास केला. या युद्धामुळे देशाला स्वातंत्र्य मिळणार नाही तसेच कामगार वर्गाचाही फायदा होणार नाही. त्यामुळे युद्धात कामगार वर्गाने सामील न होण्याचा निर्णय घेतला होता. महायुद्ध काळात साम्यवादी चळवळीपासून बाहेर पडून मानवेंद्ररॉय यांनी आयटक मधून आपले अंग काढून घेतले त्यांनी (Indian Federation of Labour) नावाची संघटना काढली. ह्या संघटनेने सरकारचे समर्थन केल्यामुळे सरकारनेही त्या संघटनेला १३००० रु. दर महिन्याला अनुदान दिले. पुढे रशियावर हिटलरचे (फॅसिस्ट गटांचे) आक्रमण झाल्यावर म्हणजेच १९४१ मध्ये जर्मनीने रशियावर आक्रमण केल्याने युद्धाचे स्वरूप बदलले असल्याचा कम्युनिस्टांनी दावा केला. आयटक मधील

साम्यवादी गटाने सरकारला आपला पाठिंबा जाहीर केला. त्याच वेळेस कम्युनिस्टांनी दोस्त राष्ट्रांना युद्धात पाठिंबा देऊन साम्राज्यवादी महायुद्धाचे स्वरूप बदलून ते लोकयुद्ध असल्याचे जाहीर केले. कम्युनिस्ट पितृभूमीवर हल्ला करणाऱ्या फॅसिस्ट शक्तींचा पराभव करण्याच्या प्रयत्नांत दोस्त राष्ट्रांना पाठिंबा देणे कामगारवर्गाचे कर्तव्य आहे असा त्यांचा युक्तिवाद होता. ऑगस्ट १९४२ मध्ये गांधीजींनी सुरू केलेल्या 'छोडोभारत' आंदोलनापासून कम्युनिस्ट बाजूला झाले.

२१.२.१४ १९४२चे चलेजाव आंदोलन व कामगार चळवळ:

१९४२ च्या चलेजाव आंदोलनापासून कम्युनिस्ट बाजूला झाले असले तरी कामगार वर्ग छोडो भारत आंदोलनापासून दूर राहिला नाही. कम्युनिस्टांचा विरोध व बेफिकिरी यांना न जुमानता कामगार वर्ग या आंदोलनात सहभागी झाला. 'भारत छोडो' ठराव मंजूर झाल्यावर ९ ऑगस्ट १९४२ रोजी गांधीजी व अन्य नेत्यांना अटक झाली तेव्हा ताबडतोब दिल्ली, लखनौ, कानपूर, मुंबई, नागपूर, अहमदाबाद, जमशेदपूर, चेन्नई, इंदोर व बंगळूर येथील कामगारांनी एक आठवड्याचा संप केला तर टाटाचा पोलाद कारखाना १३ दिवस बंद राहिला. कारण राष्ट्रीय सरकार अधिकारावर आल्याशिवाय आम्ही कामावर परतणार नाही. अशी घोषणा तेथील संपकरी कामगारांनी केली होती. अहमदाबाद मधील कापडगिरण्यांतील कामगार साडेतीन महिने संपावर होते. कारण राष्ट्रीय भावनेने भारलेले गिरणी मालकच त्यांना सहकार्य करित होते! कम्युनिस्टांच्या प्रभाव क्षेत्रातील कामगारांचा या आंदोलनातील सहभाग अल्प असला तरी. कम्युनिस्ट पक्षाचे अनेक सभासद पक्षाचा आदेश धुडकावून आंदोलनात सहभागी झाले होते.

इ.स. १९४५ -४७ या काळात कामगार वर्गाच्या हालचालींना अतिशय वेग आला. युद्धोत्तर चळवळीत कामगार मोठ्या संख्येने सहभागी झाले. आज्ञाद हिंद फौजेच्या सैनिकांवर भरण्यात आलेल्या खटल्यांच्या प्रश्नावरून अनेक गावात व शहरात विशेषतः कोलकत्ता येथे भरविलेल्या अनेक सभा व निदर्शनामध्ये कामगारांनी भाग घेतला १९४५च्या अखेरीस मुंबई व कोलकत्ता येथील गोदी कामगारांनी इंडोनेशियाकडे जाणाऱ्या जहाजांवर आग्नेय आशियातील सैन्यासाठी रसद लादण्यास नकार दिला. कारण हे सैन्य आग्नेय आशियातील स्वातंत्र्याची चळवळ दडपून टाकण्यासाठी वापरण्यात येणार होते. १९४६ मध्ये मुंबईला नाविकांनी उठाव केला. त्यांना पाठिंबा देण्यासाठी मुंबईतील कामगारांनी हरताळ व संप केला. या काळात कामगारांनी पार पाडलेली ही नेत्रदीपक कारवाई होती. २२ फेब्रुवारी १९४६ रोजी समाजवाद्यांच्या पाठिंब्याने कम्युनिस्ट पक्षाने केलेल्या आवाहनाला प्रतिसाद देऊन दोन-तीन लाख कामगारांनी आपली अवजारे खाली ठेवली होती. रस्त्या- रस्त्यांवर कामगार विरुद्ध पोलीस व सैनिक यांच्यात जणू युद्धच सुरू झाले होते.

वसाहतवादी राजवटीच्या शेवटच्या दिवसांत आर्थिक प्रश्नांवरून कामगारांनी देशात अनेक ठिकाणी संप केले. टपाल व तार खात्याच्या कर्मचाऱ्यांचा अखिल भारतीय संप विशेष गाजला. युद्ध काळात साचत गेलेल्या आर्थिक तक्रारी, युद्धानंतर निर्माण झालेल्या सेवायुक्त सैनिकांचा प्रश्न, वाढती महागाई, अन्नधान्य व जीवनोपयोगी वस्तुंची टंचाई वेतनातील घट. या सर्व गोष्टींमुळे कामगारांची सहनशीलता अगदी तुटेपर्यंत ताणली गेली. लवकरच येऊ घातलेल्या स्वातंत्र्याने सर्वांच्या आशा उंचावल्या होत्या. स्वातंत्र्य मिळताच आपल्या सर्व

हाल अपेक्षा संपत्तील. अशी सर्वाचीच धारणा होती. कामगार वर्गही याला अपवाद नव्हता. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर जे आपल्याला हक्क म्हणूनच मिळणार आहे. ते मिळविण्यासाठी कामगार आता झगडू लागले.

आपली प्रगती तपासा.

१. स्वतंत्र चळवळीतील कामगार चळवळीच्या योगदानाची चर्चा करा.

२१.३ सारांश

भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या चळवळीत राष्ट्रीय काँग्रेस म. गांधीच्या काळात जनचळवळ बनली होती. त्याच वेळेस स्वातंत्र्य चळवळीस नवीन प्रेरणा व प्रवाह म्हणून कामगार चळवळीने महत्वाची भूमिका पार पाडली होती. भारतात कामगारांची संघटना हळूहळू विकसित होत जाऊन राष्ट्रीय प्रवाहात सामील झाली. कामगार वर्गाविषयी सुरुवातीच्या राष्ट्रवाद्यांचा दृष्टिकोन मवाळ होता. हळूहळू राष्ट्रवाद्यांचा कामगार वर्गाला पाठिंबा मिळू लागला. १९व्या शतकाच्या शेवटी कामगार वर्गाचा व चळवळीचा विस्तार होत गेला आणि कामगार चळवळीस गती मिळाली त्यानंतर कामगार वर्ग राष्ट्रीय राजकारणाच्या मुख्य प्रवाहात सहभागी होऊ लागला. त्यानंतर कामगार वर्गाची अखिल भारतीय पातळीवर कामगार संघटनेची आयटक रूपाने स्थापना झाली. कामगार वर्गाची बदलत्या राजकीय परिस्थितीस प्रतिसाद मिळू लागला. ट्रेड युनियनचे नवे नेतृत्व उदयास येऊ लागले. त्यातूनच मीरज खटला गाजला. "भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील सविनय कायदेभंग चळवळीत सक्रीय सहभाग दिला स्वातंत्र्य लढ्यात यशस्वी करण्यासाठी कामगार वर्गाने महत्त्वपूर्ण योगदान दिले, त्याचबरोबर स्वातंत्र्य लढ्यात कम्युनिस्ट तटस्थ राहिले असूनही १९४२ च्या छोडो भारत आंदोलनात कामगारांनी घेतलेला सक्रीय सहभाग, आझाद सेनेला दिलेला पाठिंबा नाविकदलाच्या बंडाला दिलेला पाठिंबा आणि १९४७ साली भारत भूमीला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी कामगार वर्गाने महत्त्वपूर्ण कामगिरी भूमिका बजविली होती.

२१.४ प्रश्न

१. आधुनिक भारताच्या इतिहासात कामगार संघटनेचे योगदान स्पष्ट करा.
२. भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या चळवळीतील ट्रेड युनियनचा सहभाग याविषयी सविस्तर माहिती द्या.
३. आधुनिक भारताच्या इतिहासातील कामगार चळवळीच्या कार्याचा सविस्तर आढावा घ्या.
४. चळेजाव चळवळीतील कामगारांच्या योगदानाची चर्चा करा.

२१.५ संदर्भ

१. भारताचा स्वातंत्र्य संघर्ष - मूळे लेखक बिपन चंद्र अनुवार डॉ. एम. व्ही. काळे के. सागर प्रकाशन
२. आधुनिक भारत - प्राचार्य य. ना. कदम फडके प्रकाशन
३. आधुनिक भारताचा इतिहास - प्रा. व्ही. के. जाधव विद्या प्रकाशन नागपूर
४. भारत मे आर्थिक राष्ट्रवाद का उदभव और विकास (अनामिका पब्लिशर्स एंड डिस्ट्रील्युटर्स - दिल्ली) - बिपन चंद्र

munotes.in

भारतातील डावी चळवळ

घटक रचना

- २२.० उद्दिष्टे
- २२.१ प्रस्तावना
- २२.२ विषय विवेचन
- २२.३ जगातील डाव्या विचारसरणीच्या उदयाची पूर्वापिठीका
- २२.४ भारतात डाव्या विचारसरणीचा उदय
- २२.५ भारतातील डाव्या विचार सरणीच्या उदयाची कारणे
 - २२.५.१ कार्ल मार्क्सच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव
 - २२.५.२ पहिल्या महायुद्धाचा दुरगामी परिणाम
 - २२.५.३ डाव्या विचारसरणीचे आकर्षण
 - २२.५.४ शिक्षणाचा प्रसार उदारमतवादाचे अपयश
 - २२.५.५ मगांधीजींच्या अहिंसात्मक चळवळीवर तरुण क्रांतिकारी वर्गाचा अविश्वास
 - २२.५.६ भारतात कम्युनिस्टांच्या नेतृत्वाखाली झालेले कामगारांचे उठाव
- २२.६ दुसरे महायुद्ध आणि भारतातील कम्युनिस्ट
- २२.७ स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरची कम्युनिस्ट पक्षाची भूमिका
- २२.८ राष्ट्रीय काँग्रेस मधील डावा गट काँग्रेस समाजवादी पक्ष -
- २२.९ भारतातील इतर डाव्या चळवळी
 - २२.९.१ मानवेंद्रनाथ रॉय
 - २२.९.२ सुभाषचंद्र बोस यांचा फॉरवर्ड ब्लॉक
 - २२.९.३ क्रांतिकारी समाजवादी पक्ष
- २२.१० भारतात कम्युनिस्टांच्या नेतृत्वाखाली झालेले कामगारांचे उठाव
- २२.११ दुसरे महायुद्ध आणि भारतातील कम्युनिस्ट
- २२.१२ स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरची कम्युनिस्ट पक्षाची भूमिका
- २२.१३ राष्ट्रीय काँग्रेस मधील डावा गट काँग्रेस समाजवादी पक्ष -
- २२.१४ भारतातील इतर डाव्या चळवळी
 - २२.१४.१ मानवेंद्रनाथ रॉय
 - २२.१४.२ सुभाषचंद्र बोस यांचा फॉरवर्ड ब्लॉक
 - २२.१४.३ क्रांतिकारी समाजवादी पक्ष
 - २२.१४.४ बोलशेव्हिक पार्टी ऑफ इंडिया

२२.१५ डाव्या चळवळीचा प्रभाव

२२.१६ सारांश

२२.१७ प्रश्न

२२.१८ संदर्भ

२२.० उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला:

१. जगातील डाव्या विचारसरणीच्या उदयाची पूर्वापिठीका लक्षात येते.
२. भारतातील डाव्या विचार सरणीच्या उदयाची कारणे समजते.
३. भारतात कम्युनिस्टांच्या नेतृत्वाखाली झालेले कामगारांचे उठाव लक्षात येते.
४. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरची कम्युनिस्ट पक्षाची भूमिका लक्षात येते.

२२.१ प्रस्तावना

भारतात समाजवादी वा साम्यवादी विचारसरणीचे पडसाद फार उशीरा दिसू लागले. १९व्या शतकाच्या मध्यास इंग्रजी शिक्षणामुळे प्रभावित झालेल्या काही हिंदी तारुणांना राष्ट्रवादाची ओळख होऊन त्यांनी परकीय राजवटी विरोधात राष्ट्रभावनेची जागृती करण्याचे धोरण आरंभल्यामुळे प्रथम त्यांनी भारतीय जनतेत राष्ट्रभावना जागृत करून परकीयांची गुलामगिरी नष्ट करण्यास अग्रक्रम दिल्याने आर्थिक पिळवणुकीस प्रतिबंध करण्यास समाजवादी व साम्यवादी उपाययोजना करण्याऐवजी प्रथम 'स्वातंत्र्य आणि नंतर समता' अशा कार्यक्रमास प्राधान्य देऊन राष्ट्रीय काँग्रेसच्या नेत्यांमध्ये स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी योजावयाच्या उपायांच्या अनुरोधाने मवाळ आणि जहाल असे दोन गट पडले होते.

लो. टिळकांच्या मृत्युपर्यंत (१९२०) राष्ट्रीय चळवळीत मवाळ व जहाल असे राष्ट्रीय नेत्यांमध्ये दोन गट कार्यरत होते. पुढे म. गांधीजीकडे काँग्रेसचे नेतृत्व आल्यानंतर वरील दोन्ही गटांचा प्रभाव कमी होऊन काँग्रेसवर गांधीचा प्रभाव निर्माण झाला. पहिल्या महायुद्धाच्या दरम्यान हिंदुस्थानातील राष्ट्रीय नेत्यांना व सुशिक्षित मध्यमवर्गाला जागतिक घडामोडींचा थोडाफार परिचय होऊ लागला होता. याच काळात रशियात लेनिनच्या नेतृत्वाखाली कम्युनिस्ट क्रांती घडून आल्यामुळे समाजवाद - साम्यवाद असे शब्द प्रयोग भारतीय लोकांच्या कानी पडू लागले. विशेषतः क्रांतिकारी मार्गाने स्वातंत्र्य प्राप्ती करण्याचा विडा उचललेल्या सुशिक्षित तरुणवर्गाला रशियातील कम्युनिस्ट क्रांतिकारकांचे आकर्षण वाढू लागले. आणि त्यातून भारतात डाव्या विचारसरणीच्या उदयाची पार्श्वभूमी निर्माण होण्यास अनुकूल वातावरण तयार होऊन समाजवादी विचारांनी भारलेल्या काही नवयुवकांनी हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यासाठी सशस्त्र सेना उभारण्यासाठी "हिंदुस्थान सोशलिस्ट रिपब्लिकन आर्मी" (Hindustan Socialist Republican Army) ही संघटना सप्टेंबर १९२८ मध्ये दिल्लीत स्थापन केली. आणि भारतात डाव्या विचारसरणीचा उदय झाला. अशा या भारतातील डाव्या चळवळीचा आढावा आपण या उपघटकात घेणार

आहोत. राष्ट्रीय काँग्रेसमधील डावा म्हणजेच काँग्रेस समाजवादी पक्षा विषयी अकलन करून घेता येते.

भारतातील डावी चळवळ

भारतातील इतर डाव्या चळवळींचा परिचय करून घेता येतो. भारतीय समाज आणि भारतातील राजकीय परिस्थिती यावर डाव्या चळवळींचा प्रभाव समजून घेता येतो.

२२.२ विषय विवेचन

पार्श्वभूमी : भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत राजकीय विचारसरणीच्या संदर्भात 'डावी' आणि 'उजवी' या दोन संज्ञा जागतिक विचारधारेच्या तुलनेत फार उशिरा म्हणजे विसाव्या शतकाच्या तिसऱ्या दशकात प्रचलित झाल्या. या पूर्वी फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या (१७८९) काळात 'डावे' आणि 'उजवे' हा शब्द प्रयोग क्रांतिकारकांचे दोन गट ओळखण्यासाठी प्रथम वापरला गेला होता. प्रत्यक्ष क्रांतीमध्ये भाग घेणारे वा क्रांतीला पाठिंबा देणारे आणि जहाल विचारसरणीच्या गटाला डावे (Leftists) समजले जाऊ लागले. या उलट क्रांतीला विरोध करणारे वा क्रांतीच्या आक्रमक व हिंसक कारवायांना दूषणे देणारे आणि वैचारिक क्रांतीचा पुरस्कार करणाऱ्या गटाला 'उजवे' (Rightists) संबोधले जाऊ लागले. भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनांच्या चळवळीतही डावे आणि उजवे गट होते.

२२.३ जगातील डाव्या विचारसरणीच्या उदयाची पूर्वापिठीका

औद्योगिक क्रांतीनंतर युरोपात समाज वादाचा उदय झाला. त्यावेळी आर्थिक विषमता नष्ट करण्यासाठी विषम आर्थिक परिस्थितीने पोळलेल्या शेतकरी, कामगार इत्यादी लोकांचे संघटन करून त्यांना प्रस्थापित राजवटीविरुद्ध सनदशीर मार्गाने लढा देण्यासाठी त्यांच्या मानसिक तयारीचा एक भाग म्हणून त्यांच्यात समाजवादी विचारसरणी सनदशीर मार्गाने रुजविण्यावर भर देणारा एक गट निर्माण झाला. हा गट 'उजवा' या नावाने ओळखला गेला.

त्याचवेळी आर्थिक विषमता नष्ट करून समता निर्माण करण्यासाठी वैचारिक अधिष्ठानावर आधारित आक्रमक चळवळीची हिंसक, रक्तरंजित क्रांती करून प्रस्थापित भांडवल प्रधान जमीनदारी आणि उद्योग प्रधान व्यवस्था उलथवून टाकण्यासाठी एक गट प्रयत्नशील राहिला त्यालाचा डावा गट समजले जाऊ लागले.

थोडक्यात 'उजवा' गट म्हणजे समाजवाद तर 'डावा' गट म्हणजेच साम्यवाद. या नावाने ओळखले जाऊ लागले. १९वे शतक समाजवादाचे शतक म्हणून सर्वपरिचित झाले. समाजवाद विरुद्ध साम्यवाद (Communism) असा उजव्या डाव्या विचारसरणीत काही काळ संघर्ष देखील उद्भवला होता. नव्या समाजवादाचे प्रणेते कार्लमार्क्स यांनी डाव्या विचारसरणीस 'कम्युनिझम' अशी संज्ञा दिली. दोन्ही विचार सरणीचे अंतिम उद्दिष्ट आर्थिक समता प्रस्थापित करणे हेच होते. फक्त उद्दिष्ट पूर्तीसाठी दोन वेगळे मार्ग अवलंबवायचे होते. राजसत्ता खाजगी भांडवल प्रधान व्यवस्थेचाच एक भाग असल्याने भांडवलशाही बरोबर राजसत्ता देखील नेस्तनाबूत करून, कामगारांचा राज्यविहीन समाज उभा केला पाहिजे, असे डाव्या विचारसरणीच्या प्रणेत्यांचे स्वप्न होते. युरोपात अशा डाव्या-उजव्या (साम्यवादी -समाजवादी) चळवळींनी एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस जोर धरला होता. आणि डाव्या विचारसरणीच्या कम्युनिस्ट नेत्यांनी रशियात १९१७ साली क्रांतीही घडवून

आणली या रशियन क्रांतीनंतर भारतातही डाव्या विचारसरणीच्या उदयास अनुकूल वातावरण निर्माण झाले.

२२.४ भारतात डाव्या विचारसरणीचा उदय

हिंदुस्थानात समाजवादी वा साम्यवादी विचारसरणीचे पडसाद एकोणिसाव्या शतकात उमटले नव्हते. मात्र पहिल्या महायुद्धाच्या दरम्यान हिंदुस्थानातील राष्ट्रीय नेत्यांना व सुशिक्षित मध्यमवर्गाला जागतिक घडामोडीचा थोडाफार परिचय झाल्यानंतर आणि रशियन राज्यक्रांती घडून आल्यानंतर समाजवाद - साम्यवाद असे शब्द प्रयोग कानी पडू लागले आणि त्यातूनच क्रांतिकारी मार्गाने स्वातंत्र्यप्राप्तीचे स्वप्न पाहणाऱ्या सुशिक्षित तरुणांना रशियातील कम्युनिस्ट क्रांतिकारांचे आकर्षण वाटू लागले होते. अशा समाजवादी विचारांनी भारलेल्या काही तरुणांनी हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यासाठी सशस्त्र सेना उभारली गेली पाहिजे असे त्यांना वाटू लागले. आणि त्यातूनच "हिंदुस्थान सोशलिस्ट रिपब्लिकन आर्मी" ही संघटना सप्टेंबर १९२८ मध्ये दिल्लीत स्थापन केली आणि भारतात डाव्या विचारसरणीचा उदय झाला ही संघटना स्थापन करणाऱ्यांमध्ये उदय झाला ही संघटना स्थापन करणाऱ्यांमध्ये भगतसिंग (पंजाब) जतींद्रनाथ व अजयघोष (उत्तरप्रदेश) आणि फणींद्रनाथ घोष (बिहार) ही मंडळी अग्रभागी होती. हिंदुस्थान सोशलिस्ट रिपब्लिक आर्मीचा संस्थापक भगतसिंग साम्यवादाने इतका प्रभावित झाला होता की स्वतःला कट्टर कम्युनिस्ट म्हणून घेत असे 'हिसोरिआ'ने डिसेंबर १९२८ मध्ये लाला लजपतराय यांच्यावरील हल्ल्याचा बदला म्हणून सँडर्सचा खून केला. ८ एप्रिल १९२९ रोजी असेंब्ली हॉलमध्ये बॉम्ब फेकला. डिसेंबर १९२९ मध्ये व्हाईसरॉय आयर्विनची ट्रेन उडवून देण्याचा प्रयत्न केला. त्याचप्रमाणे १९३० मध्ये पंजाब - उत्तर प्रदेशात २६ पेक्षा जास्त क्रांतिकारी घटना घडवून आणल्या या क्रांतिकारक घटनांमध्ये भगतसिंग आणि त्याचे सहकारी यांनी प्रत्यक्ष भाग घेतल्याच्या आरोपावरून त्यांच्यावर खटला दाखल केला. त्यावेळी भगतसिंगाने आपल्या बचावाच्या भाषणात रोखठोकपणे कोर्टाला सांगितले होते की, "केवळ बॉम्ब आणि पिस्तुल एवढ्या पुरतीच माझी क्रांती मर्यादित नाही, तर परकीय भांडवलशाही उलथून टाकून 'कामगारांची हुकूमशाही' मला अभिप्रेत आहे. क्रांती हा मानव जातीचा अंगभूत हक्क आहे." भगतसिंगाने मार्क्सवादाचा सखोल अभ्यास केला होता. भगतसिंगाचा एक सहकारी अजय घोष भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचा जनरल सेक्रेटरीही झाला होता.

भगतसिंग डाव्या विचार सरणीच्या मार्क्सवादाकडे वळल्यामुळे १९२८-१९२९ साली रेल्वे, कापडागिरण्या आणि ज्युट उद्योग यातील कामगारांचा मोठा उद्रेक घडून आला होता. आणि कामगार संघटनांमध्ये (Trade Unions) कम्युनिस्टांचा शिरकाव झाला होता.

२२.५ भारतातील डाव्या विचार सरणीच्या उदयाची कारणे

भारतात डाव्या विचारसरणीचा उदय होण्यासाठी विशिष्ट परिस्थिती कारणीभूत ठरली त्याचा थोडक्यात आढावा पुढील प्रमाणे घेता येईल.

२२.५.१ कार्ल मार्क्सच्या तत्वज्ञानाचा प्रभाव:

कार्ल मार्क्सच्या तत्वज्ञानाने युरोप भारावून गेला होता. त्याचा परिणाम म्हणून रशियन राज्यक्रांती घडून आली. या क्रांतीच्या यशामुळे हिंदुस्थानातील बुद्धिवादी राजकीय विचारवंत, नेते, क्रांतिकारी आणि कामगार वर्गही दिपून गेला. अशा विचार सरणीचा स्वीकार केल्यास हिंदुस्थानच्या सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात अमूलाग्र घडून येईल असे सर्वाना वाटू लागले.

२२.५.२ पहिल्या महायुद्धाचा दुसऱ्या परिणाम:

पहिल्या महायुद्धानंतर निर्माण झालेली बेकारी, महागाई, चलनवाढ, आर्थिक दुरवस्था टाळण्यासाठी डावी विचारसरणी हाच एकमेव उपाय आहे. असा एक समज सर्वत्र पसरला.

२२.५.३ डाव्या विचारसरणीचे आकर्षण:

म. गांधीजींनी स्वातंत्र्य चळवळीस जे एक सामूहिक रूप दिले. त्यामुळे स्वराज्य, स्वदेशी अशा काही राजकीय कल्पनांना मूर्त स्वरूप मिळण्याची चिन्हे दिसू लागली होती. कामगार व शेतकरी यांनाही यात आर्थिक उत्थानाचे आशादायक किरण दिसत होते. अशा परिस्थितीत आर्थिक विषमतेवर उपाय सुचविणारी डावी समाजवादी विचारसरणी आकर्षक वाटणार यात शंकाच नव्हती.

२२.५.४ शिक्षणाचा प्रसार उदारमतवादाचे अपयश:

शिक्षणाचा प्रसार झाल्यानंतर व एकोणिसाव्या शतकातील उदारमतवाद नवोदित मध्यम वर्गाचे रोजगाराचे प्रश्न सोडविण्यात अपयशी ठरली होती. नवा क्रांतिकारी समाजवाद या परिस्थितीतून आपल्याला बाहेर काढू शकेल असे या नव्या मध्यमवर्गीयांना वाटले. त्यामुळे ते डाव्या विचारसरणीकडे वळले. आपली प्रगती तपासा. १. भारतातील डाव्याचळवळीचा उदय आणि विकास स्पष्ट करा.

२२.५.५ म. गांधीजींच्या अहिंसात्मक चळवळीवर तरुण क्रांतिकारी वर्गाचा अविश्वास:

गांधीजींची अहिंसात्मक चळवळ अगदीच दुबळी व शीघ्र बदल घडवून आणण्यास निरूपयोगी आहे. असे भारतीय समाजातील तरुण क्रांतिकारी वर्गाला वाटत होते. जुनी, पारंपारिक, प्रस्थापित समाजव्यवस्था बदलण्यासाठी साम्यवादासारखी आक्रमक डावी विचारधारा आवश्यक आहे. असे या वर्गाला वाटत होते. त्यामुळे हा वर्ग डाव्या विचारसरणीकडे आपोआप ओढला गेला. डाव्या चळवळीचा विकास मुख्यत्वे दोन कारणांनी झाला. पहिले कारण

(१) रशियन राज्यक्रांतीच्या प्रभावाखाली कार्ल मार्क्सचा साम्यवाद उराशी धरून हिंदुस्थानातील साम्यवादी नेते कामगार चळवळीत उतरले व त्यांनी हिंदुस्थानातील औद्योगिक बदलामुळे निर्माण झालेल्या कामगारवर्गाचे संघटन करण्यास सुरुवात केली. ही कम्युनिस्टांची चळवळ, आंतरराष्ट्रीय कम्युनिस्ट चळवळीचा एक भाग म्हणून कार्यरत होती व तिचे नियंत्रण व मार्गदर्शन 'कॉमिन्टर्न' (Commintern) या आंतरराष्ट्रीय कम्युनिस्ट संघटनेकडून होत होते.

(२) दुसरे कारण भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमध्येच समाजवादी विचारसरणीच्या आकर्षणामुळे, एक डावा गट तयार झाला होता. या गटाला लोकशाही समाजवादाचे फार मोठे आकर्षण वाटत होते; त्यासाठी या गटाने काँग्रेसमध्येच राहून डावी चळवळ चालवून आर्थिक समता स्थापन करण्याची बांधिलकी पत्करली होती. अशा दोन कारणांनी विकसित होत गेलेल्या डाव्या चळवळींना साम्राज्यवाद विरोधी लोकांनी उत्स्फूर्त पाठिंबा दिला होता.

२२.५.६ भारतात कम्युनिस्टांच्या नेतृत्वाखाली झालेले कामगारांचे उठाव:

गोपेन चक्रवर्ती, धरणी गोस्वामी (दोघेही कम्युनिस्ट) यांनी किरण मित्रा आणि शिवनाथ बॅनर्जी यांच्या नेतृत्वाखाली श्वरगपूर संप (१९२७) आणि लिलू रेल्वे वर्कशॉप येथे जानेवारी ते जुलै १९२८ मध्ये कामगारांचा कंपनीशी दीर्घकाळ संघर्ष चालू होता. या संघर्षातून कलकत्त्यात निदर्शने करीत मोर्चा काढणाऱ्या कामगारांवर गोळीबारही झाला. इ.स. १९२८ साली कम्युनिस्टांच्या प्रेरणेने प्रभावती दासगुप्ता व काँग्रेसच्या काही नेत्यांनी कलकत्ता कार्पोरेशनच्या झाडूवाल्यांचा संप आणि चेंगेल व बौरिया येथील ज्यूट कामगारांचा संप घडवून आणले होते. या काळात बंकिम मुखर्जी व राधारमण मिश्रा हे कामगार जगतात प्रभावशाली कम्युनिस्ट नेते होते.

डाव्या नेत्यांच्या प्रभावामुळे डिसेंबर १९२८ मध्ये कलकत्त्यातील हजारो कामगारांनी कलकत्त्याच्या अधिवेशनावर मोर्चा नेऊन, काँग्रेसच्या अधिवेशनाच्या मंडपात दोन तास ठाण मांडून 'पूर्ण स्वराज्या'ची मागणी करणारा ठराव मांडला होता. काँग्रेसच्या नेत्यांना कम्युनिस्टांची आगळीक आवडली नव्हती. जुलै १९२८ मध्ये सिंगरवेल व मुकुंद सरकार यांनी रेल्वेच्या कामगारांचा एक जोरदार संप घडवून आणला पण सरकारने तो निर्दयपणे मोडून काढला आणि नेत्यांना तुरुंगात टाकले तर एका कामगाराला अंदामानच्या काळ्या पाण्याच्या शिक्केवर धाडले, असाच एक दीर्घकाळ चाललेला मुंबईतील कापडगिरणी कामगारांचा संप एप्रिल ते ऑक्टोबर १९२८ या काळात घडून आला होता. मिरजकर, जोगळेकर, डांगे या कम्युनिस्ट नेत्यांनी १९२६-१९२७ सालापासून मुंबईतील गिरणी कामगारांना आपल्या हक्कांसाठी जागृत करण्याची मोहिम सुरू केली होती. त्यांनी त्यावेळी ४२ कापड गिरण्यांतील कामगारांच्या 'गिरणी समित्यांची' स्थापना करून मुंबईतील सर्व गिरणी कामगारांवर आपली पकड बसविली होती. गिरणी कामगारांवरील कम्युनिस्ट नेत्यांच्या हुकमी वर्चस्वामुळे मुंबईचा तत्कालीन गव्हर्नर हबकून गेला होता.

हा संप कामगारांच्या सर्व मागण्या मान्य झाल्यानंतरच मागे घेण्यात आला. या काळात कम्युनिस्ट नेतृत्वाखालील कामगार संघटनेचे सर्वात जास्त ६० हजार सभासद होते. तर ना. म. जोशी (काँग्रेस) यांच्या नेतृत्वाखालील संघटनेत फक्त ९८०० सभासद होते. गिरणी कामगारांच्या बरोबरच, जी. आय. पी. रेल्वे कामगारांमध्ये कम्युनिस्टांचा प्रभाव वेगाने पसरत होता. गिरणी कामगारांच्या जबरदस्त संघटना आणि गिरणी मालक व सरकार यांची युती. यामुळे परिस्थितीला गंभीर वळण लागले. हिंदुस्थानातील सर्व उद्योगपती व भांडवलदार यांनी सरकार व गिरणी मालक यांना गिरणी कामगारांविरुद्ध चालवलेल्या कारवायांना बिनशर्त पाठिंबा दिला. फिलिप स्पॅट, बेन ब्रॅडले हचिन्सन हे ब्रिटिश कम्युनिस्ट मुंबई आणि बंगाल येथील कामगार चळवळीत काम करीत होते. त्यांना देशा बाहेर

देण्यासाठी सरकारने सार्वजनिक सुरक्षा कायदा मंजूर केला होता. या कायद्याचा उपयोग करून सरकारने सर्व कामगारांना २० मार्च १९२९ रोजी अटक करून त्यांच्यावर मिरज येथे खटला चालू केला. हा खटला मिरत येथे सुरू झाल्याने तो मिरत खटला. या नावाने भारताच्या इतिहासात प्रसिद्ध आहे. हा खटला चारवर्षे चालला आणि आरोपींना ४ वर्षांची शिक्षा सुनावण्यात आली. कम्युनिस्ट नेत्यांनी तुरुंगवासाच्या या शिक्षेचा उपयोग कम्युनिस्ट विचार, संघटन, इत्यादी विषयावर सखोल चर्चा करण्यात घालवून या शिक्षेचा त्यांनी कायदाच करून घेतला होता. मिरत खटल्यातील नेत्यांना सरकारने तुरुंगात टाकले असले तरी कामगार चळवळीची आक्रमकता कमी झाली नव्हती. रोझा देशपांडे बी. टी. रणदिवे या कम्युनिस्ट नेत्यांच्या पुढाकाराने एप्रिल ते ऑगस्ट १९२९ या काळात कामगारांचा दुसरा संप घडवून आणला. परंतु संप बराच काळ लांबल्यामुळे कामगारांत फुटीची लागण होऊन संप मागे घ्यावा लागला होता. गिरणी कामगारयुनियन दुबळी झाली होती. यावेळी ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेस (AITUC) (आयटक) मधील मवाळ गटाचे कामगार नेते मुंबईचे ना. म. जोशी यांच्यापेक्षा कम्युनिस्टांचा बराच प्रभाव राहिला. त्यामुळे पं. नेहरूंच्या अध्यक्षतेखाली नागपूर येथे झालेल्या 'आयटक' अधिवेशनातून ना. म. जोशी यांना बाहेर पडावे लागले तरीही कामगारांच्या ट्रेड युनियनमध्ये सुभाषचंद्र बोस भूलाभाई देसाई या काँग्रेस नेत्यांनी बराच रस घेतला होता. १९३० नंतर कामगार संघटनेतील कम्युनिस्टांचे महत्त्व कमी होत असल्याचे दिसून येते. कारण कम्युनिस्टांची आक्रमक भूमिका दुबळी होऊ लागली होती. आणि कम्युनिस्टांनी राष्ट्रीय चळवळीबाबत आपल्या भूमिकेत बदल केला होता.

२२.६ दुसरे महायुद्ध आणि भारतातील कम्युनिस्ट

राष्ट्रीय काँग्रेसने १९३७ साली निवडणूकीत भाग घेऊन आठ प्रांतात काँग्रेसची सरकारे स्थापन झाली. थोड्याच दिवसांत (सप्टेंबर १९३९) दुसरे महायुद्ध पेटले आणि ब्रिटिशांनी काँग्रेसला न विचारता हिंदुस्थानला दुसऱ्या महायुद्धात ओढले. या ब्रिटिश धोरणाचा निषेध म्हणून काँग्रेसच्या प्रांतिक सरकारांनी तात्काळ राजीनामा दिला. साम्राज्यवादी ब्रिटिश धोरणाविरुद्ध स्वातंत्र्यचळवळ नव्या जोमाने उभारण्याचा संकल्प सोडला. या काळापर्यंत भारतीय कम्युनिस्ट देशात चाललेल्या घडामोडीबद्दल उदासीन होते. परंतु दुसऱ्या महायुद्धात हिटलरच्या विरोधात ब्रिटिश दोस्त राष्ट्रांत रशिया सामील होताच हिंदी कम्युनिस्टांनी रशियाच्या इशान्यानुसार ब्रिटिशांचे समर्थन करण्यास सुरुवात केली. हिटलरविरुद्धचे युद्ध हे 'लोकयुद्ध' (People's War) आहे. अशी त्यांनी घोषणा केली व भारतीय कम्युनिस्टांनी दोस्त राष्ट्रांना सर्वतोपरी पाठिंबा जाहीर केला. हिंदुस्थान सरकारने एके काळी भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष जुलै (१९३४) बेकायदेशीर ठरवला होता. परंतु दुसऱ्या महायुद्धा प्रसंगी या पक्षाचा ब्रिटिशांना पाठिंबा मिळताच सरकारने १९४२ साली भारतीय कम्युनिस्ट पक्षास कायदेशीर पक्ष म्हणून मान्यता दिली. या कम्युनिस्टांनी राष्ट्रीय चळवळीविरुद्ध 'हेरगिरी' सारखी देशद्रोही कृत्येही केली. त्यामुळे देशभरात कम्युनिस्टांच्या परोपजीवी कृत्याबद्दल निषेधाची लाट उसळली. असे असले तरी भारतीय कम्युनिस्ट पक्षात असाही एक गट होता की, त्यांना राष्ट्रीय चळवळीत काम करण्यासाठी काँग्रेसमध्ये सामील व्हावे असे वाटत होते. १९३८ मध्ये या गटाने अशी जाहीर भूमिका घेतली की, "भारतीय जनतेने साम्राज्यवादाविरोधी चालवलेल्या संघर्षात काँग्रेस ही एक जनतेचा

केंद्रबिंदू असलेली राजकीय संघटना आहे." आणि कम्युनिस्ट नेते पी. सी. जोशी यांनी कम्युनिस्ट पक्षाचे मुखपत्र असलेल्या 'नॅशनल फ्रंट' या वृत्तपत्रातून काँग्रेसच्या राष्ट्रीय चळवळीचे समर्थन केले होते.

अशा प्रकारे या गटाने काँग्रेसच्या नेतृत्वाखाली स्वातंत्र्य चळवळीत मनापासून भाग घेतला आणि १९३६ - १९४२ या काळात या गटातील नेत्यांनी केरळ, आंध्र बंगाल आणि पंजाब या प्रांतात शेतकऱ्यांच्या चळवळी प्रभावीपणे चालवल्या त्यामुळे कम्युनिस्टांनी आपली कलंकित होत चाललेली प्रतिभा बऱ्याच अंशी सुधारली.

२२.७ स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरची कम्युनिस्ट पक्षाची भूमिका

हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य देण्यासंबंधीच्या अनेक योजना ब्रिटिशांकडून पुढे येत होत्या. त्यावेळी कम्युनिस्टांनी लीगची बाजू घेऊन काँग्रेस व मुस्लिमलीग यांच्यातील मतभेदाची दरी कशी वाढेल. हेच त्यांनी पाहिले. हिंदुस्थानची अनेक शकले होऊन नवी सार्वभौम राष्ट्र व्हावीत व त्यापैकी एखादे तरी राष्ट्र कम्युनिस्टांच्या ताब्यात असावे. असा उद्देश कम्युनिस्टांच्या डावपेचामागे होता असे म्हटले जाते. त्यासाठी त्यांनी मुस्लिम लीगशी समझोता कण्याचेही पाऊल उचलले होते. परंतु त्यांच्या दुदैवाने मुस्लिम लीगनेच त्यांची सूचना फेटाळली. साहजिकच भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष 'एक बदनाम पक्ष' म्हणूनच जनतेसमोर आला. १९४२ साली या पक्षाने १६ भारतीय राष्ट्रांचे एक बहुराष्ट्रीय राज्य करावे, अशी सूचना केली होती. १९४६ साली, युरोपातील बाल्कन राष्ट्रांप्रमाणे किंवा सोव्हिएट संघराज्याप्रमाणे (USSR) १७ स्वतंत्र सार्वभौम राष्ट्रे करावीत. अशी 'कॅबिनेट मिशन' समोर कम्युनिस्ट पक्षाने सूचना केली होती. भारतीय कम्युनिस्टांच्या अशा प्रकारच्या विक्षिप्त देशविरोधी धोरणामुळे त्यांनी लोकमताचा विश्वास गमावला व त्या पक्षाची काहीशी वाताहत झाली व स्वातंत्र्योत्तर काळात हा पक्ष सत्ते पासून दूर राहिला.

२२.८ राष्ट्रीय काँग्रेस मधील डावा गट - काँग्रेस समाजवादी पक्ष

युरोपातील समाजवादी विचारसरणीशी आपले नाते जोडावे. असे म्हणणारा तरुण नेत्यांचा एक गट राष्ट्रीय काँग्रेसमध्येही होता. त्यादृष्टीने या तरुण नेत्यांनी काँग्रेसमध्ये १९३०-१९३१ व १९३२-१९३४ या काळात समाजवादी पक्ष स्थापन करण्याचा मनोदय व्यक्त केला होता. या तरुणांपैकी काहीजण १९२० नंतरच्या राष्ट्रीय चळवळीत सक्रीय होते. तरुंगवासात असताना या नेत्यांनी समाजवाद मार्क्सवाद या विचारधारेचा सखोल अभ्यास, चिंतन चर्चा केल्या होत्या. मात्र तत्कालीन भारतीय कम्युनिस्टांनी रशियातील कम्युनिस्टांच्या प्रभावाखाली राहण्याचे घेतलेले धोरण काँग्रेसमधील डाव्यांना पसंत नव्हते. म्हणून त्यांनी काँग्रेसमध्ये राहूनच समाजवादी विचारसरणीशी बांधीलकी पत्करणारा नवा पर्याय शोधला आणि त्यांनी ऑक्टोबर १९३४ साली मुंबईत जयप्रकाश नारायण, आचार्य नरेंद्रदेव व मिन्म सानी यांच्या नेतृत्वाखाली 'काँग्रेस समाजवादी पक्ष' स्थापना केला. या नवोदित पक्षाचे चार प्रमुख दृष्टिकोण होते -

(१) स्वातंत्र्य प्राप्ती हे राष्ट्रीय चळवळीचे पहिले उद्दिष्ट आहे. त्यासाठी राष्ट्रीयत्व ही समाजवादाकडे जाण्याची पहिली पायरी आहे.

- (२) समाजवाद्यांनी काँग्रेसमध्ये राहूनच राष्ट्रकार्य केले पाहिजे, कारण राष्ट्रीय चळवळीचा पुरस्कार करणारी काँग्रेस ही पहिली संघटना आहे.
- (३) समाजवादी नेत्यांनी काँग्रेसला आणि राष्ट्रीय चळवळीला समाजवादाकडे जाण्यासाठी दिशादर्शन केले पाहिजे.
- (४) समाजवादाचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी कार्यकर्त्यांनी व नेत्यांनी कामगार व शेतकरी यांचे संघटन केले पाहिजे. आर्थिक मागण्यांच्या पूर्तीसाठी वेतनवादीचे संघर्ष करावेत आणि राष्ट्रीय चळवळीचा पाया विस्तृत करावा.

काँग्रेस समाजवादी पक्षाने काँग्रेस पक्षात तात्विक बदल घडवून आणावेत व त्यांना स्वतंत्र भारत समाजवादी व्हावा. तसेच आर्थिक प्रश्नावर कामगार आणि शेतकऱ्यांच्या हितांचे निर्णय घेण्यासाठी काँग्रेसला उद्युक्त करावे अशी भूमिका घेतली होती, जयप्रकाश नारायण यांनी १९३४ साली काँग्रेस नेत्यांना व कार्यकर्त्यांना कळकळीचे आवाहन केले होते की, "आम्ही काँग्रेससमोर एक कार्यक्रम ठेवला आहे, त्यांनी तो स्वीकारावा अशी आमची इच्छा आहे. जर काँग्रेसने हा कार्यक्रम स्वीकारला नाही. तर आम्ही काँग्रेसबाहेर पडू असे नाही. जरी या प्रयत्नात आज आम्हाला यश आले नाही. तरी उद्या आम्ही प्रयत्न करू. पुनःपुन्हा असा प्रयत्न करू." काँग्रेस समाजवादी पक्षाच्या गटाला काँग्रेसच्या नेतृत्वात बदल करून समाजवादी नेत्यालाच काँग्रेसचे नेतृत्व मिळावे. अशी अपेक्षा होती. काँग्रेसचे सध्याचे मध्यमवर्गीय नेतृत्व हटवून त्याची जागा क्रांतिकारी समाजवाद्याने घ्यावी असे काँग्रेस समाजवादी गटाला वाटत होते. नेतृत्व बदलाची कल्पना काँग्रेसला अवास्तव वाटल्याने दोन्ही गटांना मान्य होणारे 'समन्वयी' नेतृत्व असावे असा विचार मूळ धरू लागला. काँग्रेसच्या १९३९ च्या (त्रिपुरी) व १९४० च्या (रामगड) अधिवेशनामध्ये समन्वयी नेतृत्वाचा प्रयत्न झाला. पण काँग्रेस संघटना व स्वातंत्र्य चळवळ दुबळी होईल. अशी भीती व्यक्त करण्यात आल्याने हा प्रयत्न सोडून देण्यात आला. आणि गांधीजींच्या नेतृत्वाला सध्यातरी पर्याय नाही. असे त्यावेळी म्हटले जाऊ लागले. साहजिकच काँग्रेस समाजवादी पक्षाच्या गटाने आपला आग्रह सोडून देऊन काँग्रेसमध्ये राहून तात्विक पातळीवर डावी विचारसरणी प्रसूत करण्याची भूमिका घेतली.

काँग्रेस समाजवादी पक्षात पहिल्यापासून मार्क्सवादी, फेबियनवादी आणि गांधीवादी असे तीन गट होते. असे गट असले तरी पक्षाच्या सामर्थ्यात कमकुवतता येण्याची अजिबात शक्यता नव्हती कारण सर्वसाधारणपणे विस्तृत पाया असलेला हा पक्ष बनला होता. आचार्य नरेंद्र देव, जयप्रकाश नारायण आणि अन्य गटातील नेत्यांची वैयक्तिक मित्रभावना इतकी प्रबळ होती की, स्वातंत्र्य प्राप्तीपर्यंत पक्षाचे नेते राष्ट्रीय काँग्रेस मध्ये राहूनच स्वातंत्र्य चळवळीची धुरा वाहत होते. राष्ट्रवाद आणि समाजवाद या दोन तत्वांशी त्यांनी स्वतःला बांधून घेतले होते. काँग्रेस समाजवादी पक्षात असे अनेक तात्विक मतभेद असले तरी पक्षाने मार्क्सवादासहित समाजवाद स्वीकारला होता. पुढील काळात गांधीजींच्या विचारसरणीचा ही फार मोठा प्रभाव होता. पुढील काळात गांधीजींच्या विचारसरणीचा फार मोठा प्रभाव काँग्रेसवर राहिला व काँग्रेस समाजवादी पक्षातील नेत्यांमध्ये वैचारिक चलबिचलता निर्माण झाली आणि काँग्रेस समाजवादी पक्षास गांधीवादाशी सतत संघर्षाची भूमिका घेण्याची पाळी आली. त्याचा परिणाम म्हणून जुलै, १९३९ मध्ये जयप्रकाश नारायण, फुलन प्रसाद वर्मा,

आणि इतर यांनी 'बिहार समाजवादी पक्ष स्थापन केला. सप्टेंबर १९३३ मध्ये पंजाब समाजवादी पक्ष स्थापन झाला आणि १९३४ मध्ये ऑल इंडिया काँग्रेस समाजवादी पक्ष स्थापना केली. काँग्रेसमध्ये राहूनच काँग्रेस-समाजवादी पक्ष कार्यरत राहण्याचा डाव्या काँग्रेसला 'नकली समाजवादी म्हणून भारतीय कम्युनिस्टांनी हिणवले याउलट काँग्रेस समाजवाद्यांनीही भारतीय कम्युनिस्टांना 'सोव्हिएत रशियाचे उपग्रह असा प्रतिआहेर केला." १९३५च्या हिंदुस्थान सरकारचा कायदा काँग्रेसने एक प्रयोग म्हणून स्वीकारून १९३५ साली निवडणुका घेण्याचा निर्णय काँग्रेस समाजवादी पक्षाला पसंत पडला नाही. हा कायदा साम्राज्यवादाचेच जनहितविरोधी रूप आहे कठोर टीका काँग्रेस समाजवादी पक्षाने केली होती. दुसरे महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर ब्रिटिशांना युद्धात कोणत्याही प्रकारची मदत न करता त्यांच्या अडचणीचा फायदा घेऊन स्वातंत्र्य चळवळ तीव्र करावी अशी काँग्रेस-समाजवादी पक्षाने मागणी केली होती. एवढेच नव्हे तर १९४२च्या चलेजाव चळवळीत सक्रीय सहभाग घेऊन काँग्रेस-समाजवादी पक्षाने महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावली होती. आपल्या देशाचे स्वातंत्र्य परत मिळविण्यासाठी म्हणजेच साम्राज्यवाद, सरंजामशाही व जातीयवाद मुळापासून उखडून टाकण्यासाठी क्रांतिकारी मार्ग अवलंबावा असे काँग्रेस समाजवादी पक्षाचे म्हणणे होते.

२२.९ भारतातील इतर डाव्या चळवळी

मार्क्सवादाचे बोट धरून भारतीय कम्युनिस्टांनी चळवळी उभ्या केल्या. त्याच दरम्यान इतर काही नेत्यांनीही डाव्या विचारसरणीची कास धरून १९३० ते १९४० च्या दरम्यान डाव्या चळवळी उभ्या केल्या त्यां थोडक्यात पुढील प्रमाणे आहेत.

२२.९.१ मानवेंद्रनाथ रॉय:

१९३० साली रशियातून मानवेंद्रनाथ रॉय हिंदुस्थानात आले. वास्तविक रॉय हेच हिंदुस्थानातील कम्युनिस्ट पक्षाचे प्रवर्तक होते. परंतु येथील कम्युनिस्टांशी मतभेद झाल्यानंतर १९४० साली त्यांनी "रॅडिकल डेमोक्रेटिक पार्टी" या राजकीय पक्षाची स्थापना केली. या पक्षाचे अनुयायी "रॉयिस्ट" म्हणून ओळखले जात होते. हिंदुस्थानात क्रांती करावयाची झाल्यास फक्त कामगारांना हाताशी धरून चालणार नाही. तर शेतकऱ्यांसहित बहुवर्गीय लोकांनाही त्यात सामील करून घ्यावे लागेल असे रॉय यांचे प्रतिपादन होते.

२२.९.२ सुभाषचंद्र बोस यांचा फॉरवर्ड ब्लॉक:

काँग्रेस नेत्यांशी अध्यक्षपदाच्या प्रश्नावरून मतभेद झाल्यानंतर सुभाषचंद्र बोस यांनी मार्च १९३९ मध्ये 'फॉरवर्ड ब्लॉक' हा क्रांतिकारी डावा पक्ष स्थापन केला. या पक्षाने काँग्रेसचीच धोरणे व कार्यक्रम थोडाफार बदल करून स्वीकारली. फक्त नेतृत्वाबद्दल त्यांचा मुख्य आक्षेप होता. या पक्षाने डाव्या विचारसरणीच्या नेत्यांना एकत्र आणण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. सुभाषचंद्र बोस यांच्या नेतृत्वाखाली या पक्षाने स्वातंत्र्य चळवळीत अत्यंत गौरवास्पद कामगिरी केली. ब्रिटिशांशी सहकार्याचे धोरण न स्वीकारता शस्त्रसामर्थ्यानेच त्यांच्याशी लढा दिला पाहिजे हे धोरण स्वीकारून 'आझाद हिंद फौज' उभी केली व आपल्यापरीने ब्रिटिश साम्राज्य वादाविरोधी प्रखर संघर्ष केला.

२२.९.३ क्रांतिकारी समाजवादी पक्ष:

या डाव्या पक्षाची स्थापना १९४० मध्ये झाली. या पक्षाची भूमिका काँग्रेस समाजवादी पक्षाशी मिळती-जुळती होती. गांधीजी - बोस मतभेदात या पक्षाने सुभाषचंद्रबोस यांना पाठिंबा दिला होता. पक्षाच्या नावात क्रांती असा शब्द प्रयोग असल्याने तो कम्युनिस्टांशी जवळीक असलेला वाटत होता. परंतु दुसऱ्या महायुद्ध प्रसंगी सोव्हिएट रशिया दोस्त राष्ट्रांत सामील झाला तरी कम्युनिस्टांप्रमाणे ब्रिटिश साम्राज्यवादी युद्धास क्रांतिकारी पक्षाने पाठिंबा न देता त्यास विरोधच केला. हिंदुस्थानातील सत्तांतर व फाळणी हा काँग्रेसमधील भांडवलवादी नेते व साम्राज्यवाद यांच्याशी मागील दाराने केलेला समझोता होय. असे या पक्षाचे मत होते.

आंतरराष्ट्रीय कम्युनिस्ट चळवळीचा एक भाग म्हणून कार्यरत होती व तिचे नियंत्रण व मार्गदर्शन 'कॉमिन्टर्न' (Comintern) या आंतरराष्ट्रीय कम्युनिस्ट संघटनेकडून होते. दुसरे कारण भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमध्येच समाजवादी विचारसरणीच्या आकर्षणामुळे, एक डावा गट तयार झाला होता. या गटाला लोकशाही समाजवादाचे फार मोठे आकर्षण वाटत होते; त्यासाठी या गटाने काँग्रेसमध्येच राहून डावी चळवळ चालवून आर्थिक समता स्थापन करण्याची बांधिलकी पत्करली होती. अशा दोन कारणांनी विकसित होत गेलेल्या डाव्या चळवळींना साम्राज्यवाद विरोधी लोकांनी उत्स्फूर्त पाठिंबा दिला होता.

२२.१० भारतात कम्युनिस्टांच्या नेतृत्वाखाली झालेले कामगारांचे उठाव

गोपेन चक्रवर्ती, धरणी गोस्वामी (दोघेही कम्युनिस्ट) यांनी किरण मित्रा आणि शिवनाथ बॅनर्जी यांच्या नेतृत्वाखाली श्वरगपूर संप (१९२७) आणि लिलू रेल्वे वर्कशॉप येथे जानेवारी ते जुलै १९२८ मध्ये कामगारांचा कंपनीशी दीर्घकाळ संघर्ष चालू होता. या संघर्षातून कलकत्त्यात निदर्शने करीत मोर्चा काढणाऱ्या कामगारांवर गोळीबारही झाला. इ.स. १९२८ साली कम्युनिस्टांच्या प्रेरणेने प्रभावती दासगुप्ता व काँग्रेसच्या काही नेत्यांनी कलकत्ता कार्पोरेशनच्या झाडूवाल्यांचा संप आणि चेंगेल व बौरिया येथील ज्यूट कामगारांचा संप घडवून आणले होते. या काळात बंकिम मुखर्जी व राधारमण मिश्रा हे कामगार जगतात प्रभावशाली कम्युनिस्ट नेते होते.

डाव्या नेत्यांच्या प्रभावामुळे डिसेंबर १९२८ मध्ये कलकत्त्यातील हजारो कामगारांनी कलकत्त्याच्या अधिवेशनावर मोर्चा नेऊन, काँग्रेसच्या अधिवेशनाच्या मंडपात दोन तास ठाण मांडून 'पूर्ण स्वराज्या'ची मागणी करणारा ठराव मांडला होता. काँग्रेसच्या नेत्यांना कम्युनिस्टांची आगळीक आवडली नव्हती. जुलै १९२८ मध्ये सिंगरवेल व मुकुंद सरकार यांनी रेल्वेच्या कामगारांचा एक जोरदार संप घडवून आणला पण सरकारने तो निर्दयपणे मोडून काढला आणि नेत्यांना तुरुंगात टाकले तर एका कामगाराला अंदामानच्या काळ्या पाण्याच्या शिक्केवर धाडले, असाच एक दीर्घकाळ चाललेला मुंबईतील कापडगिरणी कामगारांचा संप एप्रिल ते ऑक्टोबर १९२८ या काळात घडून आला होता. मिरजकर, जोगळेकर, डांगे या कम्युनिस्ट नेत्यांनी १९२६-१९२७ सालापासून मुंबईतील गिरणी कामगारांना आपल्या हक्कांसाठी जागृत करण्याची मोहिम सुरू केली होती. त्यांनी त्यावेळी ४२ कापड गिरण्यांतील कामगारांच्या 'गिरणी समित्यांची' स्थापना करून मुंबईतील सर्व

गिरणी कामगारांवर आपली पकड बसविली होती. गिरणी कामगारांवरील कम्युनिस्ट नेत्यांच्या हुकमी वर्चस्वामुळे मुंबईचा तत्कालीन गव्हर्नर हबकून गेला होता.

हा संप कामगारांच्या सर्व मागण्या मान्य झाल्यानंतरच मागे घेण्यात आला. या काळात कम्युनिस्ट नेतृत्वाखालील कामगार संघटनेचे सर्वात जास्त ६० हजार सभासद होते. तर ना. म. जोशी (काँग्रेस) यांच्या नेतृत्वाखालील संघटनेत फक्त ९८०० सभासद होते. गिरणी कामगारांच्या बरोबरच, जी. आय. पी. रेल्वे कामगारांमध्ये कम्युनिस्टांचा प्रभाव वेगाने पसरत होता. गिरणी कामगारांच्या जबरदस्त संघटना आणि गिरणी मालक व सरकार यांची युती. यामुळे परिस्थितीला गंभीर वळण लागले. हिंदुस्थानातील सर्व उद्योगपती व भांडवलदार यांनी सरकार व गिरणी मालक यांना गिरणी कामगारांविरुद्ध चालवलेल्या कारवयांना बिनशर्त पाठिंबा दिला. फिलिप स्पॅट, बेन ब्रॅडले हचिन्सन हे ब्रिटिश कम्युनिस्ट मुंबई आणि बंगाल येथील कामगार चळवळीत काम करीत होते. त्यांना देशा बाहेर देण्यासाठी सरकारने सार्वजनिक सुरक्षा कायदा मंजूर केला होता. या कायद्याचा उपयोग करून सरकारने सर्व कामगारांना २० मार्च १९२९ रोजी अटक करून त्यांच्यावर मिरज येथे खटला चालू केला. हा खटला मिरत येथे सुरू झाल्याने तो मिरत खटला. या नावाने भारताच्या इतिहासात प्रसिद्ध आहे. हा खटला चारवर्षे चालला आणि आरोपींना ४ वर्षांची शिक्षा सुनावण्यात आली. कम्युनिस्ट नेत्यांनी तुरुंगवासाच्या या शिक्षेचा उपयोग कम्युनिस्ट विचार, संघटन, इत्यादी विषयावर सखोल चर्चा करण्यात घालवून या शिक्षेचा त्यांनी कायदाच करून घेतला होता. मिरत खटल्यातील नेत्यांना सरकारने तुरुंग टाकले असले तरी कामगार चळवळीची आक्रमकता कमी झाली नव्हती. रोझा देशपांडे बी. टी. रणदिवे या कम्युनिस्ट नेत्यांच्या पुढाकाराने एप्रिल ते ऑगस्ट १९२९ या काळात कामगारांचा दुसरा संप घडवून आणला. परंतु संप बराच काळ लांबल्यामुळे कामगारांत फुटीची लागण होऊन संप मागे घ्यावा लागला होता. गिरणी कामगारयुनियन दुबळी झाली होती. यावेळी ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेस (AITUC) (आयटक) मधील मवाळ गटाचे कामगार नेते मुंबईचे ना. म. जोशी यांच्यापेक्षा कम्युनिस्टांचा बराच प्रभाव राहिला. त्यामुळे पं. नेहरूंच्या अध्यक्षतेखाली नागपूर येथे झालेल्या 'आयटक' अधिवेशनातून ना. म. जोशी यांना बाहेर पडावे लागले तरीही कामगारांच्या ट्रेड युनियनमध्ये सुभाषचंद्र बोस भूलाभाई देसाई या काँग्रेस नेत्यांनी बराच रस घेतला होता. १९३० नंतर कामगार संघटनेतील कम्युनिस्टांचे महत्त्व कमी होत असल्याचे दिसून येते. कारण कम्युनिस्टांची आक्रमक भूमिका दुबळी होऊ लागली होती. आणि कम्युनिस्टांनी राष्ट्रीय चळवळीबाबत आपल्या भूमिकेत बदल केला होता.

२२.११ दुसरे महायुद्ध आणि भारतातील कम्युनिस्ट

राष्ट्रीय काँग्रेसने १९३७ साली निवडणूकीत भाग घेऊन आठ प्रांतात काँग्रेसची सरकारे स्थापन झाली. थोड्याच दिवसांत (सप्टेंबर १९३९) दुसरे महायुद्ध पेटले आणि ब्रिटिशांनी काँग्रेसला न विचारता हिंदुस्थानला दुसऱ्या महायुद्धात ओढले. या ब्रिटिश धोरणाचा निषेध म्हणून काँग्रेसच्या प्रांतिक सरकारांनी तात्काळ राजीनामा दिला. साम्राज्यवादी ब्रिटिश धोरणाविरुद्ध स्वातंत्र्यचळवळ नव्या जोमाने उभारण्याचा संकल्प सोडला. या काळापर्यंत भारतीय कम्युनिस्ट देशात चाललेल्या घडामोडीबद्दल उदासीन होते. परंतु दुसऱ्या महायुद्धात हिटलरच्या विरोधात ब्रिटिश दोस्त राष्ट्रांत रशिया सामील होताच हिंदी

कम्युनिस्टांनी रशियाच्या इशान्यानुसार ब्रिटिशांचे समर्थन करण्यास सुरुवात केली. हिटरलविरुद्धचे युद्ध हे 'लोकयुद्ध' (People's War) आहे. अशी त्यांनी घोषणा केली व भारतीय कम्युनिस्टांनी दोस्त राष्ट्रांना सर्वतोपरी पाठिंबा जाहीर केला. हिंदुस्थान सरकारने एके काळी भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष जुलै (१९३४) बेकायदेशीर ठरवला होता. परंतु दुसऱ्या महायुद्धा प्रसंगी या पक्षाचा ब्रिटिशांना पाठिंबा मिळताच सरकारने १९४२ साली भारतीय कम्युनिस्ट पक्षास कायदेशीर पक्ष म्हणून मान्यता दिली. या कम्युनिस्टांनी राष्ट्रीय चळवळीविरुद्ध 'हेरगिरी' सारखी देशद्रोही कृत्येही केली. त्यामुळे देशभरात कम्युनिस्टांच्या परोपजीवी कृत्याबद्दल निषेधाची लाट उसळली. असे असले तरी भारतीय कम्युनिस्ट पक्षात असाही एक गट होता की, त्यांना राष्ट्रीय चळवळीत काम करण्यासाठी काँग्रेसमध्ये सामील व्हावे असे वाटत होते. १९३८ मध्ये या गटाने अशी जाहीर भूमिका घेतली की, "भारतीय जनतेने साम्राज्यवादाविरोधी चालवलेल्या संघर्षात काँग्रेस ही एक जनतेचा केंद्रबिंदू असलेली राजकीय संघटना आहे." आणि कम्युनिस्ट नेते पी. सी. जोशी यांनी कम्युनिस्ट पक्षाचे मुखपत्र असलेल्या 'नॅशनल फ्रंट' या वृत्तपत्रातून काँग्रेसच्या राष्ट्रीय चळवळीचे समर्थन केले होते.

अशा प्रकारे या गटाने काँग्रेसच्या नेतृत्वाखाली स्वातंत्र्य चळवळीत मनापासून भाग घेतला आणि १९३६ - १९४२ या काळात या गटातील नेत्यांनी केरळ, आंध्र बंगाल आणि पंजाब या प्रांतात शेतकऱ्यांच्या चळवळी प्रभावीपणे चालवल्या त्यामुळे कम्युनिस्टांनी आपली कलंकित होत चाललेली प्रतिभा बऱ्याच अंशी सुधारली.

२२.१२ स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरची कम्युनिस्ट पक्षाची भूमिका

हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य देण्यासंबंधीच्या अनेक योजना ब्रिटिशांकडून पुढे येत होत्या. त्यावेळी कम्युनिस्टांनी लीगची बाजू घेऊन काँग्रेस व मुस्लिमलीग यांच्यातील मतभेदाची दरी कशी वाढेल. हेच त्यांनी पाहिले. हिंदुस्थानची अनेक शकले होऊन नवी सार्वभौम राष्ट्र व्हावीत व त्यापैकी एखादे तरी राष्ट्र कम्युनिस्टांच्या ताब्यात असावे. असा उद्देश कम्युनिस्टांच्या डावपेचामागे होता असे म्हटले जाते. त्यासाठी त्यांनी मुस्लिम लीगशी समझोता करण्याचेही पाऊल उचलले होते. परंतु त्यांच्या दुदैवाने मुस्लिम लीगनेच त्यांची सूचना फेटाळली. साहजिकच भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष 'एक बदनाम पक्ष' म्हणूनच जनतेसमोर आला. १९४२ साली या पक्षाने १६ भारतीय राष्ट्रांचे एक बहुराष्ट्रीय राज्य करावे, अशी सूचना केली होती. १९४६ साली, युरोपातील बाल्कन राष्ट्रांप्रमाणे किंवा सोव्हिएट संघराज्याप्रमाणे (USSR) १७ स्वतंत्र सार्वभौम राष्ट्रे करावीत. अशी 'कॅबिनेट मिशन' समोर कम्युनिस्ट पक्षाने सूचना केली होती. भारतीय कम्युनिस्टांच्या अशा प्रकारच्या विक्षिप्त देशविरोधी धोरणामुळे त्यांनी लोकमताचा विश्वास गमावला व त्या पक्षाची काहीशी वाताहत झाली व स्वातंत्र्योत्तर काळात हा पक्ष सत्ते पासून दूर राहिला.

२२.१३ राष्ट्रीय काँग्रेस मधील डावा गट - काँग्रेस समाजवादी पक्ष

युरोपातील समाजवादी विचारसरणीशी आपले नाते जोडावे. असे म्हणणारा तरुण नेत्यांचा एक गट राष्ट्रीय काँग्रेसमध्येही होता. त्यादृष्टीने या तरुण नेत्यांनी काँग्रेसमध्ये १९३०-१९३१ व १९३२-१९३४ या काळात समाजवादी पक्ष स्थापन करण्याचा मनोदय व्यक्त

केला होता. या तरुणांपैकी काहीजण १९२० नंतरच्या राष्ट्रीय चळवळीत सक्रीय होते. तरुंगवासात असताना या नेत्यांनी समाजवाद मार्क्सवाद या विचारधारेचा सखोल अभ्यास, चिंतन चर्चा केल्या होत्या. मात्र तत्कालीन भारतीय कम्युनिस्टांनी रशियातील कम्युनिस्टांच्या प्रभावाखाली राहण्याचे घेतलेले धोरण काँग्रेसमधील डाव्यांना पसंत नव्हते. म्हणून त्यांनी काँग्रेसमध्ये राहूनच समाजवादी विचारसरणीशी बांधीलकी पत्करणारा नवा पर्याय शोधला आणि त्यांनी ऑक्टोबर १९३४ साली मुंबईत जयप्रकाश नारायण, आचार्य नरेंद्रदेव व मिन्म सानी यांच्या नेतृत्वाखाली 'काँग्रेस समाजवादी पक्ष' स्थापना केला. या नवोदित पक्षाचे चार प्रमुख दृष्टिकोण होते -

- (१) स्वातंत्र्य प्राप्ती हे राष्ट्रीय चळवळीचे पहिले उद्दिष्ट आहे. त्यासाठी राष्ट्रीयत्व ही समाजवादाकडे जाण्याची पहिली पायरी आहे.
- (२) समाजवाद्यांनी काँग्रेसमध्ये राहूनच राष्ट्रकार्य केले पाहिजे, कारण राष्ट्रीय चळवळीचा पुरस्कार करणारी काँग्रेस ही पहिली संघटना आहे.
- (३) समाजवादी नेत्यांनी काँग्रेसला आणि राष्ट्रीय चळवळीला समाजवादाकडे जाण्यासाठी दिशादर्शन केले पाहिजे.
- (४) समाजवादाचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी कार्यकर्त्यांनी व नेत्यांनी कामगार व शेतकरी यांचे संघटन केले पाहिजे. आर्थिक मागण्यांच्या पूर्तीसाठी वेतनवाढीचे संघर्ष करावेत आणि राष्ट्रीय चळवळीचा पाया विस्तृत करावा.

काँग्रेस समाजवादी पक्षाने काँग्रेस पक्षात तात्त्विक बदल घडवून आणावेत व त्यांना स्वतंत्र भारत समाजवादी व्हावा. तसेच आर्थिक प्रश्नावर कामगार आणि शेतकऱ्यांच्या हितांचे निर्णय घेण्यासाठी काँग्रेसला उद्युक्त करावे अशी भूमिका घेतली होती, जयप्रकाश नारायण यांनी १९३४ साली काँग्रेस नेत्यांना व कार्यकर्त्यांना कळविलेले आवाहन केले होते की, "आम्ही काँग्रेससमोर एक कार्यक्रम ठेवला आहे, त्यांनी तो स्वीकारावा अशी आमची इच्छा आहे. जर काँग्रेसने हा कार्यक्रम स्वीकारला नाही. तर आम्ही काँग्रेसबाहेर पडू असे नाही. जरी या प्रयत्नात आज आम्हाला यश आले नाही. तरी उद्या आम्ही प्रयत्न करू. पुनःपुन्हा असा प्रयत्न करू." काँग्रेस समाजवादी पक्षाच्या गटाला काँग्रेसच्या नेतृत्वात बदल करून समाजवादी नेत्यालाच काँग्रेसचे नेतृत्व मिळावे. अशी अपेक्षा होती. काँग्रेसचे सध्याचे मध्यमवर्गीय नेतृत्व हटवून त्याची जागा क्रांतिकारी समाजवाद्याने घ्यावी असे काँग्रेस समाजवादी गटाला वाटत होते. नेतृत्व बदलाची कल्पना काँग्रेसला अवास्तव वाटल्याने दोन्ही गटांना मान्य होणारे 'समन्वयी' नेतृत्व असावे असा विचार मूळ धरू लागला. काँग्रेसच्या १९३९ च्या (त्रिपुरी) व १९४० च्या (रामगड) अधिवेशनामध्ये समन्वयी नेतृत्वाचा प्रयत्न झाला. पण काँग्रेस संघटना व स्वातंत्र्य चळवळ दुबळी होईल. अशी भीती व्यक्त करण्यात आल्याने हा प्रयत्न सोडून देण्यात आला. आणि गांधीजींच्या नेतृत्वाला सध्यातरी पर्याय नाही. असे त्यावेळी म्हटले जाऊ लागले. साहजिकच काँग्रेस समाजवादी पक्षाच्या गटाने आपला आग्रह सोडून देऊन काँग्रेसमध्ये राहून तात्त्विक पातळीवर डावी विचारसरणी प्रसूत करण्याची भूमिका घेतली.

काँग्रेस समाजवादी पक्षात पहिल्यापासून मार्क्सवादी, फेबियनवादी आणि गांधीवादी असे तीन गट होते. असे गट असले तरी पक्षाच्या सामर्थ्यात कमकुवतता येण्याची अजिबात शक्यता नव्हती कारण सर्वसाधारणपणे विस्तृत पाया असलेला हा पक्ष बनला होता. आचार्य नरेंद्र देव, जयप्रकाश नारायण आणि अन्य गटातील नेत्यांची वैयक्तिक मित्रभावना इतकी प्रबळ होती की, स्वातंत्र्य प्राप्तीपर्यंत पक्षाचे नेते राष्ट्रीय काँग्रेस मध्ये राहूनच स्वातंत्र्य चळवळीची धुरा वाहत होते. राष्ट्रवाद आणि समाजवाद या दोन तत्वांशी त्यांनी स्वतःला बांधून घेतले होते. काँग्रेस समाजवादी पक्षात असे अनेक तात्विक मतभेद असले तरी पक्षाने मार्क्सवादासहित समाजवाद स्वीकारला होता. पुढील काळात गांधीजींच्या विचारसरणीचा ही फार मोठा प्रभाव होता. पुढील काळात गांधीजींच्या विचारसरणीचा फार मोठा प्रभाव काँग्रेसवर राहिला व काँग्रेस समाजवादी पक्षातील नेत्यांमध्ये वैचारिक चलबिचलता निर्माण झाली आणि काँग्रेस समाजवादी पक्षास गांधीवादाशी सतत संघर्षाची भूमिका घेण्याची पाळी आली. त्याचा परिणाम म्हणून जुलै, १९३१ मध्ये जयप्रकाश नारायण, फुलन प्रसाद वर्मा, आणि इतर यांनी 'बिहार समाजवादी पक्ष स्थापन केला. सप्टेंबर १९३३ मध्ये पंजाब समाजवादी पक्ष स्थापन झाला आणि १९३४ मध्ये ऑल इंडिया काँग्रेस समाजवादी पक्ष स्थापना केली. काँग्रेसमध्ये राहूनच काँग्रेस-समाजवादी पक्ष कार्यरत राहण्याचा डाव्या काँग्रेसला 'नकली समाजवादी म्हणून भारतीय कम्युनिस्टांनी हिणवले याउलट काँग्रेस समाजवाद्यांनीही भारतीय कम्युनिस्टांना 'सोव्हिएत रशियाचे उपग्रह असा प्रतिआहेर केला."

१९३५च्या हिंदुस्थान सरकारचा कायदा काँग्रेसने एक प्रयोग म्हणून स्वीकारून १९३५ साली निवडणुका घेण्याचा निर्णय काँग्रेस समाजवादी पक्षाला पसंत पडला नाही. हा कायदा साम्राज्यवादाचेच जनहितविरोधी रूप आहे कठोर टीका काँग्रेस समाजवादी पक्षाने केली होती. दुसरे महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर ब्रिटिशांना युद्धात कोणत्याही प्रकारची मदत न करता त्यांच्या अडचणीचा फायदा घेऊन स्वातंत्र्य चळवळ तीव्र करावी अशी काँग्रेस-समाजवादी पक्षाने मागणी केली होती. एवढेच नव्हे तर १९४२च्या चलेजाव चळवळीत सक्रीय सहभाग घेऊन काँग्रेस-समाजवादी पक्षाने महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावली होती. आपल्या देशाचे स्वातंत्र्य परत मिळविण्यासाठी म्हणजेच साम्राज्यवाद, सरंजामशाही व जातीयवाद मुळापासून उखडून टाकण्यासाठी क्रांतिकारी मार्ग अवलंबावा असे काँग्रेस समाजवादी पक्षाचे म्हणणे होते.

२२.१४ भारतातील इतर डाव्या चळवळी

मार्क्सवादाचे बोट धरून भारतीय कम्युनिस्टांनी चळवळी उभ्या केल्या. त्याच दरम्यान इतर काही नेत्यांनीही डाव्या विचारसरणीची कास धरून १९३० ते १९४० च्या दरम्यान डाव्या चळवळी उभ्या केल्या त्यां थोडक्यात पुढील प्रमाणे आहेत.

२२.१४.१ मानवेंद्रनाथ रॉय:

१९३० साली रशियातून मानवेंद्रनाथ रॉय हिंदुस्थानात आले. वास्तविक रॉय हेच हिंदुस्थानातील कम्युनिस्ट पक्षाचे प्रवर्तक होते. परंतु येथील कम्युनिस्टांशी मतभेद झाल्यानंतर १९४० साली त्यांनी "रेडिकल डेमॉक्राटिक पार्टी" या राजकीय पक्षाची स्थापना केली. या पक्षाचे अनुयायी "रॉयिस्ट" म्हणून ओळखले जात होते. हिंदुस्थानात क्रांती

करावयाची झाल्यास फक्त कामगारांना हाताशी धरून चालणार नाही. तर शेतकऱ्यांसहित बहुवर्गीय लोकांनाही त्यात सामील करून घ्यावे लागेल असे रॉय यांचे प्रतिपादन होते.

२२.१४.२ सुभाषचंद्र बोस यांचा फॉरवर्ड ब्लॉक:

काँग्रेस नेत्यांशी अध्यक्षपदाच्या प्रश्नावरून मतभेद झाल्यानंतर सुभाषचंद्र बोस यांनी मार्च १९३९ मध्ये 'फॉरवर्ड ब्लॉक' हा क्रांतिकारी डावा पक्ष स्थापन केला. या पक्षाने काँग्रेसचीच धोरणे व कार्यक्रम थोडाफार बदल करून स्वीकारली. फक्त नेतृत्वाबद्दल त्यांचा मुख्य आक्षेप होता. या पक्षाने डाव्या विचारसरणीच्या नेत्यांना एकत्र आणण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. सुभाषचंद्र बोस यांच्या नेतृत्वाखाली या पक्षाने स्वातंत्र्य चळवळीत अत्यंत गौरवास्पद कामगिरी केली. ब्रिटिशांशी सहकार्याचे धोरण न स्वीकारता शस्त्रसामर्थ्यानेच त्यांच्याशी लढा दिला पाहिजे हे धोरण स्वीकारून 'आझाद हिंद फौज' उभी केली व आपल्यापरीने ब्रिटिश साम्राज्य वादाविरोधी प्रखर संघर्ष केला.

२२.१४.३ क्रांतिकारी समाजवादी पक्ष:

या डाव्या पक्षाची स्थापना १९४० मध्ये झाली. या पक्षाची भूमिका काँग्रेस समाजवादी पक्षाशी मिळती-जुळती होती. गांधीजी - बोस मतभेदात या पक्षाने सुभाषचंद्रबोस यांना पाठिंबा दिला होता. पक्षाच्या नावात क्रांती असा शब्द प्रयोग असल्याने तो कम्युनिस्टांशी जवळीक असलेला वाटत होता. परंतु दुसऱ्या महायुद्ध प्रसंगी सोव्हिएट रशिया दोस्त राष्ट्रांत सामील झाला तरी कम्युनिस्टांप्रमाणे ब्रिटिश साम्राज्यवादी युद्धास क्रांतिकारी पक्षाने पाठिंबा न देता त्यास विरोधच केला. हिंदुस्थानातील सत्तांतर व फाळणी हा काँग्रेसमधील भांडवलवादी नेते व साम्राज्यवाद यांच्याशी मागील दाराने केलेला समझोता होय. असे या पक्षाचे मत होते.

२२.१४.४ बोलशेव्हिक पार्टी ऑफ इंडिया:

१९३९ मध्ये एन दत्त मुजुमदार यांनी बोलशेव्हिक पार्टी ऑफ इंडिया हा डाव्या विचारसरणीचा पक्ष स्थापन केला तर १९४१ साली रशियन नेता ट्रॉट्स्की यांच्या मताशी बांधिलकी असलेला इंद्रसेन व अजित रॉय यांनी बोलशेव्हिक - लेनिनिस्ट पार्टी ची स्थापना केली. तर १९४२ साली सौम्येंद्रनाथ टागोर यांनी 'रिव्होल्युशनरी कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया' हा पक्ष स्थापन केला थोडक्यात बोलशेव्हिक पार्टी ऑफ इंडिया, बोलशेव्हिक-लेनिनिस्ट पार्टी, आणि रिव्होल्युशनरी कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया इत्यादी डावे पक्ष स्थापन झाले होते. हे पक्ष मुळ कम्युनिस्ट पक्षातील विविध गटाचे होते. आणि त्यांना रशिया प्रमाणे क्रांती घडवून आणायची होती. हे पक्ष मुळ कम्युनिस्ट पक्षातील विविध गटच होते. आणि त्यांना रशिया प्रमाणे क्रांती घडवून आणायची होती.

२२.१५ डाव्या चळवळीचा प्रभाव

भारतीय समाज आणि भारतातील राजकीय परिस्थिती यावर डाव्या चळवळींनी बराच प्रभाव गाजविला. कामगार आणि शेतकरी यांच्या संघटना बांधण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य डाव्या चळवळीने केले. काँग्रेस पक्षावर डाव्या चळवळींचा इतका प्रभाव होता की, अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीतील (AICC) डाव्या विचारसरणीकडे झुकलेले एक तृतीयांश सभासद

काँग्रेसच्या निर्णय प्रक्रियेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावित होते. यामुळेच १९३६ ते १९३९ या अधिवेशनात नेहरू व सुभाषचंद्र बोस हे काँग्रेसचे अध्यक्ष बनले तर आचार्य नरेंद्रदेव, जयप्रकाश नारायण आणि अच्युतराव पटवर्धन या कट्टर समाजवाद्यांना काँग्रेसच्या कार्यकारी समितीत समाविष्ट केले गेले होते. १९३९ सालच्या काँग्रेसच्या कराची अधिवेशात काँग्रेसने मूलभूत हक्क आणि आर्थिक धोरणे यासंबंधी केलेल्या ठरावावर डाव्या चळवळीचा स्पष्ट प्रभाव दिसतो. १९३९ च्या फैजपूर अधिवेशनातील आर्थिक धोरणासंबंधीचा ठराव. १९३९ च्या अधिवेशनात नेहरू व सुभाषचंद्र बोस हे काँग्रेसचे अध्यक्ष बनले तर आचार्य नरेंद्रदेव, जयप्रकाश नारायण आणि अच्युतराव पटवर्धन या कट्टर समाजवाद्यांना काँग्रेसच्या कार्यकारी समितीत समाविष्ट केले गेले होते. १९३९ सालच्या काँग्रेसच्या कराची अधिवेशात काँग्रेसने मूलभूत हक्क आणि आर्थिक धोरणे यासंबंधी केलेल्या ठरावावर डाव्या चळवळीचा स्पष्ट प्रभाव दिसतो. १९३९ च्या फैजपूर अधिवेशनातील आर्थिक धोरणासंबंधीचा ठराव. १९३९ चा काँग्रेसचा जाहीरनामा हे सर्व डाव्या विचारसरणीतून निर्माण झालेल्या डाव्या चळवळीचे फलित मानले पाहिजे. ऑल इंडिया स्टुडंट्स फेडरेशन, प्रोग्रेसिव्ह रायटर्स असोसिएशन, पहिली ऑल इंडिया स्टेट्स पीपल्स कॉन्फरन्स ही आणखी काही उदाहरणे डाव्या चळवळीची प्रभाव निदर्शके आहेत. 'ऑल इंडिया विमेन्स कॉन्फरन्स' या संघटनेत डाव्या गटाचा लक्षणीय प्रभाव होता. थोडक्यात डाव्या चळवळीने हिंदुस्थानातील सामान्य जनतेस राष्ट्रीय प्रवाहात आणून सोडले व आपल्या राजकीय व आर्थिक हक्कासाठी संघर्ष करण्याचे सामर्थ्य त्यांना मिळवून दिले.

२२.१६ सारांश

भारताच्या स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या इतिहासात राजकीय विचार सरणीच्या संदर्भात डावी आणि उजवी या दोन संज्ञा जागतिक विचारधारेच्या तुलनेत फार उशीरा म्हणजेच २०व्या शतकाच्या तिसऱ्या दशकात प्रचलित झाल्या. फ्रेंच राज्यक्रांती नंतर युरोपात समाजवादाचा उदय झाला १९१७च्या रशियन क्रांतीने युरोपात डावी विचारसरणी व डावी चळवळ उदयास आली तर भारतात पहिल्या महायुद्धाच्या दरम्यान समाजवाद आणि साम्यवाद हे शब्द कानी पडू लागले. आणि १९२८ च्या दरम्यान म्हणजेच १९व्या शतकात डाव्या चळवळीचा उदय झाला. हिंदुस्थान सोशलिस्ट रिपब्लिकन आर्मीची १९२८ मध्ये दिलीत. स्थापन झाली आणि भारतात डाव्या विचारसरणीचा उदय झाला. ही संघटना स्थापन करणाऱ्यांमध्ये भगतसिंग, जतींद्रनाथ अजयघोष आणि फणींद्रनाथ घोष ही मंडळी अग्रभागी होती. भारतात डाव्या विचारसरणीचा उदय होण्यासाठी विशिष्ट परिस्थिती कारणीभूत ठरली. भारतात कम्युनिस्टांच्या नेतृत्वाखाली कामगारांचे वेगवेगळे उठाव घडून आले. रेल्वे कामगारांचा संप ज्युट कामगारांचा संप मुंबईतील गिरणी कामगारांचे संप घडून आणले ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेसच्या माध्यमातून कामगारांसाठी कार्य करीत होती. दुसऱ्या महायुद्धाच्या दरम्यान भारतातील कम्युनिस्ट पक्षाने भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या दृष्टीने धरसोडी वृत्तीचे अनुकरण केल्यामुळे हा पक्ष भारतातील जनतेची मनेजिंकू शकलो नाही. व स्वातंत्र्योत्तर काळात कम्युनिस्ट पक्ष सत्ताकेंद्रापासून दूरच राहिला तो केवळ त्यांच्या धरसोड वृत्तीमुळे राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये डावा गट म्हणून काँग्रेस समाजवादी पक्ष उदयास आला या पक्षाचे नेतृत्व जयप्रकाश नारायण आचार्य नरेंद्रदेव व मिनू मसानी यांनी केले.

भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात काँग्रेस समाजवादी पक्षाने सक्रीय सहभाग घेऊन महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावली होती. भारतात इतर डाव्या चळवळी काही नेत्यांच्या नेतृत्वाखाली कार्य करत होत्या. मानवेंद्रनाथ रॉय, सुभाषचंद्र बोस, क्रांतीकारी समाजवादी पक्ष, बोल्शेव्हिक पार्टी, बोल्शेव्हिक लेनिन पार्टी रिन्होलयुशनरी कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया इत्यादी डावे पक्ष स्थापन झाले होते. हे डावे पक्ष मूळ कम्युनिस्ट पक्षातील विविध गटच होते. थोडक्यात भारतीय समाज आणि भारतातील राजकीय परिस्थिती यावर डाव्या चळवळींनी आपला प्रभाव गाजविला. थोडक्यात डाव्या चळवळीने हिंदुस्थानातील सामान्य जनतेस राष्ट्रीय प्रवाहात आणून सोडले आणि आपल्या राजकीय व आर्थिक हक्कासाठी संघर्ष करण्याचे सामर्थ्य मिळवून दिले होते.

२२.१७ प्रश्न

१. भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या कामगार चळवळीतील भूमिका स्पष्ट करा.
२. भारतातील डाव्या चळवळी विषयी सविस्तर माहिती विशद करा.
३. भारतात कम्युनिस्टांच्या नेतृत्वाखालील कामगारांच्या उठावाचा मागोवा घ्या.
४. भारतीय समाजावरील डाव्या चळवळीच्या प्रभावाचे विश्लेषण करा.

२२.१८ संदर्भ

१. भारत ते आर्थिक राष्ट्रवाद का उद्भव और विकास - बिपनचंद्र
२. आधुनिक भारताचा इतिहास - डॉ. विभा आठल्ये, अशुल पब्लिकेशन
३. आधुनिक भारत प्राचार्य य. ना. कदम, फडके प्रकाशन.
४. इंडियाज स्ट्रगल फॉर इंडिपेंडन्स (भारताचा स्वातंत्र्य संघर्ष बिपनचंद्र - मराठी अनुवादक- डॉ. एम. व्ही. काळे)
